

PĂRINȚII BISERICII

SFÂNTUL GRIGORIE PALAMA
Ο ΑΓΙΟΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΠΑΛΑΜΑΣ

OPERE COMPLETE

ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΑ

VOLUMUL II / B'

Coperta: Lazbă Gabriel
Tehnoredactare: Larisa Barbu

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României
PALAMA, GRIGORIE

Opere complete / Grigorie Palama. - București : Gândul aprins,
2013-

15 vol.

ISBN 978-606-93430-1-2

Vol. 2. - 2013. - Bibliogr. - Index. - ISBN 978-606-93430-0-5

Metoda teologică pragmatică și metoda teologică abstractă

«Credința noastră nu stă în cuvinte, ci în lucruri», scrie sfântul Grigorie Palama¹. Învățătura noastră, cea predată de Cel ce a fost «și Dumnezeu-θεός și teolog-θεολογος»², nu se bazează pe noțiuni abstracte, ci pe viață, pe *pragmata*, pe realități, mai bine zis pe realitatea întâlnirii omului cu Dumnezeu. Omilia despre Dumnezeu este periculoasă fără omilia cu Dumnezeu³, scrie în alt loc marele teolog. Metoda teologică este clară: «noi nu cunoașterea aflată prin raționamente și silogisme o socotim [a fi] opinie adevărată, ci pe cea demonstrată prin fapte și viață, care nu doar adevărată este, ci și sigură și de nerăsturnat [prin argumente logice]»⁴. Avem astfel, pe de-o parte, teologia lui Palama cu metoda apodictică proprie ei, care pleacă de la certitudinea vieții harice a oamenilor în Biserică, și, pe de alta, teologia adversarilor lui, cea bazată pe metoda dialectică, care pleacă de la incertitudinea inerentă silogismului abstract. Aceste două viziuni teologice au intrat în secolul al XIV-lea în coliziune frontală, cauza fiind constanta tensiune între teologie și filosofie.

¹ *Către Filothei VII, 2*; este expresia sfântului Grigorie Teologul (*Cuvântul 42, 16*), care se regăsește și în *Tomosul Smodal* din 1351; vezi I. Karmiris, *Monumentele dogmatice și simbolice I* (în gr.), Atena, 1960, p. 379.

² *Cuvântul Apodictic al II-lea 16*, ed. Hristou, p. 93.

³ Termenul *ὁμιλεω* înseamnă și a vorbi și a petrece cu cineva: *Epistola I către Varlaam 41*, p. 248.

⁴ *Pentru cei ce se liniștesc întru sfințenie I, 3, 13*, ed. Hristou, vol. I, p. 423.

Astfel, înainte de a intra în analiza teologică a acestei dispute, trebuie să spunem că această confruntare acidă nu a apărut din senin, ci s-a întins pe mai multe secole, ajungând la intensitate maximă în timpul lui Palama. De aceea, pentru a înțelege cadrul istorico-dogmatic, vom face o succintă incursiune în istoria acestei confruntări.

Dacă până în secolul al XI-lea această confruntare s-a desfășurat în jurul ereziilor, Părinții Bisericii acuzându-i ritos pe eretici că au introdus în teologie învățăturile filosofiei antice⁵, după încheierea perioadei iconomahe și proclamarea Sinodikon-ului, relația teologie-filosofie capătă noi valențe. Conflictul este clasic: pe de-o parte adepții elenismului, care urmăreau să revigoreze filosofia neoplatonică, iar pe de alta apărătorii spiritualității patristice, care nu permiteau nimic în afară de viața în Hristos⁶. Adepții elenismului nu mai atacă în mod direct dogmele, ci discursul teologic și metoda teologică. Apărătorii spiritualității patristice acceptă filosofia numai ca exercițiu intelectual, fără să creadă în principiile ei.

Trebuie să subliniem faptul că încetarea problemei iconomahe și înfierarea tuturor ereziilor posibile și imposibile prin Sinodikon a adus după aceea o perioadă de letargie teologică care a contribuit hotărâtor la accentuarea acestui curent elenistic. Neavând amenințări vădite, teologia și-a pierdut vioiciunea și s-a limitat la o tradiție statică, devenind un obiect de studiu searbăd al vechilor texte teologice. Pe fondul acestei letargii, teologia a început să îmbrățișeze tacit metodele filosofiei. Conflictul dintre Simeon Noul-Teolog și Ștefan al Nicomidiei din secolul al X-lea este simptomatic⁷. Este evident conflictul dintre teologia vie și teologia discursivă, care folosea 'înțelep-

⁵ Vezi Ippolit al Romei, *Combaterea tuturor ereziilor* B, ΒΕΠΕΣ (Biblioteca Părinților Greci ai Bisericii) 6, p. 199; vezi și sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul* 25, 4, PG 35, 1204 A și *Primul Cuvânt Teologic* 10, PG 36, 24 AC.

⁶ J. Meyendorff, *Sfântul Grigorie Palama și mistica ortodoxă*, București 1995, p. 78-79.

⁷ *Pentru cei ce se liniștesc întru sfințenie* I, 2, 12, ed. Hristou, vol. I, p. 404.

ciunea din afară' și repeta mecanic textele patristice. Nu este întâmplător faptul că a trebuit să treacă trei secole pentru ca Simeon să fie reabilitat, precum nici faptul că persoana care a făcut aceasta este Grigorie Palama⁸. De altfel, legătura strânsă dintre cei doi sfinți este consfințită de criticile teologilor occidentali împotriva celor doi, de la călugării bollandiști, care – spun ei – au exclus din *Acta Sanctorum* biografia unui «scriitor (se referă la Simeon) care i-a influențat așa de mult pe isihasții secolului al XIV-lea»⁹, la F. Combefis, care vede în Simeon «izvorul tuturor greșelilor lui Palama»¹⁰, până la criticile pe teme asemănătoare ale teologilor din timpurile noastre¹¹.

De asemenea, elocvente pentru evoluția acestui fenomen al elenizării teologiei sunt și cele două exemple cronologic puțin după Simeon (care trece la Domnul în 1020 sau 1028): Mihail Psellos și ucenicul său, Ioannis Italos. Primul, deși a încercat cu sârg să introducă metoda și discursul filosofic în teologie, nu a fost condamnat niciodată – e drept că a fost și un mare sforar al politichiei, ceea ce i-a oferit și o oarecare protecție; al doilea însă, pentru că a atacat dogmele, a fost condamnat în 1082.

⁸ *Ibidem*.

⁹ P. Hristou, introducere la *Φιλοκαλία* 19 A, ed. Grigorios Palamas, Tesalonic 1989, p. 9.

¹⁰ Prolog la *De essentia et operatione* a lui Manuil Kalekas, PG 152, 260: «qua suspicione laborat, et tanquam is fuerit fons omnis Palamici erroris»; vezi prezentarea subiectului acestuia făcută de I. Ică-jr. în *Sfântul Simeon Noul Teolog I*, p. 11; vezi și Allatius PG 120, 290-309.

¹¹ K. Holl, *Enthusiasmus und Bußgewalt beim griechischen Mönchtum. Eine Studie zu Symeon dem Neuen Theologen*, Leipzig 1898, p. 48; H. M. Hermenegild, *Das Menschenbild bei Symeon dem Jüngeren dem Theologen (949-1022)*, în *Das Östliche Christentum*, Neue Folge Heft 9, Würzburg 1949, p. 57; K. Deppe, *Der wahre Christ. Eine Untersuchung zum Frömmigkeitsverständnis Symeons des Neuen Theologen und zugleich ein Beitrag zum Verständnis des Messalianismus und Hesyhasmus* (Dissertation), Göttingen 1971, p. 387. Guillaud, *Symeon le Jeune, le Nouveau Theologien*, DCT XIV/2, 1941, 2941-5; Garsoian, *Byzantine Heresy, A Reinterpretation*, DOP 25, 1971, 11

Curentul elenistic însă se întărea pe măsura trecerii timpului. Pe cât progresau științele umaniste, pe atât se dădea o importanță sporită factorului uman în cunoașterea celor dumnezeiești și, implicit, filosofia era prețuită tot mai mult¹². Așa se explică de ce în perioada de început a dezvoltării studiilor umaniste și a exacerbării importanței filosofiei pentru teologie, Ștefan al Nicomidiei a fost pentru Simeon un adversar mult mai moderat decât adversarii lui Palama.

Varlaam de Calabria este un exemplu simptomatic al acestui curent umanist¹³. Dincolo de faptul că îi admira atât de mult pe filosofi antici eleni încât îi numea 'văzători de Dumnezeu' și 'învățați și iluminați de Dumnezeu'¹⁴, el a ajuns să confunde scopul, metoda și reușitele filosofiei cu cele ale teologiei¹⁵. Susținea că Dumnezeu a înzestrat prin creație sufletul omului cu noțiunile comune și cu puterile analitice și silogistice, care stau la baza așa numitelor *mathemata*, adică a ciclului educațional. În consecință spunea că așa cum nu există două feluri de sănătate, una de la Dumnezeu și una de la doctori, tot așa nu există două feluri de cunoaștere, ci numai unul. Filosofia și teologia au aceeași valoare¹⁶. Teoria lui despre cunoașterea unitară este clară și de aici au rezultat toate deviațiile lui teologice, inclusiv respingerea metodei apodictice a lui Palama și împrărierea celei dialectice a filosofilor, chiar dacă s-a abătut și de la linia acestora¹⁷.

¹² P. Hristou, *Înțelesul dublei cunoașteri după Grigorie Palamas* (în gr.) în *Anuarul științific al Facultății de Teologie din Tesalonic* 1962, p. 121.

¹³ Varlaam a fost numit profesor de filosofie la Universitatea din Constantinopol de către marele domestic Ioan Cantacuzino, unde a avut un mare succes; succes care i-a adus însă o îngâmfare excesivă, încât se credea a fi numai el priceput în aceste materii, lucru mărturisit chiar de prietenul său Achindin: «Atunci când ai venit în marele oraș, te-ai preocupat să demonstrezi că orașul era 'gol' de orice fel de cultură» (*Epistole* 10, 17-18, ed. Constantinides-Hero, *Letters of Gregory Akindynos*, DC, 1983; noi am folosit textul din TLG).

¹⁴ Varlaam, *Epistole Greche*, ed. G. Schirò, Palermo, 1954, p. 262.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ *Pentru cei ce se liniștesc...* II, 1, 4, ed. Hristou, vol. I, p. 468.

¹⁷ *Ibidem*.

Disputa dintre Varlaam și Palama a avut două faze: prima, în care confruntarea privea metoda teologică, și a doua, privitor la isihasm. Ele nu sunt însă nicidecum separate, așa cum sugerează unii teologi catolici¹⁸, ci organic legate întreo-laltă. Prima confruntare vine pe fondul încercărilor de unire a Bisericilor din timpul împăratului Andronic al III-lea, din anii 1333 și 1334, și a avut ca punct de plecare tratatele acestora scrise împotriva lui *Filioque*. Varlaam a redactat două cărți intitulate *Împotriva Latinilor*¹⁹, în care, deși urmează în mare argumentația sfântului Fotie cel Mare²⁰, consideră că metoda dialectică este potrivită pentru cele dumnezeiești, pentru că Dumnezeu este necuprins cu mintea și nu putem deci să facem demonstrații sigure în favoarea sau în contra *Filioque*. Teoria lui este surprinzătoare și oarecum inedită. Folosea un agnosticism care – evident – permitea compromisul dogmatic dintre ortodocși și romano-catolici²¹. Astfel, el nega total metoda apodictică (demonstrativă) în teologie, susținând, pe baza lui Aristotel²², că nimic din cele dumnezeiești nu se supune demonstrațiilor, pentru că demonstrația necesită în mod firesc o premisă, o noțiune anterioară, iar cele dumnezeiești preced orice premisă²³.

¹⁸ Fyrigos a reeditat în 2005 epistolele lui Varlaam cu titlul *Dalla controversia palamitica alla polemica esicasta*, foarte sugestiv pentru această diferențiere; vezi p. 7-8 și 67-68; vezi și R. Sinkewicz, *Gregory Palamas. La theologie byzantine*, CCTB 2, 2002, p. 132-133.

¹⁹ Lucrarea aceasta a fost editată de către A. Fyrigos, *Barlaam Calabro. Opere contra i Latini*, vol. 1, 2, *Studi e Testi* 348, Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatican City, 1998. Noi am folosit textul publicat pe Internet de Universitatea California în cadrul programului TLG.

²⁰ Sfântul Fotie, *Despre mistagogia Duhului Sfânt*, EΠΕ (Părinții Greci ai Bisericii) 4.

²¹ G. Mantzaridis, *Palamika*, Tesalonic 1998, p. 88.

²² Vezi *Analytika Posteriora* 72b.

²³ *Κατὰ Λατίνας Β'*, ed. Fyrigos 5, 4, 34, *Barlaam Calabro. Opere contro i Latini*, vol. 2; Varlaam îi admira pe filosofi antiци ca pe unii ce «interziceau demonstrația asupra celor dumnezeiești» (Epistola I către Varlaam 34, ed. Hristou, vol. I, p. 245); vezi și Th. Zisis, *Folosirea*

În fața acestor provocări, sfântul Grigorie răspunde că dintre cele dumnezeiești unele pot fi cunoscute, cercetate, deci și demonstrate, iar altele sunt de necercetat²⁴. Desigur, dumnezeiescul este dincolo de minte și rațiune și dincolo de dialectică și apodictică, astfel că nu se supune nici simțurilor, nici științei, nici silogismului; Părinții ne-au învățat, însă, prin exemplul lor, să facem silogisme despre cele dumnezeiești, dar nu plecând de la înțelepciunea omenească, ci de la înțelepciunea cea venită de la Duhul Sfânt. Pe aceste premise sigure, ei nu s-au temut să numească acest silogism apodictic sau demonstrativ²⁵. Astfel, așa cum noi alcătuim imne pentru Dumnezeu, deși El este dincolo de orice imn, tot așa facem demonstrații despre El, deși este dincolo de demonstrație²⁶. Nu este, deci, vorba de un simplu silogism, ci de unul care se bazează pe experiența vieții eclesiale, singura temelie nestrămutată. Câtă vreme această temelie rămâne neclătinată, nu există nici un pericol în privința folosirii silogismelor²⁷. Atunci când este nevoie să folosim metoda apodictică avem ca punct de plecare «puterea cea de Duhul mișcată, prin care, [în chip] mai presus de minte

demonstrațiilor în teologie conform învățăturii lui Palama în volumul Sfântul Grigorie Palama în istorie și în prezent, Tesalonic 2000, p. 149.

²⁴ Epistola a II^a către Varlaam 19, ed. Hristou, vol. I, p. 271.

²⁵ *Ibidem*, 33, p. 244. Se pare că părintele Theofilos Kislas nu a avut în vedere acest text, atunci când, urmând gândirii lui Candal (Prefață, ST 116, p. 230, 232), în mod greșit crede că în lucrarea Ὅτι οὐκ ἔστι Λατινοῖς, συλλογισμοῖς χρωμένοις, ἀποδείξει τὸ πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκ τοῦ νοῦ ἐκπορευόμενον Nil Cabasila îl critică de fapt și pe Palama pentru folosirea silogismelor și a apodicticii în teologie: «Il est donc clair que Nil Cabasilas a adopté sans restrictions la critique de Barlaam contre Palamas au sujet de l'utilisation de la méthode apodictique en théologie» (Sur le Saint-Esprit, Cerf, 2001, p. 132). Nil critică însă silogismele latinilor care se făceau «prin înțelepciunea omenească» (ST 116, 2, p. 188) și arată că învățătorii Bisericii pot să folosească silogisme și apodictica «pe timp de război pentru a face față ereticilor» (55, p. 232), dar întotdeauna «apostolicește (literal: 'pescărește') și nu 'aristotelicește'» (56, p. 232).

²⁶ *Ibidem*, 58, p. 258.

²⁷ N. Matsoukas, *Dogmatica* (în gr.), vol. I, Tesalonic 2000, p. 160.

împărtășindu-se de cele mai presus de minte, de-Dumnezeu-înțelepțiți și de-Dumnezeu-cuvântătorii, de la Dumnezeu au fost învățați și – următori lui Dumnezeu făcându-se – ne-au învățat pe noi»²⁸. Este vorba de tezaurul pe care îl oferă Biserica, din care, pentru fiecare caz în parte, scoatem diferitele demonstrații, potrivite luptei noastre.

Deși printr-o analiză superficială problema metodei teologice pare insignifiantă, ea a avut atunci și are și acum pentru noi o importanță covârșitoare. Fiind un teolog profund, Palama a sezizat încă de la începutul disputei marele pericol al folosirii metodei dialectice în teologie. Mai mult, în ciuda unor afirmații nefondate ale unor cercetători, care preiau în definitiv invectivele adversarilor lui²⁹, el era un foarte bun cunoscător al filosofiei aristotelice și știa că după Aristotel silogismul apodictic se face pe baza unor premise primare adevărate, care nu au nevoie de alte principii pentru a fi credibile, pe când silogismul dialectic se face pe baza unor premise probabile, pe baza așa numitelor *ἔνδοξα* (noțiuni sau opinii comune), adică pe cuvinte probabile, acceptate de cei mulți sau doar de cei înțelepți³⁰. De aceea, Palama respinge ritos folosirea silogismului dialectic în teologie, deoarece acesta se referă la *ἔνδοξον*, la opinia comună, la ceva probabil, care are prin natura lui o formă diferită de fiecare dată, uneori adevărat, alteori nu³¹. Teologia care se

²⁸ *Epistola I^a către Varlaam* 58, ed. Hristou, vol. I, p. 258.

²⁹ În *Epistola I^a către Palama* (ed. Schiro, 1954, p. 253) Varlaam îl numește pe sfântul Grigorie 'neînvățat și incult', iar Achindin în *Epistola către un anonim* (în *Societatea Elenă de Studii Bizantine* 27, Atena 1957, p. 106) scrie despre sfânt că «nu cunoaște nici măcar principiile primare ale filosofiei». Este trist, de asemenea, că episcopul Kallistos Ware scrie despre Palama că acesta, în *Captele naturale* referitoare la cosmogonie, lasă să se înțeleagă faptul că nu cunoștea în adânc gândirea Elinilor (*Introducere la operele filocalice ale sfântului Grigorie Palama*, în *Filocalia* (cd, ed. Nemesis, 1998), spre deosebire de profesorul Hristou care, în ediția sa critică, observă cât de profund cunoștea sfântul gândirea antică, chiar dacă uneori nu îi citează foarte precis (vezi volumul V).

³⁰ *Topicele* 100ab.

³¹ *Epistola I^a către Achindin* 13 (ed. Hristou, vol. I, p. 217).

bazează pe metoda dialectică devine *πιθανολογία*, știință a probabilităților³². «Pe când noi nu de la principii părute purcedem a theolohisi, ci neclătinați suntem în principiile acestea ale noastre, de Dumnezeu învățate fiind ele»³³ – scrie Palama.

Se înțelege clar că avem de-a face cu două moduri de theolohisire funciar opuse, cel al scolasticilor și cel al isihaștilor. Sintetizând, profesorul Matsoukas surprinde două cauze ale acestei confruntări dintre metoda dialectică a lui Varlaam și Achindin și cea apodictică a lui Palama.

Prima cauză este metodologia teologică diferită a celor două tabere, cea 'unitară' (cum o numește profesorul) a celor dintâi și cea dublă a isihaștilor³⁴. Pentru scolastici chiar și obiectul de studiu al teologiei este parte a realității create. Sufletul omului este înzestrat cu noțiunile comune, pe care teologia le folosește ca să ajungă la teognosie³⁵. Adversarii lui Palama considerau că 'înțelesurile și cele înțelese' sunt superioare luminii taborice³⁶; cu ajutorul acestor noțiuni comune și prin prezentările iconice, teologul poate urca către cunoașterea dumnezeiască³⁷. Astfel că, în timp ce pentru antiisihăști – nefăcând ei distincție între teologia științifică și teologia harismatică – teologia se întemeiază pe noțiunile comune și prezentările iconice ale textelor sfinte, pentru Palama, dimpotrivă, teologia se întemeiază pe viață, pe *πράγματα*. După sfântul Grigorie, metodologia teologică este dublă, adică întotdeauna se face distincție între orice știință sau știință teologică, care se referă la realitatea creată, și teologia harismatică, care se referă la realitatea necreată și

³² *Ibidem*, 9, p. 213.

³³ *Ibidem*; vezi și L. Siasos, *Arătarea firii* (în gr.), Tesalonic 2001, p. 17-18, 413-414: «Dialectica nu este anulată pentru că este inutilă sau mai puțin folositoare, ci pentru că prin ea nu este posibil să determinăm limita dintre păreri (ἐνδοξα) și cele adevărate (αληθῆ)».

³⁴ N. Matsoukas, *Dogmatica*, p. 154.

³⁵ *Pentru cei ce se liniștesc...* II, 1, 27, ed. Hristou, vol. I, p. 488. Vezi și N. Matsoukas, *idem*.

³⁶ I. Karmiris, *Monumentele dogmatice...* I, Atena 1960, p. 357.

³⁷ N. Matsoukas, *Dogmatica*, p. 155.

nu se bazează pe gândirea omenească, ci pe energiile necreate³⁸. Fără îndoială că și sfântul Grigorie vorbește despre cunoașterea naturală, despre calea naturală de cunoaștere a lui Dumnezeu, care în esență e mai mult o cunoaștere a făpturilor decât o cunoaștere a lui Dumnezeu, pentru că prin acestea omul cugetă la Dumnezeu³⁹. Teologii nu au ca punct de plecare noțiunile comune, cuvintele, pentru că prezența dumnezeiască este *πράγμα*, realitate. De aceea, dogmele sunt în primul rând *πράγματα*, realități indubitabile și nu *ρήματα*, cuvinte⁴⁰.

A doua cauză fundamentală a viziunii adversarilor lui Palama și în general a scolasticilor se află în teoria lor despre energiile create ale lui Dumnezeu, iar din această greșeală reiese și metodologia teologică unitară, de vreme ce fără prezența necreată a lui Dumnezeu nu se poate face nici o distincție între teologia științifică și cea harismatică sau mai bine zis teologia harismatică nu poate exista. Se face, în definitiv, o teologie fără Dumnezeu! Scolasticii nu acceptau demonstrația, pentru că în fața lor nu aveau un *pragma* să demonstreze. Ei se ridicau la cunoașterea dumnezeiască prin realitățile create și automat această *anagogie* se făcea într-un mod dialectic și silogistic⁴¹. Dacă Palama nu accepta prezența necreată a lui Dumnezeu în taine și în vederea luminii dumnezeiești, atunci automat și-ar fi asumat metodologia scolastică și ar fi îmbrățișat calea dialectică către cunoașterea lucrurilor-pragmata dumnezeiești⁴².

Prin sinoadele din 1341 și 1351, învățătura lui Palama s-a impus în fața adversarilor lui Varlaam, Achindin, Gregoras, Dexios și alții. Canonizarea lui în 1368 în vremea patriarhatului ucenicului său Filothei Kokkinos a consacrat acest lucru. Disputa dintre teologia *pragmatică* a isihaiștilor și cea abstractă a filosofiștilor nu s-a stins, ci a continuat aproape un veac prin

³⁸ *Ibidem*, p. 138.

³⁹ *Pentru cei ce se liniștesc...* II, 3, 16, *op. cit.*, ed. Hristou, vol. I, p. 552.

⁴⁰ *Συνοδικὸς Τόμος τοῦ 1351* la I. Karmiris, *op. cit.*, p. 379.

⁴¹ N. Matsoukas, *Dogmatica*, p. 158.

⁴² *Ibidem*.

Filotei Kokkinos, Filotei al Silivriei, Kallist Anghelikoudis, Makarios Makris, Iosif Vryennios, Marcu Evghenicul, Ghena-die Scolarul, pe de-o parte, și Prohor și Dimitrie Kydonis, Ioan Kyparissiotis, Manuel Kalekas, Visarion al Niceei, pe de alta. Însă subtil și tacit, metoda silogistică aristotelică se strecoară pe alocuri chiar și în operele unor apărători ai tradiției isihaste, cum ar fi Vryennios și Ghena-die Scolarul.

Cu trecerea timpului metoda teologică *pragmatică* a lui Palama își pierde valoarea în studiile teologice. Teologii occi-dentali au trecut de la o atitudine de critică excesivă (Jugie⁴³, Ivánka⁴⁴, Wenderbourg⁴⁵) la una moderată (Lison⁴⁶, Flogaus⁴⁷, Williams⁴⁸), dar în esență metoda teologică a lui Palama – și, în general, învățătura lui – este respinsă. Vântul acesta adie și prin curțile noastre răsăritene, chiar dacă teologii răsăriteni – cel puțin teoretic – acceptă învățătura și implicit și metoda te-ologică palamită. Nu știm cât de palamite sunt manualele de dogmatică care vorbesc în stil pur scolastic despre argumen-tele raționale ale existenței lui Dumnezeu. Există chiar și perico-lul de a propovădui în cel mai neaoș stil scolastic distincția pa-lamită dintre ființă și energii în Dumnezeu. Oare cum urcăm noi spre cunoașterea lui Dumnezeu, prin harul lui Dumnezeu sau prin noțiunile comune procesate de intelectul nostru? În funcție de răspunsul sincer la această întrebare, vom ști dacă suntem ucenicii lui Palama sau ai lui Varlaam.

⁴³ M. Jugie, *Palamas, Dictionaire de Théologie Catholique* XI, 2, 1742, 1750, 1758.

⁴⁴ E. von Ivánka, *Plato Christianus, Einsiedeln* 1964, p. 391.

⁴⁵ D. Wendebourg, *Geist oder Energie? Zur Frage der innergöttlichen Verankerung des christlichen Lebens in der byzantinischen Theologie*, München 1980, p. 10.

⁴⁶ J. Lison, *L'Esprit répandu*, ed. du Cerf, Paris 1994, p. 258-265.

⁴⁷ *Theosis bei Palamas und Luther, Ein Beitrag zum ökumenischen Ges-präch*, Göttingen 1997.

⁴⁸ *The Ground of Union: Deification in Aquinas and Palamas*, New York 1999. Vezi și răspunsul lui J. Rossum, *Deification in Palamas and Aquinas*, SVTh. Q 47, 3-4, 365-82.

Notă asupra ediției

Volumul al doilea al traducerii românești a *Opereilor complete* ale sfântului Grigorie Palama cuprinde: *Antiepigrafiile*, cele trei *Epistole* către Achindin și cele două *Epistole* către Varlaam.

Textul grecesc al acestora este luat din primul volum al ediției critice a *Opereilor complete* ale sfântului Grigorie Palama îngrijite de profesorul Panaiotis Hristou, și anume Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, τόμος Α', ediția a II-a, Tesalonic 1988; s-au folosit, de asemenea, introducerile și notele de subsol de acolo.

Notăm și că, potrivit terminologiei bizantine, în tot cuprinsul cărții de față epitetul 'Latini' îi desemnează pe Romano-Catolici, iar 'Elini' pe idolatri, adică pe politeiști.

Abrevieri

ΒΕΠΕΣ	Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων
CC	<i>Corpus Crisostomorum</i>
CFHB	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
DOP	Dumbarton Oaks Papers
ΕΠΕ	Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας
Mansi	T. D. Mansi, <i>Sacrorum Conciliorum nova et amplissima collection</i>
PG	J. P. Migne, <i>Patrologia Graeca</i>
BZ	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
DCT	<i>Dictionnaire de Theologie Catholique</i>
EEBS	Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν
OCP	<i>Orientalia Christiana Periodica</i>
ST	<i>Studi e Testi</i>
StVThQ	St. Vladimir's Theological Quarterly

Introducere

Antiepigrafiile au fost scrise împotriva *Epigrafiilor* patriarhului unionist Ioan Veccos. Deși inițial Veccos a fost unul dintre potrivnicii unirii bisericești dintre Răsărit și Apus proclamate de Sinodul de la Lyon în 1274, și-a schimbat apoi radical opiniile, încât în 1275 împăratul filo-unionist Mihail al VIII-lea Paleologul îl pune în scaunul patriarhal. În sprijinul noilor convingeri, noul patriarh alcătuieste o antologie de pasaje patristice în douăsprezece capitole, înaintea fiecărui capitol așezând, ca înscris (*epigrafiie*), câteva propoziții prin prisma cărora opinia Latinilor despre purcederea Duhului *prin Fiul* sau *din Fiul* apărea susținută de spusele Părinților din capitolul respectiv. Sfântul Grigorie reasează lucrurile la locul lor alcătuiind *Antiepigrafiile*, în care vădește, pas cu pas, răstălmăcirile lui Veccos și chiar adaugă alte pasaje patristice.

Nu avem nici un indiciu privind data alcătuirii lucrării. Probabil că sfântul Grigorie a scris-o pe când redacta *Cuvintele Apodictice*, în manuscrise apărând dimpreună cu acestea (indicația 'Ale aceluiași' din titlul *Antiepigrafiilor* se referă tocmai la autorul *Cuvintelor*). Există, de altfel, o mulțime de citate patristice comune *Cuvintelor* și *Antiepigrafiilor*, iar antiepigrafiia a 11^a corespunde aproape integral paragrafului 66 al *Cuvântului Apodictic al II-lea*. Oricum, *Antiepigrafiile* își capătă forma finală ulterior, către 1355, căci autorul îl înfățișează pe Achindin drept eretic, așezându-l în aceeași ceată cu Varlaam.

Epistola I^a către Achindin este strâns legată de *Cuvintele Apodictice*. Grigorie Achindin, originar din Prilep, ucenic al lui Palama și prieten al lui Varlaam, era între destinatarii pome-

nitelor *Cuvinte*, pe care le-a și citit cu atenție și le laudă într-o epistolă către autorul lor, cu oarecare rețineră doar în privința folosirii în teologie a termenului 'apodictic (demonstrativ)'. Sfântul Grigorie îi răspunde pe larg, dat fiind și faptul de a fi citit cartea lui Varlaam *Împotriva Latinilor*, a cărei lectură l-a nedumerit. Aflându-se, deci, în Athos și neputând a-l întâlni pe autor, îl roagă pe Achindin (aflat la Tesalonic, în anturajul lui Varlaam) să mijlocească dialogul între el și calabrez. Achindin caută însă nu doar a-i pune în legătură, ci și a înlătura divergențele lor teologice. Neplăcuta evoluție ulterioară a relațiilor lui cu teologul aghiorit e ilustrată de titlul final al epistolei de față: «scrisă către Achindin pe când acesta se număra încă între cei bine-cinstitori și prieteni».

Sfântul Grigorie arată încă blândețe lui Varlaam și disputa dintre ei nu se întetise. Răspunzând unor prieteni din Tesalonic, Palama spune cu îngăduință că – în privința purcederii Duhului Sfânt – și opiniile sale și ale lui Varlaam sunt 'bine-cinstitoare'.

Epistola a fost scrisă în sfântul Munte, în sihăstria sfântului Sava de lângă Marea Lavră. Anul redactării nu poate fi stabilit cu precizie. În ipoteza lui P. Hristou, cea a alcătuirii *Cuvintelor Apodictice* la un an după discuțiile de la Constantinopol (adică în 1335), epistola ar fi scrisă în vara sau toamna lui 1336, întrucât corespondența provocată de cele două tratate a fost imediată. Destinatarul se afla atunci în Tesalonic, ca și Varlaam.

Epistola a II^a către Achindin. La epistola sfântului Grigorie a răspuns în scurtă vreme atât destinatarul ei, cât și Varlaam însuși. Răspunsul lui Achindin a fost o scrisoare simplă, care invocă prietenia lui Palama cu Varlaam. Sfântul răspunde lui Achindin tot printr-o scrisoare simplă, precizându-și poziția față de calabrez. Spune, de asemenea, că dimpreună cu scrisoarea aceasta îi trimite și epistola către acela, pe care o numește 'apologie', bănuind probabil că Achindin – prietenul comun – deja apreciază mai mult tezele aceluia. Declară că și el, la rândul său, îl iubește pe acela, dar deasupra a toată prietenia

omenească trebuie așezată dragostea de Dumnezeu. Rezumă apoi lui Achindin cele scrise către Varlaam, spre combaterea 'îngâmfărilor elinești și satanicești'. Conștient de asprimea cuvintelor, arată că aceasta se datorează încercării lui Varlaam de a diminua autoritatea Părinților în favoarea celei a filosofilor păgâni, declarați de acela 'văzători-de-Dumnezeu'. Autorul cere și lui Achindin să îl mustre pe filosof și să caute a-i domoli nepotrivita admirație față de înțelepții și sofisții elinilor. Sfântul Grigorie spune că nu a avut răgazul de-a zăbovi îndestulător asupra celor scrise de Varlaam, astfel că a înfiripat această epistolă *Împotriva viziunii elinești* și poate că, ulterior, va alcătui încă una, ceea ce s-a și întâmplat.

Epistola a fost pare-se alcătuită la câteva luni după prima. Ipoteza este confirmată și de informația cuprinsă în textul ei, aceea că răspunsul către tesaloniceni (nepăstrat) a fost scris 'anul trecut', aproximativ deodată cu prima (adică în toamna lui 1336); așadar aceasta, a doua, va fi fost scrisă la începutul lui 1337 sau în primăvara lui.

Epistola I^a către Varlaam. Răspunzând la prima epistolă a sfântului Grigorie către Achindin și la tratatele lui împotriva Latinilor (la cele două *Cuvinte Apodictice*), Varlaam trimite acestuia un lung cuvânt epistolar și o mică scrisoare, cerând aghioritului – în eventualitatea vreunui răspuns – să i se adreseze direct, nu prin terțe persoane. Vrând să răspundă, Palama este însă pus în dilemă, pentru că într-una din epistole expeditorul recunoștea că bine s-a opus aghioritul 'celor ce nu bine socotesc' (Latinilor), iar în cealaltă că 'prearău'; neștiind care din cele două reprezintă opinia adevărată a calabrezului, se gândește totuși că e vorba de cea întinsă, astfel că răspunde acesteia.

Nu arată dispoziție de ceartă cu calabrezul, căruia îi recunoaște – cel puțin retoric – inteligența și buna pregătire, exprimându-și și dorința de a-l întâlni și de-a-l «săruta cu sărutare sfântă». Caută a-i risipi acestuia impresia că l-ar fi atacat prin prima epistolă către Achindin, arătându-i că nu l-a numit ete-

rodox, ci – lăudându-i celelalte opinii – una singură i-a condamnat-o. Găsește, dimpotrivă, că Varlaam e cel ce folosește cuvinte aspre, cel ce îl caracterizează «incult și needucat» și îi ponegrește pe teologii asceți.

A fost scrisă deodată cu cea precedentă, adică la începutul lui 1337 sau în primăvara lui. Varlaam a răspuns în scurtă vreme, cu sporită violență.

Epistola a II^a către Varlaam. Palama arătase în a doua epistolă către Achindin că nu a avut la dispoziție timp suficient pentru a combate cu totul tezele lui Varlaam în prima epistolă către acesta și că va alcătui, poate, un alt tratat către el, al treilea (după cele două prime epistole către Achindin și Varlaam), nădăjduind că nu va mai fi nevoie și de un al patrulea. Din nefericire a fost trebuință de mult mai multe.

Acest al treilea tratat a fost scris la câteva luni după cel dintâi, probabil spre sfârșitul lui 1337. Autorul nu aflase de a doua epistolă a lui Varlaam către el, dar știa de primele atacuri ale acestuia împotriva metodei isihaste; de aceea și tonul este mult mai aspru decât cel al epistolei precedente.

Anterioarele trei scrieri ale lui Palama, ca și toate câte expun pe larg opiniile sale, au formă epistolară. Aceasta, dimpotrivă, nu este practic o epistolă, căci autorul vorbește despre Varlaam la persoana a treia și doar retoric uzează de persoana a doua. A fost deci alcătuită ca tratat și probabil că a fost trimisă în Tesalonic în mai multe exemplare.

Epistola a III^a către Achindin este în fapt tot un tratat apologetic, la sfârșitul căruia s-au adăugat trei paragrafe cu conținut personal, în care sunt înfățișate împrejurările scrierii. Declarând Varlaam că lucrările dumnezeiești sunt create, sfântul Grigorie nu s-a grăbit a-i răspunde fără a-l cerceta mai îndeaproape. L-a invitat chiar și la o discuție publică, în timpul căreia, însă, Varlaam «a încremenit și nu a îndrăznit nici să crâcnească, mulți fiind de față». Pentru a rânduî o împotrîvire sobornicească la tezele varlaamite, Palama lasă Tesalonicul –

unde stătea de trei ani – și merge în sfântul Munte, unde alcătuieste *Tomosul Aghiorit*, iscălit de întâi-stătătorii monahismului athonit. Întors la Tesalonic, nu merge la Constantinopol cu *Tomosul*, spre denunțarea lui Varlaam, căci îi este milă de acesta și se teme «nu cumva să-și pună singur capăt zilelor», de vreme ce însuși îl auzise zicând că «de multe ori era cât pe-acți să crape de neputință și de furie». Informat probabil despre mișcările aghioritilor, Varlaam se înfățișează numaidecât, la Tesalonic, înaintea guvernatorului general, făgăduind a-și realcătui scrierile, lăsând deoparte orice acuză adusă monahilor; nu și-a ținut însă făgăduința. Întrucât Palama află de noile uneltiri ale acestuia la Constantinopol, hotărăște, în fine, să meargă acolo împreună cu prietenul său din copilărie, împăratul Andronic al III-lea, care își petrecea iarna în Tesalonic. Îl roagă pe Achindin – aflat și el în capitală – să-l țină acolo pe Varlaam, știind că, de va afla că vine, acesta va căuta să fugă, ca de obicei.

Epistola a fost scrisă la Tesalonic, după alcătuirea *Tomosului* și înainte de venirea sfântului Grigorie în capitală, adică pe la începutul lui 1341, puțin după a treia triadă *Pentru cei ce se liniștesc întru sfințenie*, mult înrudită cu aceasta.

ΑΝΤΕΠΙΓΡΑΦΑΙ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΕΙΣ ΤΑΣ ΠΑΡΑ ΤΟΥ ΒΕΚΚΟΥ ΥΠΕΡ ΛΑΤΙΝΩΝ
ΕΠΙ ΤΑΙΣ ΣΥΛΛΕΓΕΙΣΑΙΣ ΠΑΡ' ΑΥΤΟΥ
ΓΡΑΦΙΚΑΙΣ ΧΡΗΣΕΣΙΝ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ
ΑΝΤΕΠΙΓΡΑΦΑΙ ΔΕΙΚΝΥΣΑΙ ΔΥΣΣΕΒΩΣ ΕΧΟΥΣΑΣ ΤΑΣ
ΤΟΙΑΥΤΑΣ ΕΠΙΓΡΑΦΑΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΘΕΤΟΥΣ ΟΥΣΑΣ ΤΑΙΣ
ΣΥΝΕΙΛΕΓΜΕΝΑΙΣ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΡΗΣΕΩΝ

Ἐπιγραφή Λατίνων πρώτη

Χρήσεις γραφικαὶ διάφοροι συλλεγεῖσαι εἰς ἀπόδειξιν τοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, μεθ' ἃς ἕτεραι καταστρωννύονται εἰς ἀπόδειξιν τοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα διὰ τοῦ υἱοῦ ἐκ τοῦ πατρὸς. Καὶ ἐπειδὴ αἱ μὲν ἐκ τοῦ υἱοῦ αἱ δὲ διὰ τοῦ υἱοῦ ἀποδεικνύουσιν εἶναι τοῦτο, εἰς ἕτεραι παράστασιν τοῦ ἰσοδυναμοῦ τῆς 'διά' καὶ τῆς 'ἐκ', ἀκολουθῶς παρευθύν, γραφικαὶ χρήσεις καταστρωννύονται, δι' ὧν τὸ τῶν προθέσεων τούτων ἰσοδύναμον ἀποδείκνυται.

Γρηγορίου ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης Ἀντεπιγραφή πρώτη

Ὅταν ἐπὶ τῆς θεολογίας ἰσοδυναμῶσιν ἀλλήλαις ἡ 'ἐκ' καὶ ἡ 'διά', οὐ τὴν διαίρεσιν οὐδὲ τὴν διαφορὰν παριστῶσι τῆς ἁγίας τριάδος, ἀλλὰ τὴν ἔνωσιν καὶ τὴν ἀπαρραλλίαν, ἣτις ἐστὶ κατὰ τὴν φύσιν καὶ τὴν ὁμοβουλίαν. Δείκνυται γὰρ ἐντεῦθεν μίας καὶ τῆς αὐτῆς εἶναι φύσεως καὶ δυνά-

¹ Cuvântul *ἐπιγραφή* înseamnă 'scriere deasupra, titlu, suprascriere'. După ficare epigrafiie urma – în antologia lui Veccos – câte o serie de citate patristice. Epigrafiile apar, deci, ca niște titluri lărgite al seriilor de citate, care indică sensul în care trebuie înțelese citatele ce sunt înșiruite după ficare dintre aceste titluri. Sfântul Grigorie nu analizează respectivele citate adunate de Veccos (căci, fiind vorba de citate din Părinți, nu puteau fi greșite), ci combate doar titlul pus de Veccos fiecărei serii de citate, prin care acela proiecta sens greșit ('rău-credincios') asupra citatelor respectivei serii.

ANTIEPIGRAFII

ALE ACELUIAȘI

LA EPIGRAFIILE LUI VECCOS ÎN FĂVOAREA LATINILOR
- PUSE LA MĂRTURIILE SCRISE ADUNATE DE CĂTRE EL -
ANTIEPIGRAFII CARE ARATĂ CĂ ASEMENEA EPIGRAFII
SUNT RĂU-CREDINCIOASE ȘI POTRIVNICE
SPUSELOR SFINȚILOR CELOR CŪLESE [DE ACELA]¹

Epigrafia întâia a Latinilor

Felurite mărturii scrise, adunate spre a dovedi că Duhul Sfânt este și din Fiul, după care se înșiruiesc altele, spre a dovedi că prin Fiul este Duhul, din Tatăl. Și întrucât unele dovedesc că Acesta este din Fiul, iar celelalte că este prin Fiul, spre arătarea echivalenței prepozițiilor 'prin' și 'din' se înșiruiesc numaidecât alte mărturii scrise, prin care se demonstrează echivalența acestora.

A lui Grigorie arhiepiscopul Tesalonicului Antiepigrafia întâia

Când, în cuvântarea despre Dumnezeu, sunt echivalente întreolaltă prepozițiile 'din' și 'prin', nu despărțirea [Persoanelor] Sfintei Treimi o înfățișează, nici deosebirea, ci unirea și asemănarea întru totul², care este după ființă și după consimțire. Căci se arată, de

² Cuvântul ἀπαλλάξια vine din combinația ἀ + παραλλάσσω și înseamnă 'a fi fără schimbare'. Mai apoi, la Părinți, îndeosebi în triadologie, are pe lângă acest sens și pe cel de 'asemănare desăvârșită, neștirbită, întru totul'; sau, cum am zice mai neaoș, 'a fi leit (cineva)': «'Eu și Tatăl una suntem'. [...] iar aceea că e una cu Tatăl arată asemănarea întru totul cu El» (Ioan Gură-de-aur, Comentariu la Ioan 3, PG 59, 43). La fel stau lucrurile și în cazul adjectivului, ca de exemplu la sfântul Ioan Damaschin, unde Fiul e «chipul viu, natural și asemănător-întru-totul/nemutat al Dumnezeului nevăzut» (Despre sfintele icoane 1, 9, ΕΠΕ 3,

μεως και ενεργειας και θελήσεως ο πατήρ και ο υιός και το πνεύμα το άγιον, ο δ' ένταύθα καταγράψας τὰ τών άγιών ρήτὰ και ούτως επιγράψας την διαφοράν κακώς και δυσσεβώς τών θείων ύποστάσεων επιχειρεί δεικνύναι διά του τών τοιούτων προθέσεων ισοδυναμού και οτι εκ τών δύο ύποστάσεων και παρ' έκατέρας τούτων διαφόρως έχει την ύπαρξιν ή μια τών τριών προσκυνητών ύποστάσεων, τουτέστι το πνεύμα το άγιον. Φανερόν ουν ως αι μεν τών άγιών ρήσεις έχουσιν εύσεβώς τε και καλώς, εκλαμβάνονται δε παρά του συνειλοχότος και καταγράψαντος ένταύθα ταύτας κακώς τε και δυσσεβώς.

Οτι δε την ένωσιν και το άπαράλλακτον έν πᾶσιν ή τοιαυτη δεικνυσι 'διά', όταν δηλονότι ισοδυναμη τη 'έκ', ο τε θειος Μάξιμος παρίστησι σαφώς, περί τινων ειπόντων διά του υιου το πνεύμα, γράφων προς Μαρίνον, «ουκ αιτία τον υιον ποιούντας σφᾶς αυτους απέδειξαν, μίαν γάρ ισασι του υιου και του πνεύματος τον πατέρα αιτία, του μεν κατά την γέννησιν του δε κατά την εκπόρευσιν, άλλ' ίνα το δι' αυτου προίεναι δηλώσωσι και ταύτη το συναφές της ουσίας και άπαράλλακτον παραστήσωσι». Σαφές ουν εντεύθεν ως ο Βέκκος ουτος δυσσεβώς εκλαμβάνει τας τοιαυτας ρήσεις: ου γάρ το συναφές και άπαράλλακτον, ο εστι κατα την φύσιν, αλλά το διαφέρον τών ύποστάσεων εκ τουτων επιχειρεί συνάγειν, ουδέ τῷ μεγάλω Βασιλείω πειθόμενος: και ουτος γάρ έν ογδώ τών Προς Αμφιλόχιον

---

p. 34); sau la sfântul Alexandru al Alexandriei, care spune că «Fiul are întipărită din ființă asemănarea întru totul a Acestuia (a Tatălui)» și că este «chipul asemănător întru totul al Tatălui și caracter întipărit al prototipului» (*Epistola către Alexandru al Constantinopolei* 9, ΒΕΠΕΣ 18, p. 267). Foarte sugestivă este folosirea în aceeași frază a cuvintelor *ομοιοτης, εικων, άπαράλλακτος* și *χαρκτηρ*, care exprimă foarte bine relația Fiului cu Tatăl. Sfântul Athanasie cel Mare numește pe Fiul «εικόνα αιδιον, άπαράλλακτον κατά πάντα του πατρος» (*Epistola către Episcopii din Africa*, PG 26, 1037C). Sfântul Ioan Gură-de-aur explică că, referitor la Fiul, *άπαράλλακτον* înseamnă asemănător întru totul cu Tatăl, 'leit' Tatăl (*Omilia la Evrei* 2, 2, PG 63, 22).

³ «de aici»: prin aceste prepoziții.

aici³, că Tatăl și Fiul și sfântul Duh sunt de una și aceeași fire și putere și lucrare și voire; pe când, dimpotrivă, cel ce a catalogat aici spusele Sfinților încearcă, prin titlul pus de el, să arate în chip greșit și rău-credincios tocmai deosebirea dumnezeieștilor Ipostasuri, prin echivalarea acestor prepoziții, și cum că unul din Cele trei Ipostasuri, adică Duhul Sfânt, Își are existența din Celelalte două Ipostasuri, ba încă în chip deosebit din fiecare dintre Acestea [două]. Este deci limpede că, pe de o parte, spusele Sfinților sunt drept-credincioase și bune, și că, pe de alta, în chip greșit și eretic⁴ sunt [ele] înțelese de cel ce le-a adunat și le-a catalogat.

Iar că un astfel de 'prin' – când, adică, este echivalat lui 'din' – arată asemănarea și unirea întru toate, o înfățișează limpede dumnezeiescul Maxim, scriind către Marin despre unii [Părinți] ce ziceau că Duhul este prin Fiul: «nu ca făcând pe Fiul pricină s-au arătat pe ei înșiși⁵, căci o singură pricină știu [aceștia] a Fiului și a Duhului, pe Tatăl, a Unuia prin naștere și a Celuilalt prin purcedere; ci pentru ca să arate [cu expresia 'prin Fiul'] faptul de a proveni prin El și astfel să înfățișeze unitatea⁶ ființei și asemănarea întru totul»⁷. E limpede, așadar, de aici că Veccos acesta în chip eretic înțelege astfel de spuse; pentru că nu concluzia unității și asemănării întru totul – celei după fire – o urmărește, ci la cea a deosebirii Ipostasurilor se străduiește să ajungă, nedând crezare nici marelui Vasile; căci acesta, într-al op-

⁴ Sfinții Părinții înțelegeau prin *δυσσεβεια* (lit.: greșită-cinstire, rea-cinstire) învățătura greșită, erezia; de aceea putem traduce acest cuvânt și prin 'erezie', iar adjectivul și adverbul prin 'eretic'.

⁵ «s-au arătat pe ei înșiși»: au zis aceasta.

⁶ «unitatea»: în original *τὸ συναφές*, adică con-prinderea, împreună-prinderea.

⁷ *Epistola către Marin*, PG 91, 136 AB. Este textul celebru în care sfântul Maxim încearcă să explice ortodox *Filioque*-le occidentalilor și pe care romano-catolicii îl folosesc până azi în apărarea ereziei lor (vezi documentul din 1996, *Despre purcederea Duhului Sfânt*, p. 15).

κεφαλαίω φησί «τὸ διὰ τοῦ υἱοῦ δημιουργεῖν τὸν πατέρα, οὔτε ἀτελῆ τοῦ πατρὸς τὴν δημιουργίαν συνίστησιν, οὔτε ἄτονον τοῦ υἱοῦ παραδηλοῖ τὴν ἐνέργειαν, ἀλλὰ τὸ ἦνω-
μένον τοῦ θελήματος παρίστησιν».

Ὁ γοῦν λέγων διὰ τοῦ υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα προῖεναι κατὰ τὴν χορηγίαν, τὴν ὁμοβουλίαν τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ παρίστησι καλῶς. Εὐδοκία γὰρ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ καὶ αὐτὸ συνευδοκοῦν τοῖς ἀξίοις χορηγεῖται τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Οἱ δὲ λατινόφρονες οὗτοι συνάγοντες ἐκ παρανοίας διὰ τοῦ υἱοῦ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὴν ὑπαρξίν τὸ πνεῦμα ἔχειν, εὐδοκίας καὶ θελήσεως ἔργον καὶ κτίσμα ἐξ ἀνάγκης, ἀλλ' οὐ θείας φύσεως καρπὸν ὑπάρχειν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον παριστώσι δυσσεβῶς. Κατὰ γὰρ τὸν ἱερόν Δαμασκηνόν ἔργον θείας θελήσεως ἢ κτίσις, ἀλλ' οὐχ ἢ θεότης, ἄπαγε· «οὐ γὰρ τῆς θείας θελήσεως, ἀλλὰ τῆς θείας φύσεως, αὐθις κατὰ τὸν αὐτόν, ἢ προαιώνιος καὶ αἰδιος γέννησίς τε καὶ ἐκπόρευσις».

Ἐπιγραφή Λατίνων δευτέρα

Ἐπειδὴ εἰσὶ τινες ἀντιλέγοντες ταῖς γραφικαῖς χρήσεσι, ταῖς δηλούσαις διὰ τοῦ υἱοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ πατρὸς, συνελέγησαν καὶ αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, αἱ δηλοῦσαι προσεχῶς καὶ ἀμέσως τὸν υἱὸν ἐκ πατρὸς εἶναι, εἰς συγκρότησιν τῶν δηλουσῶν χρήσεων διὰ τοῦ υἱοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα. Εἰ γὰρ μὴ ἦν τὸ πνεῦμα διὰ τοῦ υἱοῦ, διατί μὴ καὶ αὐτὸ ἀμέσως ἐρρήθη εἶναι ἐκ τοῦ πατρὸς;

⁸ Sfântul Vasile cel Mare, *Despre Duhul Sfânt*, 8, PG 32, 105 C.

⁹ Cuvântul *προῖεναι* înseamnă 'trimite înainte, sau mai înainte'. E folosit în varianta grecească a cunoscutului și jalnicului text despre *Filioque* al romano-catolicilor, cel din 1995 (*Τὸ προῖεναι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν Παράδοξιν*), ca un fel de truc în mușamalizarea confuziei lor grave dintre Teologie (discursul despre relațiile dinlăuntrul Treimii) și Iconomie (discursul despre relațiile Treimii cu lumea). La Părinți *προῖεναι* exprimă trimiterea în lume a Duhului. Vezi sfântul Chiril al Alexandriei, *Tezaurerele*, PG 75, 585 A.

¹⁰ Adică: cugetătorii de cele ale Latinilor.

tulea cap al cărții *Către Amfilohie*, spune: «[faptul] că Tatăl creează prin Fiul, nici nedesăvârșită arată creația Tatălui, nici slabă lucrarea Fiului, ci unitatea voinței o înfățișează»⁹.

Cel ce spune, așadar, că Duhul provine⁹ *prin* Fiul și *din* Fiul, sub aspectul dării [Lui oamenilor], bine înfățișează consimțirea Tatălui și a Fiului. Căci prin bunăvoința Tatălui și a Fiului este Duhul Sfânt dat celor vrednici, împreună-binevoind și El. Pe când latinofrenii¹⁰ aceștia, conchizând nebunește că *prin* Fiul și *din* Fiul Își are Duhul existența, lucru al binevoirii și al voinței – și prin urmare creatură, și nu rod al firii dumnezeiești – îl înfățișează pe Duhul a fi, în chip eretic. Căci, după sfințitul Damaschin, zidirea [e aceea care] este lucru al voinței dumnezeiești, iar nu dumnezeirea¹¹ – departe de noi aceasta! Că nu a voinței dumnezeiești, ci a firii dumnezeiești – iarăși, după același [Damaschin] – este cea mai-dinainte-de-veci și veșnica naștere și purcedere¹².

Epigrafia a doua a Latinilor

Întrucât sunt unii care vorbesc împotriva mărturiilor scrise celor ce arată că *prin* Fiul este Duhul, s-au adunat și mărturiile scrise de față, care arată că Fiul este numai-decât și nemijlocit din Tatăl, spre strângerea de mărturii care să arate că *prin* Fiul este Duhul. Căci de nu ar fi Duhul prin Fiul, de ce nu s-a spus că și Acesta este nemijlocit din Tatăl?

¹¹ Imaginea aceasta este reluată în *Epistola I^a către Varlaam* 21 în cuvintele: «pentru că în zidire – nu în dumnezeirea Duhului – a venit Dumnezeu prin dumnezeirea mijlocie», a venit, adică, Tatăl prin Fiul.

¹² Nu am găsit acest text în opera sfântului Ioan Damaschin, citat și în *Cuvântul al II-lea Apodictic*, 60. Vezi totuși *Expunerea precisă a credinței ortodoxe* I, 8, EPT 1, p. 84: «Nașterea [Fiului din Tatăl] este veșnică și [este] lucrare a firii și din ființa Acestuia [...], pe când zidirea e lucrare a voinței în Dumnezeu, care nu este con-veșnică cu Dumnezeu».

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφῆ δευτέρα

Καὶ μὴν ἐρρηθῆ καὶ τὸ θεῖον πνεῦμα ἐκ πατρὸς ἀμέσως καὶ ἀνήρηται σου παντάπασιν ἢ τῆς δυσσεβείας πρόφασις τε καὶ παράστασις. Γρηγόριος γὰρ ὁ τῆς θεολογίας ἐπάνυμος δευτερον ἐν τοῖς Ἐπεσιν ἀπὸ τοῦ πατρὸς εἶναι φησὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον καθὰ καὶ τὸν υἱόν. Ὁ δὲ Νύσσης, σὺν πολλοῖς ἑτέροις, πρὸς ἓν πρόσωπον, τὸ πατρικόν, ὡσαύτως ἔχειν ἐκάτερόν φησιν, ἄνευ τοῦ τρόπου τῆς ὑπαρξεως. Ἀλλὰ «καὶ τὰ τοῦ ἀνθρώπου, φησὶ, πρόσωπα οὐκ ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ προσώπου κατὰ τὸ προσεχές ἔχει τὸ εἶναι, ὡς πολλὰ καὶ διάφορα εἶναι πρὸς τοῖς αἰτιατοῖς καὶ τὰ αἷτια. Ἐπὶ δὲ τῆς ἁγίας τριάδος οὐχ οὕτως: ἓν γὰρ πρόσωπον καὶ τὸ αὐτό, τοῦ πατρὸς, ἐξ οὐπερ ὁ υἱὸς γεννᾶται καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκπορεύεται. Διὸ καὶ κυρίως τὸν ἓνα αἷτιον μετὰ τῶν αὐτοῦ αἷτιατῶν ἓνα θεόν φάμεν τεθαρρηκότως».

¹³ Spune «al doilea» ca poziție în lanțul cauzalității; 'primul' este Tatăl, în calitate de cauzator al Fiului și al sfântului Duh.

¹⁴ Sfântul Grigorie Teologul, *Poemele Teologice 3 (Despre sfântul Duh)*, PG 37, 412 A.

¹⁵ Duhul, adică, și Fiul.

¹⁶ «persoana Părintescă»: persoana Părintelui, a Tatălui.

¹⁷ Duhul și Fiul au raportare similară la Tatăl, din care Își iau ființa dumnezeiască; diferă doar «modul existenței»: Unul Se purcede, Celălalt Se naște.

¹⁸ Sfântul Grigorie al Nyssei, *Către Elini*, PG 45, 180 BC. Vezi și textul din care Veccos trage concluzia că Duhul nu este nemijlocit din Tatăl, ci prin Fiul: *Către Avlavie*, BEΠ (Biblioteca Părinților Greci) 68, p. 180, PG 45, 133 BC: «Iar dacă cineva ar defăima învățătura [ortodoxă și ar spune] cum că [faptul de] a nu accepta deosebirea după fire duce la oarece amestecare... a ipostasurilor, ne vom apăra în fața acestei acuze zicând că, mărturisind [noi] neschimbabilitatea firii dumnezeiești [adică faptul că în cele trei Ipostasuri este aceeași fire, întocmai], nu negăm deosebirea dintre pricinuitoi și pricinuit [dintre Tatăl și Fiul, dar și dintre Tatăl și Duhul], prin care – doar prin aceasta – înțelegem a se deosebi unul de celălalt, [adică] prin a crede că unul este cauzator, iar celălalt este din cauzator; înțelegem încă și altă deosebire [insușire] a celui

A aceluiași, Antiepigrafi a doua

Dar s-a spus că și Duhul Cel dumnezeiesc este nemijlocit din Tatăl și s-a risipit întru totul cauza iscării relei tale credințe. Căci Grigorie cel numit cu numele teologiei zice în *Poeme* că Duhul Sfânt este al doilea¹³, după Tatăl, precum și Fiul¹⁴. Iar [Grigorie] al Nyssei, pe lângă multe altele, zice că Amândoi¹⁵ sunt așijderea față de Una persoana Cea Părintească¹⁶, în afara modului existenței¹⁷. Că «persoanele omenești – zice – nu își au ființa direct din aceeași persoană, încât multe și felurite sunt nu doar cele cauzate, ci și cauzele [lor]. Dar în Sfânta Treime nu este așa; căci una și aceeași – cea a Tatălui – [e] persoana din care Fiul Se naște și Duhul Sfânt Se purcede. De aceea și afirmăm, îndrăzneț, pe cauzatorul Cel unul dimpreună cu cauzații Săi ca pe Dumnezeu Cel unul, în toată puterea cuvântului»¹⁸.

din pricinuito: căci unul este direct din primul, iar celălalt este prin cel ce este direct din primul, așa încât să rămână neîndoielnică în Fiul însușirea Lui de Unul-Născut și să nu punem la îndoială [nici faptul că] Duhul este din Tatăl, mijlocirea Fiului păstrând Lui însușirea de Unul-Născut și neîmpiedicând nici pe Duhul să aibă relație ființială cu Tatăl». Iată cum explică sfântul Grigorie Palama mai amănunțit acest text în *Cuvântul Apodictic al II-lea 54*, ed. Hristou, vol. I, p. 127-128: «Așadar, pe de o parte, Fiul este [din Tatăl] și este și gândit din Tatăl, [pe când], pe de altă parte, Duhul Sfânt – considerat în sine – ar fi [din purceзатор] și ar fi și gândit din purceзатор, deci nu din tată; așadar datorită Fiului celui gândit direct din tată este și Duhul din tată, purcezând [Tatăl] pe de o parte pe Duhul și, pe de alta, născând pe Fiul. Căci cum ar fi cu putință – nenăscut fiind Duhul – a Se numi El al Născătorului? Oare nu datorită Fiului Unul-Născut, Celui ce – fiind Unul-Născut – este împreună-gândit direct cu Născătorul și doar El Își are însușirea de a Se naște și Îl arată pe Duhul a nu fi prin naștere din Tatăl? Prin Fiul așadar Își are Duhul faptul de a fi [din tată] și de a fi gândit din tată, pe când, prin Sine Însuși, direct este din purceзатор... Fapt pentru care, cum am zis, nu pricinuito, ci doar pricinuit L-a numit pe Fiul, și pricinuit deopotrivă cu Duhul; și într-același chip l-a

Τὶ δὲ οἱ λέγοντες ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐν τῷ υἱῷ διαμένειν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον καὶ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐν τῷ υἱῷ δι-
 ἤκειν καὶ ἐκ τοῦ πατρὸς εἶναι καὶ τῷ λόγῳ συμπαρομαρτεῖν;
 Ἐτι δὲ οἱ κοινωνίαν καὶ ἀγάπην εἶναι λέγοντες τοῦ πατρὸς
 καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον; Πρὸς δὲ τούτοις οἱ πρὸς τὸ
 ἕτερον ἕκαστον ἔχειν τῶν προσώπων λέγοντες οὐχ ἦττον
 ἢ πρὸς ἑαυτό; Τί δὲ ὁ ψάλλων «αἱ χεῖρές σου ἐποίησάν με
 καὶ ἐπλασάν με»; Ἄρ' οὐχ ἅπαντες οὗτοι ἀμέσως εἶναι καὶ
 τὸ πνεῦμα δεικνύουσιν ἐκ τοῦ πατρὸς;

Ἐπιγραφή Λατίνων τρίτη

Κατεστρώθησαν καὶ αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις εἰς
 συγκρότησιν τῆς ἐννοίας τῶν δηλουσῶν χρήσεων, μὴ ἀμέσως
 ἀλλὰ διὰ τοῦ υἱοῦ ἐκ πατρὸς εἶναι τὸ πνεῦμα. Εἰ γὰρ ἀμέσως

---

deosebit pe Aceștia [pe Fiul și pe Duhul] de Tatăl, deși – [dacă ar fi fost] după varianta Latinilor – nu așa trebuia să facă». Pomind de la textele sfântului Grigorie al Nyssei, sfântul Grigorie Palama explică expresia «Duhul este din Tatăl prin Fiul» prin faptul că Tatăl este tată numai în relație cu Fiul și de aceea – bineînțeles, numai în gândire – Fiul este direct lângă Tatăl, așa cum spune episcopul Nyssei. Nu putem să zicem că Duhul este 'direct' din Tatăl (adică din Născătorul) întrucât nu este născut; 'direct' El este din *purcezátor*; dacă acest *purcezátor* Se numește 'tată', aceasta se datorează Fiului Unul-Născut; așadar prin Fiul Unul Născut [zicem despre] Duhul [că] este din Tatăl.

* Vezi sfântul Chiril al Alexandriei, *Tezaurele* 34, PG 75, 577 A: «Iar în[tru] Fiul firește și ființial [Îl socotim] străbătând de la Tatăl pe Duhul, prin Care [Duh] pe toate ungându-le, le sfințește». Vezi și sfântul Ioan Damaschin, *Dogmatica* I, 7, PG 94, 805 AB și EΠΕ 1, p. 76: «astfel Îl știm [noi] pe Duhul lui Dumnezeu, Cel ce Îl însoțește pe Cuvântul și arată lucrarea Lui». Textul este luat de sfântul Ioan Damaschin din *Marele Cuvânt Catehetic* al sfântului Grigorie al Nyssei (2, PG 45, 17 BC): «astfel Îl știm [noi] pe Duhul lui Dumnezeu, Cel ce Îl însoțește pe Cuvântul și arată lucrarea Lui: nu ca răsuflare... asemenea celei a [gurii] noastre, ci ca putere ființială de sine existentă, privită în ipostas propriu, nicidecum putând a fi despărțită de Dumnezeu întru Care este, și nici de Cuvântul lui Dumnezeu pe Care Îl însoțește». Termenul se găsește și la sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul* 41, 11, PG 36, 444 B; sfântul Grigorie

Și pentru ce s-a mai spus, atunci, că Duhul Sfânt purcede din Tatăl și rămâne în Fiul, și trece din Tatăl în Fiul, și este din Tatăl, și Îl însoțește pe Cuvântul¹⁹? Sau, iarăși, că [Duhul Sfânt] este împărtășirea și iubirea Tatălui și Fiului²⁰? Sau, pe lângă acestea, că nici una dintre aceste două persoane²¹ nu este mai prejos de cealaltă²²? Sau pentru ce s-ar mai cânta «mâinile Tale m-au făcut și m-au zidit»²³? Oare nu toți aceștia arată că și Duhul este nemijlocit din Tatăl?

Epigrafi a treia a Latinilor

S-au așezat și mărturiile scrise de față, spre întărirea înțelesului celor ce arată că Duhul nu este nemijlocit din Tatăl, ci prin Fiul. Căci dacă Duhul ar fi nemijlocit din

---

Palama folosește această expresie și în *Cuvinte... I*, 26, 25 (ed. Hristou, vol. I, p. 52-53) și în *Capetele naturale* 37.

²⁰ Fericitul Augustin Îl consideră pe Duhul unire și legătură a Tatălui cu Fiul. El este iubirea intratrinitară prin care Se iubesc din veșnicie Tatăl și Fiul. Din acest motiv spune, relevant, că Duhul Sfânt nu este numai al Tatălui, nici numai al Fiului, ci al Amândurora (*De Trinitate* XV, 17, 31, PL 42, 1082). Prin această formulă nu înțelege, însă, numai unitatea ființei Duhului cu Tatăl și cu Fiul, ci și dependența cauzală a Duhului de Aceștia, adică purcederea Lui deopotrivă din Aceste două Persoane ale Treimii. Există Părinți răsăriteni care unori au spus că Tatăl e legătura sau mijlocitorul dintre Fiul și Duhul, alteori Fiul este legătura dintre Tatăl și Duhul sau Duhul este legătura dintre Tatăl și Fiul, ceea ce în toate cazurile este corect datorită legăturii Lor de iubire, ca a unor Persoane deoființă. Însă, după ei, legătura cauzală și Cel către Care își au mișcarea anagodică Ceilalți Doi este numai Tatăl; vezi sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul* 42, 15, PG 36, 476: «Iar unirea [Celor Trei] Tatăl este, din Care [sunt] și spre Care Se ridică următorii [Lui]».

²¹ Duhul și Fiul, adică.

²² Vezi, de exemplu, sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul* 31, 9, unde se spune că Duhului nu Îi lipsește nimic din cele ale Fiului, în afara filiației, adică a calității de fiu, mai ales că Amândoi sunt din Tatăl, cu deosebirea că unul este prin naștere, celălalt prin purcedere.

²³ *Psalmi* 118, 73.

ἦν τὸ πνεῦμα ἐκ τοῦ πατρὸς, οὐκ ἂν ἐρρήθη ὁ μὲν υἱὸς εἰκὼν τοῦ πατρὸς, τὸ δὲ πνεῦμα εἰκὼν τοῦ υἱοῦ· καὶ ὁ μὲν υἱὸς ἐνέργεια τοῦ πατρὸς, τὸ δὲ πνεῦμα ἐνέργεια τοῦ υἱοῦ· καὶ ὁ μὲν υἱὸς πρόσωπον τοῦ πατρὸς, τὸ δὲ πνεῦμα πρόσωπον τοῦ υἱοῦ.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ τρίτη

Ανούστατε, ὁ δυσσεβῶς ἐπιγράφων ὧδε τὰ παρὰ τῶν ἁγίων ευσεβῶς εἰρημένα, πῶς οὐ συνοραῶς ὅτι τὰ κοινὰ καὶ φυσικὰ ἐπὶ τῆς ἀνωτάτω καὶ προσκυνητῆς τριάδος οὐδεμίαν ἔχουσι διαφορὰν; Εἷς γὰρ θεός, μία εἰκὼν, μία θέλησις, μία ἐνέργεια πατρὸς, υἱοῦ καὶ ἁγίου πνεύματος. Οὐκοῦν πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅταν καὶ πρόσωπον ἕτερον ἐτέρου τούτων λέγεται, φυσικὸν ἐστίν, ἀλλ' οὐχ ὑποστατικὸν καὶ τῆς ἀπαραλλακτοῦ ὁμοιωσεῶς ἐστὶ δηλωτικόν, ἀλλ' οὐχὶ τοῦ τρόπου τῆς ὑπαρξεως, ἀπαγε. Σὺ δὲ μὴ οὕτω πρόσωπον ἕτερον λέγων, ἀλλ' ὑποστατικῶς, οὐκέτ' ἔχεις εἶναι μύστης τῆς τριάδος. Εἰ γὰρ τοῦ πατρὸς ἐστὶν ὁ υἱὸς τὸ πρόσωπον, ὡς ἐξ αὐτοῦ, καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα, οὐκέτ' ἐστὶ λοιπὸν ὁ πατὴρ πρόσωπον

* În primul rând *πρόσωπον* însemna *față*; după aceea și-a luat și sensul de *persoană*. Sfântul Vasile cel Mare refuză să îl folosească în triadologie cu sensul de *ipostas*, pentru a nu se înțelege erezia lui Sabellie, însă sfântul Grigorie Teologul face acest lucru, spunând că nu ne certăm pentru anumite numiri, ci important este ceea ce exprimă ele: «Unul după ființă Îl cunoaștem..., iar Trei după ipostasuri – sau persoane, dacă îți place așa. Așadar, să nu se poarte cu necuviință cei ce se ceartă pentru aceste [numiri], ca și cum credința noastră ar sta în numiri, și nu în lucruri» (*Cuvântul* 42, 16, PG 36, 477). În triadologie, la Părinți, are acest sens de *ipostas*, iar uneori, atunci când se referă la Fiul sau chiar la Duhul, are sens de chip, caracter, asemănare a Tatălui. Vezi Clement Alexandrinul, *Pedagogul* I, 7, PG 8, 320 A: «Iar Cuvântul față lui Dumnezeu [este], [față] prin care Se luminează [ochilor noștri] și Se cunoaște Dumnezeu»; și sfântul Chiril al Alexandriei, *Tezaurile* 34, PG 75, 577: «Astfel că [David] Îl numește pe Duhul și 'fața Tatălui', ca pe unul Care închipuieste – prin lucrarea cea lui-Dumnezeu-cuvenită – ființa din care și este».

‡ Modul de existență al Persoanelor Treimii (ὁ τρόπος ὑπαρξεως sau το πῶς ἐστίν), atunci când se referă la Persoanele Sfinte

Tatăl, nu s-ar mai zice că Fiul e chipul Tatălui, iar Duhul chipul Fiului; și că Fiul e lucrarea Tatălui, iar Duhul lucrarea Fiului; și Fiul fața Tatălui, și Duhul fața Fiului.

A aceluași, Antiepigrafia a treia

Prealipsitul de minte, care în chip rău credincios iei aici cele ce binecredincios s-au spus de către Sfinți, cum nu vezi că între cele comune și după fire ale preainaltei și închină-tei Treimi nu este nici o deosebire? Că unul este Dumnezeu, unul chipul, una voința, una lucrarea Tatălui, Fiului și sfântului Duh. Așadar atunci când, pe lângă altele, s-a zis despre Una din Ele că este fața Celeilalte, după firea [comună] s-a zis aceasta, nu după ipostas²⁴, și arată asemănarea întru toate, în afara modului existenței²⁵ – departe de noi aceasta! Iar tu, nu după fire zicând că o Persoană e fața Celeilalte, ci după ipostas, nu mai poți fi mistagog al Treimii²⁶. Căci dacă Fiul este fața Tatălui, ca unul ce este din El, iar a Fiului Duhul, atunci Tatăl nu va mai fi altă față decât

---

Treimi, reprezintă pentru Părinți – în special pentru Capadocieni – un termen special care arată însușirea specifică a fiecăreia din Persoanele Treimii, adică pentru Tatăl *nașterea și nepurcederea*, pentru Fiul *nașterea și pentru Duhul purcederea*. Vezi sfântul Grigorie al Nyssei, *Împotriva lui Eunomie*, PG 45, 316 C; sfântul Ioan Damaschin, *Împotriva Iacoviștilor*, PG 94, 1461 A: «toate comune [sunt] Tatălui și Fiului și sfântului Duh, în afara modului existenței» și *Dogmatica* II, 8, EIT 1, p. 88-89: «iar 'Fiul' și 'chip al ipostasului Părintesc' [se numește] pentru că este... întru totul asemănător Tatălui, în afara nașterii; iar 'unu-născut' pentru că singur [El] din singur Tatăl... S-a născut [...]; căci, măcar că și Duhul Sfânt [tot] din Tatăl Se purcede, dar nu prin naștere, ci prin purcedere [Își ia ființa]. Alt mod de existență este acesta [cel al Duhului Sfânt], necuprins cu mintea și necunoscut, precum și nașterea Fiului. De aceea și toate câte le are Tatăl ale Lui [ale Fiului] sunt, în afara nașterii, care [naștere] nu înseamnă deosebire de ființă..., ci mod de existență».

²⁶ O învățătură greșită te îndepărtează de Dumnezeu sau te arată că ești departe de El.

ἕτερον παρὰ τὸν υἱόν, οὐδὲ παρὰ τὸ πνεῦμα ὁ υἱός. Ὅρας ὡς αἱ μὲν τῶν ἁγίων ρήσεις ἔχουσιν εὐσεβῶς τε καὶ καλῶς παρὰ δὲ σου ἐκλαμβάνονται κακῶς καὶ δυσσεβῶς;

Ἐπιγραφή Λατίνων τετάρτη

Ἐπειδὴ τινες μὴ καταδεχόμενοι τὴν ἐν τῇ τριάδι μεσιτείαν τοῦ υἱοῦ, προδήλως παρὰ τῶν ἁγίων θεολογουμένην, ἀπαρνοῦνται καὶ τὸ ὅλως λέγειν ὄνομα τάξεως ἐν τῇ τριάδι, συνελέγησαν αἱ παρούσαι γραφικαὶ χρήσεις εἰς δήλωσίν τε τοῦ τὸ πνεῦμα διὰ τοῦ υἱοῦ συνάπτεσθαι τῷ πατρὶ καὶ εἰς παράστασιν τοῦ λέγεσθαι ἀριδῆλως τάξιν ἐν τῇ τριάδι.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφή τετάρτη

Καταψεύδη τῶν εὐσεβῶν, ταλαίπωρε. Ἴσμεν γὰρ τάξιν ἐπὶ τῆς ἁγίας τριάδος, ἀλλὰ τὴν εὐσεβῆ· τὴν δὲ δεικνύσαν τρίτον ἐξ ἀνάγκης ἀπὸ τοῦ πατρὸς τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς δυσσεβῶς ἔχουσαν, ἦν σὺ μετ' Εὐνομίου στέργεις, οὐ καταδεχόμεθα. Καὶ τῶν γραφικῶν δὲ καταψεύδη χρήσεων· οὐ γὰρ τὸν υἱὸν μόνον, ἀλλ' ἔσθ' ὅτε καὶ τὸν πατέρα τοῦ υἱοῦ καὶ τὸ πνεῦμα ἐνωσίν φασιν, ἄλλοτε δὲ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πατρὸς τὸ πνεῦμα μέσον καὶ κοινόν αὐτοῖς· καὶ ἦν 'ἀριδῆλως λέγεσθαι' φῆς τάξιν, σαφές ὡς οὐ περὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματός ἐστι. Στέργεται δὲ καὶ ἡ μεσιτεία τοῦ υἱοῦ, ἀλλ' οὐ κατὰ τὴν ὑπαρξιν τοῦ πνεύματος τοῖς τὰ θεῖα συντεοῖς, ἀλλὰ κατὰ τὴν ὁμολογίαν, μὴ προσεχῶς τῷ πατρὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον τιθεῖσιν, ἵνα μὴ δόξη καὶ τοῦτο γεννητόν. Τὰ τοιαῦτα τοίνυν τοῖς ἁγίοις λέγεται καλῶς, ὁ δὲ συνειλοχῶς ταῦτα καὶ προθεῖς ἐνταυθα πρὸς τὴν οἰκειάν μεθέλκων κακοδοξίαν κακῶς καὶ δυσσεβῶς αὐτοῖς χρεῖται.

¹¹ Sfântul Vasile cel Mare, *Impotriva lui Eunomie* 3, 1, PG 29, 653 B-656 A: «Apoi zice că sfinții au predat că [Duhul] este al treilea în ordine și în rang, și că el – de la sine – crede că este al treilea și după fire [...]. Spunând noi că Tatăl este așezat înaintea Fiului, spunem aceasta din unghiul raportării pricinuiitorului la Cei din El, nu din unghiul vreunei deosebiri de ființă, nici din cel al succesiunii temporale; Fiul este al doilea – după Tatăl – după ordine și după rang (căci este din El), nu după ființă.

Fiul, nici Fiul alta decât Duhul. Vezi cum spusele Sfinților drept credincioase sunt și bune, iar de tine sunt luate greșit și în chip rău-cinstitor [de Dumnezeu]?

Epigrafia a patra a Latinilor

Întrucât unii, neprimind mijlocirea Fiului înlăuntrul Treimii, [mijlocire] vădit teologhisită de către Sfinți, întru nimic nu primesc să folosească termenul 'ordine' privitor la Treime, s-au adunat aceste mărturii scrise spre a se arăta, pe de o parte, că *prin Fiul* Se unește Duhul cu Tatăl și, pe de alta, spre a se înfățișa că se poate limpede vorbi despre ordine în Treime.

A aceluiași, Antiepigrafi a patra

Minți asupra celor bine-cinstitoare [de Dumnezeu], nenorocitele. Căci [noi] știm de ordine în Sfânta Treime, dar de cea bine-credincioasă²⁷; iar pe cea conform căreia Duhul este în mod necesar al treilea de la Tatăl, ca pe una rău-credincioasă, pe care tu o iubești împreună cu Eunomie, nu o primim. Dar și asupra mărturiilor scrise minți; că acestea nu spun că numai Fiul este unirea dintre Ceilalți Doi²⁸, ci uneori Îl numesc și pe Tatăl unirea dintre Fiul și Duhul²⁹, iar alteori Îl numesc pe Duhul mijlocirea între Fiul și Tatăl și comun [Lor]; iar ordinea despre care tu zici că 'prealimpede se poate vorbi', vădit că nu la Fiul și la Duhul Sfânt se referă. Iubită este – celor înțelepți în cele dumnezeiești – și mijlocirea Fiului, dar nu în ceea ce privește existența Duhului, ci după mărturisirea care nu Îl pune pe Duhul Sfânt direct după Tatăl, ca să nu se creadă că și Acesta [Duhul, adică] este născut. Prin urmare, acestea sunt zise bine de Sfinți, pe când cel ce le-a adunat și le-a adăugat aici greșit și rău-credincios le folosește, trăgându-le spre folosul reiei sale învățături.

²⁸ *Către Avlavie*, BEI 68, p. 180.

²⁹ Sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul* 42, p. 128.

Ἐπιγραφή Λατίνων πέμπτη

Ἐπειδὴ εἰσὶ τινες μὴ καταδεχόμενοι ἐκεῖνο τὴν εὐαγγελικὴν δύνασθαι ῥῆσιν, τὴν 'πνεῦμα ἀληθείας' τὸ ἅγιον λέγουσαν πνεῦμα, ὅπερ δύναται καὶ ἡ ῥῆσις ἢ λέγουσα ἐκ τοῦ πατρὸς αὐτὸ ἐκπορεύεσθαι, ἔτι δὲ διενιστάμενοι μὴδὲ εἰς ἰσοδύναμον ἔννοιαν λέγεσθαι τὸ ἐκ τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεσθαι καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ λαμβάνειν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, κατεστρώθησαν αἱ παρούσαι γραφικαὶ χρήσεις εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ἰσοδυνάμου τῶν τοιούτων εὐαγγελικῶν χρήσεων.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφή πέμπτη

Τῆς ἀναισθησίας· ἰσοδυναμοῦσι γὰρ αἱ ῥήσεις τῶν ἁγίων εἰς τὸ δεῖξαι τὴν πρὸς τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν οἰκειότητα, αὐτὸ δ' εἰπεῖν ὁμοουσιότητα τοῦ θεοῦ πνεύματος, διαφέρουσι δὲ ὡς μὴ παρ' ἀμφοτέρων, πατρός τε καὶ υἱοῦ, τὴν ὑπαρξιν δεικνῦσαι. Καὶ τοῦτο κατάδηλον ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν γραφικῶν χρήσεών ἐστι, ὃ δὲ συνειλοχῶς ταύτας οὗτος πρὸς τὴν διαφορὰν τῶν ῥήσεων τούτων καθάπερ ἐκκεκώφηται.

Ἐπιγραφή Λατίνων ἕκτη

Ἐπειδὴ εἰσὶ τινες λέγοντες διαφέρειν ἀλλήλων τὸ 'πρόεισι' καὶ τὸ 'προχεῖται' καὶ 'ἐκπορεύεται', ἐξελέγησαν εἰς ἀναντίρρητον ἀπόδειξιν τοῦ ἰσοδυνάμου αὐτῶν αἱ προκειμέναι χρήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου καὶ μετ' αὐτὰς αἱ ὑποταγμέναι χρήσεις τῶν θεολογούντων ἐκ πατρὸς προῖέναι τε καὶ ἐκπέμπεσθαι καὶ προχεῖσθαι τὸ πνεῦμα.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφή ἕκτη

Τῆς ἀναισχυντίας· τίς γὰρ οὐκ οἶδεν ὅτι τὸ πρόεισι λέγεται καὶ ἐπὶ τοῦ υἱοῦ, τὸ δὲ ἐκπορεύεται ἢ προχεῖται οὐδέποτε, καθάπερ καὶ τὸ προχεῖται κυρίως ἐπὶ τῆς χορηγίας, ἔστι

³⁰ Ioan 15, 26; 16, 13.

³¹ Ioan 15, 26.

Epigrafia a cincea a Latinilor

Întrucât sunt unii care nu primesc că spusa evanghelică ce Îl numește pe Duhul 'Duhul adevărului'³⁰ este echivalentă cu aceea ce spune că 'Duhul purcede de la Tatăl'³¹, ba încă se împotrivesc și echivalenței zicerilor [că] 'din Tatăl Se purcede' și 'din Fiul ia' Duhul Sfânt, s-au înșiruit mărturiile scrise de față spre dovedirea echivalenței acestor mărturii evanghelice.

A aceluiași, Antiepigrafia a cincea

Ce nesimțire!; că echivalente sunt spusele [acestea ale] Sfinților [când le folosim] spre a arăta familiaritatea dumnezeiescului Duh – altfel zis deoființimea [Lui] – cu Tatăl și cu Fiul; se deosebesc, însă, [când le folosim spre] a arăta că nu din Amândoi – din Tatăl și din Duhul – [este] existența Lui. Iar aceasta vădit este din chiar mărturiile scrise de față; dar acesta ce le-a adunat parcă a surzit, nemaiauzind și deosebirea spuselor acestora.

Epigrafia a șasea a Latinilor

Întrucât sunt unii care spun că se deosebesc întreolaltă 'a proveni' și 'a Se revărsa' și 'a Se purcede', s-au ales – spre dovedirea de netăgăduit a echivalenței acestora – mărturiile de față ale sfântului Chiril³² și, după ele, mai jos rânduite, mărturiile celor ce teologhiesc că din Tatăl provine și Se trimite și Se revarsă Duhul.

A aceluiași, Antiepigrafia a șasea

Ce nerușinare!; cine nu știe, dar, că 'provine' se spune și despre Fiul, pe când 'Se purcede' sau 'Se revarsă' niciodată?; precum și că 'Se revarsă' se spune propriu-zis

³⁰ Tezaurere, 33, PG 75, 568 C și 34, 576 C și *Tâlcuire la Ioan 12*, PG 74, 716 B.

δ' ὅτε καὶ ἐπὶ τῆς ἐκπορεύσεως λέγεται: Οἱ δὲ τὰ Λατίνων φρονούντες μηδὲν διαφέρειν ἀλλήλων διατείνονται ταῦτα δυσσεβῶς ὁμοῦ καὶ ἀναιδῶς· αἱ γὰρ συλλεγεῖσαι τῶν ἁγίων ἐνταῦθα ρησεις, ἐφ' ὧν ἔσθ' ὅτε ταῦτα συντρέχουσι, δεικνύσαι τὴν πρὸς ἀλλήλα τούτων διαφορὰν, ἀναιροῦσιν οὐδαμῶς.

Ἐπιγραφή Λατίνων ἑβδόμη

Ἐπειδὴ τινες ἀκούοντες τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ τοῦ υἱοῦ ὑπάρχον καὶ ἀναβλύζον καὶ προϊόν, οὐχὶ τὴν φύσιν τοῦ πνεύματος ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ πηγάζειν καὶ ἀναβλύζειν τερατολογούσιν, ἀλλὰ τὸ πνευματικὸν χάρισμα τὸ τοῖς ἁγίοις ἐπιγινόμενον, διὰ τὸ τὴν ἐγγινομένην αὐτοῖς ἐνοικησιν τῆς πανταχοῦ παρούσης θεότητος τοῦ ἁγίου πνεύματος σχετικῶς γίνεσθαι, οὕτω τὸ τοιοῦτον ἐκλαμβάνοντες χάρισμα, ὡσπερ ἂν εἰ ἀποδιηρημένον τῆς θείας οὐσίας νοοῖτο τοῦ πνεύματος, συνελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, ἐξ ὧν ἔχει τις διαγνῶναι, ὡς κὰν ἡ ἐγγινομένη τοῖς ἁγίοις ἐνοικησιν τοῦ παναγίου πνεύματος σχετικὴ ἐστὶν ἀρρήτως καὶ ὑπὲρ λόγον, ἀλλ' ἐπεὶ ἐκεῖ τὰ χαρίσματα προχέονται, ὅπου ἡ θεία φύσις αὐτοῦ σχετικῶς ἐνοικήσει, αὐτὸ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, τὸ ἐν τῆς τριάδος καὶ συμπληρωτικόν, ὡσπερ ἐστὶ θεία φύσις καὶ τέλειος θεός, ὡς ὁ πατήρ καὶ ὁ υἱός, δηλοῦται, ὅταν τις λέγῃ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον προϊόν καὶ ἀναβλύζον καὶ ὑπάρχον ἐκ τοῦ υἱοῦ.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφή ἑβδόμη

Ὅντως οὐκ οἶδεν ἅ λέγει οὔτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦται ὁ καὶ ταύτην τὴν ἐπιγραφὴν συνθείς. Οὐδεὶς γὰρ τῶν εὐσεβεῖν ἠρημένων διεσπασμένην εἶναι νομίζει τῆς θείας φύσεως τὴν θείαν χάριν καὶ τὴν ἐνέργειαν· οὐ μὴν ὅτι ἀχώριστός

³³ Adică prin legătură, prin relație.

³⁴ În privința lui 'plinitor' vezi sfântul Grigorie al Nyssei, *Despre chip și asemănare*, PG 44, 1340.

³⁵ Distincția dintre ființă și lucrări (sau energii) este una teologică subtilă, care poate provoca confuzii grave. Energiile nu se despart niciodată de ființă, iar atunci când omul simte energii

în cazul dării [Duhului asupra credincioșilor, la Cincizecime], dar uneori și în cazul purcederii? Însă cugetătorii de cele ale Latinilor spun – în chip rău-cinstitor și nerușinat – că acestea întru nimic nu se deosebesc întreolaltă; căci spusele de față ale Sfinților adunate aici – în care [expresiile] acestea uneori coincid – arătând deosebirea întreolaltă a acestora, nicidecum nu o desființează.

Epigrafia a șaptea a Latinilor

Întrucât unii, auzind că *din Fiul* există și izvorăște și provine Duhul Sfânt, spun grozăvii cum că nu firea Duhului izvorăște și curge din ființa Fiului, ci duhovniceasca harismă care se face asupra celor vrednici, prin relaționala³³ sălășluire în aceștia a dumnezeirii Duhului Sfânt, Celeia ce pretutindenea este – așa luând ei această harismă ca și cum s-ar înțelege că-i despărțită de dumnezeiască ființa Duhului – [pentru aceasta] s-au adunat mărturiile de față, din care se poate cunoaște că, deși această sălășluire care se face în cei vrednici – în chip negrăit și mai presus de cuvânt – este relațională, totuși, întrucât harismele *acolo se revarsă*, unde *firea* Lui dumnezeiască [e cea care] se sălășluiește relațional, Însuși Duhul Sfânt – Cel unul din Treime și plinitor al Acesteia³⁴, Carele este fire dumnezeiască și Dumnezeu desăvârșit, ca Tatăl și Fiul – este arătat când se zice că Duhul Sfânt provine și izvorăște și există din Fiul.

A aceluiași, Antiepigrafia a șaptea

Cu adevărat nu știe ce zice, nici despre ce încredințea-ză, cel ce a întocmit epigrafia aceasta. Pentru că nimeni din cei ce și-au ales buna-cinstire [de Dumnezeu] nu socotește harul dumnezeiesc și dumnezeiasca lucrare despărțite de firea dumnezeiască³⁵; dar, dacă nedespărțită

necreate ale lui Dumnezeu Îl simte pe Dumnezeu întreg, dar nu Îl cuprinde ca ființă. Duhul este cu noi în mod ființial ca ipostas, dar nu ne împărtășim de ipostasul lui, ci de harul Lui. Iarăși,

ἔστι τῆς θείας φύσεως ἢ θεία ἐνέργεια, παρὰ τοῦτο καὶ φύσις ἔστιν ἢ ἐνέργεια ταύτης μηδὲν διαφέρουσα· τοῦτο γὰρ τῆς Βαρλαάμ καὶ Ακινδύνου δυσσεβείας ἔστιν· ἢ μὲν γὰρ θεία ἐνέργεια ἐκ τῆς θείας φύσεώς ἐστι καὶ ἐνθεωρεῖται ταύτη κατὰ τοὺς θεολόγους, ἀλλ' οὐκ ἔστι καθ' αὐτήν, ἢ δὲ θεία φύσις οὐκ ἐκ τῆς ἐνεργείας ἔστι καὶ καθ' ἑαυτήν ἐστι καὶ τῶν θείων ἐνεργειῶν ἔστι πηγὴ. Ἀλλὰ καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον οὐκ ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι τοῦ υἱοῦ φαμεν· οὗτος δὲ λέγων εἶναι τοῦτο ἐκ τῆς φύσεως, ἡμῖν ἀντιλέγειν οἶεται καὶ τὰναντία ἡμῶν κατασκευάζειν, μηδὲν διαφέρειν, ὡς ἔοικε, νομίζων τὴν φύσιν τῆς ὑποστάσεως, ἢ καὶ διαφορὰν ἀφρόνως εἰσάγων φύσεως ἐπὶ τῆς ἀγίας τριάδος, ἐπεὶ διαφορὰ ἔστιν ὑποστάσεων.

Ἐπιγραφή Λατίνων ὀγδόη

Εἰς ἀπόδειξιν τοῦ εἶναι τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκ πατρὸς καὶ υἱοῦ συνελεγησαν καὶ αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, αἱ δηλοῦσαι εἶναι αὐτὸ ποιότητα τῆς τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ οὐσίας, ἐπι δεῦνδιαν, πνοὴν καὶ ὁσμὴν τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ, μεθ' ἧς ἕτεραι χρήσεις, αἰτινες καὶ τὸν πατέρα πηγὴν τοῦ πνεύματος καὶ τὸν υἱὸν πηγὴν θεολογοῦσι τοῦ πνεύματος.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφή ὀγδόη

Αἱ συνειλεγμέναι παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις καὶ διὰ παραδειγμάτων τὸ πρὸς τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν ὁμοούσιον παριστῶσι τοῦ ἁγίου πνεύματος κατὰ τὸ ἐγχωροῦν· οὐ γὰρ ἔστιν εὐρεῖν ἐπὶ θεοῦ παράδειγμα πάντη κατάλληλον. Ἐπεὶ δὲ καὶ ὕδωρ ζῶν καλεῖται τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον κατὰ τὴν χάριν καὶ τὴν ἐνέργειαν, τούτου τοῦ ὕδατος καλεῖται πηγὴ καὶ ὁ υἱὸς μετὰ πατρός, ἔστι δ' ὅτε καὶ αὐτὸ τὸ ἅγιον πνεῦμα, ὁ δὲ τὰς ὀήσεις ταύτας προενεγκῶν ἐνταῦθα τὰς μὲν παρῆκε τούτων, ταῖς δὲ παραχρῆται καὶ οὕτω δι' αὐτῶν κλέπτειν οἶεται τοὺς ἐντυγχάνοντας πρὸς τὴν οἰκειάν κακόνοιαν.

---

când omul simte harul Duhului, într-un oarecare fel simte și ființa Lui, mai bine zis știe că El este prezent ființial, chiar dacă nu de ființa Lui se împărtășește, ci de energiile (sau de harul) Lui.

este de firea dumnezeiască lucrarea dumnezeiască, nu înseamnă de aici și că fire este lucrarea acesteia, întru nimic deosebindu-se; căci aceasta este reaua-credință a lui Varlaam și Achindin; căci dumnezeiasca lucrare din firea dumnezeiască este, și, după cuvântătorii-de-Dumnezeu, în Aceasta se vede [cu mintea], și nu este de sine; pe când firea dumnezeiască nu din [dumnezeiasca] lucrare este, ci de sine este, și izvor este al lucrărilor dumnezeiești. Dar nici despre Duhul Sfânt nu spunem că este din ipostasul Fiului; pe când acesta, spunând că Duhul este din fire, crede că ne contrazice pe noi și că aduce ceva împotriva noastră, socotind, precum se vede, că întru nimic nu se deosebește firea de ipostas, ba chiar introducând prostește deosebire de fire în Sfânta Treime, în vreme ce este vorba despre diferența ipostasurilor.

Epigrafia a opta a Latinilor

Spre dovadă că Duhul Sfânt este din Tatăl și Fiul s-au adunat și mărturiile scrise de față, care arată că Acesta este însușire a ființei Tatălui și a Fiului, ba mai mult, [că este] și bună-mireasmă, suflare și miros al Tatălui și al Fiului, după care [am înșiruit și] alte mărturii scrise, care și pe Tatăl îl teologhiesc ca izvor al Duhului, și pe Fiul ca izvor al Duhului.

A aceluiași, Antiepigrafia a opta

Mărturiile scrise adunate aici ne înfățișează și prin exemple deoființimea Duhului Sfânt cu Tatăl și Fiul, pe cât se poate; că nu e cu puțință a afla exemplu potrivit lui Dumnezeu întru totul. Iar dacă și 'apă vie' – după har și după lucrare – e numit Duhul Sfânt, izvor al apei acesteia e numit și Fiul împreună cu Tatăl, iar uneori și Însuși Duhul Sfânt; pe când cel ce aduce aici [ca argument] spusele de față, pe unele le-a scos din context, pe altele le-a răstălmăcit, și astfel crede că-i poate 'fura' pe cititori pentru gândirea lui cea rea.

Επιγραφή Λατίνων ένατη

Αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, ἐν αἷς οἱ πατέρες ἐθεολόγησαν πάντα τὰ τοῦ πατρὸς ἰδια φυσικῶς διαβαίνειν ἐπὶ τὸν ἐξ αὐτοῦ γεννηθέντα υἱόν, κατεστρώθησαν εἰς ἀπόδειξιν τοῦ ὑπάρχειν καὶ προῖναί καὶ πηγάζειν τὸ πνεῦμα καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, καθάπερ ἀμέλει καὶ ἐκ τοῦ πατρὸς, κατὰ τὸν ἅγιον Κύριλλον. Εἰ γὰρ τὴν πατρότητα καὶ τὸ γεννᾶν μόνον ἀφαιροῦνται ἀπὸ τοῦ υἱοῦ οἱ προσδιορισμοὶ τῶν χρήσεων, εὐδηλον ὡς υἱὸς μὲν ἐκ τοῦ υἱοῦ οὐκ ἔσται, πνεῦμα δὲ τὸ ἐκ τῆς πατρικῆς ἀναβλύζον οὐσίας καὶ ἐκ τῆς μὴ γεννώσης οὐσίας τοῦ υἱοῦ ἀναβλύζον ἔσται καὶ προχεόμενον.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφή ένατη

Ὅντως ἀσυλλόγιστον ἡ δυσσέβεια· διαβαίνειν γὰρ ἀκούων ὁ λατινόφων οὗτος ἐπὶ τὸν υἱόν τὰ τοῦ πατρὸς ἰδια φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς, τὰ τῆς πατρικῆς ὑποστάσεως ἐνόμισεν ἰδια, ἀλλ' οὐ τὰ τῆς φύσεως. Οὐκοῦν κατὰ τὴν αὐτοῦ σύνεσιν, ἦν ἐν ταῖς τῶν θεοφόρων κέκτηται θεολογίαις, τοῦ θείου Κυρίλλου γράφοντος ἐν Θησαυροῖς «πῶς οὐκ ἔσται θεὸς τὸ πνεῦμα, ὅλην ἔχον οὐσιωδῶς τὴν ιδιότητα τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ», τὰ ὑποστατικὰ τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα ἔξει, γέννημά τε καὶ γεννήτωρ ἔσται καὶ πατὴρ τῶν φώτων, τὸ γεννᾶν καὶ ἐκπορεύειν ἔχον· οὐ τί ἂν ἀκουσθῆι δυσσεβέστερόν τε καὶ καινότερον; Τὸ αὐτὸ δὲ σχεδὸν πείσεται πάλιν αὐτός τε καὶ οἱ κατ' αὐτὸν φρονοῦντες καὶ ὅταν ἀκούσωσι τοῦ μὲν ἱεροῦ Δαμασκηνοῦ λέγοντος ἐν τῷ ὁγδῶ τῶν δογματικῶν «πάντα ὅσα ἔχει ὁ

³⁶ «firește» (φυσικῶς): prin fire, adică prin faptul că Fiul ia prin naștere firea Tatălui, fiind astfel de-o-ființă cu Tatăl.

³⁷ «paternitatea»: părințimea, însușirea de a fi tată.

³⁸ «firește și ființial» (φυσικῶς καὶ οὐσιωδῶς): prin fire și prin ființă, comune Tatălui și Fiului.

³⁹ Tezaurele, 34, PG 75, 576.

⁴⁰ Dacă însușirile ipostatice sunt comunicabile, atunci pe acestea le are și Duhul și, automat, devine și El Tată, Născător, Născut,

Epigrafia a noua a Latinilor

Mărturiile scrise de față, în care Părinții au teologhisit că toate cele ale Tatălui trec firește³⁶ la Fiul Cel născut din El, s-au înșiruit spre a dovedi că Duhul există și provine și izvorăște și din Fiul, precum neîndoielnic și din Tatăl, după sfântul Chiril. Căci dacă termenii mărturiilor [acestora] înlătură de la Fiul doar paternitatea³⁷ și însușirea de a naște, e limpede că Fiul nu va fi din Fiul, dar Duhul, Cel ce izvorăște din ființa Părintească, va izvorî și Se va revărșa și din nenăscătoare ființa Fiului.

A aceluiași, Antiepigrafia a noua

Cu adevărat fără socotință e reaua-cinstire [de Dumnezeu]; căci, auzind latinofrenul acesta că cele proprii ale Tatălui trec la Fiul firește și ființial³⁸, a socotit că e vorba despre cele ale ipostasului Tatălui, nu despre cele ale firii. Așadar, după priceperea acestuia, pe care a dobândit-o întru teologhisirile purtătorilor-de-Dumnezeu [Părinți], scriind dumnezeiescul Chiril în *Tezaur* «cum nu va fi Duhul Dumnezeu, [de vreme ce Se află] având firește toată însușirea Tatălui și a Fiului?»³⁹, Duhul va avea [deci] cele ipostatice ale Tatălui și ale Fiului, va fi și născut și născător, și Părinte al luminilor, având și însușirea de a naște și pe cea de a precede;⁴⁰ [concluzie] față de care ce născocire mai eretică s-ar putea auzi? Dar se poate spune că de același lucru va fi convins, iarăși, acesta⁴¹ și cei ce cugetă ca el, când îl vor auzi, pe de o parte, pe sfințitul Damaschin zicând în capitolul al optulea al [cărții] dogmelor «toate câte are Tatăl – și ale Duhului [sunt], în afara

---

Purcezător și Purces. Iată ce confuzii creează această erezie a lui *Filioque*.

⁴¹ «de același lucru va fi convins, iarăși, acesta»: la aceeași concluzie va ajunge acesta (Veccos).

πατήρ καὶ τοῦ πνεύματος ἐστὶ πλὴν τῆς ἀγεννησίας» καὶ τοῦ τῆς θεολογίας ἐπωνύμου Γρηγορίου γράφοντος ἐν τῷ Πρὸς τοὺς ἀπ' Αἰγύπτου καταπλευσαντας, «πάντα ὅσα τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος, πλὴν τῆς υἰότητος». Πόσης δὲ ἀνοίας πάλιν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας ἀκούειν καὶ ἐκ τῆς τοῦ υἱοῦ ὑποστάσεως δοξάζειν, ὡσπερ ἂν εἰ μία ἦν, καθάπερ οὐσία, οὕτω καὶ ὑπόστασις ἐπὶ θεοῦ· πρὸς δὲ καὶ τὸ μὴ συνορᾶν ὡς, ἐπεὶ πατὴρ καὶ ἐκ πατρός λέγεται τὸ πνεῦμα, οἱ πατέρες εἶναι τὸν υἱὸν ἀπαγορεύοντες συναπαγορεύουσι καὶ τὴν τοῦ υἱοῦ πρὸς τὸν πατέρα κοινωνίαν κατὰ τὴν ἐκπορευτικὴν ιδιότητα.

Επιγραφή Λατίνων δεκάτη

Αἱ παρούσαι γραφικαὶ χρήσεις, ἐν αἷς οἱ πατέρες ἐθεολόγησαν ἴδιον τοῦ πατρὸς τὸν υἱὸν εἶναι, ὡς ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ ὄντα καὶ ἐξ αὐτοῦ εἶναι, ὡς ἴδιον ὄντα τῆς οὐσίας αὐτοῦ, κατεστρώθησαν ἐνταῦθα, ἵν' εἴη τῷ βουλομένῳ ἐντεῦθεν διαγιγνώσκειν ὡς καὶ τὸ πνεῦμα διὰ τοῦτο ἴδιον τοῦ υἱοῦ λέγεται εἶναι, διὰ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ εἶναι καὶ αὐτὸ διὰ τοῦτο ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ λέγεται, διὰ τὸ τῆς τοιαύτης οὐσίας ἴδιον ἀγαθὸν εἶναι αὐτό, ὅπερ ἐμφαίνει καὶ τὴν πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ πνεύματος ὁμοουσιότητα. Εἰ γὰρ κατ' ἄλλον τινὰ λόγον ὁμοουσιότητος, ὁποῖός ἐστιν ὁ περὶ δύο τινῶν ὁμοουσιῶν λεγόμενος, ἐν οἷς οὐκ ἔστι διὰ τοῦ ἑτέρου τὸ ἕτερον, ἦν τὸ πνεῦμα ἴδιον τοῦ υἱοῦ καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ, ἦν ἂν καὶ ὁ υἱὸς ἴδιος τοῦ πνεύματος καὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πνεύματος διὰ τὸ ἀντιστρέφον τῆς τοιαύτης ὁμοουσιότητος, ὅπερ οὔτε ἐρρήθη παρὰ τινος τῶν ἁγίων οὔτε ῥηθήσεται ποτε παρὰ τοῦ τῶν ὀρθοδοξείν αἰρουμένων. Ἡ δὲ τοιαύτη ὁμοουσιότης οὐδὲ κυρίως ὁμοουσιότης, ἀλλ' ἡ συνάπτουσα τὸ ἕτερον τῷ ἑτέρῳ, ὡς δι' αὐτοῦ ἢ ἐξ αὐτοῦ ὑπάρχον φυσικῶς τε καὶ οὐσιωδῶς. Καὶ μαρτυρήσει τοῦτο ἢ ἐνταῦθα

⁴² *Dogmatica*, 1, 8, p. 96.

⁴³ «în afara filiației»: în afara însușirii de-a fi fiu, a fiîmîi; sfântul Grigorie Teologul, *Cuvântul* 31, 9, PG 36, 252A.

⁴⁴ «în însușirea purcezătoare»: în ceea ce privește însușirea de a purcede; precum Fiul nu e Tată, tot așa nu e nici Purcezător (al Duhului).

nenășterii»⁴² și, pe de alta, pe Grigorie cel cu numele cuvântării-de-Dumnezeu scriind în *Către cei veniți pe mare din Egipt* «toate câte-s ale Fiului – și ale Duhului [sunt], în afara filiației»⁴³. Câtă nebulie, iarăși, a auzi despre ceea ce e *din ființa* Fiului și a socoti că-i vorba de ceea ce e *din ipostasul* Lui, de parcă la Dumnezeu ar fi un singur ipostas, așa cum e o singură ființă; precum și a nu vedea că, numindu-Se Duhul 'al Tatălui' și 'din Tatăl', cei ce opresc a se spune că Fiul este Tată, [se-nțelege că] opresc, împreună cu aceasta, și părtașia Fiului cu Tatăl în însușirea purcezătoare⁴⁴.

Epigrafia a zecea a Latinilor

Mărturiile scrise de față, în care Părinții L-au teologhisit pe Fiul ca propriu Tatălui (ca pe unul din ființa Lui) și ca fiind din El (ca unul ce este propriu ființei Lui), s-au înșiruit aici ca oricine voiește să poată astfel cunoaște că, pentru aceasta, și Duhul se spune că e propriu Fiului, pentru că e din ființa Lui; și iarăși, pentru aceasta se zice că e din ființa Fiului: pentru că este [un] bun propriu unei asemenea ființe, ceea ce o dă la iveală și deoființimea Duhului cu Fiul. Căci, dacă Duhul ar fi fost propriu Fiului și din ființa Fiului după o altfel de deoființime – cum e cea care vorbește despre doi de aceeași ființă, care nu sunt unul prin celălalt – atunci și Fiul ar fi fost propriu Duhului și din ființa Duhului, datorită reversibilității unei astfel de asemănări, ceea ce nici nu s-a zis de vreunul dintre Sfinți, nici nu se va zice vreodată de cei ce și-au ales dreapta-slăvire (ortodoxia). Dar o astfel de asemănare nici nu e propriu-zis deoființime, ci [deoființimea propriu-zisă e] aceea care unește pe unul celuilalt⁴⁵ prin faptul de a fi [el] prin acela sau din acela, firește și ființial. Și mărturisi-va aceasta aici-așezata spu-

⁴⁵ Adică: aceea care 'con-prinde' sau prinde pe unul de celălalt.

κατεστρωμένη τοῦ μεγάλου Βασιλείου χρήσις ἢ λέγουσα μὴ «τὰ ἀδελφὰ ἀλλήλοις ὁμοούσια λέγεσθαι», προστίθενται δὲ καὶ αἱ δηλοῦσαι χρήσεις διὰ τοῦτο εἶναι τὸν υἱὸν ὁμοούσιον τῷ πατρὶ, διὰ τὸ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ εἶναι, ἴν' εἴη τῷ βουλομένῳ ἐντεῦθεν διαγινώσκειν, ὡς καὶ τὸ πνεῦμα διὰ τοῦτο ἐστὶ τῷ υἱῷ ὁμοούσιον, ὅτι ἐκ τῆς αὐτοῦ οὐσίας ἐστὶ.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφὴ δεκάτη

Ἰδιὸν ἐστὶν ὁ υἱὸς τοῦ πατρὸς, ὡς ἐξ αὐτοῦ γεννηθεὶς, ὡσαύτως καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ὡς ἐξ αὐτοῦ τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον, καθ' ἃ καὶ ὁ μέγας Βασιλεῖος ἐν τοῖς Πρὸς Εὐνομιανούς φησι κεφαλαίοις, γράφων· «τὴν πρὸς τὸν πατέρα οικειότητα νοῶ τοῦ πνεύματος, ἐπειδὴ παρὰ τοῦ πατρὸς ἐκπορευεται». Λέγεται δὲ καὶ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα, ἐπειδὴ ὁ αὐτὸς ἐν ὄσδῳ κεφαλαίῳ τῶν Πρὸς Ἀμφιλόχιον φησιν, «ὡς κατὰ τὴν φύσιν ὠκειωμένον αὐτῷ». Ἐστὶ δὲ τῶν ἀδυνάτων τὰ τῆ φύσει ταυτὰ μὴ καὶ ἀλλήλοις οικεῖα εἶναι· οὐ λέγεται δὲ ὁ υἱὸς τοῦ πνεύματος, ἵνα μὴ δόξη πατὴρ τοῦ πνεύματος τὸ ἅγιον, ἅτε τοῦ υἱοῦ πατέρα δεικνύντος τὸν οὐπερ ἀνελγίτο υἱός. Ὁ δὲ λατινόφωνος οὗτος ἐκ τῶν ὑγιῶς ἐνταῦθα κατεστρωμένων ῥήσεων οὐδὲν συνάγει ὑγιές. Ἐξελεγχεται μέντοι καὶ παρ' ἑαυτοῦ λέγων διὰ τὸ ὁμοούσιον ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ λέγεσθαι τὸ πνεῦμα· οὐ γὰρ ἐστὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως· συμβήσεται γὰρ ἐξ

⁴⁶ Sfântul Vasile cel Mare, *Epistola 52*, PG 32, 393C. Textul complet este: «Că nu cele frățești [τὰ ἀδελφὰ; adică 'frați'] se numesc de-o ființă întreolaltă, precum socotesc unii; ci [doar] atunci când și cauza și ceea ce își are existența din cauză sunt de aceeași fire – atunci se numesc deoființă». Așadar 'cele frățești' – adică cele asemănătoare, precum doi frați – deși provin din aceeași mamă, nu sunt deoființă (cuvântul ἀδελφὰ e format din ἀ- copulativ și δελφός – mitras, uter).

⁴⁷ Fiul, adică, este propriu Tatălui.

⁴⁸ *οικειότης-οικειωσις*: sunt termeni pe care îi folosește sfântul Vasile – dar și alți Părinți – și pentru a exprima noua relație a omului cu Dumnezeu prin lucrarea lui Hristos. Pentru a sugera aceeași stare, dar și pe cea de dinainte de cădere, sfântul Grigorie al Nyssei folosește termenii îndrăzneală (*παρόρησία*) și înrudire

să a marelui Vasile, care spune «a nu se zice [despre] cele frățești [că sunt] întreolaltă deoființă»⁴⁶, ba se adaugă și mărturiile ce arată că pentru aceasta e Fiul deoființă cu Tatăl – pentru că e din ființa Lui, ca să cunoască cel ce voiește cum că și Duhul pentru aceasta se zice [că e] deoființă cu Fiul: pentru că este din ființa Lui.

A aceluiași, Antiepigrafia a zecea

Propriu este Fiul Tatălui⁴⁷, ca [Cel] din Acesta născut, așijderea și Duhul Sfânt, ca [Cel] din Însuși Tatăl purces, după cum și marele Vasile zice în capetele *Către Eunomieni*, scriind «înțeleg familiaritatea⁴⁸ Duhului cu Tatăl, că din Tatăl Se purcede»⁴⁹. Dar Duhul se zice și al Fiului; că același [Vasile] într-al optulea cap *Către Amfilohie* zice «ca [Unul] după fire făcut familiar Lui»⁵⁰. Că e cu neputință ca cele ce prin fire sunt același lucru, să nu fie și familiare întreolaltă; dar nu se zice 'Fiul Duhului', ca să nu pară tată Duhul Sfânt, căci [L]-jam avea [pe] Fiul arătându-l drept tată pe cel al căruia S-ar numi [El] fiu. Latinofrenul acesta, însă, nimic sănătos nu conchide din spusele cele sănătos înșiruite aici. Dar e dovedit [ca] rătăcit chiar de către sine însuși, spunând că datorită deoființimii se zice [despre] Duhul că este din ființa Fiului; că nu va fi, pentru aceasta, și din ipostasul Lui. Că se va întâmpla [atunci] că Aceștia⁵¹ sunt, fiecare,

(συγγένεα); vezi *Tâlcuire la Ecclesiast*, ΒΕΠΕΣ 65 A, p. 240. Astfel un pic mai sus (cap. 15, p. 259) vorbește despre revenirea omului la familiaritatea cu Dumnezeu (ἐπιávodos εἰς οικειώσιν θεοῦ). Vezi și sfântul Athanasie cel Mare, *Împotriva Arienilor* PG 26, 108 B. Pentru o mai bună înțelegere a problematicii familiarității omului cu Dumnezeu vezi, eventual, Pr. Dr. V. Răducă, *Antropologia Sfântului Grigorie de Nyssa*, p. 166-217.

⁴⁶ Sfântul Vasile cel Mare, *Cuvânt împotriva Sabelienilor, lui Arie și Anomiienilor*, PG 31, 612 C.

⁴⁸ Sfântul Vasile cel Mare, *Despre sfântul Duh* 18, PG 32, 152 B.

⁴⁹ «Aceștia»: Fiul și Duhul.

ἀλλήλων εἶναι ταῦτα, διό οὐδείς οὐδέποτε τῶν ἀπάντων τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰρηκεν ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι ἀπάντων τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον εἰρηκεν ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι τοῦ υἱοῦ, ἀλλ' ἐκ τῆς τοῦ πατρὸς.

Ἐπιγραφή Λατίνων ἑνδεκάτη

Ἐπειδὴ ἀκουοντές τινες τὸ πνεῦμα ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ λέγουσιν ἄλλο εἶναι τὸ ἐκ τῆς οὐσίας καὶ ἄλλο τὸ ἐκ τῆς ὑποστάσεως, μὴ δυνάμενοι συνιδεῖν ὡς τὸ υἱὸς ὄνομα ὑποστατικόν ἐστὶ καὶ ὁ λέγων ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ υἱοῦ ὄλον δηλοῖ τὸν υἱόν, οὐσίαν δηλαδὴ ἀνυπόστατον, εἰς ἔλεγχον τῆς αὐτῶν ἐπινοίας συνελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, αἱ δηλοῦσαι ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ πατρὸς τὸν υἱόν γεννᾶσθαι. Ὁμολογημένου γὰρ μίαν εἶναι τὴν ἐκ πατρὸς γέννησιν τοῦ υἱοῦ, πῶς ἐστὶ διαφέρειν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας καὶ τὸ ἐκ τῆς ὑποστάσεως, εἰ μὴ τις βλασφημῶν ἐθέλει λέγειν ἄλλην μὲν ἐκ τῆς οὐσίας, ἄλλην δ' ἐκ τῆς ὑποστάσεως πατρὸς γέννησιν τοῦ υἱοῦ; Μεθ' ἧς ἕτεραι χρήσεις αἱ δηλοῦσαι τελείαν οὐσίαν καὶ τέλειον θεὸν λέγεσθαι τὸν πατέρα καὶ τελείαν οὐσίαν τὸν υἱόν καὶ τελείαν οὐσίαν τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφή ἑνδεκάτη

Ὅταν τι μίας οὐσίας ἢ καὶ ὑποστάσεως, τὸ ἐκ τῆς οὐσίας ἐκείνης φυσικῶς ἔχον ὅπωςδήποτε τὴν ὑπαρξιν καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἐκείνης ταύτην ἔχει καὶ ἀντιστρόφως· ὁ γὰρ ἂν ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἐκείνης ἢ καὶ ἐκ τῆς οὐσίας ἐκείνης ἐστίν. Ὅταν δὲ τι μίας μὲν οὐσίας ἢ, οὐ μίας δὲ ὑποστάσεως, ἀλλὰ πλειόνων, τὸ ἐκ τῆς μίας ἐκείνης οὐσίας οὐκ ἐκ τῶν λοιπῶν αὐτῆς ὑποστάσεών ἐστίν, ἀλλ' ἐκ μίας τινος αὐτῶν. Ἐπεὶ οὖν ἡ ἀνωτάτω καὶ προσκυνητῇ τριάδι ἡμῖν μία

²² Ibidem: «se spune Duhul lui Hristos ca unul ce locuiește (este 'familiarizat') în mod ființial întru El». Se spune 'Duhul Fiului' sau 'Duhul este propriu Fiului' datorită deoființimii Lor și a faptului că Fiul Îl trimite în lume. Vezi sfântul Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie*, 5, PG 733AB: «faptul că Duhul s-a arătat prin Fiul,

Unul din Celălalt. Pentru aceasta nimeni niciodată nu L-a spus pe Duhul Sfânt ca fiind din ipostasul Fiului, ci din cel al Tatălui⁵².

Epigrafia a unsprezecea a Latinilor

Întrucât unii, auzind că Duhul este din ființa Fiului, spun că una e 'din ființă' și altceva 'din ipostas', neputând să înțeleagă că numirea de 'Fiu' este ipostatică și că cine spune 'din ființa Fiului' pe Fiul întreg îl indică, ca ființă enipostaziată, spre combaterea născocirii lor s-au adunat mărturiile acestea scrise, care arată că Fiul Se naște *din ființa* Tatălui. Mărturisit fiind, dar, că una [singură] e nașterea Fiului, [și anume] cea din Tatăl, cum va putea cineva deosebi [înțelesul expresiei] 'din ființă' de [cel al expresiei] 'din ipostas', afară numai de nu va voi, hulind, să spună că una e nașterea Fiului *din ființa* Tatălui și alta cea *din ipostasul* Lui? Mărturii după care sunt așezate și altele, care arată că Tatăl este numit ființă desăvârșită și Dumnezeu desăvârșit, și ființă desăvârșită Fiul, și ființă desăvârșită Duhul Sfânt.

A aceluiași, Antiepigrafi a unsprezecea

Când avem ceva a cărui ființă – una singură – e [ipostaziată] într-un singur ipostas, ceea ce din ființa aceea în orice chip își are firește⁵³ existența, își va avea [existența] aceasta și din ipostasul acela, și invers; căci orice ar fi din ipostasul acela, e și din ființa aceea. Când avem, însă, ceva a cărui ființă – iarăși una singură – e [ipostaziată] nu într-un singur ipostas, ci în mai multe, ceea ce este din ființa aceea – cea una – nu va fi din restul ipostasurilor, ci dintr-unul dintre ele. Întrucât, dar, preainalta și de

---

l-a arătat apostolul, atunci când îl numește Duhul Fiului. Nu se spune și Fiul Duhului, ca să nu se creadă că Duhul este Tată.

⁵³ «firește»: adică prin fire, prin natura lui, natural.

φύσις ἐστὶν ἐν ὑποστάσεσι τρισίν, οὐ πᾶν τὸ ἐκ τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν ἔχον ἐκ τῶν λοιπῶν ὑποστάσεων ἐστίν, ἀλλ' ἐκ μιᾶς τινος αὐτῶν, δηλαδή τῆς πατρικῆς· ἐκ ταύτης γὰρ μὴ εἶναι οὐκ ἐνδέχεται. Οὐκοῦν οὐχὶ καὶ ἐξ ἐτέρας, ἀλλ' ἐκ μόνης, εἴπερ ἐκ μιᾶς. Καὶ τοῦτο δῆλον ἀπὸ τῶν ἀνθρώπων· ἕκαστος γὰρ ἡμῶν ἐκ τῆς οὐσίας μὲν ἐστὶ τοῦ Ἀδάμ, οὐκέτι δὲ καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως τοῦ Ἀδάμ, διότι μία μὲν οὐσία τῶν ἀνθρώπων νῦν, πολλαὶ δὲ ὑποστάσεις· ἀνθρωπίνης δὲ τὴν ἀρχὴν μιᾶς οὐσης οὐσίας τε καὶ ὑποστάσεως, τῆς τοῦ Ἀδάμ, ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Ἀδάμ ἢ Εὐα οὔσα καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως ἐκείνου ἦν. Ἀλλὰ καὶ πρὶν τὸν Κάιν εἶναι, μιᾶς οὐσης ἀνδρικῆς οὐσίας τε καὶ ὑποστάσεως, ἐκ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς ὁ Κάιν ἀνδρικῆς οὐσίας τε καὶ ὑποστάσεως ὑπῆρχε, τοῦ Ἀδάμ· δυοῖν δὲ ἀνδρῶν ἤδη καθ' ὑπόστασιν τελούντων, ὁ τῷ Κάιν γεννηθεὶς υἱὸς ἐκ τῆς οὐσίας μὲν ὑπῆρχε τοῦ Ἀδάμ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ μόνης τῆς τοῦ Κάιν. Ὁ δὲ λατινόφρων οὗτος διατεινόμενος ἐνταῦθα καὶ ἐκ τῆς ὑποστάσεως εἶναι τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα, εἴπερ εἶναι θεολογεῖται ἐκ τῆς φύσεως, μίαν δεικνυσι φρονῶν ὥσπερ οὐσίαν οὕτω καὶ ὑπόστασιν ἐπὶ θεοῦ, τὸν υἱὸν ἢ τὸν πατέρα τελέως ἀθετῶν ὁ τάλας, πρὸς δὲ τούτῳ καὶ ἐκ μόνου τοῦ υἱοῦ τὴν ὑπαρξιν εἶναι τοῦ θείου πνεύματος δεικνύς. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν ῥητῶν, ἃ θεολογοῦσι τελείαν οὐσίαν εἶναι τὸν πατέρα καὶ τελείαν οὐσίαν τὸν υἱόν, ὡσαύτως καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, οὐ τὸ ἐνιαῖον καὶ ἀπαράλλακτον τῆς οὐσίας ἐπιγινώσκει τῶν τριῶν, ἀλλ' ἐνθεωρεῖν πειρᾶται πληθυσμόν τινα καὶ διαφορὰν ἐντεῦθεν κατ' αὐτὴν ἀφρόνως.

⁵⁴ «tot ce își are ipostasul din ființă»: tot *Cel* ce își are ipostasul din ființă, adică Fiul și Duhul.

⁵⁵ «ipostasul Părintesc»: ipostasul Părintelui, al Tatălui.

⁵⁶ Adam, adică, și Cain.

⁵⁷ Distincția dintre ființă și ipostas este patristică iar însușirile ipostatice nu sunt comune celor trei Persoane. Vezi, de pildă, sfântul Vasile cel Mare, *Epistola 38 (Către fratele meu Grigorie)* 4, PG 32, 329, unde se spune că Tatăl e singurul care are însușirea de nu subzista din nici o cauză (ἐκ μηδεμιᾶς αἰτίας ὑποστῆναι μόνος ἔχει), Fiul este născut din Tatăl și nu are nici o comuniune cu Tatăl și cu Duhul în privința acestui semn distinctiv al

noi închinata Treime o singură ființă e, în trei ipostasuri, nu tot ce își are ipostasul din ființă⁵⁴ e și din celelalte ipostasuri, ci dintr-unul din acestea, adică din cel Părintesc⁵⁵; că nu-i cu putință să nu fie din acesta. Așadar nu [e] și din altul, ci doar din singurul, dacă [e] dintru unul. Ceea ce se vede și la oameni; că fiecare din noi suntem din ființa lui Adam, dar nu și din ipostasul lui Adam, pentru că una e ființa oamenilor, iar ipostasurile multe. La început, dar, fiind o [singură] ființă omenească și un [singur] ipostas [omenesc], cel al lui Adam, Eva – fiind [ea] din ființa lui Adam – era și din ipostasul aceluia. Dar și până să fie Cain, una [singură] fiind ființa bărbătească și [unul singur] ipostasul bărbătesc, dintr-una și aceeași ființă bărbătească și [dintr-unul și același] ipostas bărbătesc – a lui Adam – și-a luat Cain existența. Doi fiind apoi bărbații după ipostas⁵⁶, fiul născut lui Cain era, pe de-o parte, din ființa lui Adam, dar nu și din ipostasul lui, ci din singur ipostasul lui Cain. Latinofrenul acesta, așadar, înșirând aici că Duhul e și din ipostasul Fiului, chiar de teologhisește aceasta ca însemnând din firea [Fiului], se vedește socotind în Dumnezeu – precum o singură ființă – tot așa și un singur ipostas, trecând pe de-a-ntregul cu vederea, nemernicul, pe Fiul sau pe Tatăl și, pe lângă aceasta, mai arătând și că din singur Fiul este existența dumnezeiescului Duh. Dar nici din spusele [adunate de el din Părinți] – care Îl teologhiesc pe Tatăl a fi ființă desăvârșită și ființă desăvârșită pe Fiul, așijderea și pe Duhul Sfânt – nu pricepe caracterul unitar și neștirbirea ființei Celor trei, ci încearcă să vadă în-lăuntrul acesteia niscaiva înmulțire și deosebire⁵⁷.

însușirii ipostatice, tot așa și Duhul în privința însușirii Lui de a Se purcede din Tatăl; apoi conchide: «pentru aceasta, referitor la comuniunea de ființă, [...] neîmpărtășibile spunem că sunt însușirile proprii cele văzute în Treime, [însușiri] prin care se înfățișează particularitatea... Persoanelor, Fiecare fiind înțeleasă în chip deosebit prin însușirile proprii».

Ἐπιγραφή Λατίνων δωδεκάτη

Ἐπειδὴ εἰσὶν τινες ἀποτολμῶντες καὶ λέγοντες τὸ ἀναβλύζειν καὶ προῖέναι καὶ ἐκλάμπειν καὶ πεφηνέναι ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα μὴ δηλοῦν τὸ οὐσιωδῶς καὶ ἐνυποστάτως ὑπάρχειν αὐτὸ ἐκ τοῦ υἱοῦ, ἀλλὰ τὴν ἐξ αὐτοῦ τῶν πνευματικῶν χαρισμάτων διανομὴν, εἰς ἔλεγχον τῆς τοιαύτης ἀνοίας ἐξελέγησαν αἱ παροῦσαι γραφικαὶ χρήσεις, αἱ δηλοῦσαι ἀναβλύζειν καὶ ἐκλάμπειν καὶ πεφηνέναι τὸν υἱὸν ἐκ πατρὸς· οὐ γὰρ δὴ τις ἐρεῖ ὡς οὐχ ὁ υἱὸς ἐστὶν ὁ ἀναβλύζων καὶ ἐκλάμπων καὶ πεφηνῶς ἐκ πατρὸς οὐσιωδῶς καὶ ἐνυποστάτως, ἀλλὰ τὰ χαρίσματα τοῦ υἱοῦ.

Τοῦ αὐτοῦ ἀντεπιγραφῆ δωδεκάτη

Τὸ γεννητῶς ἐκ τινος ἢ ἐκπορευτῶς τὴν ὑπαρξιν ἔχον ἐξ αὐτοῦ καὶ προῖέναι λέγεται καὶ ἐκπέμπεσθαι καὶ ἐκλάμπειν, εἴπερ φῶς ἐστὶ, καὶ ὅσα παραπλήσια τούτοις. Οὐ μὴν πᾶν τὸ προῖον ἢ ἐκπεμπόμενον ἢ ἐκλάμπον ἐκ τινος καὶ ἐξ ἐκείνου γεννητῶς ἢ ἐκπορευτῶς τὴν ὑπαρξιν ἔχει καὶ ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει ἐστίν. Οὗτος δέ, ὁ τὰς ἐπιγραφὰς ταύτας συγγραψάμενος, τόλμαν ἐγκαλεῖ τοῖς εὐσεβῶς καὶ νουνεχῶς φρονοῦσι, τολμητίας ὧν αὐτὸς περὶ τὸ δυσσεβεῖν.

Epigrafia a douăsprezecea a Latinilor

Întrucât sunt unii care îndrăznesc și spun că faptul de a Se revărsa și a proveni și a străluci și a Se arăta Duhul din Fiul nu Îl arată pe El ca existând ființial și enipostatic din Fiul, ci [arată] împărțirea darurilor duhovnicești din El, spre combaterea unei asemenea nebunii s-au ales aceste mărturii scrise, care arată că Fiul Se revarsă și strălucește și Se arată din Tatăl; că doar nu va spune cineva că nu Fiul e Cel ce revarsă și strălucește și Se arată ființial și enipostatic din Tatăl, ci darurile Fiului.

A aceluiași, Antiepigrafia a douăsprezecea

Cel ce prin nașterea din cineva – ori prin purcedere – își are din acela existența, se spune și că provine și că este trimis și că strălucește din acela, dacă cu adevărat e lumină, și câte [expresii] sunt asemenea acestora. Dar nu tot ce provine sau e trimis sau strălucește din cineva își și are – prin naștere sau purcedere – existența din acela și este în ipostas propriu. Iar acesta, care a scris aceste epigrafii, îi acuză de îndrăzneală pe cei ce cugetă drept-credincios și înțelept, tocmai el fiind cutezătorul în reaua-credință.

Α΄ ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ

ΤΟΥ ΜΑΚΑΡΙΩΤΑΤΟΥ
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ
ΟΤΙ ΛΑΤΙΝΟΙ ΛΕΓΟΝΤΕΣ ΚΑΙ ΕΞ ΥΙΟΥ ΤΟ ΠΝΕΥΜΑ
ΟΥΚ ΕΧΟΥΣΙ ΔΙΑΦΥΓΕΙΝ ΤΟΥΣ ΕΓΚΑΛΟΥΝΤΑΣ ΑΥΤΟΙΣ
ΟΤΙ ΤΟΥ ΕΝΟΣ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ ΔΥΟ ΛΕΓΟΥΣΙΝ ΑΡΧΑΣ ΚΑΙ ΟΤΙ
ΤΟΥΣ ΘΕΟΛΟΓΙΚΟΥΣ ΣΥΛΛΟΓΙΣΜΟΥΣ ΑΠΟΔΕΙΚΤΙΚΟΥΣ
ΜΑΛΛΟΝ ΔΕΙ ΚΑΛΕΙΝ Ἡ ΔΙΑΛΕΚΤΙΚΟΥΣ.
ΕΓΡΑΦΗ ΔΕ ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ,
ΕΤΙ ΤΟΙΣ ΕΥΣΕΒΕΣΙ ΚΑΙ ΦΙΛΟΙΣ ΕΝΑΡΙΘΜΟΥΜΕΝΟΝ

(1.) Σὺ μὲν ἡμᾶς ἴσως χρῆν εἶναι λόγον ἀποδοῦναι δο-
κεῖς, ὅτι μὴ συχνότερον ἐπιστέλλομεν· ἡμεῖς δὲ καὶ τοῦ διὰ
πλειστοῦ γραφεῖν ἀπολογήσασθαι δεῖν οἴομεθα. Τίς δὲ ἡ
ἀπολογία; Τὸ ἀναγκαῖον, ὅθεν ὡς ἐκ τοῦ γεωμετρικοῦ πο-
ρισματος σχοίης ἂν, ὡ φιλότης, καὶ τῆς πρώην ἀγραφίας τὸ
αἴτιον· καὶ νῦν γὰρ ἄκων ἐπὶ τὸ γράφειν ἤλθον ὑπὲρ ἀνάγκης
ἀπαραιτήτου· ταῦτ' ἄρα καὶ αὐτὸς τῆς τε μακρογορίας καὶ
τῆς ἀγροικίας τῶν ῥημάτων ἀνάσχου. Τί ποτ' οὖν ἐστὶ τὸ
βιασάμενον; Ακηκόαμεν ἐξηνηνέχθαι βιβλίον *Κατὰ Λατί-
νων* τῷ καλῷ τὰ τε ἄλλα καὶ περὶ τοὺς λόγους καὶ τούτων
μάλιστα τὸ κορυφαῖον εἶδος *Καλαβρῶ Βαρολαάμ* καὶ δι' ἐφέ-
σεως ἦν ἡμῖν ἐντυχεῖν τῷ βιβλίῳ. Τῆτες τοίνυν κατὰ τὴν
εὐόρτιον Πεντηκοστήν ἤκει τις ἡμῖν τὸ ποθούμενον φέρων.
Ἐδεξαμεθα τοίνυν ἄσμενοι, διήλθομέν τε καὶ ἀπεδεξάμεθα
τας ἀντιρροήσεις ἐς τὰ μάλιστα. Πάνυ δὲ ἦν μοι βουλομένῳ
προσεντυγχάνειν καὶ τῷ τοῦ λόγου πατρὶ· τούτου δὲ ἐπὶ το-

¹ Folosim aici termenul «răspuns», cel folosit în imnografie pentru «ἀπολογία» cea făcută înainte lui Dumnezeu: «[...] că nepricepându-ne de nici un răspuns [pentru păcatele noastre], această rugăciune aducem Ție, ca unui Stăpân» (vezi, în Ceaslov, troparele de umilință), pentru că în cazul de față tocmai despre aceasta este vorba. Așadar, sfântul Grigorie dă întâietate raportării la Dumnezeu și răspunsului dat Lui, nu raportării la om și socotelii date acestuia; astfel că socotește că scrie prea mult, de vreme ce – ca isihast – folosul cel mare i-ar veni din tăcere.

² Așadar: până acum nu ți-am scris pentru că nu a fost nevoie.

[EPISTOLA] I^A CĂTRE ACHINDIN

A PRAEFERICITULUI

ARHIEPISCOP AL TESALONICULUI GRIGORIE
CĂ LATINII, SPUNÂND CĂ DUHUL ESTE ȘI DIN FIUL,
NU AU SCĂPARE ÎN FAȚA CELOR CE ÎI ACUZĂ
CĂ AFIRMĂ DOUĂ OBÂRȘII ALE DUHULUI CELUI UNUL;
ȘI CĂ SILOGISMELE TEOLOGICE TREBUIE SĂ LE NUMIM
MAI DEGRABĂ APODICTICE DECÂT DIALECTICE.
SCRISĂ CĂTRE ACHINDIN, PE CÂND ACESTA
ÎNCĂ SE NUMĂRA ÎNTRE CEI BINE-CINSTITORI ȘI PRIETENI

(1.) Tu socotești, poate, că noi trebuie să dăm socoteală în cuvânt că nu corespondăm mai des; noi, însă, și că scriem prea mult socotim că trebuie să dăm răspuns¹. Și care este răspunsul? Nevoia; [răspuns] de la care pornind, ai putea afla, o, prietene – ca pe concluzia unei teoreme geometrice – cauza nescrierii de până acum²; căci și acum [tot] fără de voia mea am purces iarăși a scrie, dintr-o nevoie de neocolit; fii, deci, îngăduitor cu lungimea și necioplirea cuvintelor. Care este, așadar, lucrul care ne-a silit [a scrie]? Am auzit ca s-a scris carte *Împotriva Latinilor* de către cel bun atât în celelalte privințe, cât și în privința cuvintelor, ba chiar a formei lor celei mai înalte, de Varlaam Calabrezul³, și dorință aveam a citi cartea. Anul acesta, așadar, de praznicul Cincizecimii, a venit cineva aducându-ne lucrul dorit. Am primit-o, deci, cu bucurie, și am citit-o și am încuviințat în cea mai mare parte spusele lui împotriva [acelora]. Și mult îmi doream a-l întâlni și pe tatăl cuvântului⁴; iar de vreme

³ Scrierea aceasta a fost editată de A. Fyrigos, *Barlaam Calabro. Opere contra i Latini*, vol. 1, 2, *Studi e Testi* 348, Biblioteca apostolica Vaticana, Vatican City, 1998. Noi am folosit-o în varianta publicată pe internet de Universitatea California în cadrul programului TLG (www.tlg.edu), de aceea vom nota numai capitolul și rândul.

⁴ «tatăl cuvântului»: autorul cărții. Echivalarea faptului de a scrie cu faptul de a naște (sau a binomului *tată-fiu* cu binomul *scriitor-carte*) revine constant în scrierile sfântului Grigorie din volumul de față; vezi paragraful ultim al epistolei de față ('ne-a smuls cuvintele ne-

σοῦτον ἀπωκισμένου σὺν σοί, διὰ σοῦ δεῖν ἔγνων ἔρεσθαί τι τῶν ἀναγκαιοτάτων.

(2) Εγκαλεῖ τοῖς προσδιελεγμένοις τῶν Λατίνων, ὅτι δύο ἀρχὰς ποιοῦσι τῆς τοῦ πνεύματος θεότητος, τὸν πατέρα δηλονότι καὶ τὸν υἱόν, ἐξ ἀμφοτέρων δογματίζοντες αὐτό. Οἱ δ' οὐ φασιν, 'εἰς γὰρ θεὸς καὶ ὡς ἐξ ἑνὸς ἢ προόδος', κακῶ τὸ κακὸν φεῦκόμενοι, μᾶλλον δὲ καὶ χεῖρονη, ὡς φανερόν ἔσται προκρίνοντος τοῦ λόγου. Ὁ δὲ μεταξὺ λέγων ἐπιφέρει, ἴσως ἂν τις ὑπὲρ ταύτης ἀπολογοῦμενος τῆς δόξης, τουτέστι τῶν δύο ἀρχὰς δοξαζόντων τοῦ ἁγίου πνεύματος, εἴποι μηδὲν ἄτοπον εἶναι, εἰ τις δύο μὲν ἀρχὰς λέγει, τὸν πατέρα δηλονότι καὶ τὸν υἱόν, μὴ μέντοιγε ἀντιδιηρημένας μηδὲ ἀντιθέτους ἀλλήλαις, ἀλλὰ τὴν ἑτέραν ὑπὸ τὴν ἑτέραν ἢ ἐκ τῆς ἑτέρας. Προκρίων δὲ ἐπιβεβαιοῖ μηδαμόθεν ἔχειν τὸ ἄτοπον τὴν δόξαν ταυτην, μάρτυρα παράγων τὸν ἐν θεολογίᾳ πολὺν Γρηγόριον λεγοντα περὶ τοῦ υἱοῦ: «ἢ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχῆ». Καὶ αὐτὸς δ' οἰκοθεν ἀποδεικνύς τὸ τῆς δόξης ταύτης ἀσφαλές, προκατασκευάζει λέγων: «σώζεται γὰρ οὕτω γε τὸ τῆς μοναρχίας δογμα». Καὶ ἐπ' ἐκεῖνο δὲ τοῦ λόγου γενόμενος, ἐφ' ὃ τῶν παραδεδομένων ἡμῖν περὶ θεοῦ τὰ συντείνοντα τῇ διαλέξει καταλέγει, προϋποθέμενος ὡς μίαν φύσιν ἀνομολογοῦμεν ἐπι τοῦ θεοῦ, τρεῖς δὲ ὑποστάσεις, καὶ ὡς ἕτερα τὰ φυσικὰ τῶν ὑποστατικῶν, ἐπιφέρει λέγων καθ' ὑπόθεσιν καὶ τοῦτο

---

to cmite, ca pe niște prunci abia născuți'), debutul paragrafului 4 al *Epistolei a II^a către Achindin* și paragrafele 19 și 20 ale *Epistolei a III^a către Achindin* (în 19 se zice: 'cuvintele acestea [ale lui Varlaam] le avem și le cercetăm, ca și cum am vâna fiții celor de alt neam').

⁵ A devenit stereotipă această explicație a teologilor romano-catolici ai Sinodului de la Lyon din 1274 (*Dictionnaire de Spiritualité* 850), repetată până în zilele noastre (vezi documentul din 1996 *Despre purcederea Duhului Sfânt*, p. 15), anume că Duhul Sfânt purcede din Tatăl și din Fiul ca dintr-un singur principiu (*tamquam ex uno principio*). Neplăcut este faptul că în pomenitul document romano-catolicii încearcă să-și fundamenteze greșita învățătură pe Părinții răsăriteni, ca de pildă pe pasaje din sfântul Maxim Mărturisitorul (*Epistola către Marin*, PG 91, 136 AB), deși acesta spune clar că Tatăl este cauza Fiului și a Duhului și că expresia «provenit prin Fiul» arată «unitatea și neștirbirea ființei (τὸ συναφές τῆς οὐσίας καὶ ἀπαράλλακτον)».

ce stă atâta cu tine, am gândit că prin tine trebuie a-l întreba câte ceva din lucrurile cele mai de trebuință.

(2.) Îi învinuiește pe Latinii cu care dialoghează că fac două obârșii ale dumnezeirii Duhului – pe Tatăl, adică, și pe Fiul – dacă Îl dogmatizează pe El ca fiind din Amândoi. Dar aceia spun că 'nu; că unul este Dumnezeu și ca dintru una este purcederea'⁵, vindecând – vai! – răul cu rău (mai bine zis cu un rău și mai mare), după cum se va vedea din curgerea cuvântului⁶. Dar el adaugă – în privința aceasta – aceea că, apărând cineva această opinie, poate ar zice că nu e nimic absurd dacă cineva spune că sunt două obârșii – Tatăl, adică, și Fiul – dar nu despărțite întreolaltă, nici potrivnice, ci una *sub* cealaltă sau *din* cealaltă. Și, mergând mai departe, [ne] asigură că nicidecum opinia aceasta nu este absurdă, martor făcându-și-l pe Grigorie cel mult întru cuvântarea-de-Dumnezeu, care spune despre Fiul: «obârșia din obârșie»⁷. Și demonstrând el cu argumente de la sine însuși temeinicia opiniei acesteia, [ne] introduce în temă zicând: «pentru că [doar] astfel se salvează dogma monarhiei⁸». Și ajungând el la acea parte a cuvântului unde înșiră din cele prednisite nouă despre Dumnezeu pe cele ce au legătură cu discuția [de față], pe baza premisei că mărturisim o singură fire în Dumnezeu, dar trei ipostasuri, și că însușirile

⁶ Aici «cuvântul» poate fi scrierea lui Varlaam; aceasta pentru că în *Epistola I^a către Varlaam* sfântul Grigorie citează din prezenta proprie *Epistolă I^a către Achindin*, învederând aceluia că i-a recunoscut faptul de a fi 'arătat, prin reducerea la absurd, că Latinii «vindecă răul prin rău»'.

⁷ *Omilii* 45, 9, PG 36, 633 B. Pasajul face referire la venirea Mântuitorului și spune că numai El – fiind Cuvântul lui Dumnezeu, obârșie din obârșie, lumină din lumină – putea, prin Întruparea Sa, să mântuiască creația.

⁸ Adică: a unei singure obârșii (μονη ἀρχη) în Dumnezeire. Varlaam folosise deja expresia sfântului Grigorie Teologul împreună cu

ἀνωμολογημένην ὡς οὐ δύο ἀρχαὶ οὕτως ὡς μὴ ἔχειν τὴν ὑπαρξίν τὴν ἑτέραν ἐκ τῆς ἑτέρας, ὡς ἀσεβὲς ὄν οὕτω δύο λέγειν ἀρχὰς ἐπὶ θεοῦ. Καὶ γὰρ καὶ αὐτὸς αὐθις προστίθισιν· ἴσως οὕτω γε οὐδὲν κωλύει ὡς φησιν ὁ Θεολόγος, ἢ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχῆ καὶ δεικνυσιν οἰόμενος ἐκ τῶν τοιούτων λόγων καὶ δι' ἄλλων μεταξὺ διαλεγόμενος μὴ δυσσεβὲς εἶναι λέγειν ἀρχὴν καὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἁγίου πνεύματος, ὡς καὶ αὐτὸν ἐξ ἀρχῆς ὄντα, εἰ καὶ ἀρχὴ ἐστὶ. Καὶ μὴν οὐδὲ ἐπὶ τῆς δημιουργικῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν καὶ ὁ υἱὸς φανερωῶς ἀρχὴ παρὰ τῆς γραφῆς καλεῖται, δύο λέγειν εὐσεβὲς ἀρχὰς· ἀλλ' οὐ ταύτην ἐνταυθοῖ προϋποτίθεται, μηδὲν συντελοῦσαν πρὸς τὴν προκειμένην σκέψιν. Καὶ τοῦτο σαφῶς μὲν, ὡς ἐγῶμαι, κἀνταῦθα δεικνυσι, σαφέστερον δὲ ἐν τοῖς μικρὸν ἀνωτέρω γεγραμμένοις, ἐν οἷς οὐκ ἐκ τῆς ἀρχῆς αὐτὸν μόνον λέγει, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἀρχὴν, τὴν ἑτέραν ὑπὸ τὴν ἑτέραν λέγων, ὅπερ οὐκ ἂν εἴη ἐπὶ τῆς δημιουργικῆς ἀρχῆς· ἢ αὐτὴ γὰρ ἐστὶν ἐκεῖνη.

această interpretare proprie în lucrarea sa *Împotriva Latinilor* (op. cit. 2, 1, 1; 18 și 32), expresie pe care, însă, în urma observațiilor sfântului Grigorie Palama, a scos-o din lucrările ulterioare; dar iarăși o folosește în sinodul de la Constantinopol din 1339, prezentându-și planurile de unire (C. Giannelli, *Miscellanea Giovanni Mercati III*, Città del Vaticano 1946, p. 193). Sfântul Grigorie Palama critică această interpretare ambiguă a expresiei de mai sus, prin care Varlaam încerca să găsească un numitor comun celor două învățături, care să înlesnească unirea. Deși inițial socotea că prin afirmarea unui principiu ca fiind din altul se evită 'diarhia', interpretarea ducea la și mai multă confuzie, așa cum arată în continuare sfântul Grigorie, ceea ce l-a făcut pe Varlaam să retraceteze aceste idei (vezi *Epistola I^a către Palama*, ed. G. Schiro, p. 266).⁹ «firești»: ale firii.

¹⁰ Literal: ne-cinstitor de Dumnezeu.

¹¹ Sfântul Grigorie îi învederează aici lui Achindin faptul că Varlaam acceptă implicit concepția filo-latinilor, conform căreia cele două obârșii – dintre care una depinde de cealaltă – nu sunt efectiv două.

¹² Adică: cum că nu este neortodox a spune că și Fiul este obârșie a sfântului Duh câtă vreme rămânem în cadrul viziunii sus pomenite, care Îl consideră pe Fiul obârșie, dar din obârșie, ca

firești⁹ sunt altceva decât cele ipostatice, adaugă – [tot] ca pe o chestiune mărturisită – și [lucrul] acesta cum că [cele] două obârșii nu sunt înțelese ca neavând[u-și] existența una din cealaltă – că greșit¹⁰ este a spune că în sensul acesta [sunt] două obârșii în Dumnezeu¹¹. Că și el însuși adaugă, iarăși: ‘poate că așa nimic nu [mai] împiedică [folosirea expresiei] – cum zice Teologul – obârșia din obârșie’, și se dovedește socotind din astfel de cuvinte și din altele pe care le aduce în discuție cum că nu este greșit a spune că și Fiul este obârșie a sfântului Duh dacă Îl socotim și pe El ca fiind din obârșie, deși este obârșie¹². Bine, dar nici [chiar] în cazul obârșiei ziditoare – din unghiul căreia și Fiul este limpede numit obârșie de către Scriptura [însăși] – nu este ortodox¹³ a zice [că sunt] două obârșii; dar nu [pe] aceasta o ia aici drept premisă, pentru că nu [ii] ajută cu nimic în chestiunea de față. Și [faptul] acesta¹⁴ se vede limpede – socotesc eu – și aici, dar și mai limpede în cele scrise puțin mai sus, unde nu doar din obârșie Îl spune [a fi] pe Fiul, ci și sub obârșie, spunând despre una [că este] sub cealaltă, ceea ce nu ar mai fi cu puțință în cazul obârșiei ziditoare; pentru că aceea este aceeași¹⁵.

fiind adică din Tatăl, nu ca nefiind din Tatăl; vezi textul *Impotriva Latinilor în Barlaam Calabro. Opere contra i Latini*, vol. 1, 2, *Studi e Testi* 348, 2, 3, 22.

¹³ Literal: bine-cinstitor de Dumnezeu.

¹⁴ «faptul acesta»: că nu îi ajută cu nimic.

¹⁵ Adică: pentru că – în privința zidirii lumii – obârșia-Tatăl este aceeași cu obârșia-Fiul, nu sunt nicidecum două obârșii; deci e un nonsens a spune că obârșia-Fiul este sub obârșia-Tatăl. Vezi, mai departe, paragraful 5, unde se spune că obârșia ziditoare care este Fiul nu este alta decât obârșia ziditoare care este Tatăl, ci este vorba de una și aceeași obârșie: cea a Tatălui prin Fiul în Duhul Sfânt; sunt reluate acolo chiar cuvintele din finalul paragrafului de față: «nu alta, [...] ci aceeași». Tezele lui Varlaam sunt expuse rezumativ de C. Giannelli în *Un proiect al lui Barlaam Calabrezul pentru unirea bisericii* (în italiană), în *Miscellanea G. Mercati III*, «Studi e testi», Città del Vaticano 1946, p. 193.

(3.) Ἄλλως τε, τὸ δημιουργικὸν ταύτης σημαίνουσας, οὐ δύο μόνον ἂν εἶποι τις, εἰ καὶ μὴ καλῶς, ἀλλὰ καὶ πλείους: τρισυπόστατος γὰρ αὕτη ἡ ἀρχή, φύσει δὲ οὐσα καὶ κοινή ἐστὶ κοινήν δὲ οὐσαν, πῶς οὐκ ἂν ἔχοι καὶ τὸ πνεῦμα ταύτην τὴν ἀρχήν; Καὶ ὁ τῷ Ἰώβ δὲ προσδιαλεγόμενος ὑπὲρ τῆς τοῦ θεοῦ δικαιοσύνης Ἐλιούς, «πνεῦμα», λέγων, «κυρίου τὸ ποιήσαν με», οὐ ποιητικὴν ἀρχήν τὸ πνεῦμα λέγει; Καὶ ὁ θεῖος ᾠδικὸς Δαυὶδ, «λόγω μὲν κυρίου τοὺς οὐρανοὺς στερεωθῆναι» ψάλλων, «πνεύματι δὲ τὰς τῶν οὐρανῶν δυνάμεις», οὐχ ὥσπερ τῷ υἱῷ, οὕτω καὶ τῷ πνεύματι τὴν δημιουργικὴν ἀρχήν προσμαρτυρεῖ; Εἰ οὖν διὰ τὸ γεγράφθαι ἢ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή, δύο εἶπειν ἀρχὰς οὐδὲν κωλύει, καὶ διὰ τὸ γεγράφθαι καὶ τὸ πνεῦμα ποιητήν, δύο ποιητὰς εἶπειν οὐδὲν κωλύει ἢ διὰ τὸ ἴσως θεοῦ καὶ πνεύματι τὴν κτίσιν στερεοῦσθαι, ταυτόν δ' εἶπειν συνίστασθαι, ἀρχήν; Καὶ ὁ τῷ Ἰώβ δὲ προσδιαλεγόμενος ὑπὲρ τῆς τοῦ θεοῦ δικαιοσύνης Ἐλιούς, «πνεῦμα», λέγων, «κυρίου τὸ ποιήσαν με», οὐ ποιητικὴν ἀρχήν τὸ πνεῦμα λέγει; Καὶ ὁ θεῖος ᾠδικὸς Δαυὶδ, «λόγω μὲν κυρίου τοὺς οὐρανοὺς στερεωθῆναι» ψάλλων, «πνεύματι δὲ τὰς τῶν οὐρανῶν δυνάμεις», οὐχ ὥσπερ τῷ υἱῷ, οὕτω καὶ τῷ πνεύματι τὴν δημιουργικὴν ἀρχήν προσμαρτυρεῖ; Εἰ οὖν διὰ τὸ γεγράφθαι ἢ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή, δύο εἶπειν ἀρχὰς οὐδὲν κωλύει, καὶ διὰ τὸ γεγράφθαι καὶ τὸ πνεῦμα ποιητήν, δύο ποιητὰς εἶπειν οὐδὲν κωλύει ἢ διὰ τὸ ἴσως θεοῦ καὶ πνεύματι τὴν κτίσιν στερεοῦσθαι, ταυτόν δ' εἶπειν συνίστασθαι, τρεῖς ἀρχὰς εἶπειν οὐδὲν κωλύει. Ἀλλ' οὐδαμοῦ τῶν θεολόγων εἶπέ τις οὔτε δύο οὔτε τρεῖς ὥσπερ γὰρ θεὸν ἐκάστην τῶν προσκυνητῶν ἐκείνων ὑποστάσεων φαμεν καὶ θεὸν ἐκαστέραν ἐκ θεοῦ, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο τρεῖς ἢ δύο ποτὲ θεοὺς, οὕτω καὶ ἀρχήν ἐξ ἀρχῆς φαμεν, ἀλλ' οὐ δύο ποτὲ ἀρχὰς: δευτέραν γὰρ ἀρχήν οὐδέπω καὶ τήμερον ὑπὸ τῶν εὐσεβῶν ἀκηκόαμεν, ὥσπερ οὐδὲ θεὸν δεύτερον. Ἀλλ' εἰς ἡμῖν θεὸς καὶ μοναρχία τὸ προσκυνούμενον, οὐκ ἐκ δύο θεῶν, οὐδ' ἐκ

¹⁶ «aceasta»: obârșia ziditoare.

¹⁷ *Iov* 33, 4.

¹⁸ *Psalmii* 32, 6.

(3.) De altfel, întrucât aceasta¹⁶ însemnează [însușirea] ziditoare, nu doar *două* [obârșii] ar putea spune cineva – deși greșit – ci și mai multe; pentru că întreită-în-ipostasuri este obârșia aceasta și, fiind a firii, este comună; și comună fiind, cum nu va avea și Duhul obârșia aceasta? Și Elihú, cel ce dialoghează cu Iov despre dreptatea lui Dumnezeu, zicând «Duhul Domnului, Cel ce m-a făcut [pe mine]»¹⁷, oare nu obârșie făcătoare Îl numește pe Duhul? Iar dumnezeiescul cântăreț David, «prin Cuvântul Domnului cerurile s-au întărit» – cântând – «și prin Duhul puterile cerurilor»¹⁸, oare nu, precum Fiului, tot așa și Duhului mărturisește [a fi] obârșia ziditoare? Dacă, așadar, pentru faptul că s-a scris «obârșia din obârșie» nimic nu [ne] împiedică a spune [că sunt] *două obârșii*, atunci, pentru faptul că s-a scris că Duhul este făcător, nimic nu [ne] împiedică a spune și [că sunt] *doi făcători*; sau, pentru faptul că 'prin Cuvântul lui Dumnezeu și prin Duhul zidirea s-a întărit' – totuna cu a spune că 's-a alcătuit' – nimic nu [ne] împiedică a spune [că sunt] *trei obârșii*. Dar nicăieri nu a spus vreunul dintre cuvântătorii-de-Dumnezeu nici două, nici trei; că precum despre Fiecare dintre închinatele ipostasurile acelea spunem că este Dumnezeu și, Fiecare, Dumnezeu din Dumnezeu, dar nicidecum nu [s-a spus], din pricina faptului acestuia, [a fi] doi sau trei dumnezei, tot așa spunem și *obârșie din obârșie*, dar nicidecum *două obârșii*; că a *doua obârșie* nicidecum până astăzi nu am auzit [a se zice] de către bine-cinstitorii [de Dumnezeu], precum nici *al doilea dumnezeu*. Ci *unul* este Dumnezeul nostru și *una* obârșia căreia ne închinăm, și nu *unul* din împreunarea a doi dumnezei, nici [*una* din împreunarea] a două obârșii, că nu se împarte în privința acestora ceea ce cinstim¹⁹; pentru că nici

¹⁹ Dumnezeu cel Unul – Cel pe Care Îl cinstim – nu Se îmbucătățește după denumirile de *Dumnezeu* și *obârșie* date Ipostasurilor Treimice sau prin faptul că folosim expresii de tipul 'Dumnezeu din Dumnezeu' sau 'obârșie din obârșie'.

δυο ἀρχῶν συνιόντα καὶ ἓν, ἐπεὶ μηδὲ κατὰ ταῦτα μεριστὸν ἡμῖν τὸ σεβόμενον· καὶ μὴν οὐδὲ κατὰ τὸ αὐτὸ μερίζεται τε καὶ συναγεται· διαιρεῖται μὲν γὰρ ταῖς ὑποστατικαῖς ἰδιότησι, τοῖς δὲ κατὰ τὴν φύσιν ἐνοῦται. Εἰ γοῦν δύο ἀρχὰς εἰπεῖν οὐδὲν κωλύει, λοιπὸν αὐταὶ εἰσι καθ' ἅς μερίζεται ἐνωθῆναι τοίνυν αὐθις κατ' αὐτὰς ἀδύνατον· οὐκ ἄρ' αἱ δύο μίαι.

(4.) Ὁ τοίνυν λέγων δύο ἀρχὰς ἐπὶ θεοῦ, ὅτι ὁ υἱὸς ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχὴ ἐστίν, εἰ μὲν κατὰ τὸ δημιουργικὸν φησι, πρὸς τῷ καὶ ἄλλως μὴ συμβαίνειν τῇ καθ' ἡμᾶς ὁμολογίᾳ, καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐκβάλλει τῆς δημιουργικῆς δυνάμεως, ταῦτο δὲ εἰπεῖν καὶ τῆς θεότητος· τὸ γὰρ μὴ δημιουργικὸν, οὐδὲ θεὸς· εἰ δὲ κατὰ τὸ θεογόνον, ἐκ τοῦ πατρὸς καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ σαφῶς τὸ πνεῦμα παραδίδωσιν. Οὐ μὴν ἀλλὰ τοῦτο μὲν αὐτὸς ἐν τοῖς Λόγοις εἰρηκῶς, σιωπῆσαι τελέως οὐ διέγνω. Σὺ δὲ ἐρωτήσας μετὰ τῆς γιγνομένης ἐπιεικειᾶς τε ὁμοῦ καὶ παρρησίας, μᾶλλον δὲ φιλομαθείας, μάθε καὶ δίδαξον ἡμᾶς διὰ γραμμάτων τὴν τε δόξαν τοῦ ἀνδρός καὶ τὸν σκοπὸν τῶν γεγραμμένων οὕτω. Τὸν μὲν οὖν εἰσομεθα καὶ μεθ' ἡδονῆς δήπου· τί γάρ ποτ' ἂν ἄλλο προσδοκιμὸν ἡμῖν εἴη παρ' ἀνδρὸς ἀκριβοῦς εὐσεβείας πόθῳ τὴν ἐνεγκούσαν ἀπολιπόντος; Ἴσθι δ' ἀκριβῶς καὶ ἀμεταπειστος ἴσθι περὶ τοῦτο, ὅτι τοῦτό ἐστι τὸ τῶν Λατίνων φρόνημα καὶ ἐν τούτῳ αὐτοῖς σχεδὸν τὸ ἰσχυρὸν καὶ πρὸς τοῦτο ἀντιπαρατάττεσθαι δεῖ τὸν ἀντιτεταγμένον, εἰ μὴ βούλοιο κενοῦν μὲν ἐν τοῖς ἀκαίροις τὴν ἰσχύν, ἥττων δ' ἐν τοῖς καιρίοις εὐρίσκεσθαι. Ὅταν γὰρ μὴ ἐκ τῶν ἡμῖν ἀνωμολογημένων ποιῶνται τοὺς συλλογισμοὺς, μηδὲ ὡς ἀρχαῖς χρῶνται τοῖς θεοπαραδότοις ῥήμασι τε καὶ νοήμασι, μικρὸν ἢ οὐδὲν ἡμᾶς ἀπολογεῖσθαι χρῆν, ὡς ἐθελοκακοῦσι καὶ πρὸς ἔριν, ἀλλ' οὐ πρὸς ἀλήθειαν ποιουμένοις τὴν διάλεξιν, καὶ μάλισθ' ὅτι μηδὲν οἱ τοιοῦτοι λόγοι πρὸς

²⁰ Acest paragraf coincide cu capul 13 al *Cuvântului I Apodictic*.

²¹ Vezi, mai jos, nota 224, p. 197, la *Epistola I^a către Varlaam 55*.

²² Mai neaoș: de nu va voi să își cheltuiască tăria lovind unde nu vatămă mai deloc și vlăguie să se afle când va fi vorba să lovească la moalele capului.

nu se poate ca după același lucru să se și împartă și să se și adune laolaltă; pentru că se împarte după însușirile ipostatice, iar după cele firești se unește. Dacă, deci, nimic nu [ne] împiedică a spune [că sunt] două obârșii, atunci [obârșiile] acestea sunt cele după care se împarte [Dumnezeu, obârșia cea una]; așadar nu este cu puțință, iarăși, a se uni după acestea; deci cele două nu sunt una²⁰.

(4.) Așadar, cel ce spune [că sunt] două obârșii în Dumnezeu, că Fiul este obârșie din obârșie, dacă spune aceasta din unghiul însușirii ziditoare, pe lângă faptul că nu conglăsuiește, de altfel, cu mărturisirea noastră, și pe sfântul Duh Îl exclude din puterea ziditoare, totuna cu a spune din dumnezeire; pentru că ceea ce nu este ziditor, nici Dumnezeu nu este; iar dacă din unghiul însușirii theologice [spune aceasta], atunci [ei] predau clar că din Tatăl și din Fiul este Duhul. Și, deși am [mai] spus aceasta și în *Cuvinte*, nu am găsit de cuviință a tăcea cu desăvârșire [nici acum]. Tu, dar, întrebând cu cuviință și totodată cu îndrăznirea – mai bine zis iubirea de învățătură – datorată, află și învață-ne pe noi prin scrisori opinia bărbatului și scopul celor scrise așa. Că [lucrul] acesta ne va fi chiar cu plăcere [a-l afla], căci ce altceva ne-am așteptat de la un bărbat care și-a lăsat baștina din sete de acrivia bunei-cinstiri [de Dumnezeu]²¹? Cunoaște, dar, cu acrivie despre lucrul acesta și cunoaște fără a te clătina [în credință], că acesta este cugetul Latinilor și – s-ar putea zice – în acesta le stă puterea, și acestuia trebuie să i se împotrivescă cel ce [le] stă împotrivă, de nu va voi să își cheltuiască tăria [lovind] în cele fără însemnătate și slab să se afle în cele însemnate²². Pentru că atunci când nu din cele mărturisite de noi [își] fac silogisme, nici nu folosesc ca principii vorbele și înțelesurile cele de-Dumnezeu-predanisite, prea puțin sau deloc e nevoie să ne apărăm [în cuvânt] în fața lor, ca a unor rău-voitori și ca a unora ce discută din dorință de ceartă, nu de adevăr, pentru că, bineînțeles, asemenea raționamente nu ne privesc pe noi. Că dacă

ἡμᾶς. Εἰ γὰρ τὸν μουσικὸν ἢ τὸν γεωμέτρην ἢ τοιοῦτον ἐκάτερον αὐτῶν οὐ προσδιαλεκτέον ἀγεωμετροῦν παντάπασιν ἢ ἀναρμόστω, μὴ ἐξημμένῳ δηλαδὴ τῶν τῆς γεωμετρίας ἢ τῆς μουσικῆς ἀρχῶν, κἂν περὶ αὐτῶν τῶν ἀρχῶν τὴν ζήτησιν ποιήσθον, τοὺς μαθηματικούς ἐκείνους μὴδὲ ἀποκρίνασθαι, πολλῶ μᾶλλον ἡμᾶς οὐκ ἀποκριτέον, οὐδὲ διαλεκτέον τῷ περὶ θεοῦ ἰδιοτήτων συλλογιζομένῳ μὴ ἀπὸ τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν· ἐκ ψευδῶν γὰρ αὐτῷ συντίθεται ὁ λογος, ἐξ ὧν οὐ πάντως ἀληθές συνάγεται, μᾶλλον δὲ οὐδόλωσ. Δι' αὐτὸ γὰρ αὐτοῖς καὶ προάγεται τὸ ψεῦδος, ὥστε τὸ ἐναντίον τῇ θεολογίᾳ κατὰ τῆς ἑαυτῶν φέρειν κεφαλῆς ἀνάγκη, ὃ ἐστὶν ἡ βλασφημία· ὡς οὖν τὴν κατὰ διαθέσιν ἀγνοίαν νοσοῦντας παραιτεῖσθαι δεῖ. Ἀλλὰ γὰρ ὅπως σαθρὸν λίαν ἐξελεγχεται τὸ δοκοῦν τοῦτο τοῖς λατινικῶς φρονοῦσιν ἰσχυρὸν, ἤδη μὲν καὶ ἐν τοῖς πρώην *Περὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος* σὺν αὐτῷ πεποιημένοις ἡμῖν λόγοις πολλαχοῦ καὶ διὰ πλειόνων ἀπεδείξαμεν καὶ νῦν δὲ οὐκ ὀκνήσομεν διὰ τοὺς ἐντυγχάνειν μέλλοντας τουτωὶ τῷ γραμματι. Οὐδὲ γὰρ ἀνεχομεθα κακοδόξων ἐπιχείρημα παρ' ἡμῶν ἐγγεγραμμένον ἀνεξέλεγκτον προκεῖσθαι τοῖς πολλοῖς, μᾶλλον δὲ ἀναλαβόντες καὶ ἑτέραν δόντες ἀρχὴν τῷ λογῷ, τὰ τῆς μοναρχικωτάτης ἀρχῆς εἰς δύναμιν διατρανώσωμεν καὶ ἐπελέξωμεν τοὺς τοῦ ἐνός πνεύματος δύο δογματίζοντας ἀρχας, ὅτι τε τοῦτο δογματίζουσι καὶ ὅτι οὐ καλῶς.

(5.) Ἡ δημιουργικὴ ἀρχὴ μία ἐστίν, ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ὅταν οὖν ἐκ τοῦ θεοῦ τὰ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος προηγμένα λέγωμεν, τὴν τε ἀγαθότητα, δι' ἣν τὸ εἶναι ἔσχον, καὶ τὴν ἐγγεγεννημένην χάριν, ὅθεν ἕκαστον τοῦ εὖ εἶναι καταλλήλως μετεσχῆκασι, καὶ τὴν ἐπιγεγεννημένην ὑστερον, δι' ἣν πρὸς τὸ εὖ εἶναι τὰ διαπεπτωκότα ἐπανήλθον, ὅταν ταῦτά τε καὶ περὶ τοιούτων ποιῶμεθα

²³ «cel neatins de»: cel ce nu are habar de.

²⁴ Aici Palama urmează învățătura lui Maxim Mărturisitorul despre ascensiunea ontologică a omului de la *a fi* (τὸ εἶναι) la *a fi bine* (εὖ εἶναι) până la *a fi veșnic bine* (τὸ ἀεὶ εὖ εἶναι). Vezi *Către Thalasia*, ΕΠΕ 14 Β, p. 52, 228; 14-С, 54, scholia 19, p. 48.

artistul ori geometrul, în măsura în care este astfel fiecare dintre ei, nu este nicidecum nevoit să dialogheze cu cel nepriceput în geometrie și nepotrivit, adică cu cel ce nu s-a atins²³ de principiile geometriei sau ale artei, chiar de aceștia [din urmă] ar întreba despre principiile înseși, matematicienii aceia nici nu trebuie să răspundă, cu atât mai mult nu suntem noi nevoiți să răspundem, nici să dialogăm cu cel ce face silogisme despre însușirile lui Dumnezeu fără a porni de la principiile teologice; pentru că din minciuni îi este lui alcătuit tot raționamentul, iar din acestea greu iese ceva adevărat, mai bine zis nicidecum. Pentru aceasta și ceea ce propovăduiesc ei minciuna este, încât, neapărat, [tocmai] ceea ce este potrivit cuvântării de Dumnezeu îngrămădesc asupra capului lor, adică hula; astfel că lepădați trebuie cei ce bolesc de neștiința cea de bunăvoia lor. Dar cum că putred foarte se vedește a fi lucrul acesta care celor ce cugetă latinește le pare tare, aceasta și în *Cuvintele despre sfântul Duh* mai înainte – dimpreună cu El – alcătuite deja am dovedit-o, în multe locuri și pe larg, și nici acum nu vom pregeta a o face pentru cei ce vor citi scrisoarea aceasta. Că nu vom răbda ca [vreun] argument al celor rău-slăvitori, înscris de către noi, să rămână necombătut înaintea celor mulți; ba mai mult, venind iarăși asupra lui și dând nou început cuvântului, vom vesti limpede, după putere, cele despre obârșia întru-tot-monarhică și îi vom vădi pe cei ce dogmatizează două obârșii ale Duhului celui unul că acesta [și nu altul] este lucrul pe care îl dogmatizează și că greșit fac aceasta.

(5.) Obârșia ziditoare una este: Tatăl și Fiul și Duhul cel sfânt. Așadar, când spunem că din Dumnezeu au ieșit cele ce sunt, [înfățișând] bunătatea, prin care au faptul de a fi, și harul dat lor, pentru care fiecare s-a împărțit de faptul de a fi bine²⁴, și pe cel dat lor mai apoi, prin care cele căzute s-au întors la faptul de a fi bine, când [spunem, deci,] acestea și despre cele asemenea acestora [ne]

τοὺς λόγους, ἀρχὴν καὶ πηγὴν καὶ αἴτιον καὶ τὸν υἱὸν ἐν ἁγίῳ πνευματί φαμεν, οὐχ ἕτερον, ἅπαγε, ἀλλὰ τὴν αὐτὴν, ὡς τοῦ πατρὸς δι' αὐτοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι καὶ προάγοντος καὶ ἐπανάγοντος καὶ συνέχοντος καλῶς τὰ πάντα. Ὁ δὲ πατὴρ πρὸς τῷ πηγῇ τῶν πάντων εἶναι διὰ τοῦ υἱοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι, καὶ πηγῇ καὶ ἀρχῇ ἐστὶ θεότητος, 'θεογόνος' ὧν μονώτατος. Καὶ τοῦτ' ἐσμὲν εἰδότες κρεῖτον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν διὰ τῶν θεοπνευστῶν λογίων τρανώς ἐκπεφασμένον. Ὅταν οὖν ἀκουσῆς ὅτι ὁ υἱὸς «ἢ ἐκ τῆς ἀρχῆς ἀρχή» καὶ «ὁ καλῶν αὐτὸν ἀπὸ γενεῶν ἀρχὴν» καὶ «μετὰ σοῦ ἢ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου», τῶν δημιουργημάτων νοεῖ, καθάπερ καὶ Ἰωάννης ἀριδιήλως ἐν τῇ Ἀποκαλύψει περὶ αὐτοῦ βοᾷ, «ἢ ἀρχὴ τῶν κτισμάτων τοῦ θεοῦ», οὐχ ὡς καταρχή, ἅπαγε, θεὸς γάρ, ἀλλ' ὡς δημιουργὸς αὐτῶν· κοινωνὸς γάρ ἐστὶ τῆς ἐξ ἧς ταῦτα πατρικῆς ἀρχῆς, καθ' ἣν καὶ τῶν πάντων δεσποτείας αὕτη ἐστὶν ἐπώνυμον. Τοῦ δε πνεύματος τὸν υἱὸν ἀρχὴν ἐπὶ τῆς σημασίας ταύτης πῶς ἂν φαίη τις, εἰ μὴ καὶ τὸ πνεῦμα δούλον ἢ κτιστόν; Ἀλλ' ἐπεὶ θεὸς τὸ πνεῦμα, οὐκ ἀρχὴ αὐτοῦ κατὰ τοῦτο ὁ υἱός, εἰ μὴ ἄρα ὡς θεότητος ἀρχή. Εἰ δὲ τῆς τοῦ ἁγίου πνεύματος θεότητος ὁ υἱὸς ἐστὶν ἀρχή, κοινωνεῖν δὲ κατ' αὐτὴν τῷ

* Întrucât în grecește *obârșie* și *inceput* se spune la fel (*ἀρχή*), în paragraful de față lăsăm în text ambele variante (*obârșie/inceput*), pentru a înțelege mai limpede argumentația sfântului Grigorie, bazată pe citatele scripturistice de mai jos.

► Este vorba de formula «Tatăl prin Fiul în sfântul Duh»; vezi, de pildă, *Epistola I^a către Varlaam* 21.

► Formula «dumnezeire theogonă» – spusă despre Tatăl – este a lui Dionisie Areopagitul (*Despre numirile dumnezeiești* II 7, PG 3, 645 B); este citată des de sfântul Grigorie.

► *Isaia* 41, 4; termenul «neamuri» are aici sensul de generație, ca în fraza «în neam și în neam»; deci sens temporal, adică: «Cel ce L-a numit pe El din veac *obârșie/inceput*». Septuaginta lui Rahlfs nu are substantivul *ἀρχή* (*obârșie/inceput*) în acuzativ, ci în genitiv: «ὁ καλῶν αὐτὸν ἀπὸ γενεῶν ἀρχῆς», adică «Cel ce L-a chemat/numit pe El din începutul neamurilor» sau «din neamurile începutului». Textul românesc diferă total de amândouă variantele acestea și spune «Cel ce dintru început cheamă neamurile», pe aceeași linie cu textul scripturistic din nota următoare.

alcătuim cuvintele, obârșie/început²⁵ și izvor și pricină Îl numim și pe Fiul în sfântul Duh, nu alta – ferească Dumnezeu! – ci aceeași, de vreme ce Tatăl prin Acesta în sfântul Duh²⁶ le aduce la ființă și le întoarce [la ființă] și în chip bun le ține-laolaltă [în ființă] pe toate. Dar Tatăl, pe lângă faptul de a fi – prin Fiul în sfântul Duh – izvor a toate, este și izvor și obârșie a dumnezeirii, întrutot-singur [El] fiind 'theogon'²⁷. Și lucrul acesta îl cunoaștem într-un chip mai bun decât cel prin [apodictica] demonstrație, spus limpede de către de-Dumnezeu-însufletele scripturi. Când, așadar, vei auzi că Fiul este «obârșia din obârșie» și «Cel ce L-a chemat pe El din neamuri obârșie/început»²⁸ și «cu Tine este obârșia/începutul în ziua puterii Tale»²⁹ înțelege [că este vorba despre obârșia/începutul] zidirilor, precum și Ioan în *Apocalipsă* strigă deslușit despre Acesta «obârșia/începutul zidirilor lui Dumnezeu»³⁰, nu ca întâia dintre ele – să nu fie! – că Dumnezeu este, ci ca ziditor al lor; că părtaș este obârșiei părintești dintru care sunt acestea, din unghiul căreia aceasta este și sinonimă cu a toate stăpânia. Cum, dar, va putea spune cineva – în înțelesul acesta – despre Fiul că este obârșie a Duhului, fără a-L face pe Duhul rob sau zidit? Dar, de vreme ce Duhul este Dumnezeu, Fiul nu este obârșia Lui în acest înțeles, ci doar ca obârșie a dumnezeirii. Dar dacă, pe de o parte, Fiul este obârșie a dumnezeirii Duhului și dacă, pe de alta, cu neputință este să fie în această

²⁹ Psalmii 109, 3. Notăm că psalmul este citat de Domnul despre Sine Însuși; vezi, de pildă, *Matei* 22, 44; vezi, de asemenea, neajunsurile substanțiale ale actualei variante românești oficiale («Cu Tine este poporul Tău în ziua puterii Tale»), care nu permite nici o lecturare a versetului psalmic prin prisma problematicii «obârșiei».

³⁰ *Apocalipsa* 3, 14. Notăm că ediția N.-Al. 27 nu are pluralul κτισμάτων, ci singularul κτισεως, ca și traducerea românească actuală: «începutul zidirii lui Dumnezeu».

patri ἀμήχανον, «μόνος» γὰρ τε θεολόγηται «πηγαία θεότης πατήρ», ἑτέρας ἀρα διαφόρου τινός θεότητος ὁ υἱὸς ἐστὶν ἀρχὴ καὶ διέσπασε τὸ πνεῦμα τῆς πηγαζούσης ἐκ τοῦ πατρὸς θεότητος· ἢ διὰ δύο διαφόρους θεότητας δώσωμεν τούτω τῶ ἐνί, καὶ τοῖς τρισὶ μίαν ἀνομολογούντες θεότητα;

(6.) Πῶς δὲ καὶ αἱ δύο κατὰ Λατίνους τοῦ ἐνός πνεύματος ἀρχαὶ μία ἐστὶν ἀρχὴ; Οὐ γὰρ ἀξιώσουσιν ἡμᾶς πιστεῖν δέχεσθαι τούτων τὰ προβλήματα, ἀλλὰ μηδὲ σοφιστικῶς ἀποκρινέσθωσαν, ἀλλῆν ἀντ' ἄλλης ποιούμενοι τὴν ἀπόκρισιν. Ἡμῶν γὰρ ἐρωτῶντων πῶς δύο κατ' αὐτοὺς τοῦ ἐνός πνεύματος ἀρχαὶ, μίαν ἐκεῖνοι δισχυρίζονται τῶν δύο εἶναι τὴν ἀρχὴν. Ἡμεῖς δὲ οὐ περὶ τῶν δύο προσώπων ἐρωτῶμεν, ἀλλὰ περὶ τοῦ ἐνός, καὶ περὶ τούτου μᾶλλον πρὸς αὐτοὺς ποιούμεθα τὸν λόγον· ὡς ἐπεὶ τῶν δύο μία ἢ ἀρχὴ καλῶς, πῶς τοῦ ἐνός δύο ἐσονται ἀρχαὶ καὶ πῶς αἱ δύο μία κατ' αὐτοὺς; Φασὶν οὖν· "διότ' ἢ μία ἐστὶν ἐκ τῆς ἑτέρας". Τί οὖν ὁ Σηθ; Ἐκ μίας ἀρα γεγέννηται ἀρχῆς ὅτι ἡ Εὐὰ ἦν ἐκ τοῦ Ἀδάμ, καὶ οὐ δύο εἰσὶ τούτου τοῦ ἐνός ἀρχαὶ, ὅτι ἡ μία ἐστὶν ἐκ τῆς ἑτέρας; Τί δὲ ἡ Εὐὰ; Οὐ δευτέρα ἀρχὴ τῶν ἐξ αὐτῆς, ὅτι καὶ αὐτὴ τὴν ἀρχὴν ἔσχεν ἐξ Ἀδάμ; Καίτοι ἀμφοῖν τὸ γονιμον αὐτοῖς, ἀλλὰ καὶ διάφορον καὶ ἐν διαφοροῖς υποστάσεσι· διόπερ οὐδὲ μία ἐστὶν αὐταὶ αἱ ἀρχαὶ, καίτοι ἢ μία ἐστὶν ἐκ τῆς ἑτέρας. Εἰ γοῦν ἐνταῦθα, οὐ, εἰ καὶ

¹¹ Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* II 5.

¹² Al altui 'tip' de dumnezeire decât dumnezeirea pe care o are Duhul luat din Tatăl.

¹³ Vom acorda Duhului – deși unul – două tipuri de dumnezeire, unul luat din Tatăl și unul din Fiul?

¹⁴ «Cei Doi» sunt aici Tatăl și Fiul; 'una este obârșia Celor Doi' (argumentul Latinilor) nu zice că Cei Doi au ieșit dintr-o singură obârșie, ci că există o singură obârșie theogonică și aceea aparține deopotrivă Tatălui și Fiului.

¹⁵ Nu cum sunt una Tatăl și Fiul – în privința purcederii Duhului – întrebăm noi, ci cum de iese Duhul cel unul din cele două obârșii; sau, filosofic, cum poate ieși un unul din doi, din pluralitate unitatea.

¹⁶ Grigorie al Nyssei (*Omilia* 31, 11, PG 36, 145 și *Despre chip și asemănare*, PG 44, 1329 BC) și Ioan Damaschin (*Dogmatica*, PG 94, 821-824) folosesc deja această imagine a raportului dintre primii

privință părtaș Tatălui – pentru că «singur Tatăl» a fost teologhisit «dumnezeire izvorâtoare»³¹ –, atunci Fiul este obârșia a unei alte dumnezeiri, diferite³², și L-a rupt pe Duhul de dumnezeirea ce izvorăște din Tatăl; sau vom acorda Acestuia unuia³³ două dumnezeiri diferite, deși mărturisim o singură dumnezeire a Celor Trei?

(6.) Și cum cele – după Latini – două obârșii ale unuia Duhului sunt o singură obârșie? – că [doar] nu își vor închipui că vom [și] primi prin credință neajunsurile afirmațiilor acestora; dar să nu răspundă, sofistic, una în loc de alta. Că întrebând noi în ce chip sunt – după ei – două obârșii ale unuia Duhului, aceia insistă că una este obârșia Celor Doi³⁴. Dar noi nu despre cele două Persoane întrebăm, ci despre unul [Duhul] și îndeosebi despre *acesta* ne alcătuim cuvântul către ei³⁵; că de e corect [a se spune] în privința celor două o singură obârșie, cum sunt două obârșii ale unului și cum cele două sunt una după socotința lor? Zic [ei], așadar: «pentru că una este din cealaltă». Bine, dar Seth³⁶? Nu cumva s-a [și] născut dintr-o singură obârșie pe motiv că Eva era din Adam?; nu două îi sunt unului acestuia obârșiile, că una este din cealaltă³⁷? Bine, dar Eva? Nu este [și ea] a doua obârșie a celor din ea, că și ea și-a avut obârșia din Adam³⁸? Că, deși amândurora acestora le este [proprie] însușirea născătoare³⁹, însă deosebită este [însușirea aceasta] în fiecare și deosebite [le sunt] ipostasurile; astfel că nu una sunt aceste două obârșii, măcar că

---

oameni în teologia trinitară; imaginea apare des la Fotie (*Anfilohia* 28, PG 101, 208 CD).

³⁷ Deși Eva era din Adam (așadar obârșie din obârșie), nicidecum nu putem spune despre Seth că este dintr-o singură obârșie; faptul că una din obârșii este din cealaltă arată tocmai neta lor distincție, alteritatea lor deplină, faptul că sunt două în chip propriu-zis.

³⁸ Și deci este absolut distinctă de Adam, altă obârșie decât acela.

³⁹ Însușirea de a naște este proprie și lui Adam și Evei.

μη ἓν, ὅμως ἐστὶ τὸ γόνιμον ἀμφοῖν, οὐκ ἓνι τοῦ ἑνὸς μίαν εἶναι τὴν ἀρχήν, πῶς ἐπὶ τῆς ἀνωτάτω τριάδος αἱ δύο τοῦ ἑνὸς ἁγίου πνεύματος μία εἰσὶν ἀρχαί, ἐν ἡ μηδαμῶς ἐστὶ κατὰ τὸ θεογόνον κοινωνία; Μόνος γὰρ τεθεολόγηται ἑθεότης θεογόνος ὁ πατήρ. Πάλιν ἡ Εὐα, ἐκ μόνου οὐσα τοῦ Ἀδάμ, ἐκ μιᾶς ἐστὶν ἀρχῆς, ὁ δὲ Ἀδάμ ἐκ γῆς ἐστὶν, ἀλλ' οὐ παρὰ τοῦτο ἡ Εὐα ἐκ τῆς γῆς καὶ τοῦ Ἀδάμ ὁ γὰρ Ἀδάμ μόνος ἐκ τῆς γῆς. Ἡ τοίνυν καὶ αὐτοὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ μόνου λεγέτωσαν τὸ πνεῦμα, καὶ οὕτως αὐτὸ ἐκ μιᾶς ἀρχῆς λεγέτωσαν, ἀλλ' οὐκ ἐκ τῆς αὐτῆς, ἀφ' ἧς καὶ ὁ υἱός, κἀντεῦθεν πάλιν δύο εἰσὶν ἐπὶ τῆς θεότητος ἀρχαὶ καὶ οὐκ ἔτ' ἐστὶ μείζων ὁ πατήρ τῷ αἰτίῳ τοῦ υἱοῦ, ἐπίσης γὰρ καὶ αὐτὸς αἰτιος θεότητος, ἢ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς αὐτὸ λέγοντες, μίαν καὶ τῷ πνεύματι ὡς καὶ τῷ υἱῷ εὐσεβῶς διδότησαν ἀρχήν. Μέχρι γὰρ ἂν ἐκ τοῦ υἱοῦ ἢ ἐξ ἀμφοτέρων λέγωσιν, ἀλλ' οὐκ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς, οὐκ ἐστὶ μίαν εἶναι τῆς θεότητος τοῦ ἑνὸς πνεύματος ἀρχήν. Συνάπτων γὰρ τις ἐπὶ τῶν τοιούτων, εἰ καὶ μίαν φαίη τὴν ἀρχήν, ἀλλ' ὁμωνύμως, ὥστ' οὐ μία· εἰ δὲ διαιρῶν κατὰ μίαν ὁρᾶ τὰς θείας ὑποστάσεις, τῆς μιᾶς ἐξ ἀνάγκης δύο φανερῶς γίνονται ἀρχαί.

(7.) Εμοὶ δ' ἔπεισι θαυμάζειν καὶ τὸ ὑπερβάλλον τῆς ἀνοίας τῶν τὰς δύο ταύτας, ὡς φασιν, ἀρχὰς μίαν λεγόντων τε καὶ οἰομένων. Εἰ μὲν γὰρ κοινωνεῖ τῷ πατρὶ κατὰ τὸ θεογόνον ὁ υἱός, προβαλλόμενος τὸ πνεῦμα, καὶ ἓν αὐτοῖς τὸ θεογόνον καὶ ἢ ἐκ τούτων αὕτη πρόοδος, τῆς φύσεως ἄρα τοῦτο καὶ οὐ δύο εἰσὶν ἀρχαί, οὐδ' αἱ δύο μία,

⁴⁰ Latinii, adică, care susțin expresia o singură obârșie, dar și din Fiul și obârșie din obârșie.

⁴¹ Ca Eva din Adam.

⁴² «astfel»: în înțelesul acesta.

⁴³ Referire la versetul «Tatăl Meu este mai mare decât Mine» (Ioan 14, 28), pe care sfântul îl înțelege ortodox: Tatăl este mai mare prin însușirea de a fi pricinuitor al Treimii. Sfântul Grigorie Teologul scrie, astfel, că «nu după ființă este acest 'mai mare', ci după cauză. Că dintre cei deoființă niciunul nu este după ființă mai mare sau mai mic» (Cuvântul 40, 43, PG 36, 420 B); vezi și S. Sakkos, *Tatăl Meu este mai mare decât Mine*, în volumul *Ὁ ἐπουράνιος πατήρ* (editura

una este din cealaltă. Așadar, dacă [nici] aici – unde, deși nu una este însușirea născătoare, aceasta este, totuși, [proprie] amândurora – nu e cu puțință a fi o singură obârșie a unului, cum în preainalta Treime sunt una cele două obârșii ale Duhului celui unul, în Carea nicidecum nu este părtășie în privința însușirii theogone? Că singur Tatăl este teologhisit 'dumnezeire theogonă'. Eva, pe de altă parte, din singur Adam fiind ea, dintr-o singură obârșie este, iar Adam [este] din pământ; și nu [s-a zis], pe motivul acesta, cum că Eva este *din pământ și din Adam*; că singur Adam este din pământ. Așadar și aceștia⁴⁰ [ori] 'din singur Fiul' să-L zică [a fi] pe Duhul⁴¹, și astfel⁴² să-L zică [a fi] dintr-o singură obârșie, dar nu dintr-aceeași din care este și Fiul, și astfel tot două sunt obârșiile dumnezeirii și Tatăl nu mai este – din unghiul pricinii – mai mare decât Fiul⁴³, de vreme ce și Acesta [din urmă] este deopotrivă pricinuiitor al dumnezeirii; ori, zicându-L [a fi] din singur Tatăl, o singură obârșie să dea și Duhului, precum și Fiului, în chip bine-cinstitor [de Dumnezeu]. Pentru că atâta vreme cât zic *din Fiul* sau *din Amândoi* – și nu *din singur Tatăl* – nu este cu puțință a fi o singură obârșie a Duhului. Că împreunându-I cineva pe Aceștia [pe Tatăl și pe Fiul], chiar de-ar zice *o singură obârșie*, nu în înțelesul propriu al cuvântului spune aceasta, încât nu este una singură; iar dacă, despărțindu-I, privește câte unul dumnezeieștile ipostasuri, este limpede că, neapărat, unul [Duhul] va avea două obârșii.

(7.) Pe mine, însă, mă prinde mirarea și de covârșitoarea lipsă de minte a celor ce spun și socotesc a fi una aceste două obârșii. Pentru că Fiul – purcezând pe Duhul – ori este părtaș Tatălui în privința însușirii theogone, și [atunci] una este Acestora⁴⁴ însușirea theogonă și această

Mitropoliei Tesalonicului, 1993, p. 343), unde sunt prezentate toate erminile patristice ale acestui verset.

⁴⁴ Adică: în Ei.

ἀλλ' ἀπλῶς μία, καὶ ἀπεξένωται τῆς θείας φύσεως αὐτὸ τὸ πνεῦμα, μὴ καὶ αὐτὸ κατὰ τὸ θεογόνον κοινωνοῦν. Εἰ δὲ μὴ κοινωνεῖ ὁ υἱὸς κατὰ τοῦτο τῷ πατρὶ, μηδὲ ἐν αὐτοῖς τοῦτο τὸ προβάλλειν, καθ' ὑπόστασιν τῷ υἱῷ ἢ πρόοδος τοῦ πνεύματος. Διάφορος ἄρα αὕτη τῆς ἐκ τοῦ πατρὸς τοῦ πνεύματος προόδου· τὰ γὰρ ὑποστατικὰ διάφορα. Πῶς οὖν μία αἰ διάφοροι ἀρχαί; Καὶ μὴν τοῦ μεγάλου Βασιλείου ἐν τοῖς *Πρὸς Ἐνωμιανούς* ἀντιρρητικοῖς αὐτοῦ κεφαλαίοις γράφωντος, «πάντα τὰ κοινὰ πατρὶ τε καὶ υἱῷ κοινὰ εἶναι καὶ τῷ πνεύματι», εἰ μὲν κοινόν ἐστι πατρὶ τε καὶ υἱῷ τὸ ἐκπορεύειν, κοινόν ἐσται τοῦτο καὶ τῷ πνεύματι καὶ τετρὰς ἐσται ἢ τριάς· καὶ τὸ πνεῦμα γὰρ ἐκπορεύσει πνεῦμα ἕτερον. Εἰ δὲ μὴ κοινόν ἐστι κατὰ Λατίνους τῷ πατρὶ καὶ τῷ υἱῷ τὸ ἐκπορεύειν, ὡς τοῦ μὲν πατρὸς ἐμμέσως κατ' αὐτοῦς, τοῦ δὲ υἱοῦ ἀμέσως ἐκπορεύοντος τὸ πνεῦμα, οὕτω γὰρ καὶ ὑποστατικῶς ἔχειν τὸν υἱὸν τὸ προβλητικόν φασιν, οὐκοῦν κατ' αὐτοῦς καὶ τὸ δημιουργεῖν καὶ ἀγιάζειν καὶ ἀπλῶς ἅπαντα τὰ φυσικὰ οὐ κοινὰ πατρὸς τε καὶ υἱοῦ; Ἐπειδὴ ὁ μὲν πατὴρ διὰ τοῦ υἱοῦ κτίζει τε καὶ ἀγιάζει καὶ διὰ μέσου τοῦ υἱοῦ δημιουργεῖ καὶ ἀγιάζει, ὁ δὲ υἱὸς οὐ δι' υἱοῦ, τοιγαροῦν κατ' αὐτοῦς ὑποστατικῶς ἔχει τὸ δημιουργεῖν καὶ ἀγιάζειν ὁ υἱός, ἀμέσως γὰρ καὶ οὐχ ὡς ὁ πατὴρ ἐμμέσως, καὶ οὕτω κατ' αὐτοῦς τὰ φυσικὰ τῶν ὑποστατικῶν διενήνοχεν οὐδέν. Εἰ δ' ἄρα φαῖεν διὰ τοῦ πνεύματος τὸν υἱὸν δημιουργεῖν καὶ ἀγιάζειν, ἀλλὰ πρῶτον μὲν οὐ σὺνηθες τοῖς θεολόγοις 'διὰ' τοῦ πνεύματος τὸν υἱὸν ἢ τὸν πατέρα δημιουργόν εἶναι λέγειν τῶν κτισμάτων, ἀλλ' 'ἐν' πνεύματι ἁγίῳ, ἔπειτα πρὸς τῷ μηδ' οὕτω τὸ ἀνωτέρω δεδειγμένον ἀτοπον αὐτοῦς ἐκφεύγειν, οὐ γὰρ δι' υἱοῦ παλιν ὁ υἱὸς ἀναφαίνεται δημιουργὸς καθάπερ ὁ πατὴρ, συμβήσεται τούτοις μὴ κοινὸν εἶναι λέγειν καὶ τῷ πνεύματι τὸ δημιουργεῖν καὶ ἀγιάζειν, ὡς μὴ δι' ἑτέρου, μηδὲ ὡς ὁ

* Adică: nu le este același.

* «după ipostas»: adică nu după fire; altfel zis: în mod ipostatic, într-un fel propriu doar ipostasului Fiului.

* Vezi, mai sus, nota 57, p. 50.

* *Împotriva lui Eunomie* 5, PG 29, 712 A.

* «cele firești»: cele ale firii, însușirile firii dumnezeiești.

ieșire din Aceștia, așadar a firii este [însușirea] aceasta și nu sunt două obârșii, nici *cele două* una, ci *simplu* una, și [atunci] Duhul acesta S-a înstrăinat de [la] firea dumnezeiască, nefiind și El părtaș de însușirea theogonă. Iar de Fiul nu este părtaș în privința aceasta Tatălui, atunci nici Lor nu le este una⁴⁵ acest fapt de a purcede [și] după ipostas Îi este Fiului purcederea Duhului⁴⁶. Așadar deosebită este aceasta de purcederea Duhului cea din Tatăl; că deosebite sunt însușirile ipostatice⁴⁷. Cum, deci, [pot fi] una obârșiile deosebite? Că și marele Vasile în capetele lui antiretice *Către Eunomie* scriind «toate cele comune Tatălui și Fiului – comune sunt și Duhului»⁴⁸, dacă comun este Tatălui și Fiului faptul de a purcede, atunci acesta este comun și Duhului și pătrime va fi Treimea; pentru că Duhul va purcede alt Duh. Iar dacă nu comun este – după Latini – Tatălui și Fiului faptul de a purcede (de vreme ce – după ei – Tatăl în chip mijlocit, pe când Fiul [în chip] nemijlocit Îl purcede pe Duhul; pentru că așa, în chip ipostatic [adică], zic ei că are Fiul însușirea de a purcede), atunci nu reiese – după ei – că nici însușirea de a zidi și a sfinți și, într-un cuvânt, nici toate cele firești nu mai sunt comune Tatălui și Fiului? Că de vreme ce Tatăl [nu altcum decât] prin Fiul zidește și sfințește și [nu altcum decât] prin mijlocirea Fiului plăsmuiește și sfințește, pe când Fiul nu prin Fiul [face acestea], atunci, după aceștia, în chip ipostatic are Fiul însușirea de a zidi și a sfinți – că în chip nemijlocit face acestea, și nu ca Tatăl, în chip mijlocit – și astfel, după aceștia, cele firești⁴⁹ nu se mai deosebesc întru nimic de cele ale ipostasurilor. Iar de ar zice [ei], așadar, că [nu altcum decât] prin Duhul zidește Fiul și sfințește, măcar că, mai întâi, cuvântătorii de-Dumnezeu nu obișnuiesc a spune că 'prin' Duhul este Fiul sau Tatăl ziditor al zidirilor, ci 'în' Duhul Sfânt, mai apoi, totdeodată, pe lângă faptul că nici așa nu pot evita ceea ce mai sus s-a arătat a fi absurd, – pentru că nu prin Fiul, iarăși, apare Fiul a fi ziditor, precum [este] Tatăl –

πατήρ ἢ καὶ ὁ υἱὸς αὐτοῦ ταῦτα ἐνεργοῦντος. Κατ' αὐτοὺς οὖν ὑποστατικῶς ἔχει τὸ πνεῦμα τὸ δημιουργεῖν καὶ ἀγιάζειν, ὡς οὐκ ἐμμέσως καθάπερ ὁ πατήρ κτίζον τε καὶ ἀγιάζον. Ἐντεῦθεν δὴ πάλιν κατ' αὐτοὺς ταῦτά τε καὶ ἀδιάφορα δεικνυταὶ τοῖς ὑποστατικοῖς τὰ φυσικά· εἰ δὲ τοῦτο, καὶ ἡ φύσις ταῖς ὑποστάσεσι ταῦτόν τε καὶ ἀδιάφορον. Ἄρ' οὐ σαφῶς τῆς ἀνωτάτω τριάδος ἐκπεπτώκασι καὶ τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως καὶ τῆς κοινωρίας τοῦ ἁγίου πνεύματος οἱ ταῦθ' οὕτω λέγοντές τε καὶ φρονοῦντες;

(8.) Ταῦτα μὲν δὴ ταύτη, συλλογιζέσθαι δὲ ἐπὶ τοῖς τοιούτοις ἔργῳ ὑπὸ τῶν πατέρων ἐδιδάχθημεν καὶ οὐδὲ τοὺς Λατίνους γράψαιτ' ἂν τις τούτου χάριν. Μῆτε δ' ἀποδεικτικῶς τούτους συλλογιζέσθαι, καθάπερ φῆς αὐτός, παρὰ τὸ μὴ τοῖς αὐτοπίστοις λογίοις ὡς ἀρχαῖς καὶ ἀξιώμασι χρῆσθαι καὶ τοῖς θεοσόφοις καλῶς ἔπεσθαι πατράσι, μῆτε διαλεκτικῶς, διὰ τὸ μὴ ἐκ τῶν παρ' ἡμῶν λημμάτων ποιεῖσθαι τοὺς συλλογισμοὺς, καὶ πάνυ γ' ἂν φαίην. Μηδεμίαν δὲ εἶναι ἀπόδειξιν ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων καὶ τῶν ἐν τῇ ἀνωτάτω τριάδι ζητουμένων, ἀλλὰ πάντα τὸν περὶ αὐτῶν συλλογισμὸν διαλεκτικὸν οἰεσθαί τε καὶ καλεῖν, ἀποδεικτικὸν δὲ οὐδέποτε, πολλοῦ δέω τίθεσθαι. Αἶτε γὰρ ἐπιγραφαὶ τῶν πατρικῶν φωνῶν οὐκ ἐῷσι τοῦτο παραδέξασθαι. Κἂν τις φιλονεικότερον ἐνιστῆται καὶ τὰς ἐπιγραφὰς ὡς παρεγγράπτους παραγράφηται, ἡμεῖς καὶ αὐτὰς δεῖξομεν αὐτῷ τοῦτο μαρτυρούσας τὰς φωνάς· «εἰς πατήρ, εἰς υἱός, ἐν πνεῦμα ἅγιον, ὥστε κατὰ τοσοῦτον

⁷² Așadar, după ei, Duhul are un tip aparte de însușire ziditoare și sfințitoare, proprie strict ipostasului Lui, diferită de a Tatălui și a Fiului.

⁷³ «unirea credinței»: unirea dintre credincioși și Dumnezeu și – de aici – dintre credincioși întreolaltă, pe care o lucrează credința (Efeseni 4, 13; vezi, de pildă, în *Filocalie*, finalul capului 76 al scrierii *Despre dumnezeiasca unire a sfântului Calist Catafighiotul*).

⁷⁴ Paragrafele 5-7 reiau aproape literal părți din *Cuvântul I Apodictic*.

⁷⁵ Aici se adresează lui Varlaam, care susținea această idee (*Împotriva Latinilor* 1, 4, 24), dar se poate înțelege și că se adresează lui Achindin, care împărtășea această idee. Perrella este de părere că acest vocativ ar sugera că a existat în prealabil o Epistolă a lui

vor fi nevoiți a spune că nu comun este și Duhului faptul de a zidi și a sfinți, de vreme ce nu prin altul – nici precum Tatăl sau chiar nici precum Fiul – lucrează El acestea. Așadar, după ei, în chip ipostatic are Duhul faptul de a zidi și a sfinți⁵⁰, ca Unul ce nu în chip mijlocit, precum Tatăl, zidește și sfințește. Astfel că, iarăși, după ei, cele firești se dovedesc a fi același lucru cu cele ipostatice și nedeosebite de acestea; iar de este așa, atunci și firea este același lucru cu ipostasurile și nedeosebită de ele. Așadar, nu este limpede că căzuți sunt de la preainalta Treime și de la unirea credinței⁵¹ și [de la] împărțășirea sfântului Duh cei ce în chipul acesta spun și cugetă acestea⁵²?

(8.) Așa stau, deci, acestea; iar a face silogisme în privința lucrurilor acestora – aceasta cu fapta am fost învățați de către Părinți; și, din pricina aceasta, nici pe Latini nu i-ar învinui cineva de aceasta. Dar că nici apodictic nu își fac silogismele – precum însuși spui⁵³ –, din pricină că nu folosesc ca principii și axiome scripturile cele de la sine vrednice de crezare și nu urmează bine Părinților celor de-Dumnezeu-înțelepțiți, și nici dialectic, pentru că nu din zicerile de la noi își fac silogismele – aceasta neîndoielnic aş spune-o. Pe când, [dimpotrivă], cum că nu există nici o demonstrație asupra a niciunuia din cele dumnezeiești și din cele cercetate în preainalta Treime, ci *dialectic* trebuie socotit și numit tot silogismul despre acestea, și nicicând apodictic⁵⁴ – departe sunt de a spune aceasta; pentru că epigrafiile la zicerile Părinților nu îngăduie a se primi aceasta⁵⁵. Iar dacă cineva mai iubitor de ceartă se va încontra și va da la o parte aceste epigrafii,

---

Achindin către Palama (*Che cos'è l'ortodossia*, ed. Bompiani, Milano 2006, p. 403). Textul acestei Epistole nu confirmă supoziția lui.

⁵⁴ Adică demonstrativ.

⁵⁵ Vezi nota de la începutul Antiepigrafiilor; ei bine, în epigrafiile la florilegiile de texte patristice (de pildă *Panoplia dogmatică* a lui Zigaben) există exact termenul ἀπόδειξις, adică *demonstrație*.

τούτο ἐκείνοις ἠνωται, καθόσον ἔχει μόνος πρὸς μοναδα τὴν οἰκειότητα· καὶ οὐκ ἐντευθεν» φησι «μόνον ἢ τῆς κοινωνίας ἀποδείξεις» καὶ τοῦ μὲν, μετὰ τὸ συναγαγεῖν, 'ἀποδεδεικται' βουσιας, τοῦ δὲ μεταξὺ κείμενον, τὸ 'ἀποδεικνυμέν', τοῦ δὲ καὶ 'ἐπαγγελλομένου' ζητεῖς' φησι 'τὰς ἀποδείξεις: Ἐτοιμος παρισχεῖν'· καὶ τί τὸ μετὰ τὴν ἐπαγγελίαν ταύτην ἐπαγομένον: Λογιὸν τι τῶν θεοπαράδοτων ἢ καὶ θεοπνευστῶν καὶ πάν ὅ,τι ἂν τούτοις ἐποίτο καὶ ἐκ τούτων συμπεραίνοιτο. Τι μὲν γὰρ ἐστὶ θεός, οὐδεὶς πώποτε τῶν εὐφρονούντων οὐτ' εἶπεν οὐτ' ἐζήτησεν, οὐτ' ἐνενόησεν. Ὅτι δὲ ἐστὶ θεός καὶ ὅτι εἷς ἐστὶ καὶ ὅτι οὐχ ἓν ἐστὶ καὶ ὅτι τὴν τριάδα οὐχ ὑπερβέβηκε καὶ πολλ' ἕτερα τῶν περὶ αὐτὸν θεωρουμένων, ἐστὶ ζητῆσαι τε καὶ ἀποδείξαι. Εἰ γὰρ μὴ ταῦτα, οὐδὲ μαθεῖν ὅλως ἐστὶ τι περὶ θεοῦ. Εἰ δὲ μανθάνομεν καὶ ζητοῦμεν καὶ τοῦτο παρὰ τῶν εὐεϊδῶτων καὶ ἐπιστημένων, τὰ μὲν ἄρα τοῦ θεοῦ γινώσκεται, τὰ δὲ ζητεῖται, ἐστὶ δ' ἃ καὶ ἀποδεικνύται, ἕτερα δὲ εἰσὶν ἀπερινόητα πάντα καὶ ἀνεξερευνητα· τρόπος γεννήσεως, ἐκπορεύσεως, τελείας ἅμα καὶ ἀνεκφοιτήτου προελευσεως, ἀδιασρέτου τε ἅμα καὶ τελείας διαίρεσεως, καὶ τ' ἄλλ' ὧν διὰ πίστεως ἐπιστημόνας ἔχομεν. Ὡς γὰρ αἰσθησις ἐν

* Mărturisesc că pe drept epigrafiă conține termenul *demonstrație*.

* «El cu Aceștia»: Duhul cu Tatăl și cu Fiul.

* Vasile cel Mare, *Despre sfântul Duh* 18, PG 32, 152 A. După toate probabilitățile Palama preia acest pasaj din *Panoplia dogmatică* a lui Eftimie Zigaben (vezi PG 130, 61 B), pentru că acolo se află, într-adevăr, texte ale Părinților adunate în capitole care au în titlurile lor – adică în epigrafi, în inscripuri – termenul 'demonstrație'.

* Aici τὸ ἐπαγομένον (*ceea ce urmează*) poate însemna și *rezultatul inducției, ceea ce urmează* – adică *rezult* – prin inducție (ἐπαγωγή), din procesul filosofic promovat de Aristotel, prin care ajungem la general (καθ' ὅλου) prin particular (καθ' ἑκαστου); vezi *Top.* 105a.

* «dintre cele de-Dumnezeu-predate sau și [dintre cele] de-Dumnezeu-însuflate»: dintre cuvintele Scripturii sau și dintre cuvintele Păinilor.

* În teologia patristică, există trei categorii referitoare la Dumnezeu: 'că este' (ὅτι ἐστὶ), 'ce este' (τί ἐστὶ) și 'cum este' (πῶς ἐστὶ); 'că este' putem cunoaște, dar 'ce este', care se referă la ființa Lui, nu putem. 'Cum este' se referă la modul în care este fiecare din-

socotindu-le neautentice, noi îi vom arăta că înseși zicerile [de sub acele epigrafi] mărturisesc aceasta⁵⁷: «Unul e Tatăl, Unul Fiul, Unul Duhul Sfânt, astfel că într-~~un~~u se unește El cu Aceștia⁵⁸: pe cât are unitatea familiaritate cu unitatea; și nu doar aici» zice «avem demonstrația comuniunii»⁵⁹. Și strigând undeva – după enumerare – că «s-a demonstrat», iar altundeva – în cuprinsul cuvântului – că «demonstrăm», altundeva chiar zice: «cauți demonstrațiile promise? Gata sunt a [ți] le da»; și ce este ceea ce urmează după promisiunea aceasta⁶⁰? Cuvânt dintre cele de-Dumnezeu-predat sau și [dintre cele] de-Dumnezeu-inausulate⁶¹ și orice ar urma [logic] acestora și s-ar conchide din acestea. Că, pe de o parte, ce este Dumnezeu nimeni vredodată din cei bine cugetători nici a spus, nici a cercetat, nici a înțeles⁶¹. Dar, pe de alta, [aceea] că este Dumnezeu și că Unul este și că nu unitate este și că nu a trecut dincolo de treime și multe altele dintre cele ce se văd cu mintea împrejurul Lui – acestea se pot cerceta și se pot și demonstra. Că de nu este așa, atunci nu putem nicidecum a afla ceva despre Dumnezeu. Iar dacă aflăm și căutăm – și aceasta la cei bine-știutori și deprinși în știința [lui Dumnezeu]⁶² – atunci, așadar, din cele ale lui Dumnezeu unele se cunosc, iar altele se caută; și sunt unele care se și demonstrează, iar altele sunt cu totul de neînțeles și de necercetat: modul nașterii, al purcedenii, al desăvârșitei și totodată neieșitei proveniri⁶³, al nedespărțitei și totodată

---

tre Persoanele Treimii (Tatăl este nenăscut și nepurces, Fiul este născut, Duhul este purces); și în cazul acestei a treia categorii le regăsim pe primele două: cunoaștem, de pildă, că Fiul Se naște din Tatăl, dar nu putem cunoaște în ce consistă această naștere.

⁵⁷ Este vorba pe de o parte de cunoașterea din trăire, iar pe de alta de stăpânirea aparatului științei teologice.

⁵⁸ «al desăvârșitei și totodată neieșitei proveniri»: este vorba de «provenirea» din Tatăl a Fiului și a Duhului, prin care, pe de o parte, Aceștia Doi sunt desăvârșiți Alții decât Cel din Care provin și, pe de alta, nu ies cătuși de puțin din perihoreza Lui cu Acela.

τοῖς ὑπ' αἰσθησιν λογικῆς οὐ δεῖται δεῖξεως, οὕτως οὐδὲ πίστις ἐν τοῖς τοιούτοις ἀποδείξεως. Μικροῦ δ' ἴσον καὶ οὐδὲν ἑλαττόν ἐστι κακόν, τά τε ὑπὲρ νοῦν οἶεσθαι εἰδέναι καὶ τὸ τοῦ θεοῦ γνωστόν' μὴ τοιούτον ἀποφαίνεσθαι, ὡσαύτως καὶ τὸ ζητητὸν ἢ ἀποδεικτόν. Ἔστι γὰρ κοινῶν ἐννοιῶν καὶ ἀξιωμάτων ἀπορῆσαι οὐκ ὀλίγων, ἃ κρείττω ἢ κατὰ ἀπόδειξιν παρεχόμενα τὴν ἐπιστήμην ἀποδεικτικαὶ τῷ ἐπισταμένῳ χρῆσασθαι γίνονται ἀρχαί.

(9.) Πᾶσι γὰρ ἐστὶν ἐγνωσμένον τε καὶ ἀνωμολογημένον ὅτι ὁ θεὸς τέλειός ἐστι καὶ οὐκ ἄλογος, ἐξ ὧν εἰς καὶ οὐχ ἐν ἀποδεικνυται. Λεγόντων οὖν ἡμῶν ὅτι ὁ θεὸς τέλειος, ὁ τέλειος εἰς, καὶ τ' ἄλλα συνείρειν διανοουμένων συμφώνως τοῖς πατράσιν, ὅπως εἰς ὁ τέλειος, εἰ τις τῶν ἀνεπιστημόνων τούτων ἀποδεικτικῶν προσίστατο λέγων ἐπὶ τῶν μοναδικῶν ἀπόδειξιν μὴ εἶναι, παρ' ἡμῶν εὐθύς ἀκούσεται ὡς καθόλου μὲν οὐκ ἔστι· πῶς γὰρ ἐπὶ τῶν μὴ καθόλου; Ἀψευδῆς δὲ οὐδὲν ἦτρον ἀπόδειξις ἐστὶ, καὶ γὰρ ἀναγκαῖα καὶ ἐπὶ τῶν μοναδικῶν καὶ ἀνεξαπάτητος μᾶλλον αὕτη ἢ ἀπόδειξις. Ἐπὶ γὰρ τῶν καθόλου γένοιτ' ἂν μᾶλλον ἢ ἀπάτη, διὰ τῆς φαντασίας θηρωμένης τῆς τοιαύτης ἀποδείξεως, δυσσυμβλήτων τε καὶ δυσπεριλήπτων ὄντων πάντων τῶν ὑποκειμένων. Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐφ' ὧν

⁶⁴ «cu știință»: literal 'în mod științific', înțelegându-se obiectivitatea științifică a actului credinței, experiența conținutului credinței; vezi pasajul imediat următor.

⁶⁵ «'cunoscutul lui Dumnezeu' a nu îl socoti ca atare»: a nu socoti cu puțință de cunoscut tocmai ceea ce se poate cunoaște din Dumnezeu, fiecare dintre 'cele cunoscute ale lui Dumnezeu' precum s-a zis mai sus; «așijderea și ceea ce se caută și ceea ce se demonstrează»: tot așa, a le socoti cu nepuțință de căutat tocmai pe 'cele ce se caută' și cu nepuțință de demonstrat tocmai pe 'cele ce se demonstrează'. Este vorba de categoriile pe care sfântul Grigorie tocmai le-a pomenit, când a spus că «din cele ale lui Dumnezeu unele se cunosc, iar altele se caută; și sunt unele care se și demonstrează». Despre formula 'cunoscutul lui Dumnezeu' vezi nota 118, p. 162, la paragraful 32 al Epistolei I^a către Varlaam.

⁶⁶ Logos: deopotrivă *cuvânt* și *rațiune*.

⁶⁷ Dumnezeu este εἰς, unul personal, nu ἓν, unul impersonal al filosofilor. În alt loc, urmând tradiției patristice, Palama subliniază că

desăvârșitei despărțiri, și celelalte dintre cele pe care – cu știință⁶⁴ – le avem prin credință. Că precum, în privința celor ce cad sub simțuri, simțirea nu are trebuință de dovadă logică, tot așa nici credința de demonstrație în privința unora ca acestea [tocmai pomenite]. Că este un rău aproape tot atât de mare și nicidecum mai mic să își închipuie [cineva] a ști cele mai presus de minte, iar 'cunoscutul lui Dumnezeu' a nu îl socoti ca atare, așijderea și ceea ce se cercetează și ceea ce se demonstrează⁶⁵. Că [și] dintre noțiunile și axiomele comune nu puține sunt care nedumeresc, dar, dând o cunoaștere mai presus de cea apodictică, devin principii apodictice celui ce știe să se folosească de ele.

(9.) Pentru că tuturora le este cunoscut și mărturisit că Dumnezeu este desăvârșit și că nu este fără de *logos*⁶⁶, [lucruri] din care se demonstrează [a fi] Unul și nu unitate[a matematică]⁶⁷. Zicând noi, așadar, că Dumnezeu este desăvârșit, [iar] *cel desăvârșit este Unul*, și socotind – în conglăsuire cu Părinții – că putem conchide de aici toate celelalte [câte se pot conchide logic], precum *unul este cel desăvârșit*, dacă cineva din neștiutorii [silogismelor] apodictice ni s-ar împotrivi zicând că nu există demonstrație asupra celor singulare, numaidecât va auzi de la noi că [judecată] *universală* nu există – căci cum [ar fi cu putință aceasta] în privința celor ne-universale? Dar demonstrația [făcută în privința lor] nu este cu nimic mai puțin adeverată, pentru că și asupra celor singulare este necesară demonstrația aceasta, și [chiar] mai neînșelătoare. Pentru că înșelarea ar apărea mai degrabă în cazul [demonstrației făcute asupra] celor universale, din pricina închipuirii⁶⁸

Dumnezeu i-a zis lui Moise *Ἐγώ εἰμι ὁ Θεός* și nu *τὸ ὄν*, tocmai pentru a se distinge de al filosofilor (*Pentru cei ce se liniștesc în sfințenie* III, 2, 12, ed. Hristou, vol. I, p. 666). Vezi și Plotin, *Enneade* 4, 9, 3.

⁶⁸ Imaginației.

tò κοινόν ἀνώνυμον, τὸν αὐτὸν τρόπον γένοιτ' ἂν ἀποδείξεις καὶ ἐπὶ τινος εἶδους τοῦ καθόλου καὶ ἐφ' ἑνὸς ἐκάστου γε τῶν μερικῶν ἀποδείξεις γίνονται, καθόλου μὲν οὐ πῶς γάρ; Ἀψευδεῖς δὲ καὶ ἀναγκαῖαι. Ἑλλησι μὲν οὖν πιθανολογία ἢ θεολογία, διὸ καὶ διαλεκτικὸς ἅπας ὁ δοκῶν αὐτοῖς θεολογικὸς συλλογισμὸς, ἐξ ἐνδόξων ἐνδοξος, ταῦτόν δὲ εἶπεν πιθανὸς ἐκ πιθανῶν. Οὐδὲν γάρ ἴσασι περὶ θεοῦ βέβαιον οὐδ' ἀσφαλές, «ἀλλ' ἔματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν». Ἡμεῖς δὲ οὐκ ἐξ ἐνδόξων ἐπὶ τὸ θεολογεῖν ὀρμησάμεθα ἀρχῶν, ἀλλ' ἀμεταπειστώως περὶ ταύτας ἔχομεν, θεοδιδάκτους οὐσας. Πῶς οὖν οὐκ ἀποδεικτικόν, ἀλλὰ διαλεκτικόν τὸν τοιοῦτον συλλογισμὸν ἐροῦμεν; Καὶ μὴν εἰ τις τῶν τὴν διαλεκτικὴν ἐν τοῖς περὶ θεοῦ λεγομένοις εἰσαγόντων, ὁ παρὰ τῶν θεολόγων ῥητῶς ἀπηγόρευται πατέρων, εἰ τις τοίνυν καὶ τούτων τοὺς εὐ ἔχοντας ἀναλύσειε συλλογισμοὺς, ἡκιστ' ἐν τούτοις εὕρησει τὸ καθόλου· τότε γάρ προκειμένον μοναδικόν ἐστι καὶ πᾶν ὅτι τῶν αὐτῶ προσόντων μόνῳ κυρίως πρόσσεστιν αὐτῷ. «Οὐδεὶς γάρ» φησὶν «ἀγαθός, εἰ μὴ εἷς ὁ θεός», ὁ μόνος σοφός, ὁ μακά-

¹⁰⁰ Este vorba de *subiectul* din logica aristotelică (τὸ ὑποκείμενον). Palama alcătuiește aici o adevărată epistemologie a singularului, a singularității, scoțând astfel cunoașterea lui Dumnezeu (Care este *unul* prin excelență) de sub criteriile generale ale logicii aristotelice.

¹⁰¹ Elementul comun este cel care permite construirea unei [judecări] universale. Palama dovedește aici nu doar că există demonstrație în privința celor singulare, dar și că fără de aceasta nici nu poate exista logică a generalului.

¹⁰² Termenul «probabilistică» are aici forma substantivizată; adică teologia Elinelor este o probabilistică, discursul lor despre Dumnezeu este un discurs despre probabilitate.

¹⁰³ Adică: părere comună reieșită din păreri comune (τὰ ἐνδοξα), ceva plauzibil care a fost dedus din lucruri plauzibile, adică o probabilitate dedusă din probabilități, o posibilitate dedusă sau posibilă. Conform lui Aristotel, silogismul apodictic pleacă de la premise primare, care sunt adevărate dintru început și care nu au nevoie de alte principii care să le confirme; pe când silogismul dialectic se bazează pe premise probabile, pe opiniile comune (τὰ ἐνδοξα; Top. 100ab). Pe baza acestei distincții aristotelice Palama exclude folosirea silogismului dialectic în teologie, de vreme ce

prin care este vânată o astfel de demonstrație, anevoie de deslușit și de cuprins cu mintea fiind toate subiectele⁷⁰. De altfel și în privința acelorora al căror element comun este fără nume⁷⁰, în același mod s-ar face demonstrația și asupra unei oarecare specii a universalei; încă și asupra fiecăruia din cele particulare se fac demonstrații, dar nu universal valabile – căci cum ar fi cu puțință așa ceva? Și sunt nemincinoase și necesare. Elinilor, așadar, probabilistică le este teologia⁷¹; fapt pentru care tot silogismul care lor le pare teologic dialectic este, părut din părute, care va să zică probabil din probabile⁷². Că [aceștia] nu știu nimic sigur și întemeiat despre Dumnezeu, ci «s-au zădărnicit întru cugetele lor»⁷³. Pe când noi nu de la principii părute purcedem a teologhisi, ci neclătinați suntem în [principiile] acestea [ale noastre], de-Dumnezeu-învățate fiind ele. Cum, așadar, să nu numim *apodictic* un astfel de silogism, ci *dialectic*? Că și dacă cineva dintre cei ce introduc dialectica în cele ce se spun despre Dumnezeu – lucru cu hotărâre oprit de către Părinții de-Dumnezeu-cuvântători – dacă, deci, chiar și cineva dintre aceștia ar analiza silogismele bine alcătuite⁷⁴, nici în acestea nu va găsi câtuși de puțin *universală*; pentru că subiectul ce stă de față este singular⁷⁵ și fiecare din însușirile lui doar lui îi sunt proprii în adevăratul înțeles al cuvântului. «Că nimeni» zice

---

se referă la cele probabile și, de aceea, poate avea când o formă, când alta, precum se spune în continuare. Dimpotrivă, teologia pleacă de la lucruri sigure, de la consistenta viață în Hristos a Bisericii. Varlaam nici nu considera că silogismele Latinilor au ca punct de plecare aceste *ἐνδοξα*, așa cum recomandă Aristotel; vezi *Împotriva Latinilor*, op.cit., 1, 4, 2-6. Vezi și P. Hristou, *Scrierile lui Grigorie Palama* (în gr.), vol. I, nota 1, p. 213.

⁷⁰ Romani 1, 21.

⁷¹ Este vorba de silogismele alcătuite de către Părinți în privința celor dumnezeiești.

⁷² Sau monadic.

rios și mănoș dunaștes, «ō mānoș ēxwōn āthanașiān, fōwō oīkōwōn āpōroșitōn». Oudēn oūn tōwōn ēpōmēnōwōn ēpī plēōn eīh ān aūtōū, ōște kai aūtōwōn ēkaștōn monadikōn kai pān ō,ti ān kaτηγοροūto tōūtwōn oū kaθōlou. Pāwō oūn ōλλoγīșait' ān āneu tōū kaθōlou; Eī dē dia tīn tōū ppokeimēnou idioșta ppoāγontēș ēn ōlw tōūș oīkēioūș dēxontai ōλλoγīșimoūș, ppolō māllōn dia tō monadikōn tōū ppokeimēnou tīn āpōdēișein ppoșhșonται, dīkaia ppoioūntēș. 'An d' aūthiș lēγh tiș 'h āpōdēișeiș ēk tōwōn ppoțērwōn, oūdēn dē ppoțēron θeioū', 'oū tā kaτ' aūtōn ēxetaōzōmēn, ō bēlitiște', ēroūmēn ppoș aūtōn, 'āllā ti tōwōn pperi aūtōn'. Tō γāro 'ēiș kai tōiā' kai tō 'ēș ēkēinoū mōnoū' kai tō 'ēiș ēkēinoū mōnoū', oū tīn fūșin dēiknușin, āllā pperi aūtīn ēști dēiknūmēna. Oūkoun oūdē ti tōwōn dī' ā taūta ppoūpārxeiōn ānāγkh tiș tōū dēiknūmēnou, kaθāpēr oūd' aūtā ppoūpārxei tā pperi θeōwōn dēiknūmēna. Kaκēino γāro, ō,ti ppoτ' ān h, pperi tīn āpēriōnōșton ēkēinih θeωoēitai fūșin, aī te koinoștēteș, aī te idioștēteș, oioūn ēkpoōreușiș h γēnnēșiș, kai taūτ' oū θēșei, āllā fūșei, plōuțoș te h kīnēșiș h telēioștēș, ōșpēr kai

⁷⁸ Matei 19, 17; Marcu 10, 18.

⁷⁹ Romani 16, 27.

⁸⁰ I Timotei 6, 15.

⁸¹ I Timotei 6, 16.

⁸² «luțururile cāre reieș din acește zicēri»: inșușirile lui Dumnezeu ce se deduc din aștel de zicēri.

⁸³ Adicā: nu ește [ppropriu] și alțuia decāt El.

⁸⁴ Verbul «a se ppedica» are aici, deșigur, ōșsul din logicā, din aceeāși familie cu adjectivul ește «ppredictibil».

⁸⁵ Se subīnțelegē: dialectice.

⁸⁶ «șilogīșmele lor»: poate inșemna 'șilogīșmele făcute de ei', dar și 'șilogīșmele pproprii lor', adicā nici dialectice, nici apodictice, incalificabile și ilogice.

⁸⁷ Ințr-adevār, Varlaam ōșria: «toate cele demonștrabile se demonștrează, firește, pe temēiul celor anteriorē [lor] ... ; dar cele deșpre Dumnezeu sunt cu totul mai inainte de toate și a-tot-primordiale ... ; așadar, cele deșpre Dumnezeu nu sunt demonștrabile» (Paris, gr. 1278, folio 77^v); vezi și Varlaam, *op. cit.*, 2, 5, 4-32. El se bazează pe Aristotel, conform cāruiā demonștrația trebuie să

«nu este bun, fără numai unul Dumnezeu»⁷⁵, «singurul înțelept»⁷⁷, «fericitul și singurul stăpânitor»⁷⁸, «singurul ce are nemurire, Cel ce locuiește [în] lumina neapropiată»⁷⁹. Așadar niciunul din [lucrurile] care reies [din aceste ziceri]⁸⁰ nu se întinde dincolo de El⁸¹, încât și fiecare dintre ele este singular, și orice s-ar predica⁸² despre acestea nu [poate constitui judecată] universală. Cum, deci, să facă [ei] silogisme⁸³ fără universal? Iar dacă [ei], dându-i înaintea, [și] acceptă pe de-a-ntregul silogismele lor⁸⁴ în privința însușirii [specifice] a subiectului de față, cu atât mai mult [ne] vor îngădui demonstrația în privința caracterului singular al subiectului – și pe bună dreptate. Și dacă, iarăși, ar zice cineva [că] ‘demonstrația [se face] din [premise] anterioare, iar lui Dumnezeu nimic nu îi este anterior’⁸⁵, ‘nu pe ale Lui în Sine le cercetăm, o, preabunule’, vom spune către el, ‘ci ceva din cele dimprejurul Lui’⁸⁶. Că ‘unul și trei’ și ‘din singur Acela’ și ‘spre singur Acela’ nu firea o arată, ci sunt [lucruri] arătate în jurul ei. Așadar nu e nevoie ca ceva din cele în virtutea cărora sunt [spuse] acestea să pre-existe lucrului arătat [de ele], după cum nu preexistă nici înseși cele arătate împrejurul lui Dumnezeu. Că și lucrul acela, oricare ar fi [el], se vede cu mintea în jurul firii aceleia celei de necuprins cu mintea⁸⁷: fie că e vorba de cele comune, fie de cele proprii⁸⁸ – ca nașterea și purcederea;

---

aibă întotdeauna la bază un principiu nedemonstrabil, care este dincolo de demonstrație. Vezi *Analytika Posteriora*, 72b.

⁷⁵ Aici urmează distincției făcute de Ioan Damaschin între ceea ce nu putem cunoaște (*firea*, φύσις) și cele ce le putem cunoaște (*cele din jurul ființei*, τὰ περὶ τὴν οὐσίαν). Este, de fapt, distincția dintre ființă și energii în Dumnezeu; vezi Ioan Damaschin, *Dogmatica*, PG 96, 800 BC.

⁷⁶ Deci nu ‘înăluntru’ firii aceleia, nu în sinea lui Dumnezeu.

⁷⁷ Adică fie că e vorba de cele comune ale Persoanelor Treimice, fie de însușirile personale ale Fiecăreia.

τῶν ἄκρων θεολόγων τίς φησι, «μονάδος μὲν κινήθεισος διὰ τὸ πλούσιον, δυάδος δὲ ὑπερβαθείσης διὰ τὴν ὕλην καὶ τὸ εἶδος, ἐξ ὧν τὰ σώματα, τριάδος δὲ ὀρίσθεισος διὰ τὸ τέλειον». «Οὐκ αἰτιολογία τε τοῦτό ἐστι θεότητος, ἀλλ' ἀποδείξεις τῆς περὶ αὐτῆς δόξης εὐσεβοῦς».

(10.) Ἐπειτα πῶς τὸ πρότερον, ὦ οὗτος, ἐπὶ τῆς ἀποδείξεως ζητεῖς; Εἰ μὲν χρόνω, λοιπὸν οὐδὲ οὐρανοῦ καὶ τῶν κατ' αὐτὸν σωμάτων καὶ θαυμάτων, οὐδὲ γῆς καὶ θαλάττης καὶ τῶν ἐν αὐταῖς, οὐδ' ἀέρος καὶ τῶν ἀεροπόρων, οὐδ' αἰθέρος καὶ τῶν μετεώρων περιδέξῃ τινά ποτε ἀπόδειξιν. Μετὰ γὰρ ταῦτα πάντα κοινὰ τε ἐννοιαὶ καὶ ἀξιώματα καὶ ὄροι, προτάσεις τε καὶ ἀποδείξεις καὶ συλλογισμοί, διαίρεσεις τε καὶ ἀναλύσεις πᾶσαι διανοίας γάρ ἐστι ταῦτα τοῦ ὕστατα κτισθέντος. Εἰ μὲν οὖν οὕτω ζητεῖς τὸ πρότερον, λύσεις ἐκ μέσου τῶν ὄντων τὴν ἐπιστήμην ταύτην ποιησάμενος· εἰ δ' ἑτέρως τὸ πρότερον ἐκλήψῃ, οὐκ οἶμαι σε λόγου κἂν τοῖς περὶ θεοῦ δεικνυμένοις ἀπορήσειν, ἐκεῖνο προσδιανοοῦμενον ὅτι καὶ δι' ὧν εἰσι δεικνύμενα ἐν τοῖς περὶ αὐτὸν εἰσιν, ἀλλ' οὐδὲ τὸ αἴτιον πάντως ἐπιπλέον ἢ πρᾶξύτερον οὐ ἐστὶν αἴτιον. Ὡστε κἂν ἐξισάζῃ τοῖς αἰτιοῖς αὐτὰ τὰ αἰτία, κἂν μὴ προῦφεστηκότα ἢ, οὐκ ἔμπο-

¹⁰¹ În cazul Fiului – mai precis a raportului dintre Tatăl și Fiul – formula «nu prin *invoire*, ci prin *fire*» înseamnă «nu prin *înfiere*, ci prin *fire*» și arată nașterea propriu-zisă a Fiului din Tatăl, nu înfierea Lui de către Tatăl. În cazul Duhului – adică a raportului dintre Tatăl și Duhul – mintea nu își poate însă reprezenta această formulă patristică, deși îi e limpede că este adevărată.

¹⁰² Grigorie Teologul, *Omili* 23 (*A 3-a despre pace*), 8. Al doilea «datorită» (care are aici alt sens decât primul și al treilea, și anume «negativ», am zice noi) lipsește din originalul sfântului Grigorie Teologul, unde avem: «doimea întrecându-se, că [Dumnezeirea e] mai presus de materie și formă, din care sunt trupurile».

¹⁰³ Maxim Mărturisitorul, *Ambigua*, PG 91, 1036 B. Faptul de a folosi – în apologia dogmei Dumnezeirii Treimice – conceptele de *logos*, *mişcare*, *desăvârșire* ș.a.m.d. nu înseamnă a atribui acestora calitatea de cauze ale Treimii, adică a constrânge Dumnezeirea a Se supune lor în virtutea legii dependenței cauză-efect și a Se transforma, de nevoie, din unime în treime; dacă folosim astfel

și acestea nu prin învoire, ci prin fire⁸⁹ – fie de bogăție ori mișcare ori desăvârșire, după cum și zice unul din verhovnicii cuvântătorilor-de-Dumnezeu: «unimea mișcându-se datorită bogăției și doimea întrecându-se datorită materiei și formei, din care sunt trupurile, și Treime hotărnicindu-Se datorită desăvârșirii»⁹⁰. «Iar aceasta nu este etiologie a Dumnezeirii, ci demonstrație a bine-cinstitoareii [de Dumnezeu] învățături despre Aceasta»⁹¹.

(10.) Apoi, prietene, cum ceri – în privința demonstrației – acest *anterior*⁹²? Dacă din unghiul timpului, atunci nici despre cer și despre corpurile și minunile din el, nici despre pământ și mare și cele dintr-însele, nici despre văzduh și zburătoare, nici despre eter și cele cerești căpăta-vei vreodată vreo demonstrație. Că *după* toate acestea⁹³ sunt noțiunile comune și axiomele și definițiile, premisele și demonstrațiile și silogismele, clasificările și analizele toate; că acestea sunt ale cugetării celui zidit la urmă⁹⁴. Dacă, deci, în chipul acesta ceri *anteriorul*, atunci vei desființa știința, [afară] scoțând-o pe aceasta din mijlocul celor ce sunt⁹⁵; iar dacă într-alt chip gândești *anteriorul*, nu cred că te vei poticni nici în privința celor arătate împrejurul lui Dumnezeu, de vei socoti mai dinainte în mintea ta aceasta: că și cele prin care sunt arătate sunt între cele dimprejurul Lui, dar și că pricinuitorul nicidecum nu este mai presus [decât] ori mai vechi decât ceea ce

---

de concepte, o facem pentru a dovedi minții omenești justetea dogmei ortodoxe a Treimii.

⁹² Adică: în ce sistem de referință gândești (și ceri) acest *anterior/premergător?*; despre ce fel de *anterior* este vorba, temporal, spațial, de alt fel?

⁹³ Adică posterioare tuturor acestora.

⁹⁴ Toate categoriile acestea țin de cugetare, iar cugetarea ține de om, care este zidit în urma tuturor.

⁹⁵ Întrucât știința se bazează tocmai pe aceste noțiuni comune și axiome ș.a.m.d., pretinderea unui *anterior* temporal anu-

δίσει τὴν ἀπόδειξιν. Ἐκ μὲν οὖν τῶν κοινῶν ἐννοιῶν τε καὶ ἀξιωματῶν οὕτως ἔστιν οὗ τῶν θείων ἐνὶ συνίστασθαι τὰς ἀποδείξεις. Τί δὲ τὰ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἐνός τῆς θεαρχικῆς τριάδος θεανδρικῶς ἡμῖν ὠμιληκός παραδεδομένα; Τί δὲ τὰ παρ' αὐτοῦ τοῦ ἁγίου πνεύματος διὰ τῶν ἐν αὐτῷ λαλούντων ἡμῖν ἀποκεκαλυμμένα; Ἄρ' οὐχ ὡς αὐτοπίστους καὶ ἀναποδείκτους δεξόμεθα ἄρχας, καὶ πᾶν ὅτι ἂν τούτοις ἔποιτο καὶ ἐκ τούτων ἀναγκαιῶς συμπεραίνοιτο οὐκ ἀποδείξεις θείας προσερούμεν;

(11.) Αὐτίκα Διονυσίου τοῦ μεγαλοφυεστάτου θεοφάντορος θεολογοῦντος ὅτι «μόνη πηγή τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ πατήρ» καὶ «ἔστι πηγαία θεότης ὁ πατήρ, ὁ δὲ υἱὸς καὶ τὸ πνεῦμα τῆς θεογένου θεότητος οἷον ἄνθη καὶ ὑπερούσια φῶτα», εἰ τις τὸ ὑπερούσιον πνεῦμα φύσει ἐρεῖ ἐκ τοῦ θεοῦ, τὸ δὲ φύσει ὄν ἐκ τοῦ θεοῦ πηγάζεσθαι ἐκ τοῦ θεοῦ, τουτέστιν ἐκ τῆς πηγαίας θεότητος τὸ εἶναι ἔχειν, πηγαία δὲ θεότης μόνος ὁ πατήρ, εἶτα συμπεραίνει ὡς ἐκ μόνου τοῦ πατρός ἔστι τὸ πνεῦμα, τίς λόγος μὴ οὐκ εὐσεβῶς ἅμα καὶ ἀποδεικτικῶς καὶ ἀναμφιλέκτως ἔχειν οἰεσθαι τούτον τὸν συλλογισμόν; Οὐκ ἀληθεῖς εἰσὶν αὐταὶ ἀι προτάσεις; Οὐ τὰ ἀντικείμενα αὐταῖς εἰσι ψευδῆ; Οὐκ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχουσιν; Οὐ πρῶται καὶ ἄμεσοι καὶ γνωριμώτεροι; Οὐκ οἰκείαι εἰσι τῷ προκειμένῳ; Οὐ τὴν αἰτίαν ἐν ἑαυ-

---

lează științei posibilitatea de a mai cerceta *cele ce sunt*, adică lumea.

☛ Sfântul Grigorie demonstrează aici cu exemplară claritate că o logică ce nu ține cont de revelație, chiar respectând toate principiile aristotelice, nu poate să nu ia forma unui anumit scepticism. Prin urmare, demonstrațiile în privința lui Dumnezeu nu aparțin unui plan diferit de cel al logicii comune, cum voia Varlaam; dar aceasta nu pentru că ar fi cu putință a face teologie pe baza strict a logicii comune, ci pentru că nici nu este cu putință a face logică comună lăsând deoparte cele revelate de Dumnezeuirea thearhică, de pildă: pe cele spuse nouă – în cuvinte omenești – de Fiul, de unul din Treime.

☛ Notăm că, în grecește, atât pentru *demonstrația* logică despre care vorbește Aristotel, cât și pentru *dovedirea* de la Duhul despre

pricinuieste. Că și de ar fi pricinuitoarii înșiși deopotrivă cu cele pricinuite, și de nu ar fi preexistenți, [nici aceasta] nu împiedică demonstrația [apodictică]. Așadar, [alcătuit] din noțiuni comune și din axiome – așa este lucrul acela căruia, dintre cele dumnezeiești, îi este cu puțință a i se alcătui demonstrații⁹⁶. Că ce sunt cele predanisite de Însuși unul din thearhica Treime, Carele a [și] petrecut theandric laolaltă cu noi? Și ce sunt cele descoperite nouă de Însuși sfântul Duh prin cei ce grăiesc în[tru] El? Oare nu le vom primi pe acestea ca principii de la sine vrednice de crezare și de nedemonstrat și [oare] nu *demonstrații dumnezeiești* vom numi tot ceea ce urmează acestora și tot ceea ce se poate conchide din acestea⁹⁷?

(11.) Și iarăși, teologhisind arătătorul de cele dumnezeiești Dionisie cel cu minte mare că «singurul izvor al dumnezeirii celei mai presus de ființă Tatăl este»⁹⁸ și «dumnezeire izvorătoare este Tatăl, iar Fiul și Duhul [sunt] ca niște flori ale dumnezeirii theogone și [ca niște] lumini [ale acesteia]»⁹⁹, dacă cineva va spune că Duhul este prin fire din Tatăl, iar că ceea ce este prin fire din Dumnezeu izvorăște din Dumnezeu, adică din dumnezeirea izvorătoare își are existența, și dumnezeire izvorătoare este singur Tatăl, iar apoi conchide că din singur Tatăl este Duhul, pentru care pricină să socotim că silogismul acesta nu este bine-cinstitor [de Dumnezeu] și totodată apodictic și de netăgăduit? Nu adevărate sunt premisele acestea? Nu false sunt contrarele lor? Nu sunt pururea la fel? Nu sunt fundamentale, imediate și cognoscibile?

---

care vorbește Scriptura (*I Corinteni* 2, 4), este folosit unul și același termen (*ἀπόδειξις*), fapt speculat constant de către sfântul Grigorie. Întrucât pe românește este nefiresc să pui în gura Scripturii expresia 'demonstrația Duhului', posibilitatea de jonglare cu cele două planuri semantice este redusă.

⁹⁶ *Despre numirile dumnezeiești* II 5.

⁹⁹ *Ibidem* II 7.

ταῖς ἔχουσι τοῦ συμπεράσματος; Οὐκ εἰς αὐτόπιστον καὶ ἀναπόδεικτον καὶ ἀρχοειδεστάτην καταλήγουσιν ἀρχήν; Τί δὲ ὅταν τεκμηριώδεις ἐκ τῶν ὑστέρων, ἡμῖν δὲ προτέρων, τοῦ ὅτι ποιώμεθα τὰς ἀποδείξεις; Πῶς ἂν πεισθειημεν τῷ λέγοντι ὡς οὐδὲ οὕτως ἐνι τι τῶν θείων ἀποδείξα; «Δεῖ γάρ» φησιν «εἶναι ὁμογενῆ καὶ τεκμήρια ὧν ἐστὶ τεκμήρια, θεῶ δὲ οὐδὲν ὁμογενές». Πῶς οὖν τὸ μὴ στίλβειν τῇ σελήνῃ ἐστὶν ὁμογενές ἢ τὸ στίλβειν ταῖς πλειάσι, δι' ὧν τὴν μὲν ἐγγύτερον ἡμῖν πλαναῖσθαι, τὰς δὲ πορρωτέρω ἐστηρίχθαι τεκμαιρομεθα; Τόπου μὲν γὰρ ταῦτα, αἱ δὲ εἰσιν οὐσίαι· δι' ὧν δ' ἐκεῖνα ταύταις δεικνυται, ταῦτα δ' αὐθις ἐστὶν ἐνέργεια ἢ πάθος, καὶ οὐ τοῦ ἀστέρος μᾶλλον ἢ τοῦ ἀτενίζοντος. Ἀλλ' οὐδ' ἡ κωνοειδῆς σκιά τῷ φωτίζοντι ὁμογενές, δι' ἧς μείζον τοῦ φωτιζομένου δεικνυται, οὐδὲ ὁ φωτισμός τῇ σφαίρᾳ ἐστὶν ὁμογενής· εἰ δ' ἕτερον τρόπον εἰσὶν ὁμογενῆ, ὅτι περὶ τὸ αὐτὸ θεωρεῖται τὸ πόρρω καὶ τὸ στίλβειν καὶ τὸ μὴ ἐφ' ἑκατέρου καὶ τὰ ἄλλα τούτοις γε παραπλησίως, κάκει θεωροῖτο ἂν περὶ τὸ αὐτὸ καλῶς τό τε δεικνύμενον καὶ δι' οὗ ἐκεῖνο δεικνυται.

¹⁰⁰ Sau: temeiurile trebuie să fie de același gen cu cele cărora le sunt temeiuri.

¹⁰¹ Zice Varlaam: «cele demonstrate prin același tip de demonstrație trebuie să fie de același gen; pentru că nu se transferă tipul de demonstrație de la un gen la altul; dar cele despre Dumnezeu sunt dincolo de toate [cele ce sunt] și nu sunt omogene [de-un-gen] cu nimic» (Paris. gr. 1278, folio 78^b).

¹⁰² Notăm că verbul tradus aici prin *a lumina* (στίλβω) desemna în astronomie lumina corpurilor cerești considerate fixe, în opoziție cu cea a planetelor.

¹⁰³ Faptul de a nu lumina și cel de a lumina.

¹⁰⁴ Luna și Pleiadele.

¹⁰⁵ Mijloacele – mai bine zis mijlocul – prin care este observat, mai întâi, în privința Lunii, faptul de a nu lumina și, mai apoi, în privința Pleiadelor, cel de a lumina este lucrarea sau facultatea văzătoare a ochiului omului privitor, lucrare care este mai degrabă pătimire, de vreme ce ochiul 'pătimizește' vederea luminii, adică primește pasiv lumina. Avem, deci, două seturi de discontinuități

Nu sunt proprii subiectului de față? Nu au în ele însele cauza concluziei? Nu ajung la un principiu de la sine vrednic de crezare și nedemonstrabil și primordial? Și ce dacă alcătuim demonstrațiile temeinice plecând de la cele posterioare – care pentru noi sunt anterioare? Cum să dăm crezare celui ce spune că nici așa nu este cu puțință să demonstrăm ceva din cele dumnezeiești? «Pentru că și argumentele peremptorii» zice «trebuie să fie de același gen cu cele pe care le argumentează¹⁰⁰, și nimic nu este de același gen cu Dumnezeu»¹⁰¹. Cum, dar, *a nu lumina* este de același gen cu Luna sau *a lumina* [este de același gen] cu Pleiadele¹⁰², [lucruri] prin care se demonstrează că aceasta se învârte și este mai aproape de noi, iar acelea sunt mai departe și nemișcate? Că acestea¹⁰³ sunt [chestiuni ce] țin de loc, pe când acelea¹⁰⁴ sunt substanțe; iar cele prin care se observă [chestiunile] acestea în privința aceloră – acestea sunt lucrare sau pătimire, și nu a stelei cât a celui ce privește¹⁰⁵; dar nici umbra conică nu este de același gen cu cel ce luminează (aceea prin care acesta se arată [a fi] mai mare decât cel luminat), nici lumina nu este de același gen cu sfera. Iar dacă, într-alt chip, [le socotim pe toate] acestea [că] sunt de același gen – că împrejurul aceluiași lucru se vede cu mintea¹⁰⁶ [și] *a fi departe* și *a lumina* și *a nu fi din Amândoi* și celelalte asemenea acestora – atunci, pe bună dreptate, și în cazul acesta s-ar vedea cu mintea împrejurul aceluiași lucru [deopotrivă] și lucrul ce se arată și lucrul prin care este acesta arătat.

de gen: mai întâi, între planul faptului de a lumina sau nu și planul corpurilor cerești și, mai apoi, între același plan al faptului de a lumina sau nu și planul facultății văzătoare a ochiului omenesc. În ciuda acestei duble discontinuități de gen, demonstrația cu pricina este acceptată de cel ce neagă demonstrația asupra celor dumnezeiești pe motiv de discontinuitate de gen între Dumnezeu și cele pe temeiul cărora se face demonstrația.

¹⁰⁶ Adică: «în legătură cu același lucru se consideră...».

(12.) Ἰσασιν οἱ κεκαθαρμένοι τὴν καρδίαν διὰ τεκμηρίου τῆς ἐγγινομένης ἐν ἑαυτοῖς νοερᾶς φωτοφανείας ὅτι ἔστι θεὸς καὶ οἶον φῶς ἐστι, μᾶλλον δὲ πηγὴ φωτὸς νοεροῦ τε καὶ αὔλου. Διὸ καὶ χάριν ἴσασιν οὐχ ἑαυτοῖς, ἀλλὰ τῷ φωτίζοντι, ὡσπερ οὐδὲ τῷ ἀέρι χάρις αἰσθητῶς πεφωτισμένῳ· οὐ γὰρ ἡ λαμπρότης ἐστὶν αὐτοῦ, ἀλλὰ τοῦ φωτίζοντος ἡλίου, τοῦ δ' ἀέρος μόνον τὸ διαφανὲς ἐπίχαρι, ὡς καὶ τοῖς θεοφόροις τὸ διὰ καθαρότητα καρδίας δεικτικὸν τῆς νοερᾶς ἐλλάμψεως. Δύνανται καὶ οἱ μὴ πρὸς τοῦτο θεωρίας ἀναβεβηκότες ἐκ τῆς περὶ πάντα προμηθείας τὸν κοινὸν προμηθεά συνορᾶν, ἐκ τῶν ἀγαθυνομένων τὴν αὐτοαγαθότητα, ἐκ τῶν ζωοποιουμένων τὴν αὐτοζωήν, ἐκ τῶν σοφιζομένων τὴν αὐτοσοφίαν καὶ ἀπλῶς ἐκ πάντων τὸν τὰ πάντα ὄντα καὶ ὑπεξηρημένον καὶ ὑπερανιδρυμένον πάντων, τὴν πολυώνυμον ἐκείνην καὶ ἀκατονόμαστον υπερουσίον οὐσίαν. Τί οὖν, οὐ ταῦτα πάντα περὶ ἐν ἐκείνῳ αὐλῶς θεωρεῖται, ὅ,τι ποτέ ἐστιν ἐκείνο; Τί δέ, οὐ διὰ τούτων οἷα τεκμηρίων ἀψευδῆς γίνεται ἀπόδειξις ὅτι ἔστι τις προαγωγὴς καὶ προμηθεὺς προἀναρχος ἀπάντων, παντοδύναμος, παντεπίσκοπος, πανάγαθος, παναίτιος, ὑπερφυῆς; Ἐγὼ μὲν οἶμαι καὶ πάνυ γε οἰομαι καὶ οὐδ' ἂν οἶμαι ἔχειν ἀντειπεῖν. Οὕτω τοῖνυν καὶ ἡμεῖς ὁμοίως τεθεολογημένον ἐπὶ τοῦ τῆς πίστεως συμβόλου περὶ τε τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου πνεύματος, καὶ τοῦ μὲν γεγενῆσθαι ἐκ τοῦ πατρὸς κηρυττομένου, τοῦ δὲ ἐκπορεύεσθαι ἐκ τοῦ πατρὸς, ἀμφοτέροις τὸ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἐφαρμόζεσθαι συνάγομεν, ἐκ τῶν ὕστερον ὁμοίως τεθεολογημένων τὰ προαιωνίως κατὰ τοῦθ' ὁμοίως ὑπάρχοντα δεικνύντες.

¹¹⁷ Sau: pe baza argumentului peremptoriu al...

¹¹⁸ Avem aici exact opusul a ceea ce zice nebunul în inima lui: «nu este Dumnezeu» (*Psalmeii* 13, 1).

¹¹⁹ Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* I 7.

¹²⁰ «cele [mai] apoi teologhisite asemenea»: ceea ce s-a teologhisit despre Fiul este asemenea cu ceea ce s-a teologhisit despre Duhul, și anume acest 'din singur Tatăl' teologhisit în privința Amândurora; și deși acestea sunt teologhisite «[mai] apoi» – a posteriori, adică înlăuntrul timpului, după începutul și zidirea lumii – ele au puterea de a dezvălui apodictic și 'ecuația' cea dinainte de

(12.) Cei ce și-au curățit inima cunosc pe temeiu¹⁰⁷ arătării de lumină, [cele] făcute în chip înțelegător în lăuntru lor, că este Dumnezeu¹⁰⁸ și ca lumina este, mai bine zis [că] izvor [este] al luminii înțelegătoare și nematerialnice. De aceea aduc mulțumire nu loruși, ci Celui ce îi luminează, după cum nici văzduhului nu i se aduce mulțumire, celui luminat în chip simțit; pentru că nu a lui este strălucirea, ci a soarelui care luminează, iar văzduhului i se cade mulțumire doar în privința străvezimii, ca și Părinților în privința însușirii de a primi – prin curăția inimii – strălucirea cea înțelegătoare. Și cei ce nu s-au suit la această putere a dumnezeieștii-vederi pot vedea din purtarea de grijă în privința tuturor pe obștescul Purtător de grijă, din cele [făcute] părtașe bunătății pe Însăși-bunătatea, din cele [făcute] părtașe vieții pe Însăși-viața, din cele părtașe înțelepciunii pe Însăși-înțelepciunea și, într-un cuvânt, din toate pe Cel ce este toate și deosebit de toate și mai presus de toate, [și anume] ființa aceea Cea mai presus de ființă, Cea cu multe nume și de nenumit¹⁰⁹. Ce [vom zice], dar? Oare nu se văd cu mintea acestea toate, nematerialnic, împrejurul *unu*-lui aceluia, orice ar fi acela? Ce [vom zice], dar, iarăși? Oare nu se face din acestea, ca din niște argumente peremptorii, demonstrație nemincinoasă că există un anume a toate aducător [la ființă] și [a toate] de-grijă-purtător fără-de-început [și] dinaintea a toate, atotputernic, atotvăzător, atotbun, atotpricinuitoar, mai presus de fire? Eu așa socot și cu tărie socotesc și nu socotesc că are cineva ceva de spus împotriva. Astfel, dar, și noi, asemenea, [ca pe ceva] teologhisit [implicit] în *Simbolul credinței* conchidem despre Fiul și despre sfântul Duh – propovăduit fiind unul a Se fi născut din Tatăl, iar celălalt a Se purcede din Tatăl – [faptul] de a se potrivi Amândurora [expresia] 'din singur Tatăl', din cele [mai] apoi teologhisite asemenea asemenea a fi pe Cele dinainte de veci arătându-Le [noi] prin [expresia] aceasta¹¹⁰.

---

veci (faptul că dinainte de veci Fiul și Duhul sunt asemenea și deopotrivă, ca fiind Amândoi 'din singur Tatăl'), întocmai ca în

(13.) Οὐ μὴν ἀλλ' εἰ καὶ τοσαῦτα περὶ τούτου σοι γεγράφαμεν, ἀλλ' οὐ πάνυ διοισόμεθα εἴθ' ἀπλῶς δεῖξιν εἴτ' ἀποδείξιν τοὺς τοιοῦτους λόγους λέγει τις· μόνον στεργέτω τὴν δι' αὐτῶν φωτὸς τρανότερον ἐκφαινομένην ἀλήθειαν· σοῦ δ' ἔνεκα συνηγορήσαμεν τῇ ἀποδείξει, οἷον ἀπολογίαν ὑπὲρ ταύτης ποιησάμενοι· τοὺς γὰρ ἐμοὺς Κατὰ Λατίνων διὰ γραμμάτων λίαν ἐπαινοῦντος λόγους, ὑπειδόμενος τὴν εἰ καὶ μὴ κατὰ λόγον ὅμως ὑφέρπουσαν μέμψιν τῇ ἐπιγραφῇ, ὡς ἂν μὴ πρὸς τὸν ἐπαινέτην ἀναφέροιο ἀπετριψάμην. Ἴν' οὖν καὶ σὲ κριτὴν ἀξιόχρεων τούτου τοῦ ὀνόματος ποιήσωμαι, παραθήσομαι τὰς διαφορὰς τοῦ τε ἀποδεικτικοῦ καὶ διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ. Σὸν δ' ἔστι σκοπεῖν καὶ ἀδεκάστως κρίνειν τίνοι μᾶλλον προσήκουσιν οἱ περὶ θεῶν δογμάτων συντιθέμενοι, καὶ μάλισθ' ὅταν τὴν ἡμῶν αὐτῶν εὐσεβῆ καὶ ἀκλινῆ περὶ θεοῦ δόξαν ἐκτιθώμεθα. Ὁ μὲν οὖν περὶ τὸ ἀναγκαῖον καὶ ἀεὶ ὄν καὶ ἀληθές ὄν καὶ ἀεὶ ὡσαύτως ἔχον, ὁ δὲ διαλεκτικὸς περὶ τὸ ἔνδοξον καὶ πιθανόν καὶ πεφυκὸς ἄλλοτε ἄλλως ἔχειν καὶ νῦν μὲν ὄν, νῦν δ' οὐκ ὄν, καὶ ποτὲ μὲν ἀληθές, ποτὲ δὲ μὴ. Ποῦ ποτ' ἄρα τὰ θεῖα θήσεις; Ἡ σαφές καὶ τοῖς μὴ σοφοῖς; Καὶ ὁ μὲν ἀποδεικτικὸς τῆς ἀληθείας φροντίζει καὶ κατ' ἐπιστήμην ἐνεργῶν οὐκ ἀνάγκην ἔχει λαβεῖν ὅποτερον οὖν μόριον τῆς ἀντιφάσεως, ὁ δὲ τοῦ πείσαι μόνον καὶ χρώμενος τῇ διαλέξει ἀορίστως ἀναγκάζεται λαμβάνειν ἅ

exemplul imediat anterior, unde pe baza celor observate înlăuntrul timpului (Însăși-bunătatea din cele părtașe bunătății, Însăși-vlața din cele părtașe vieții, Însăși-înțelepciunea din cele părtașe înțelepciunii), trăgeam concluzii despre Ziditorul lor Cel fără-de-început și anterior acestora; din cele ulterioare începutului conchidem asupra celor fără-de-început dinaintea începutului.

¹¹ Sau: dovedire.

¹² Este vorba despre *Cuvântul Apodictic despre purcederea sfântului Duh*, pe care Achindin îl primea, deși nu găsea potrivită folosirea termenului «apodictic», adică demonstrativ.

¹³ Jucându-se liber cu cuvintele, sfântul Grigorie folosește în cazul 'raportului' dintre Achindin și reproșul lui verbul *ἀναφέρομαι*, adică exact verbul ce ilustrează raportarea Fiului și a Duhului la Tatăl; așa cum Fiul și Duhul Se 'raportau' la Tatăl, ca la pricinu-

(13.) Dar și de ți-am scris atâtea despre aceasta, nu prea mult ne-am împotrivi dacă cineva ar numi astfel de raționamente fie simplu *arătare*, fie *demonstrație*¹¹¹; doar să primească adevărul cel mai limpede ca lumina zilei, cel dat la iveală prin acestea; din pricina ta, însă, am apărut în cuvinte demonstrația (apodictică), făcând un fel de apologie a ei; căci băgând [eu] de seamă reproșul – măcar că nu în cuvânt, ci doar strecurat [printre rânduri] – în privința titlului, [reproș venit] din partea celui ce laudă foarte, în scrisori, cuvintele noastre *Împotriva Latinilor*¹¹², l-am lepădat, ca să nu mai stea asupra¹¹³ celui ce laudă. Așadar, ca să te fac și pe tine judecător vrednic al numelui acestuia, voi adăuga [aici] deosebirea dintre silogismul *apodictic* și cel *dialectic*. Al tău este, deci, a vedea și a judeca nezeciuiețnic căruia [dintre aceste două nume] se potrivesc mai mult [silogismele] cele alcătuite despre dumnezeieștile dogme, mai ales când expunem bine-cinstitoarea și neclătinata noastră învățătură despre Dumnezeu. Cel dintâi, așadar, [se face] în privința a ceea ce este *necesar* și *pururea* și *adevărat* și *pururea la fel*, pe când cel *dialectic* [în privința] a ceea ce este *părut*¹¹⁴ și probabil și din fire de fiecare dată altfel, și care acum este, acum nu, și ba este adevărat, ba nu. [Să mai întrebăm] așadar, unde vei așeza cele dumnezeiești? Sau e limpede și celor neînțelepți? Că cel apodictic se îngrijește de adevăr și, cu știință¹¹⁵ lucrând, nu are trebuință să își asume cealaltă parte a contradicției, pe când celălalt – [se îngrijește] doar să convingă și, uzând la nesfârșit de [polarizarea] dialectică, este nevoit să își asume cele pe

---

itorul Lor, tot așa și reproșul acesta se 'raportează' la Achindin, la pricinuitoarul lui; dat fiind contrastul ilogic între *laudă* (între Achindin cel ce laudă) și *reproș*, care face ca reproșul să stea asupra lui Achindin, sfântul Grigorie purcede – prin apologia demonstrației – să risipească reproșul acesta, ca lucrurile să rămână în firescul și în armonia lor.

¹¹⁴ Vezi, în urmă, nota 72, p. 80.

¹¹⁵ «cu știință»: științific, metodic.

συγχωρεῖ αὐτῷ ὁ προσδιαλεγόμενος, κὰν μὴ τοιαῦτα ἦ. Διὸ ἐκεῖνος μὲν τῆς ἀποδεδειγμένης ὑπολήψεως ἀμεταπίστως ἔχει καὶ ἀμεταθέτως, ὁ δὲ διαλεκτικὸς εὐπερίτρεπτός τε καὶ αὐτὸς ἔστιν, ὅτε ἐκὼν περιτρέπει ἑαυτόν. Τίτι δώσομεν τὸ εὐσεβές; Ἄρα τῷ ἐδραίῳ, τῷ ἀμετακινήτῳ, τῷ ἐν μηδενὶ πτυρομένῳ κατὰ τὸν ἀπόστολον, ἢ τῷ καὶ οἰκοθεν αἰεὶ σαλευομένῳ; Καὶ ὁ μὲν ἐξ ἀληθῶν καὶ οικείων αἰεὶ τῷ προκειμένῳ, ὁ δὲ οὐ μόνον ἐξ ἐνδόξων, ἀ οὐ πάντως ἀληθῆ, ἀλλ' ἔστιν ὅτε καὶ ἐκ παντάπασι ψευδῶν, πάντως δὲ καὶ τῷ προκειμένῳ ἀλλοτριῶν. Τίτι τούτων πιστεύσεις δεικνύντι σοὶ περὶ τῶν θείων; Ἡ καὶ σὺ μετὰ τοῦ ἐπὶ Κύρου Ζοροβάβελ θαρρούντως ἀν' ἀποφήναιο κρατεῖν πάντων τὴν ἀλήθειαν; Καὶ ὁ μὲν ἐξ αἰτίων οὐ μόνον τοῦ συμπεράσματος, ἀλλὰ καὶ τοῦ πράγματος, διὸ καὶ τὸ συναγόμενον ἀναγκαῖον αἰεὶ καὶ ἀψευδές, ὁ δὲ διαλεκτικὸς τοῦ πράγματος μὲν οὐδέποτε, τοῦ δὲ συμπεράσματος οὐκ αἰεὶ, ἀλλ' ἔστιν ὅτε μηδ' αὐτοῦ, διὸ καὶ τὸ συναγόμενον πρὸς δόξαν, ἀλλ' οὐκ ἐξ ἀνάγκης ἀψευδές. Τί οὖν ἐπὶ τῶν θείων; Τὴν ἀψευδῆ τοῦ πράγματος εὐρεσιν ζητοῦμεν, ἢ πρὸς δόξαν διαλέγεσθαι; Εἰ δὲ τις φαίῃ ὡς οὐκ ἔστιν αἴτιον ἐπὶ θεοῦ, αὐτὸς γάρ ἔστιν ὁ πάντων αἴτιος, 'περὶ μὲν τῆς θείας φύσεως, ὧ οὗτος, οὐκ ἔστι ζητήσις' ἀποκρινόμεθα, 'οὐδ' ἄρα δεῖξις, ἐπεὶ μὴδ'

¹¹⁶ Adică: neavând în vedere stabilirea adevărului, dacă situația o cere, silogismul dialectic recurge la faptul de a se contrazice însuși pe sine însuși.

¹¹⁷ Formula 'întru nimic nu se înfricoșează' este din *Filipeni 1, 28*, iar perechea 'întărit, neclintit' din *I Corinteni 15, 18* (sau și din *Coloseni 1, 23*); acest *întărit* nu este legat de *tărie*, ci de *întăritură*, adică de *meterez*.

¹¹⁸ *II Tesaloniceni 2, 2*.

¹¹⁹ Vezi *I Esdra 4, 35*: «adevărul este mare și mai puternic decât toate»; și *4, 38*: «iar adevărul în veac rămâne și are putere; și trăiește și stăpânește în veacul veacului»; și *4, 41*: «mare este adevărul și preaputernic».

¹²⁰ Aristotel zice: «De ținăm filosofia [atunci] după adevăr trebuie tratat... [vezi *Top.* 105b.19-29]; iar de ținăm [simpla] părere (πρὸς δόξαν) – dialectic». Că *τὸ πρὸς δόξαν* înseamnă *τὸ ἐνδοξον* o vedem și la Alexandru Filosoful, *In Aristotelis analyticorum priorum librum i commentarium* (ed. Reimer, p. 331): «adevărate sunt doar si-

care le încuviințează interlocutorul, chiar de acestea nu ar fi așa. Fapt pentru care acela neînduplecat și neclintit rămâne în privința supoziției [celei odată] demonstrate, pe când cel dialectic el însuși este lesne schimbător, că și singur, de bunăvoie, asupra lui însuși se întoarce¹¹⁶. Căruia vom socoti că se potrivește ceea ce este drept-credincios? Oare celui întărit, celui neclintit, celui ce întru nimic nu se înfricoșează – după cuvântul Apostolului¹¹⁷ – sau celui ce și de către sine însuși se clatină pururea¹¹⁸? Iar cel dintâi pornește de la lucruri adevărate și totdeauna proprii subiectului, pe când celălalt nu doar de la păreri, care nu sunt neapărat [și] adevărate, dar uneori chiar de la [lucruri] cu totul mincinoase, așadar cu totul străine subiectului. Căruia dintre acestea vei crede, atunci când îți arată despre cele dumnezeiești? Au și tu vei zice, dimpreună cu Zorobábel cel din zilele lui Cirus, cu îndrăznire, că adevărul stăpânește toate¹¹⁹? Și cel dintâi pleacă de la cauze nu numai ale concluziei, dar și ale lucrului, drept pentru care și ceea ce se conchide este întotdeauna necesar și adevărat, pe când cel dialectic de la cauză a lucrului nu pleacă niciodată, iar de la cauză a concluziei nu întotdeauna, deci uneori nici măcar de la aceasta [nu pleacă], drept pentru care și ceea ce se conchide este o părere¹²⁰, dar nu în mod necesar nemincinoasă. Ce [facem], așadar, asupra celor dumnezeiești? Căutăm aflarea nemincinoasă a lucrului sau [căutăm] a dialoga spre [a ajunge] la o părere? Iar de va spune cineva cum că nu există [nimic] pricinuiitor în cazul lui Dumnezeu, pentru că El este pricinuiitorul a toate, ‘despre firea dumnezeiască [în sine], prietene, nu există cercetare’ îi vom răspunde, ‘așadar nici arătare, de vreme ce nici pricinuiitor al ei [nu

---

logismele făcute ponind de la lemele adevărate; iar dacă, mai mult, lemele sunt și *proprii* și *prime*, atunci silogismele sunt demonstrative [...]; iar dacă [lemele] sunt [formulate] prin cele întru părere (διὰ τῶν πρὸς δόξαν), adică prin cele părute (διὰ τῶν ἐνδόξων), atunci [silogismele] sunt dialectice».

αἴτιον αὐτῆς'. Ὅτι δέ ἐστι μία, μηδεμίαν διαφορὰν καθ' αὐτὴν ὁλως ἐπίδεχομένη, καὶ ὅτι διαιρεῖται, κἂν μὴ καθ' ἑαυτὴν, διὸ καὶ ἐν τῇ διαιρέσει μένει ἀδιαίρετος, καὶ ὅτι κἂν τῷ διαιρετῷ μίαν καὶ ἀδιαίρετον ἔχει τὴν ἀρχήν, διὸ κἂν τούτῳ εἰς θεός, καὶ ὅτι δημιουργός καὶ ὅτι προνοητής καὶ ὅτι συνοχεύς καὶ τ' ἄλλα ὅσα τούτοις ὅμοια, ἔστιν ὡς δέον εἶναι ζητούντας τὰς αἰτίας, αἱ καὶ αὐταὶ τῶν περὶ θεοῦ ἂν εἶεν, ἐφικέσθαι τῆς εὐρέσεως, σὺν θεῷ δ' ἐφικομένους, οὐ διαπορητικῶς ἐτ' ἔχειν ἤτοι διαλεκτικῶς, ἀλλ' ἀποδεικτικῶς ἐπίστασθαι καὶ πρὸς ἑτέρους τὴν θείαν διὰ λόγου μετοχετεύειν ἐπιστήμην. Εἰ δὲ μὴ ἐφικοίμεθα, τοὺς μὲν τῇ πίστει ἀσθενούντας δυνάμει λόγων ἠκιστ' ἔχομεν ἐπιρρωννύειν, αὐτοὶ δὲ διὰ τῆς πίστεως ἐπιστημόνως ἔχομεν. Οὐ γὰρ ἀποδείξεισι τὸ πᾶν πιστεύομεν, οὐδὲ τὸ μυστήριον δεῖν οἰόμεθα τεχνογραφεῖσθαι τῆς πίστεως, οὐθ' ἡμεῖς,

❏ «și în aceasta»: și în despărțire; adică: deși se desparte după Ipostasuri.

❏ Ne-am dori ca termenul «cuprinzător [a toate]» să fie auzit și perceput în sensul lui primordial de *con-prinzător*, de acela ce le con-prinde întreolaltă pe toate, închegându-le într-un tot coerent; așa este tradus în *imnografie* (vezi, de pildă, *Irmosul Pesnei a III^a a Canonului I al Utreniei din 15 August*).

❏ Adică nu ale Dumnezeirii în sine. Unele manuscrise au varianta «[cauze] care, și ele, ale celor despre Dumnezeu sunt», adică nu despre altceva; deci putem face silogisme asupra Dumnezeirii, în sensul acesta.

❏ Adică prin demonstrații.

❏ Imaginea aceasta de a trece, prin cuvânt, șuvoiul 'științei dumnezeiești' și asupra celorlalți, de a adăpa așadar cu ea și brazdele cugetului lor, corespunde cu vedenia pe care – după cum spune *Viața sfântului* – sfântul Grigorie a avut-o înainte de a începe redactarea scrierilor dogmatice: «i s'a arătat cum că ținea în mâinile sale un vas plin cu lapte și că vasul a început deodată să izvorască asemenea unui izvor, laptele trecând peste gura vasului și vărsându-se afară din el. Apoi i s'a arătat că din lapte s'a prefăcut deodată în vin preabun și preainmiresmat, care, vărsându-se mult pe mâinile și pe hainele lui, le-a umplut de bună-mireasmă. Iar pe când se bucura el mult de aceasta, i s'a arătat un om de seamă zicându'i: «'Pentru ce, Grigorie, nu dai și altora din băutura această minunată, care izvorăște atât de îmbelșugat, ci o lași să se verse

există]'. Dar că [ea] este una, neprimind cătuși de puțin vreo deosebire în sinea ei, și că se desparte, măcar că nu în sinea ei, drept pentru care și în despărțire [tot] nedespărțită rămâne, și că și în despărțire una și nedespărțită [și] are obârșia, drept pentru care și în aceasta¹²¹ [tot] un singur Dumnezeu este, și că e ziditor și că e proniator și că e surprinzător [a toate]¹²² și celelalte asemenea acestora – cauzele acestora (cauze care, la rândul lor, ale celor *dimpřejurul* lui Dumnezeu sunt¹²³) celor care le caută – de caută cum trebuie – cu puțință le este a izbuti aflarea lor (cu ajutorul lui Dumnezeu izbutind ei aceasta), încă și a științei de a trece, prin cuvânt, și asupra celorlalți – nu în chip îndoielnic, adică dialectic, ci apodictic¹²⁴ – șuvoiul acestei științe dumnezeiești¹²⁵. Iar de nu vom izbuti [trecerea aceasta] – că pe cei slăbănogi întru ale credinței prea puțin avem noi a-i împuternici prin puterea cuvintelor – [măcar noi] înșine să avem, prin credință, știința aceasta [dumnezeiască]¹²⁶. Că nu prin demonstrații credem tot [ceea ce credem], nici socotim că trebuie a se meșteșugi în scris taina credinței¹²⁷,

---

așa, în zadar? Nu știi că aceasta este dar de la Dumnezeu și nu va înceta nicicând de a izvorî?». Și s'a trezit Sfântul din somnul acela subțire. Iar prefacerea ce se făcuse din lapte în vin arăta că, de la învățătura cea morală și mai simplă, urma să treacă la cuvântul dogmatic și ceresc» (vezi *Viața, Paraclisul și Acatistul celui întru Sfinți Părintelui nostru Grigorie Palama*, ed. Bizantină, p. 15).

¹²⁶ «Știința aceasta dumnezeiască» este, așadar, credință împletită cu apodictică: pe de o parte, premisele și concluziile sunt date prin credință, pe de alta, 'parcursul' de la unele la altele se urzește silogistic, și urzirea aceasta însăși făcându-se în atmosfera credinței, în 'câmpul gravitațional' al acesteia. Raționamentul demonstrativ astfel obținut nu face altceva decât să adeverească și, astfel, să întărească datul avut prin credință; nu transmite automat – și, deci, samavolnic – celorlalți 'tensiunea' însăși a credinței.

¹²⁷ Adică nu trebuie alcătuite, în mod 'heirupist', astfel de silogisme demonstrative (apodictice) despre toate aspectele credinței, ca și când silogismul ar fi singura cale de a ajunge la credință; *taina* credinței nu se poate reduce la artificii retorice.

οὐθ' οἱ πρὸ ἡμῶν διὰ λόγου τῷ λόγῳ τῆς ἀληθείας συνηγορήσαντες, ἀλλὰ κἀν τούτῳ δείκνυμεν τοῦ λόγου τῆς ἀληθείας τὸ ἰσχυρὸν καὶ τοῖς κατὰ τι τούτου χωλεύουσιν ἐπανορθώσεως παρέχόμεν ἀφορμὴν καὶ τοῖς ὀρθοτομοῦσι τούτον ἀσφαλείας ὑπόθεσιν.

(14.) Ὁ δὲ διακομίσας ὑμῖν τοὺς ἐπὶ τούτοις λόγους ἐκείνους, τὰ πάντα καλὸς κἀγαθὸς καὶ τὴν πολιτείαν εἴπερ τις θεοφιλῆς καὶ ἡμῖν διὰ τοῦτο προσφιλῆς Ἰωσήφ, ἐπὶ τὴν ἐπάνοδον σπυδῶν, αὐτοσχεδίους σχεδὸν ἤρπασε παρ' ἡμῶν, οἷον ἀρτιτόκους παῖδας, μὴ τυχόντας τῆς προσηκούσης φροντιδος. Ἀλλ' ἐπεὶ πρὸς ἀληθείας ἀπόδειξιν, ἀλλ' οὐ κάλλους ἐπίδειξιν ἐξενηνόχεται, παρὰ τοῦτ' οἶμαι καὶ παρὰ τῆς σῆς ἐπαινοῦνται σοφίας. Ἐκεῖνό γε μὴν ἐπὶ νοῦν σε λαβεῖν, ὡς ἡμεῖς ἐκ πολλοῦ τὴν ἀνωτάτω σοφίαν ποθήσαντες, μᾶλλον δὲ πρὸς τὸν αὐτῆς πόθον παρὰ τῆς ἀνωτάτω φιλανθρωπίας ἐφελκυσθέντες, παντοίου λόγων εἶδους καὶ τῆς κατ' αὐτὰ μελέτης ἀφέμενοι, ταύτη προσανέχομεν διὰ βίου, καὶ τοῦτ' εἰσὶν οἱ συνίσασιν ἡμῖν καὶ συμμαρτυροῦσι παρ' ὑμῖν πολλοί· καὶ σὺ δὲ αὐτὸς οὐκ ἀνεπιγνώμων ὅσα ἑμαυτὸν ἔχω πείθειν. Παρεῖται δὲ ἡμῖν τ' ἄλλ' ἅπαντα ἐξ ἀνάγκης, ἐπειδὴ περ ἐν τῇ πάντων ἀποκτήσει καὶ τῇ πάντων ἐπιλήσει τὰ κατ' ἐκείνην τὴν σοφίαν συνίστασθαι πέφυκεν, ὡσπερ κἀν τῇ πάντων ἀφαιρέσει ἐν ὑπεροχῇ τιμὴ τὸ θεῖον

¹²³ Atât «taina credinței» (*I Timotei* 3, 8 și 16), cât și «cuvântul adevărului» (*II Timotei* 2, 15; dar și *II Corinteni* 6, 7, *Efeseni* 1, 13, *Coloseni* 1, 5), fiind expresii ale sfântului Apostol Pavel, sfântul Grigorie trimite aici și la el.

¹²⁷ «și în acesta»: și în cuvânt, și prin cuvânt, și prin uzul de cuvânt.

¹²⁸ Este, iarăși, expresie paulină din *II Timotei* 2, 15.

¹²⁹ Este vorba de Iosif Kalóthetos.

¹³² Ni le-a smuls improvizate într-o primă formă, neretușate.

¹³³ Aceeași echivalare a faptului de a scrie cu faptul de a naște (a relației scriitor-scrieri cu relația tată-fii). Vezi, mai sus, nota 4, p. 55.

¹³⁴ «dorirea ei»: a înțelepciunii preînalte; adică a petrecerii în Hristos-Înțelepciunea, pe calea 'filosofiei adevărate' (cum a fost numit monahismul).

nici noi, nici cei ce înaintea noastră prin cuvânt au apărât cuvântul adevărului¹²⁸, ci [doar că] arătăm și în acesta¹²⁹ tăria cuvântului adevărului și dăm celor ce șchioapătă în vreo privință a lui prilej de îndreptare, iar celor ce drept îl învață pe acesta¹³⁰ – temei de neclătinare.

(14.) Iar cel ce v-a adus vouă cuvintele acelea privitoare la aceste chestiuni, cel într-o toată parte bun și frumos, și cu petrecerea de-Dumnezeu-iubitor ca nimeni altul, și – pentru aceasta – drag nouă, Iosif¹³¹, silind a se întoarce, netocmite mai că ni le-a smuls nouă¹³², ca pe niște prunci abia născuți¹³³, ce n-au avut încă parte de îngrijirea cuvenită. Dar fiindcă spre dovedirea adevărului – și nu spre arătarea frumuseții [lor] – s-au pus înaintea [de către noi], socotesc că pentru aceasta au și fost lăudate de către înțelepciunea ta. Aceea, dar, trebuie să o ai în minte, cum că noi, Înțelepciunea cea preainaltă mult poftindu-o – [sau,] mai degrabă, de preainalta iubire-de-oameni trași fiind la dorirea ei¹³⁴ – tot felul cuvintelor¹³⁵ și îndeletnicirea cu acestea lepădând, la aceasta ne ațintim pe viață, și lucrul acesta¹³⁶ sunt [unii] care ni-l știu și îl vor mărturisi mulți dintre voi; și nici tu însuși nu ești neștiutor [de] câte am a mă îndupleca pe sine însumi¹³⁷. Așadar, lepădate sunt nouă – în chip nevoit – toate celelalte, de vreme ce lăsat este ca într-o dobândirea a toate și într-o uitarea a toate a dăinuii cele ale înțelepciunii aceleia, după cum și dumnezeiescul [tot] într-o înlăturarea a toate, într-o un ‘mai presus’ [propriu lui], se înțelege cu mintea¹³⁸.

¹²⁸ «tot felul cuvintelor»: toate speciile raționamentelor discursive.

¹³⁶ «lucrul acesta»: lepădarea îndeletnicirii cu cuvintele, faptul că nu scrie; se reia ideea din prolog, dându-se simetrie epistolei.

¹³⁷ «cât am a mă îndupleca pe mine însumi»: să încuviințez a scrie, [chiar] atunci când sunt silit a scrie; vezi, iarăși, prologul epistolei.

¹³⁸ Vezi fraza «τὴν θείαν ὑπεροχὴν κατανενοηκότας» în paragrafele 30, 34 și 51 ale Epistolei I^a către Varlaam și în paragrafele 6, 52 și 53 în Epistola a II^a către Varlaam.

νοείται. ΑΛΛ' οὐκ ἴσον τούτῳ τῆς σοφίας ἐκείνης τὸ τέλος· ἐντεῦθεν μὲν γὰρ τὰ ἀπεμφαίνοντα τῷ θεῷ διανοεῖται ὁ νοῦς, ἐκεῖ δ' ἔργῳ τὰς θείας ἐμφάσεις νοεῶς ὁ νοῦς δέχεται, ἔσοπτρον ἀκηλίδωτον θεοῦ καὶ ὧν καὶ αἰεὶ γινόμενος. Κἂν ἡμεῖς τῶν μὲν περὶ λόγους ἐπιστημῶν ἐπιλελήσμεθα σχεδὸν παντάπασιν, εἰ καὶ χρεῖας ἐπειγούσης οὐχ ἔκόντες εἶναι τινα τούτων ἀναλαμβάνειν ὡς ἐνὸν πειρώμεθα, διὸ καὶ τὰς ἀπτικές ἐκεῖνας χάριτας καὶ τὸ λίαν ἐντεχνον τῆς ἐξαγγελίας ἀπειπάμεθα, τῆς δὲ ἀληθινῆς σοφίας οὐδὲν ἢ μικρὸν κατελήφαμεν, ἀλλ' οἷον εἰς ὁσμὴν μύρου τρέχομεν, αὐτὸ τὸ μύρον οὐκ ἐν χερσὶν ἔχοντές πω. Ὁ δὲ τὸν πόθον τούτον ἡμῖν ὑπερβολῇ φιλανθρωπίας ἐνθεις καὶ τέλος ἀτέλεστον διὰ τοὺς οἰκτιρισμοὺς αὐτοῦ παράσχοι τῆς μελλούσης ἀμβροσίας ἀρχὴν, τοῦτο καὶ αὐτὸς ἡμῖν σύνευξαι καὶ ἡμεῖς ἐπευχόμεθα σου τῇ ἀρετῇ καὶ θεὸς ἀνωθεν ἐπίκουρος καὶ ἐπῆκοος εἴη.

¹³⁹ Faptul de a înțelege discursiv cu mintea superioritatea dumnezeiescului, faptul că el se definește printr-un 'mai presus'; expresia de aici (ἐν ὑπεροχῇ τινι τὸ θεῖον νοεῖται) corespunde expresiei τὸ κατανοεῖν τὴν θεῖαν ὑπεροχὴν, care va face conținutul unei bune părți a *Epistolelor către Varlaam*.

¹⁴⁰ «sfârșitul înțelepciunii aceleia»: starea culminantă la care duce aflarea acelei înțelepciuni.

¹⁴¹ «aici»: în cazul înțelepciunii filosofilor; «cele neasemenea lui Dumnezeu»: toate conceptele minții poartă inevitabil chipul celor create, deci nu se aseamănă întru nimic lui Dumnezeu Celui necreat.

¹⁴² «acolo»: în cazul înțelepciunii preainalte; adverbul «înțelegător» nu indică, desigur, comprehensiunea discursivă, ci netrupeșcul primirii dumnezeieștilor arătări; observăm contrastul între «aici cugetă» și «acolo primește».

¹⁴³ Este vorba de științele cuvintelor și raționamentelor discursive, academice.

¹⁴⁴ Vezi *Cântarea cântărilor* I, 4.

¹⁴⁵ Dată fiind – probabil – atmosfera terminologică a filosofiei păgâne antice în care petreceau Achindin și Varlaam, sfântul Grigorie alege să numească aici starea veacului ce va să fie nu printr-o imagine scripturistică, ci – tipologic – printr-una păgână, care să le 'priască' acestora: împărțășirea de *ambrozie*, de băutura zeilor, cea

Dar aceasta¹³⁹ nu este [nicidecum] deopotrivă cu sfârșitul înțelepciunii aceleia¹⁴⁰; pentru că aici pe cele neasemenea lui Dumnezeu le cugetă mintea¹⁴¹, pe când acolo cu lucrul primește mintea – înțelegător – dumnezeieștile arătări¹⁴², oglindă nepătată a lui Dumnezeu și fiind și pururea devenind. Și măcar că științele cuvântării¹⁴³ le-am uitat aproape de tot (deși, stând de față nevoia, nu de voia noastră, sunt unele dintre acestea pe care ne ispitim a le lua iarăși asupra-ne, pe cât se poate), drept pentru care am și lăsat deoparte grațiile atice și meșteșugirea foarte a rostirii, din înțelepciunea cea adevărată nimic – sau [prea] puțin – am cuprins, ci ca la mirosul mirului alergăm¹⁴⁴, însuși mirul în mâini neavându-l încă. Ci Cela ce pofta aceasta, din prisosul iubirii Sale de oameni, a pus-o înlăuntrul nostru, și sfârșit fără sfârșit, pentru îndurările Lui, să [ne] dăruiască începutul ambroziei celei viitoare¹⁴⁵ – aceasta și tu împreună cu noi cere-o nouă [de la Dumnezeu] și noi o cerem [de la Dumnezeu] virtuții tale¹⁴⁶, iar Dumnezeu, de sus, ajutor și ascultător fie.

---

dătătoare de nemurire; termenul vine de la *ἀμβροτος*, care este alcătuit prin atașarea unui alfa de negație la *βροτος* (*muritor*), deci *ne-muritor*. Un astfel de demers tipologic corespunde, de altfel, și discursului imnografic al Bisericii: «Taine învățând [literal: inițindu-i] pe prietenii Săi, masa hrănitore-de-suflet o gătește Cea cu adevărat înțelepciunea lui Dumnezeu, și potirul ambroziei îl drege credincioșilor [...]» (al doilea tropar al Pesnei întâi din Canonul Joii Mari). Vezi și notele 8 la p. 104, 123 la p. 164 și 169 la p. 268.

¹⁴⁶ Formula de adresare «virtutea ta» (cu acest dativ, 'virtuții tale') este asemenea cunoscutei «sfinția ta».

Β' ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΥΤΟΝ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ ΕΠΙΣΤΟΛΗ
ΠΕΡΙ ΤΗΣ ΤΟΥ ΒΑΡΛΑΑΜ ΕΝ ΤΟΙΣ ΔΟΓΜΑΣΙ ΔΙΑΦΟΡΑΣ

(1.) Ο μὲν τῆς ἑαυτοῦ περὶ τὸ κατηγορεῖν ἐτοιμότητός τε καὶ δεινότητος ἡμᾶς ὑπόθεσιν ἐνστησάμενος, πρὸς ἡμᾶς τοὺς λόγους ἀποτεينوμένους ἐκπέμψας καὶ γραμματίον προσεπιστείλας ταύτην ἐπαγγέλλον δοῦναι οἱ χάριν, εἴ τις ἡμῖν ὑπολελείπται λόγος, μὴ πρὸς ἕτερον, ἀλλὰ πρὸς αὐτὸν ἦκειν παρ' ἡμῶν, δυσὶν ἀνθολκαῖς, τῇ τε τοῦ πράγματος φύσει καὶ τῇ τοῦ γράμματος αἰτήσῃ, τὴν ἀπολογίαὶν ἐφ' ἑαυτὸν ἐπισπασάμενος διετέλεσεν. Ἐπεὶ δὲ καὶ τῷ σῶ νῦν πρὸς ἡμᾶς γράμματι τῶν αὐτῶν σχεδὸν λόγων δεῖ, κατὰ τοσοῦτο τούτων ἐρᾶς ὡς καὶ δι' εὐχῆς ἡμῖν τὰς πρὸς τὸ γράφειν ἐπιπέμπειν ἀνάγκας, καὶ ταῦθ' ὡς γε αὐτὸς ἂν φαίης μὴδ' ἄγαν εὐπρεπεῖς οὐσας, ἐπεὶ τοίνυν οὕτω κατ' ἄκρας ἐάλως τῇ δυνάμει τοῦ πόθου καὶ σοὶ τὸν αὐτὸν ἀπολογητικὸν ἐπέμψα· τοῦτον τοίνυν ἐμμελῶς ἀναγνοῦς, εἴση μὴ τουμον αὐτοῦ ζητοῦντά με μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑμέτερον, καὶ μὴδ' ἀμφοτέρων τοῦτο μόνον, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τῶν θεοφόρων καὶ κοινῶν ἡμῖν πατέρων ἐξειργασμένον. Διέλθε τοίνυν οὐχ ἅπαξ, ἀλλὰ καὶ πολλάκις, ὡς ἐναποθεῖο τῷ τῆς ψυχῆς σοι ταμειῶ τα λυσιτελῆ δόγματα, καὶ τῶν λόγων ἀναμνήσθητι τῶν ἐμῶν, οὓς πολλοὺς πολλάκις ἐποιησάμην πρὸς σε συνόντα, καὶ τὴν ἀπὸ τῆς ἔξω φιλοσοφίας κενὴν ἀπάτην ἢ

¹ Adică: despre diferența de dogme a lui Varlaam; față de Biserică, desigur.

² Varlaam a scris numaidecât spre Palama o epistolă ce s-a păstrat (vezi G. Schiro, *Barlaamo Calabro. Epistole Greche*, p. 229-278) și o mică scrisoare ce s-a pierdut. Palama răspunde atât aceștia, cât și lui Achindin.

³ Scrisoarea aceasta a lui Achindin se păstrează în Codex Ambros. Gr. 290, folio 75 B - 76 B; a fost publicată de Angela Constantinides, *op. cit.* 5, 12-13.

[EPISTOLA] A II^A CĂTRE ACHINDIN

A ACELUIAȘI CĂTRE ACELAȘI ACHINDIN EPISTOLA
DESPRE DEOSEBIREA LUI VARLAAM ÎN DOGME¹

(1.) Cea ce ne-a pus pe noi țintă promptitudinii și iscusinței lui de-a acuza, trimițând asupra-ne întinsele cuvinte, încă și scrisorică [în] care cere a-i face hatârul ca, de ne va mai rămâne vreun cuvânt de spus, [acesta] nu la altcineva, ci la el să ajungă de la noi², prin două pârgții (prin firea lucrului, adică, și [prin] cererea din scrisoare) a izbutit – pe de o parte – să ne smulgă cuvântul de apărare. Pe de alta, pentru că și scrisoarea ta către noi cea de acum³ cam de aceleași cuvinte [de răspuns] are trebuință [din partea noastră], și atât de mult le dorești pe acestea încât, rugându-ne, ne trimiți încă și pricinile care ne silesc la a scrie (măcar că acestea – cum și tu însuși ai zice – nu sunt foarte îndreptățite), așadar pentru că astfel – la culme – te-a prins puterea poftii, ți-am trimis și ție același [cuvânt] de apărare; pe acesta, deci, cu grijă citindu-l, vei vedea că nu caut doar al meu însumi, ci și al vostru⁴, și că nu doar pentru amândoi s-a făcut aceasta, ci și în apărarea de-Dumnezeu-purtătorilor și obșteștilor noștri Părinți. Străbate-l, așadar, nu o singură dată, ci și de mai multe ori, ca să se învistierească în cămara sufletului tău dogmele cele folositoare, și amintește-ți cuvintele mele cele multe, pe care în multe rânduri ți le spuneam fiind împreună cu tine, și păzește-te – cu toată puterea ce o ai – de deșarta înșelare [venită] din filosofia cea dinafară;

---

¹ Vezi *I Corinteni* 10, 24: «nimeni să nu caute al său, ci al celui alt»; semnalăm că în varianta oficială românească a *Bibliei* termenii sunt la plural, iar în loc de *celălalt* apare *aproapele*.

δυνάμειος ἔχεις φυλάττου· μᾶλλον δὲ καὶ σαυτὸν νῦν ἀνακαθάραι σπεύσον, ἱλαστηριοῖς τε εὐχαῖς καὶ περιοργαντηριοῖς ὑγιαίνουσι λόγοις χρησάμενος· ἀνιέρου γὰρ γνώσεως κεκοινωνηκεναι δοκεῖς τῷ μὴ ἀντικεῖσθαι λόγῳ, μηδὲ γοῦν ἀπαρῆσκεσθαι γνώμῃ, θαυμάζοντα δὲ φαίνεσθαι τὸν εἰς τὴν τοῦ ἀγαθοῦ πνεύματος ἐνέργειάν τε καὶ χάριν τὴν τοῦ Βελιᾶρ παραγνωρίσαντα.

(2.) Καίτοι τὸν ἄνδρα τὴν περὶ λόγους δεινότητα καὶ αὐτὸς τῶν ἀρίστων ἡγήμαι καὶ πρὸς καλοκαγαθίαν τρόπων εὐπεφυκέναι πειθομαι καὶ οὐκ ἔσθ' ὅπως ἔχω μὴ φιλεῖν, οὐ μὴν καὶ χαρίζεσθαι τι τῶν δεόντων πόρρω, καὶ ταῦτ' ἐν τοῖς περὶ θεοῦ καὶ τῶν θείων δόγμασι καὶ ῥήμασι· οὐ γὰρ πρὸς ἀληθῶς φιλοῦντος ἢ παρέχειν ἢ τὸν μὴ παρέχοντά τι τῶν τοιούτων ἀφιλονῆγεισθαι ἀλλὰ πρὸ τῶν φίλων θετέον τὸν φίλιον, καὶ ταυτην οἰεσθαι φιλιαν μόνην ἢ τῆς αἰτίας ἐκείνης ἐξήπται κακεῖθεν τε ἀφικνεῖται καὶ δι' ἀλλήλων τῶν φιλοῦντων οὐρανομιμητῶς περινοστοῦσα, κατὰ τὴν τῆς θείας μουσικῆς ἀρμονίαν ἐν διπλῇ περιφορᾷ ἀντεπιφερομένης εὐμενῶς, πρὸς θεὸν ἐκατέρωθεν ἐπανερχεται καὶ τηρεῖ τὴν ἱεράν ταυτην καὶ οὐρανίαν στροφὴν ἀεικίνητον· τὴν δὲ ῥέουσιν ταυτην καὶ τὸ κατώτερον ἀεὶ ζητοῦσαν, οὕτω γὰρ καὶ ῥησεται, καὶ διὰ τοῦτο πάντα χαριζομένην, φιλίας ἐκπτωσιν μᾶλλον ἢ φιλιαν ἐμοὶ καλεῖν ἔπεισι.

(3.) Ταῦτ' ἄρα καὶ μακροῦς νῦν ἀντεπεξάγω λόγους, ὁ μὴτ' ἐκμαθῶν, μὴτ' ἀστίως μανθάνων καί, τὸ σύμπαν

⁵ Literal: «în purtările ducătoare la *kalokagathia*».

⁶ Verbul *a iubi* (φιλῶ), dimpreună cu derivatele lui, numește în întreg acest paragraf relația de prietenie (φιλία).

⁷ A dărui: a ceda, a renunța la...

⁸ Adică: a da întâietate nu prietenilor, ci lui *Filios* (adică *Filios Zeus*), Zeului protector al prieteniei. Ținând probabil cont de identitatea filosofică pe care Varlaam și-o atribuie luiși, sfântul Grigorie uzează aici tipologic de o paradigmă a culturii antice păgâne, cea a prieteniei și a zeului ei; în ecuația creștină, desigur, *Filios Zeus* – zeul prieteniei – nu este altul decât Dumnezeu, astfel că spusa 'a da întâietate nu prietenilor, ci lui *Filios*' apare ca o 'traducere' – către filosoful Varlaam – în termenii filosofici ai anti-

încă silește și a te curăți pe tine însuți, de rugăciuni înduplecătoare slujindu-te, și de stropiri cu cuvinte sănătoase; pentru că pari a te fi împărtășit de cunoaștere necurată, prin aceea de a nu te împotrivi în cuvânt – nici a socoti [că se cade] a te scârbi – și a-l admira pe cel ce ia drept lucrare și har al Duhului bun pe cea a lui Veliar.

(2.) [Dar], măcar că – în privința iscusinței cuvintelor – și eu l-am socotit pe bărbat[ul acesta] între cei mai buni și sunt încredințat a fi [el] bine înrădăcinat în purtările frumoase⁵ și nu am cum să nu îl iubesc⁶, nu [socot] însă și a-i dăruii ceva străin de cele cuvenite⁷, mai ales în privința dogmelor și cuvintelor despre Dumnezeu și despre cele dumnezeiești; pentru că nu este [propriu] celui ce iubește cu adevărat [faptul de] a renunța la ceva din unele ca acestea sau neprieten a-l socoti pe cel ce nu renunță; ci înaintea prietenilor trebuie a-L pune pe Filios⁸, și doar pe aceasta a o socoti prietenie – pe cea care ține de cauza aceasta și de acolo vine⁹ și străbătând, după chipul celor cerești, prin amândoi cei ce se iubesc – potrivit armoniei dumnezeieștii muzici, celeia care, cu bună voie, vine de la unul asupra celuilalt într-o îndoită purtare-împrejur – dintr-amândouă părțile se înalță întorcându-se la Dumnezeu și [și] păstrează pururea-mișcătoare această sfântă și cerească rotire¹⁰; iar pe cea [în jos] curgătoare și care caută pururea spre ceea ce este mai prejos (că așa se va și vărsa) și care, din această pricină, hărăzește toate – [pe aceasta] mai degrabă 'cădere din prietenie' decât 'prietenie' îmi vine a o numi.

(3.) Așa stau, deci, lucrurile; și ripostez acum cu lungi cuvinte – cel ce nici învățat nu sunt, nici acum nu învăț și,

---

chității a nou-testamentarului 'trebuie să ascultăm pe Dumnezeu mai mult decât pe oameni' (Fapte 5, 29).

⁹ Adică: pe cea care ține de *Filios Zeus* și vine de la el.

¹⁰ Mișcare de revoluție similară celei a corpurilor cerești.

εἰπεῖν, ὁ μὴδὲν εἰδώς, καὶ τοῦτ' αὐτὸ βίον ἐμαυτῷ σχεδὸν θέμενος, πρὸς τὸν μεμαθηκότα καὶ μανθάνοντα καὶ λέγειν ἄκρως εἰδότα καὶ τοῦτο πεπονημένον ἐμμελὲς βίου μέλημα. Κατέσχον δ' ὅμως ὡς ἔσχον ἐμαυτόν· ἴσθι γὰρ με μὴ κατὰ σχολὴν ἢ σπουδὴν, ἀλλ' ἐκ τοῦ προχείρου τὴν ἀπολογίαν πεπονημένον καὶ τὰ πλείω τῶν πρὸς ἐμὲ τῷ Βαρλαάμ γραμμάτων καὶ λόγων μειζόνων ἀφορμὰς καὶ λαβὰς παρέχοντα καταλελοιπότα, τοῦτο μὲν τῆ τῶν θείων αἰδοῖ, τοῦτο δὲ τῆ τοῦ διωκόντος ἡμᾶς φειδοῖ· καὶ μὴν ἔστιν ἅ καὶ σκεψέως ἐδεῖτο συντονωτέρας τε καὶ μακροτέρας ἢ κατὰ τὸν ἀπὸ τοῦ διακομισθέντος γράμματος ἄχρι τοῦ καθ' ὃν ἀντιγεγράφαμεν χρόνον· προσδόκιμος γὰρ ἦν εὐθύς μετὰ τὴν ἀφ' ὑμῶν ὡς ἡμᾶς ἐπάνοδον τοῦ σοφοῦ καὶ χρηστοτάτου θετταλοῦ Νείλου ὁ τὴν οἰκονομίαν αὐτοῦ διαδεξόμενος καὶ παρ' ἡμῶν πρὸς ὑμᾶς ἐλευσόμενος· νῦν μὲν οὖν πρὸ σου προθυμῶς ὄν λόγον ὁ βραχὺς Καθ' ἑλληνικῆς ἐποψίας καὶ τῶν ταύτην σεμνυνόντων ἐσχεδίασε χρόνος· τρίτον δ' ἂν ἐπιστεῖλωμεν, μᾶλλον δὲ ἀντεπιστεῖλωμεν, τοιοῦτος ἔσται, ὡς μηκέτι δεῖσθαι τετάρτου, ἦν καὶ οἱ παρ' ἡμῖν πατέρες ἐνδῶσι.

(4.) Σὺ δὲ τὸν φιλόσοφον ἡμῖν παιδεύε μη θρασὺ τι καὶ παρὰβολὸν ἄττειν τίκτοντα, τὴν συμπεφυκυῖαν τῆ φιλοσοφίᾳ, καθάπερ τινὰ σκευὴν, εὐλάβειαν ἀποδύομενον—αὐτὸς τε γὰρ ἐνασχημονεῖ καὶ τοῖς τόκοις λυμαίνεται καὶ ἡμᾶς πρὸς

¹¹ Vezi paragraful final al *Epistolei I către Achindin*, cel despre dobândirea Înțelepciunii preainalte prin lepădarea discursivității.

¹² Adică Varlaam.

¹³ Aceeași atitudine a sfântului Grigorie față de Varlaam – de cruțare părintească – este pomenită și în paragraful 19 al *Epistolei a III-a către Achindin*, unde zice: 'să-i dăm nenorocitului aceluia răgazul de a-și trage sufletul, ca nu cumva să-și pună singur capăt zilelor'.

¹⁴ Este vorba de Nil Triklinos.

¹⁵ în curierat.

¹⁶ Adică Epistola I^a către Varlaam.

¹⁷ Expresia 'părinții de la noi' înseamnă 'părinții împreună-viețuitori cu noi', dar și 'Părinții noștri', adică Sfinții Părinți; oricum, 'îngăduirea' pomenită aici (aceea de a alcătui un al treilea cuvânt) are în vedere, credem noi, hotărul pus de Apostolul (așadar, de

într-un cuvânt, cel ce nimic nu știu, lucru ce l-am și pus mie însumi țință a vieții¹¹ – celui învățat și care învață [încă] și desăvârșit știe a vorbi și de lucrul acesta a ales cu grijă a se îngriji toată viața¹². M-am silit, deci, pe mine însumi de cum am primit [scrisoarea]; pentru că să știi că nu în tihnă și cu îngrijire, ci pe fugă mi-am alcătuit cuvântul de apărare și le-am lăsat deoparte pe cele mai multe din acele locuri ale scrisorilor și cuvintelor lui Varlaam către mine care îmi dădeau pricini mari de a scrie, aceasta, pe de o parte, din evlavia față de cele dumnezeiești și, pe de alta, cruțându-l pe cel ce ne prigonește¹³; încă sunt și unele [locuri] care cereau [din partea noastră] o chibzuire cu mai multă luare aminte și mai îndelungată decât [cea] de la vremea sosirii scrisorii până la cea în care am scris răspunsul; pentru că era așteptat – numaidecât după întoarcerea de la voi către noi a înțeleptului și întru-tot-folositorului Nil Thessalianul¹⁴ – cel ce avea să îi urmeze [acestuia] în slujire¹⁵ și să vină de la noi către voi; [am pus,] așadar, acum dinaintea ta, cu sârg, cuvântul *Împotriva viziunii elinești*¹⁶ – și [împotriva] tuturor ce o au pe aceasta la evlavie – pe care scurtul răstimp [acesta] l-a înghebat; iar de vom trimite un al treilea – mai bine zis de vom răspunde la un al treilea – asemenea va fi încât nu va mai trebui un al patrulea, dacă și Părinții de la noi vor îngădui aceasta¹⁷.

(4.) Tu, dar, învață-ni-l pe filosof să nu se repeadă a naște ceva îndrăzneț și primejduit¹⁸, lepădând, ca pe o haină, evlavia cea împreună-sădită filosofiei¹⁹ (că și el se

---

unul din 'Părinții noștri') care zice: «de omul eretic – după una și a doua mustrare – depărtează-te» (*Tit* 3, 10); ar fi o aluzie la tot mai bine conturata calitate de eretic a lui Varlaam.

¹⁶ «a naște»: adică a scrie; despre obiceiul sfântului Grigorie de a percepe faptul de a scrie ca fapt de a naște vezi, mai sus, nota 4, p. 55.

¹⁹ «filosofia» are aici sensul primordial de 'iubire de înțelepciune'; subînțelegându-se că sofia (înțelepciunea) este Hristos (vezi, de pildă, *I Corinteni* 1, 29), firește că filo-Sofia este prin firea ei înrudită evlaviei.

τοὺς ἀπὸ γνώμης εὐ ἴσθι τραχυτέρους ἐκβιάζεται λόγους—, διὰ μακροῦ δὲ νῦν ἐπαινέτην τε καὶ ζηλωτὴν ἀναφανέντα πάντων τῶν πάλαι καθ' Ἑλληνας σοφῶν καὶ σοφιστῶν, οὐ θαυμαστόν εἶναι τι καὶ αὐτὸν καινὸν καὶ κοινὸν συμφόρημα τῶν ἑκατέρους καὶ ἐν ἑκατέροις διαφόρων· ᾧ δὴ κάκεινων ὑπ' ἀλλήλων ἀνατρεπομένων, αὐτὸς ὑφ' ἑαυτοῦ τοῦτο πάσχω·ν ἐξεληλεγμένος ἦττον ἴσως ἀχθεσθεῖη ἄν.

(5.) Εἰ μὲν γὰρ ἐφιέμενός τε καὶ ἀγωνιζόμενος μὴ μέγα δεῖξαι ὄν ἀμάρτημα τὴν τῆς ἀρχῆς διπλόην, εἰτ' οὐκ ἔχων τῶν κατ' ἐπιθυμίαν ἀπορεῖν, καθ' ἡμῶν ἐγειροὶ τὸν θυμὸν καὶ τοὺς ὁμογενεῖς ὑποκρινόμενος ἀντιλεγείν τοῖς ἡμετέροις ἐγχειροῖη καὶ τὴν καθ' ἡμᾶς ἀπόδειξιν δεινῶς καὶ διὰ μακρῶν κακίζοι λόγων καὶ ἑαυτὸν ἐξαιροὶ λίαν, ὡς ἐξευρόμενον καὶ ἐξαιπόντα τὸ κατ' Ἀριστοτέλην ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἐπὶ θεοῦ, μηδεπω καὶ τήμερον ἐκπεφασμένον, εἰ μέχρι τούτων ἐξεβαινεῖν αὐτῷ ὁ λόγος, οὐκ ἂν ἤξιώθη παρ' ἡμῶν ἀπολογία· νῦν δ' οὐκ οἶδ' ὅ,τι παθῶν, τοὺς τε θεοφόρους πατέρας λεληθοῦτως διασύρει καὶ τοὺς κατὰ Σωκράτην τε καὶ Πλάτωνα θεόπτας καὶ πεφωτισμένους ἀναγράφει, προβαλλόμενος καὶ ὀητὰ ἄττα τούτων, δι' ὧν οὗτοι τοιοῦτοι μαρτυροῦνται. Τοῦτο τοίνυν πάντων μᾶλλον οὐκ ἀφήκέ με πεδῆσαι τὴν γλῶτταν σιωπῇ καὶ καταπροδοῦναι τοὺς κοινούς προστάτας καὶ ἀντεισοικίσασθαι τοὺς ἐκ παλαιοῦ ἐκβεβλημένους, ὡς βεβηλωμένους· ἐπεὶ δ' ἐπὶ ἄντειπειν ἀνάγκη, προαπολυσασθαι τῶν ἀκολουθῶν ἦν καὶ τὰ δι' ἀπόδειξιν ἐγκλήματα, καὶ πρὸ τούτων δεῖξαι ὡς οὐδὲν προσεκρούσαμεν τῷ συκοφαντικῶς ἐπιθεμένῳ, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τὰ νῦν αὐθις ἐν τοῖς ἐκείνου λόγοις ἠκιστα συμβαίνοντα τῇ τῆς εὐσεβείας

«indoirea obârșiei»: a considera două obârșii în Dumnezeu, două obârșii theogonice.

¹¹ Adică «demonstrația» aparte pe care Părinții o folosesc în cele dumnezeiești, metoda apodictică proprie Părinților, diferită de cea a lui Aristotel în privința premiselor și concluziilor, pe care le avem – deopotrivă – din descoperirea dumnezeiască.

¹² Adică știuta teză varlaamită cum că Dumnezeu și cele proprii Lui ('cele dumnezeiești') sunt mai presus de demonstrație ('demonstrația' referind aici conceptul aristotelian), de apodictică.

face de răs și își necinstește născuții, și pe noi cu bună știință ne silește – să știi bine – la mai aspre cuvinte); că mult lăudător și râvnitor arătându-se acum al tuturor înțelepților și sofistilor celor de demult ai Elinilor, nu de mirare ar fi să fie și el oarecare amestec nou și ordinar al deosebirilor dintre ei și din ei; dar, singur vădindu-și că el însuși pătimește de [lucrul] prin care și aceia se desființează întreolaltă, poate [că] se va mâhni mai puțin.

(5.) Că dacă, poftind și luptând a arăta că nu e mare greșală îndoirea obârșiei²⁰ și, apoi, nefiind în stare a se lipsi de pofta [sa], asupra noastră își aprindea iuțimea și, reprezentându-i pe cei de-un-neam cu el, se apuca a-i contrazice pe ai noștri și cumplit a ocări, în lungi cuvinte, demonstrația cea după socotința noastră²¹, iar pe sine a se ridica în slăvi că a descoperit și a propovăduit în privința lui Dumnezeu «mai presus-ul de demonstrație» cel după [socotința lui] Aristotel²², lucru nemaiauzit până astăzi – dacă [așadar] până aici îi era lui cuvântul, nu s-ar fi învrednicit de cuvânt de apărare din partea noastră; dar acum – nu știu ce pățind [el] – pe purtătorii-de-Dumnezeu Părinți îi ponegrește pe nebăgate de seamă, iar pe cei de teapa lui Socrate și Platon îi numește 'văzători de Dumnezeu' și 'luminați', punând de față și ziceri de-ale lor, prin care aceștia sunt mărturisiți a fi astfel. Lucrul acesta, așadar, mai mult decât oricare altul nu m-a lăsat a-mi încătușa limba cu tăcerea și a-i trăda pe ocrotorii cei de obște și a-i îmbrățișa – în locul acestora – pe cei din vechime lepădați, ca necurați; și fiind nevoie de a răspunde împotriva, era firesc a desființa mai întâi pârele privitoare la demonstrație și, mai înainte de aceasta, a arăta că nu am lovit nicidecum în cel ce s-a aruncat asupra-ne cu învinuiri mincinoase și, pe lângă aceasta, a da în vileag cu îndrăznire aceea că cele acum spuse, iarăși, în cuvintele aceluia prea puțin conglăsuiesc cu acrivia bunei-cinstiri [de Dumnezeu]; că mai bun lucru este aces-

ἀκριβείᾳ πεπαρησιασμένως ἐπελεγξαι· φιλίας γὰρ ἡ δέους ἐνεκά τὰ τοιαῦτα σιωπᾶν οὐκ ἄμεινον.

(6.) Ἀλλὰ καὶ τὰ Λατίνων ἐν τῷ ὑποκρινομένῳ τὰ κείνων ἀνελεῖν τῶν ἀναγκαιοτάτων ὄν, εὐφυῶς ἐνήρμοσται τοῖς λόγοις· οὕτω γὰρ καὶ τὰ μὰ πρὸς ἐκείνους πρότερα διαδεῖκνυται ἀνώτερα τοῦ ἐπιηραῆζειν ἐγχειροῦντος, οὐδὲ γὰρ τοὺς Λατίνους αὐτοὺς ἠλπικαμεν τὰ παρ' ἡμῶν οἴσειν σιωπῇ, ἀλλὰ προσδοκίμοι μὲν ἡμῖν ἦσαν ἀντιλέγοντες, εὐπεριτρεπτα δ' ὅμως, οἷα καὶ ὁ τούτους ὑποκρινόμενος αὐτὸς ἀρτίως, ὧ δὴ καὶ χάριν ἴσμεν, ἃ δὴ ποτ' ἐμελλον ἐκείνοι λέξειν, ἀφορμὴν ἐν τούτῳ σχόντες ἀνατρέψαι νῦν.

(7.) Ὡς μὲν οὖν ἕκαστα ἐξείργασται, ὁ λόγος σε διδάξει προκεισθῶ δε μὴ πᾶσιν, εἰ μὴ καὶ τὰ κείνου — κατ' ἐκείνου γὰρ φερομενος, εἰ καὶ ἀναγκαιῶς· ἀλλὰ πιστευσον ὡς οὐ μετρίως παρὰ τούτο μ' ἀνία —, τοῖς φιλοῦσι δ' ὅμως, καὶ μάλιστα ὅσοι κρίνειν διανοίας ικανῶς γε ἔχουσιν, ὡς οὐκ ἂν ὁ λόγος πανν τοι μεμπτέος εἴη, τάχα δὲ οὐδὲ πρὸς ὄν ἐστι κοινὰ γὰρ σχεδὸν ταῦτα τοῖς περὶ λόγους ἄγαν φιλοτιμουμένοις τὰ προσκόμματα· δεῖ μὲντοι πρὸς ἐπανόρθωσιν αἰεὶ συμβαλλεσθαί τι τοὺς τὴν περὶ αὐτῶν φιλοτιμίαν καταλυσαντας. Τοῖς οὖν ταῦτα κρίνειν ικανοῖς πᾶσι πιστευσον τὸ σιγγραμμά· πολυειδοῦς γὰρ πλάνης ἔλεγχός ἐστι σαφῆς καὶ κοινὴ τις εἰ χρη λέγειν ἀνακάθαρσις ἢ προφυλα-

⊕ Adică în persoana (mai precis în scrierile) lui Varlaam.

⊕ Cele două *Cuvinte Apodictice*.

⊕ Să nu uităm că toată epistola aceasta nu este decât o introducere lămuritoare — către Achindin — la *Epistola I^a către Varlaam*. Notăm că această primă propoziție din paragraful 7 este ultima din paragraful 6 al ediției lui Hristou; am mutat-o aici, întrucât noua succesiune ideologică ne pare mult mai potrivită (vezi perechea *μέν-δέ*, precum și termenul *λογος*, la care se referă *προκεισθῶ* și *φερομενος*).

⊕ «poticniurile acestea»: faptul de a se poticni cineva de (sau a că-uta cineva) cusururi mai mult sau mai puțin reale ale cuvântului (scrierii) sfântului Grigorie, cum ar fi cele în privința formei, nu a conținutului, sau acela că îi este adresat lui Varlaam, dar trimis — împotriva voii aceluia — și lui Achindin etc.

ta, decât acela de a trece sub tăcere unele ca acestea, din prietenie sau de frică.

(6.) Dar și [faptul de] a desființa cele ale Latinilor în reprezentantul învățăturilor lor²³ – fiind unul dintre lucrurile cele mai de trebuință – în chip potrivit s-a ținut în urzeala cuvintelor; așa că și [Cuvintele] mele cele dinainte către ei²⁴ s-au dovedit a fi mai presus decât [acesta] ce se apucă a [le] ponegri; pentru că nu am crezut că Latinii vor și răbda în tăcere cele spuse de noi, ci ne așteptam să ni se împotrivescă, deși într-un chip lesne de biruit, precum [a făcut] acesta care desăvârșit îi reprezintă, căruia și recunoscători îi suntem, că ne-a dat prilej a răsturna acum cele ce urmau aceia a le spune cândva.

(7.) În ce chip, așadar, s-au făcut acestea – cuvântul [însuși] te va învăța²⁵. A nu se pune [el], însă, dinainte tuturor, de nu [sunt de față] și [scrierile] aceluia (că împotriva aceluia este el scris, măcar că de nevoie; ceea ce, crede-mă, nu mă face a mă mâhni mai puțin), dar [cei înaintea cărora se pune] să fie [neapărat] prieteni, și mai ales care au din destul puțința de a judeca cugetele, spre a nu [ne] fi cuvântul foarte de dojenit, că – eventual – nu este [trimis] celui către care este [adresat]; că poticnirile acestea²⁶, am putea zice, sunt proprii tuturor celor la culme iubitori de [a avea] întâietatea în cuvinte; trebuie așadar ca cei ce au lepădat poftirea întâietății acesteia să ajute totdeauna cu ceva spre îndreptare [celorlalți]. Așadar, celor ce sunt în stare a judeca acestea – tuturor încredințază-le scrierea; că este vădire limpede a unei rătăcirii cu multe chipuri și oarecare obștească (dacă trebuie să zicem astfel) curățire din nou și dinainte-păzire²⁷: celor ce

²³ Adjectivul «obștească» se referă la faptul că scrierea sfântului Grigorie (este vorba de *Epistola I^a către Varlaam*) se adresează tuturor celor ce vor fi citit scrierile lui Varlaam, atât cărturarilor (celor

κή, τοῖς μὲν ἔτι περὶ λόγους φιλοτίμως διατρέβουσι, τῆς ἐκ λόγων παραλόγου δόξης προσγινομένης τῆ ψυχῆ, τοῖς δὲ πρὸς τὴν τοῦ λόγου κρείττω σπουδὴν δι' ἡσυχίας ἀποδυσσμένοις προτροπὴ τε καὶ ὀχύρωμα καὶ δεῖγμα τῆς ἀπατηλῆς εἰσόδου τοῦ πλανᾶν αἰεὶ ἐπιχειροῦντος. Πρὸς δὲ τούτῳ, καὶ ὅθεν ἂν ἐγγένοιτο τὸ ἀπλανὲς δι' ὀλίγων διαρκῶς ἐνδείκνυται καὶ μικροῦ διὰ βραχέων τοὺς ἑλληνικοὺς καὶ σατανικοὺς ὄγκους κατασπᾶ, τὴν τε καθ' Ἑλληνας ἀπόδειξιν καὶ τὸ κατ' αὐτὴν ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἡχραιωμένον ἐξελέγχει καὶ ἀνακαλύπτει τὸ βαρὺ καὶ βαθὺ σκότος τῶν νοερῶν κατ' ἐκείνους φωτισμῶν.

---

ce se îndeletnicesc în general cu științele discursive și celor ce râvnesc în special întâietatea în polemici), cât și isihăștilor (celor ce au îmbrățișat tăcerea, atât a gurii, cât și a minții). Caracterul acesta obștesc sau sobornicesc se va vedea și din schimbarea folosirii persoanei a II^a cu folosirea persoanei a III^a în anumite paragrafe ale acelei Epistole, procedură încetățenită deplin în cazul *Epistolei a II^a către Varlaam* (vezi și notele 1 la p. 204 și 72 la p. 229). Termenul «*curățire din nou*» trebuie înțeles prin prisma întâiului paragraf al epistolei de față, unde sfântul Grigorie, slujindu-se tipologic de paradigma vechi-testamentară a ritualurilor de curățire trupească, îi pune în vedere lui Achindin că 'pare a se fi împărtășit de cunoaștere necurată' și îl îndeamnă a se curăți prin 'stropirea cu cuvinte sănătoase'; această curățire o pot dobândi de pe urma citirii *Epistolei I^a către Varlaam* toți cei ce au pățit asemenea lui Achindin. În fine, «*dinainte-păzire*» arată că citirea scrierii sfântului Grigorie e o măsură profilactică pe care o pot lua cei ce nu au citit încă scrierile lui Varlaam, fie cărturari, fie isihăști.

²⁸ Sau dobitoceasca; «cuvinte» înseamnă aici și «discursuri».

încă petrec [și se întrec] în cuvinte – de necuvântătoarea²⁸ slavă ce îi vine din cuvinte sufletului, iar celor ce prin isihie s-au dezbrăcat [de acestea]²⁹ pentru cea mai presus [de cuvinte] silință după Cuvântul – îndemn și întărire și vădire a intrării înșelătoare a celui ce pururea încearcă să [ii] rățăcească. Și, pe lângă aceasta, în [vorbe] puține arată din destul și cum se poate afla calea nerătăcită și desumflă puțin câte puțin îngâmfările elinești și satanicești³⁰ și dă în vileag demonstrația cea după socotința Elinilor și «mai presus-ul de demonstrație» cel zis din unghiul acesteia – cel dovedit fără rost – și dezvăluie întunericul cel greu și adânc al iluminărilor inteligibile ale aceloră.

---

²⁸ Isihia (literal liniștea) presupune, desigur, tăcerea, deci dezbrăcarea minții de haina cuvintelor.

³⁰ Literal: smulge pas cu pas umflăturile (tumorile) elinești și satanicești.

Α΄ ΠΡΟΣ ΒΑΡΛΑΑΜ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΤΩΙ ΦΙΛΟΣΟΦΩΙ ΒΑΡΛΑΑΜ
ΠΕΡΙ ΩΝ ΕΦΗ ΔΥΟ ΑΡΧΩΝ Ἡ ΚΑΘ' ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΕΠΟΨΙΑΣ

(1.) Ὡ θρέμμα τῆς ἀνωτάτω περὶ λόγους παιδείας καὶ τῆς φύσει σοφίας δῶρον παρὰ θεοῦ, δι' αὐτῆς κεχαρισμένον ἡμῖν, ἐπίχαρι καὶ θυμῆρες κράμμα ἐπιστήμης καὶ νοῦ, διδακτοῦ καὶ ἀδιδάκτου φωτός· σὲ τῶν ἑτεροδόξων ἡμεῖς οὐκ ἔφθμεν εἰπόντες, ὡς αὐτὸς ἰσχυρίζη, καὶ μάρτυς ἡμῖν ὁ παρ' ὑμῖν ἡμέτερος λόγος, δι' ὃν εἰς ταύτην ἤκειν διατεινῆ την δόξαν· ἐν αὐτῷ γὰρ φαμεν ἐπὶ λέξεως ὡς «ἀπεδεξάμεθά σου τὰς πρὸς τοὺς κακοδόξους ἐκείνους ἀντιρρήσεις» καὶ ὡς διὰ τῆς εἰς ἄτοπον ἀπαγωγῆς «κακῷ τὸ κακὸν ἰωμένους» τοὺς Λατίνους ἔδειξας. Τί δ' ὅταν αὐθις ἐρωτῶντες προσεπάγωμεν ὅτι «τὸ ζητούμενον ἀκούσομεν καὶ μεθ' ἡδονῆς δήπου, τί γὰρ ποτ' ἂν ἄλλο προσδόκιμον ἡμῖν εἴη παρ' ἄνδρος ἀκριβοῦς εὐσεβείας πόθῳ τὴν ἐνεγκοῦσαν ἀπολιπόντος», οὐ μετ' ἐγκωμίων ἀναφερομένων εἰς τὴν σὴν εὐσέβειαν ἔδειξαμεν, μηδ' ἐν ἐλπίσιν ἀποτρόπαιόν τι περὶ τῆς σῆς ἀνεχόμενοι σοφίας; Τὸ δὲ πρὸς τὸν παρὰ σοῦ πεινυόμενον παρ' ἡμῶν γραφόμε-

¹ 'Întelepciunea prin fire' Dumnezeirea este.

² κράμμα: amestec de lichide (de pildă: de vin cu apă, în κρατήρ, spre a fi băut la ospete).

³ ἐπιστήμη καὶ νοῦς (literal: *știință și minte*) este o expresie filosofică numind perechea formată din cunoașterea empirică și cea profundă-contemplativă; uneori are în vedere binomul cunoaștere dobândită ~ cunoaștere înzestrată. Vezi, de pildă, Proclus Phil., *De providentia et fato et eo quod in nobis ad Theodorum mechanicum* în *Procli Diadochi tria opuscula*, ed. De Gruyter, Berlin 1960, p. 62: «o anume știință o poate dobândi sufletul și fiind [încă] cu trupul, iar alta izbăvindu-se de legătura [cu aceasta]; iar pe unele cunoașteri le socotește a fi științe și pe altele nu; dar una este știința cea cu adevărat, și *minte* [gând, cuprindere] *superioară științei*, și [dumne] zeiască înțelegere a minții; iar aceasta este cunoașterea (gnoza), pe

[EPISTOLA] I^A CĂTRE VARLAAM

A ACELUIAȘI, FILOSOFULUI VARLAAM,
PRIVITOR LA CELE DOUĂ OBÂRȘII DESPRE CARE VORBISE
[ACELA] SAU ÎMPOTRIVA VIZIUNII ELINEȘTI

(1.) O, [tu] cel hrănit de preainaltă știința cuvintelor și dar al înțelepciunii celei prin fire¹, prin aceasta dăruit nouă de la Dumnezeu, amestec² grațios și plăcut al cunoașterii empirice și contemplative³, al luminii cu puțință de învățat și al celei cu neputință – noi nu te-am socotit între eterodocși, așa cum susții tu, și martor ne e cuvântul nostru cel de la voi⁴, din pricina căruia ții cu tot dinadinsul să ajungi la această părere. Că în acesta noi zicem, cuvânt cu cuvânt, cum că primim spusele tale împotriva rău-slăvitorilor acelora⁵ și cum că ai arătat, prin reducerea la absurd, că Latinii «vindecă răul prin rău»⁶. Iar când, iarăși, întrebând [noi], am adăugat că, firește, chestiunea o vom asculta «chiar cu plăcere, căci ce altceva ne-am aștepta de la un bărbat care și-a lăsat baștina din sete de acrivia bunei-cinstiri [de Dumnezeu]»⁷, oare nu am arătat – cu laudele aduse – dreapta ta credință, cum că nici nu ne așteptăm la ceva greșit de la înțelepciunea ta? Dar și ceea ce-am scris celui ce întreba din partea ta, și anume «întrebând cu cuviința și totodată cu îndrăzni-

---

care sufletul închipuindu-și-o și neputând-o dobândi în viața de aici, dorește ieșirea din trup, ca acolo să izbutască această mai-presus-de-fire și cu-chip-[dumne]zeiesc cuprindere (cu mintea) a celor ce sunt». Vezi și Fotie, *Bibl.* 249. 440 b. 27-39.

⁴ Este vorba de *Epistola I^a către Achindin*.

⁵ *Epistola I^a către Achindin* 1; rău-slăvitorii sunt Latinii.

⁶ *Idem* 2.

⁷ *Idem* 4.

νον ὡς «μετὰ τῆς γιγνομένης ἐπιεικειᾶς τε καὶ παρρησίας, μάλλον δὲ φιλομαθείας ἐρωτήσας, μάθε καὶ διδάξον ἡμᾶς», μαθητιῶντος μάλλον ἐπιδεικνύται διάνοιαν ἢ μεμφομένου. Καιτοίγε ὡς ἐνὴν καταφορικῶς ἐθέλοντί μοι χρῆσασθαι τῷ λόγῳ μὴ σμικρὰ τις ἀφορμὴ τὴν σὴν ἀγχίνοιαν ἠκίστα διαλεληθεν.

(2.) Ἐν δὲ τοῖς περὶ ἀποδείξεως οὐ τὸ ἐμὸν μόνον, ἀλλὰ καὶ τὸ σὸν ὑγιῶς ἔχειν ἔδωκα νοεῖν τοῖς προσέχουσι τοῖς εἰρημένοις τὸν νοῦν, εἰ καὶ αὐτὸς οὐκ οἶδ' ὅπως, καθάπερ κηρῶ τὰ ὠτα φραττόμενος, ἀνήκοος ταῦτα παραλλάττεις. Ἐγὼ μὲν οὖν οὕτω τὰ πρὸς σέ· σὺ δὲ με τισὶ τε καὶ ὅσοις ἐγκλημασι περιβαλεῖν ἐσπουδακας οἶσθα, μὴδὲ δεῖξας ὄλως οἰόμενος μετρίως γοῦν ἡμᾶς πρὸς τὰς καθ' ἡμῶν ἐπαγωγάς, ἀπαγωγάς δ' εἰπεῖν οἰκειότερον, ἀπολογησασθαι δύνασθαι, καὶ πολεμουμένοις ἀναίδην ἤδη, καὶ σὺν ἡμῖν ἑτέροις ἡμῶν γε ἐνεκα, μὴδ' ἡμῖν αὐτοῖς ἐπαμύνειν ἔχειν.

(3.) Ἐγὼ δὲ νικᾶν ἐν τοῖς τοιοῦτοις αἰσχύνομαι καὶ οὐκ ἂν ἀπελογησάμην, οὐδαμῶς γέ πως κατηγορούμενος, εἰ μὴ τὴν ἐμφαινομένην ἐν τῷ πρὸς ἡμᾶς σου γράμματι μεταποιῆσαι διενουμήν ἀπέχθειαν. Ἀλλὰ γὰρ τί παθῶ; Ἄλογον καταλλαγὴν πρὸς οὕτως ἔλλογμώτατον, οἷος εἶ συ, πῶς ἀνέξομαι, καὶ συνεπηρεαζομένοις μοι τοῖς ὑπὲρ θεοῦ λογικοῖς τῶν πατέρων ἀγῶσι πῶς οὐχ ἢ δυνάμεως ἐχω συλληψομαι, καὶ σε γε αὐτὸν συγκινδυνεύοντά μοι, πρὸς ὃν ὁ λόγος, ὡς ὁ λόγος δεῖξει προῖών, πῶς σιωπῆ τὸν φίλον καταπροησομαι; Πεπαρρησιασμένος ἔλεγχος εἰρηνης βραβευτής. Θέλεις οὐκοῦν σέ τοῖς σοῖς ἐπιστήσω

* Aceste patru citate sunt din aceeași *Epistolă I către Achindin*, din paragrafele 1 (primul citat), 2 (al doilea) și 4 (ultimele două).

* «despre demonstrație»: despre metoda apodictică; sfântul Grigorie se referă la *Cuvintele apodictice [demonstrative] despre purcederea Duhului Sfânt*, unde, urmând Părinților anteriori, folosește această metodă, însă nu aristotelic, ci patristic, adică având dinainte știute atâtea premisele, cât și concluziile, ambele din descoperirea dumnezeiască.

* Joc de cuvinte, cu neputință de redat în românește, între *ἐπαγωγή* (inducție, dar și asalt) ~ *ἀπαγωγή* (reducere).

rea – mai bine zis iubirea de învățătură – datorată, află și învață-ne pe noi»⁸, arată mai degrabă dorința de-a învăța, decât de-a imputa. Și totuși nicidecum nu a scăpat agerimii tale că, de voiam, nu mică îmi era pricina să mă folosesc de cuvinte aprige.

(2.) Iar în cuvintele mele despre demonstrație⁹ am dat să înțeleagă celor ce iau aminte la cele zise, că nu numai părerea mea e sănătoasă, ci și a ta, deși tu – nu știu de ce – ca și cum ți-ai fi astupat urechile cu ceară, le răstălmăcești, fără să ascuți ce spun. Eu, deci, astfel m-am purtat cu tine; tu, însă, știi cu câte și mai câte acuze te-ai sărguit să mă acoperi, nicum gândindu-te că și noi am putea da un răspuns pe măsură în fața argumentațiilor – mai bine zis a speculațiilor¹⁰ – tale împotriva noastră, nici că, fiind noi luptați deja fără cruțare – și alții dimpreună cu noi, din pricina noastră – ne-am putea apăra pe noi înșine.

(3.) Eu, însă, mă rușinez a birui în asemenea [lupte] și nu m-aș fi dezvinovățit – nicidecum învinuit oficial¹¹ – de nu m-aș fi gândit să preschimb [în dragoste] vrăjmășia ivită în scrisoarea ce ne-ai trimis-o. Dar ce să fac? Împăcare fără cuvinte – cu unul atât de priceput în cuvinte, precum ești tu – cum voi răbda?; și cum nu mă voi arunca, cu toată puterea ce o am, în sprijinul luptelor celor intru cuvânt, pentru Dumnezeu, ale Părinților, cele laolaltă cu mine defăimate?; dar și pe tine, cel laolaltă cu mine primejduit, către care îmi e cuvântul – precum cuvântul va arăta în desfășurarea lui – cum te voi părăsi, prietene, prin tăcere? Muștrarea cu îndrăznire – aducătoare de pace. Vrei, dar, să te pun pe tine însuși judecător al scrisorilor tale? Căci

¹¹ Aici se folosesc termeni juridici: plângere (*ἔγκλημα*) și acuzajie (*κατηγορία*). Palama nu are nevoie de pledoarie (*ἀπολογία*) pentru că nu este acuzat în fața unui tribunal (*κατηγοροῦμενος*). Supraviză, poate, faptul că Varlaam nu constituia un for, o autoritate.

γραμμάσι κριτην; Καί τι ποτ' ἄρ' ἠδιδιον φαίης ἂν δήπου τὸν ἐξενηνοχότα καὶ τῆς ψήφου καθῆσθαι κύριον;

(4.) Δυο τοίνυν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ περὶ τοῦ αὐτοῦ κατὰ τὸ αὐτὸ διεκομίσθη μοι γράμματα, ἐναντίως ἔχοντα πρὸς ἀλλήλα· τὸ μὲν γὰρ τοῖς μὴ καλῶς ἔχειν δόξασιν ἄριστα γέ φησιν ἀντιτεταχθαι με καὶ ὡς ἂν τις ἔχοι κρίνειν ἀνεπιφθόνως, τὸ δ' ἕτερον τοῖς αὐτοῖς αὐθις κάκιστα· διαβάλλει γὰρ ἅπαντας τοὺς πρὸς ἐκεινά μοι λόγους· οὕτως οὖν τῶν πρὸς ἡμᾶς σου γραμμάτων ἀντικειμένων καὶ δι' ἀλλήλων ἀναιρουμένων, ὁ ταῦτα συγγεγραφώς τίνα δόξαν τοῖς ἐντυγχάνουσι τοῦ ἠθους ἑαυτοῦ παράσχοιτ' ἂν χάριν; Ἀλλὰ τοῦτ' εἰτέον μὴ καὶ βλασφημίας γραφὴν αὐθις ἀποφερώμεθα.

(5.) Τὰ γοῦν ὑπ' ἀλλήλων συντριβέντα τί φῆς ὡς ἀχρεῖα σκευὴ κεραμεοῦντα ριψωμέν ἄμφω; Καὶ πῶς ἂν τοῦτο σὺ γ' ἀποφηναιο περὶ τῶν σῶν διαιτητῆς προκαθήμενος, ἀλλ' οὐχὶ βίαση τὰς ψήφους θάτερον γοῦν περισῶσασθαί σοι τοῖν γραμματοῖν ποθῶν, μᾶλλον δ' ἵνα μὴ τι πάλιν τῶν οὐ καλῶν σου περὶ φωραθῶμεν εἰπόντες, οὐ τὸ δίκαιον ἐκκλίνων καὶ παραλογιζόμενος, ἀλλ' οἷά τις λογικὸς ἀετὸς ὑψιπετῆς τὴν διάνοιαν θάτερον περιποιήσῃ τῶν γεννημάτων. Τί γὰρ, εἰ μὴ καὶ λογικὴ σοι φῆνη παρείη, τοῦ περιφρονηθέντος ἐπικούρου ἕτοιμος, οὐδὲ τοῖς ἀετοῖς

■ Adică 'scrisorica' lui Varlaam, cea pomenită la începutul *Epistolei a II**, și lungă epistolă publicată de G. Schirò (*Barlaam Calabro. Epistole Greche*, p. 229-266).

■ Literal, însă: «căzut din înalt cu cugetarea». Cuvântul folosit în text este *ὑψιπετης* (căzut din înalt sau înalt). Considerând primul sens (căzut din înalt) și faptul că adjectivul este la 'un accent distantă' de *ὑψιπετης* (care zboară în înalt), este ca și când sfântul Grigorie ar fi vrut să spună despre Varlaam că este un vultur cuvântător «zburând în înalt cu cugetarea», dar, printr-o 'involuntară' greșeală de redactare, a ieșit că este «căzut din înalt cu cugetarea». Sau, iarăși, considerând al doilea sens (*înalt*), este ca și când sfântul Grigorie vrea să spună despre Varlaam că este un vultur cuvântător «înalt cu cugetarea», dar, 'fără de voia' sfântului, se poate înțelege și că este «căzut din înalt cu cugetarea». În

ce ai putea spune că ți-ar fi mai plăcut decât a te pune pe tine, cel ce ai scris, să dai tu însuși verdictul?

(4.) Două așadar – de la același despre același [lucru] și în același timp – sunt scrisorile ce mi-au fost aduse, care se bat cap în cap¹²; că una spune că *preabine* m-am împotrivit celor ce au părut a fi greșite, – și [o spune], precum se poate judeca, fără pizmă – iar cealaltă, iarăși, că acelorași [m-am împotrivit] *prearău*; că îmi defăimează toate cuvintele despre acelea. Astfel, dar, scrisorile tale către noi stând una împotriva celeilalte și desființându-se una prin cealaltă, ce părere își vor face cititorii despre acela care le-a scris? Dar să lăsăm aceasta, ca nu cumva să ajungem și la învinuirea de hulă.

(5.) Așadar, pe cele ce se sfărâmă una de alta, ca pe niște vase de lut bune de nimic – ce zici? – să le aruncăm pe amândouă? Cum, însă, vei hotărî una ca aceasta, [tu însuși] fiind pus judecător alor tale, și nu te vei pleca, pof-tind să îți scapi una din cele două scrisori, sau, mai bine zis – ca să nu ne aflăm, iarăși, spunând ceva rău despre tine – nu [zicem că te vei pleca] abătându-te de la dreapta-te și amăgind prin raționamente false, ci [pe drept, ca] să îți păstrezi – ca un vultur cuvântător zburând în înalt cu cugetarea¹³ – doar una din odrasle¹⁴? Ce dar, și să nu îți stea alături pajura cuvântătoare, grabnic ajutor [puiului]

---

ambele cazuri avem de-a face – în opinia noastră – cu o oarecare pendulare între sensuri, care să-i dea lui Varlaam de gândit. Întrucât în românește nu putem reda acest joc de accente, am optat pentru lăsarea în text a variantei pozitive și consemnarea în notă a celei negative.

¹⁴ Spre a-i învedera lui Varlaam faptul că a lepăda una din cele două odrasle-scrisori e un lucru 'drept' din punct de vedere 'logic', nu o samavolnicie, sfântul Grigorie invocă aici paradigma vulturului și a puilor lui, notorie antichității grecești (asemănătoare intrucâtva în mentalul nostru popular cazului cucului, care nu își clocește ouăle și nu crește puii): «Vulturul ouă trei [ouă], clocește însă două

τούτου μέλει; Ποῖον δ' ἀρά σοι τῶν γραμμάτων οἰκειώση σαυτῶ; Τὸ γενναῖον δῆπουθεν καὶ μέγα καὶ μάλιστ' ἔχον ἀντιβλέπειν ἡμῖν ὧ τὰ κάκιστα σύνεστι. Τοῦτο δῆ σοι συνεπικρίνειν ἀναγκαιότατον ὡς ἐπεὶ τῷ παρερριμμένῳ τῶν ἐναντίων ἀνεπιφθόνως, ὡς ἔφης, κρίνονται τὰ ἄριστα ἡμῖν μεμαρτύρηται, τὸ συνεστηκὸς ἔτι σοι τοῦτο πρὸς φθόνον ἅπαν συντεταγμένον ἔστιν.

(6.) Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀντιτεταγμένου διεζευγμένον καθ' ἑαυτὸ τοῦτ' αὐθις τοῦ δικάζοντος δεῖται, μὴ συμβαῖνον ἑαυτῶ, μηδ' ἀκολούθως ἑαυτῷ προαγόμενον, ἀλλὰ πρὸς ἑαυτὸ πολλαχοῦ τε καὶ πολυτρόπως καὶ ὑπὲρ τῶν μεγίστων μαχόμενον. Ὁ γὰρ ἐν αὐτῷ λέγων «μηδὲν ἂν ἑαυτῷ διαφέρειν εἰ τις ἀπεκάλει τοὺς ἐπὶ Λατίνους οἰκειοὺς λόγους ἅπαντας λῆρον», πρὸς τὸν μηδὲν μὲν ἕτερον τῶν λαβῆν ἔχόντων προαγαγεῖν εἰς τοῦμφανὲς ἐθελήσαντα

dintre acestea, precum ... se și spune: 'cel ce ouă trei, clocește două și îngrijește unul' [...]. Iar din cei doi [pui] care cresc pe unul îl aruncă, îngreunându-] hrănirea [amândurora]. Și se zice că în vremea aceasta rămâne flămând, ca să nu răpească puii fiarelor; iar unghiile i se încovoiază câteva zile, iar aripile i se albesc, și până și puilor [lui] se face îndărătmic [...]. Iar pajura scoate mulți pui și e lesne aflătoare de hrană ... și blândă, și hrănește și puii ei și pe ai vulturului. Că atunci când acela îi aruncă, îi ia și îi hrănește; că vulturul îi aruncă [din cuib] înainte de vreme, pe când mai au nevoie de a fi hrăniți și încă nu pot zbura» (Aristotel, *Historia animalium* 563 a. 20-563 a. 27 și 619 b. 23-619 b. 30; pentru avantajoasa menținere a genului, prin *pajură* am redat aici, oarecum abuziv, femininul *οἰκη*, care literal înseamnă *vultur maritim*). Aceași îndreptățire a faptului de a-și lepăda puiul (prin faptul de a nu îi putea hrăni pe amândoi, datorat răsucirii unghiilor, spre a nu răpi puii fiarelor, veniți și ei pe lume în răstimpul acesta) o aflăm și la Antigonus Paradox., *Historiarum mirabilium collectio* (99 a. 1. 1 99 a. 1. 5): «iar vulturul ouă trei ouă, dar clocește doar două și, crescând puii, alege doar unul; că nu [ii] poate hrăni [pe amândoi], fiindcă în vremea aceasta i se răsucesc unghiile și nu mai poate vâna». Vezi și sfântul Vasile cel Mare, *Homiliae in hexaemeron* 8, 6, 12 (preluat de sfântul Ioan Damaschin în *Sacra Parallela*, II. Despre viețuitoarele necuvântătoare, 95, 1580, 15-21): «Cu totul nedrept în privința hrănirii odraslelor – vulturul este. Că aducând la viață doi pui, pe unul

lepădat, crezi că vulturilor le-ar păsa de acesta¹⁵? *Apăsat*, pe care din scrisori ți-o vei însuși? Negreșit că pe acesta îndrăzneată și mare și cea mai potrivnică *noastră*, cea cu 'prearăul' nostru. Cu aceasta, dar, ești cu totul nevoit a încuviința, că, de vreme ce în cea aruncată din cele [dole] potrivnice – fără de pizmă, cum ai zis, [judecând] – 'pizabinele' nostru e mărturisit, atunci [reiese că] cealaltă pe care ai scris-o e toată alcătuită din pizmă.

(6.) Dar și dacă o luăm în sine, aparte de cealaltă, care îi e potrivnică, are trebuință de judecător¹⁶. Fiindcă nu e în acord cu sine însăși și desfășurarea argumentației sale nu are coerență logică, ci se contrazice cu sine însăși în multe locuri și în multe feluri și în chestiuni de cea mai mare însemnătate. Căci cela ce spui în aceasta cum că «întru nimic nu te împotrivești dacă cineva ți-ar numi aiureală toate cuvintele asupra Latinilor»¹⁷, [ei bine,] către cela ce nimic altceva nu a vrut să-și lămurească din cele ce dau prilej [de nedumerire] – iar pe toate celelalte

---

dintre ei și-l ține, iar pe celălalt îl aruncă [din cuib] la pământ, din pricina osteneții aflării hranei lepădând pe cel ce l-a născut. Dar – precum se spune – pajura nu îl lasă pe acesta să piară, ci, luându-l, îl hrănește laolaltă cu puii ei. Așa sunt părinții care, pretextând sărăcia, își leapădă pruncii».

¹⁵ Vulturii nu își aruncă din cuib puiul gândindu-se că, oricum, acesta va fi crescut de către pajură; ci îl aruncă pur și simplu, nepăsându-le de el. Uzând – oare nu în parametri silogisticului Varlaam? – de o logică deja vecină cu ridicolul, sfântul Grigorie 'argumentează' că, asemenea vulturilor, nici Varlaam – veritabilul acesta vultur inteligibil – nu trebuie să își facă griji pentru scrișoarea pe care o va renega, pentru 'născutul' lui (vezi nota 4, p. 55) pe care îl leapădă.

¹⁶ Expresie tipică limbii grecești; adică: suscită probleme.

¹⁷ *Epistola I^a către Palama*, ed. G. Schirò, p. 266; ed. Fyrigos, 108, p. 272 (textul are aici o nuanță ușor diferită: «οὐδὲν ἂν ἦν διαφερόν ἐῖ καὶ λήρους τις ἐβούλετο τοὺτους ἀποκαλεῖν, ἐμὲ μόνον ἀτιμάζων...»).

καί τ' ἄλλ' ἅπαντα προσεπηνεκότα, πρὸς ἕν δὲ καὶ τοῦτο μορίων σχεδὸν τοῦλάχιστον οὐκ ἀντιτεταγμένον, ἀλλ' ἠπορηκότα καὶ ἠρωτηκότα — τὰς γὰρ ἀντιθέσεις ἑτέροις ἀνεθέμεθα προσώποις — πρὸς τὸν οὖν οὕτω μεθ' ὄσης τῆς ἐπεικειας αἰτοῦντα τὴν λύσιν τῆς ἀπορίας, μακροὺς καὶ πικροὺς ἀντεπεξηγαγες λόγους, καὶ ταῦθ' ὡς αὐτὸς ἀνωμολογηκῶς τυγχάνεις, ἀποξέσας σοι τῶν λόγων τὸ παρ' ἡμῖν ἐν ἐκείνοις ἀμφισβητησιμον, ὡς ἀναμφισβητήτως οὐκ ἀγαθόν.

(7.) Εἰ γὰρ οὐδὲν σοι διαφέρει, ὦ χρηστέ, εἰ τις λῆρον ἀποκαλεῖ σου τοὺς λόγους καὶ πρὸς τὴν παρ' ἀνθρώπων δόξαν δεινῶς οὕτως ἔχεις ἀνεπιστρόφως, τίνοσ ἐνεκεν, ὡς αὐτὸς φῆς, ἐκβεβληκὰς σου τῶν λόγων ἐκεῖνο, εἰ μὴ τὴν χεῖρω καὶ αὐτὸς περὶ αὐτοῦ δόξαν εἰληφας; Τί δ' εἰ καὶ 'σκανδαλόν', καθάπερ αὐτὸς εἶναι φῆς, 'αἴτιον'; Ἄρα τοῦτο μικρόν; Οὐκ ἄρ' ἐκβεβλήσθαι δικαίον μόνον, ἀλλὰ καὶ «εἰς κύμα ῥιφήναι πολυφλοισβοιο θαλάσσης», μᾶλλον δ' ἴν' ὡς «μόλιβδος καταδύση» μωσαϊκῶς εἰπεῖν «ἐν ὕδατι σφοδρῶ», εὐμεγεθει λιθῶ προσδεθὲν πρότερον, ἔπειτα δοθῆναι τοῖς κυμασιν. Ἀλλ' ὦ τὴν σοφίαν εἶπερ τις περιττὲ σὺ, εἰ τοῦθ' ὀπωσδηποτοῦν ἀφηρηκὰς σου τῶν λόγων ἐκείνων, τίς σοι χρεια τῆς ὑπερ αὐτοῦ τοσαύτης ἔπειτα μακρηγορίας, ἀφ' ἧς σοι συμβέβηκεν οὐκ ἔξω μόνον σκοποῦ κατὰ τὴν παροικίαν τοξευεῖν, ἀλλ' ἀσκοπῶς παντάπασιν; Ἡρθη γάρ, ὡς τοὺς πολυστιχοὺς σοι λόγους τελευτῶν ἐξεκάλυψας μετὰ τὰ σκωμματα τῶν σκανδαλιζομένων καὶ τὴν σὴν

¹⁰ Este vorba de interpretarea filioquist-pacifistă ('ecumenistă', cum am zice noi astăzi) a expresiei sfântului Grigorie Teologul că Fiul este «obârșie din obârșie (ή εξ αρχής αρχή)»; vezi *Împotriva Latinilor în Barlaam Calabro. Opere contra i Latini*, vol. 1, 2, *Studi e Tesi* 348, 2, 3, 22.

¹¹ «τὰς γὰρ ἀντιθέσεις ἑτέροις ἀνεθέμεθα προσώποις»: poate însemna 'împotrivirile le-am lăsat [cu noi în plural de modestie] pe seama altora' sau 'împotrivirile le-am îndreptat [amândoi] asupra altora'. Lexical vorbind, e vorba de faptul de a lăsa polemică pe seama altora. Ar putea exista și alte două sensuri ale locului, prin prisma contextului: 1. se referă la Latini, de a căror combatere se ocupă scrierile inițiale atât ale lui Palama, cât și ale

le-a încuviințat –, către cea ce, deci, legat de un singur lucru¹⁸ – s-ar putea spune cel mai mărunț – nu că s-a împotrivit – că împotrivirile ni le-am îndreptat asupra altora¹⁹ – ci s-a nedumerit și a întrebat, așadar, către cea ce într-acest chip, cu toată cuviința, îți cere dezlegarea nedumeririi, ai năpustit asupra noastră cuvinte lungi și amarnice, și asta după ce – precum însuți ai mărturisit – ai tăiat din cuvintele tale, ca pe ceva neîndoielnic rău, ceea ce noi am găsit îndoielnic în ele²⁰.

(7.) Căci, dacă deloc nu-ți pasă – o, preavrednice – de îți numește cineva cuvintele aiureală și așa de grozav de nepăsător ești față de slava de la oameni, pentru ce altceva – cum însuți zici – ai lepădat din cuvintele tale lucrul cu pricina, dacă nu pentru că ai primit tu însuți despre el părerea cea rea²¹? Și dacă – precum însuți o zici – e 'pricină de sminteală', oare mărunț lucru e acesta? Așadar, drept e nu doar să fie scos afară, dar și «aruncat să fie în valul mult-urletor al mării»²², mai degrabă, ca să spunem ca Moisi, «să se afunde ca plumbul în ape multe»²³, legat mai întâi de o piatră mare, și apoi dat valurilor. Dar, o, tu cel cu înțelepciunea prisositor ca nimeni altul, de vreme ce ai scos lucrul cu pricina din cuvintele acelea ale tale, ce trebuință mai ai de atâta vorbă multă despre el, din pricina căreia ai ajuns – cum se spune – să tragi nu doar pe lângă țintă, ci cu totul fără de țintă. Căci – precum, sfârșindu-ți lungile tale cuvinte, dezvălui – după zeflemelele [venite din partea] celor ce se sminteau și [după] adânc

---

lui Varlaam; 2. aluzie la faptul că disputa dintre ei a debutat prin intermediar, prin Achindin.

²⁰ Varlaam scosese din scrierea sa expresia «obârșia din obârșie» (vezi *Epistola I^a către Achindin* 2).

²¹ Adică: dacă nu datorită faptului că tu însuți te-ai convins că e ceva rău.

²² *Iliada* B, 209.

²³ *Ieșirea* 10, 15 și *Cântările lui Moisi* 1, 10.

διαπεπονημένην σκέψιν, πρὸς ὃ τείνουσιν ἐκ τοῦ μέσου παντάπασιν, ὡς ἀπερισκέπτως ἄρα πρότερον ἐντεθέν· ὡς οὖν ὁ ἀκόπως ὁδοιπορῶν ματαιοπονήσει, οὕτως ὁ ἀσκόπως λογογραφῶν ματαιολογήσει.

(8.) Σὺ δ' οὐκ εἰς μάταια, μικρὸν γὰρ ἤδη σοι τοῦτο, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὰναντία περιετράπης, οὐ μόνον ἐν τοῖς καθ' ἡμῶν λόγοις, ἀλλὰ καὶ περὶ τῶν κρειττόνων διαλεγόμενος· τοῦτο δ' ἐπαθες ἐκ τῆς ἀκαιρου πολυρρημοσύνης· οἰονεὶ γὰρ τινι πολυταράχῃ πνεύματι ταυτη σεαυτὸν παραδοὺς καὶ πολυκινήτως ὑπ' αὐτῆς ἐκῶν ἄκων σαλευόμενος, πολλὰ φεῦ προσκόμματα καὶ συντρίμματα διακενῆς ἔπαθες. Ἀλλ' ἵνα μὴ καὶ αὐτὸς τοῦτο πάθῃ—πρὸς γὰρ ἕκαστα διαρκῶς ἀποκρινόμενος, οὐκ ἔσθ' ὅπως τὸ πολύρρημον ἐκφύγοιμ' ἂν, «ἐκ δὲ πολυλογίας» κατὰ τὸ γεγραμμένον «οὐκ ἐκφεύξεται ἁμαρτία»—ἵν' οὖν μὴ τοῦθ' ὅπερ ἐγκαλῶ μᾶλλον αὐτὸς κινδυνεύσω παθεῖν, ταῦτα πάντα ἀφείς, τὰς πεποιημένας σοι καθ' ἡμῶν αἰτίας ἀπολύσομαι μόνον, καὶ τοῦθ' ὡς ἂν οἶός τε ὦ διὰ βραχέων ποιήσομαι μηκύνειν ἡκιστα ἐθέλων. Ἄλλωστε, καὶ τοῦ ποιούντος τὸ σκάνδαλον ἐκ τοῦ μέσου γεγεννημένου, περιττὸν ἂν εἶη περὶ τούτου διαλέγεσθαι πάλιν· εἰ δ' ἄρα τι συμπεσεῖται τοῖς καθ' ἡμῶν εἰρημένοις τῶν μὴ καλῶς, ὡς γε ἡμεῖς ἂν νομίσοιμεν αὐθις, περὶ τῶν θείων ἐκπεφασμένων σοι, σύγγνωθι σημάναί καὶ περὶ τούτου δεῖν οἰηθεῖσιν· σύγγνωθι οἰηθεῖσιν δεῖν σημάναί καὶ περὶ τούτου ἴσως κακεῖνα δι' ἡμᾶς τοὺς περὶ τὸ ὕψος σοι τῆς θεηγορίας φθάνειν οὐχ ἱκανοὺς ἀπαλείψεις, ἐπισκευάσας αὐθις καὶ τὸν πρὸς ἡμᾶς σου τουτονὶ λόγον. Εἰ δὲ μετὰ τὸ ἀπαλείψαι καθ' ἡμῶν μακρὰ γράφεις, χαριῆτα μέγιστα· τοῦτο δ' ἡμεῖς μὲν ὁμῶς οὐτ' ἐπιτρέπομεν οὐτε κωλύομεν· σὺ δ' ὡς προπαρασκευασθείης μὴ χολᾶν εἰ τι σοι περιτραπείη τῶν σῶν, καὶ γὰρ σόν.

²⁴ Ceea ce poate însemna 'că aceasta nu ți-ar aduce mare vină' sau 'că aceasta – se pare – nu te mai deranjează'.

²⁵ Considerând și oarecum suprapunând două sensuri ale lui πνεῦμα (sufflare), și anume cel de 'duh' (ca acela al grăirii în deșert, pomenit, de pildă, în rugăciunea sfântului Efrem) și cel de 'vânt', sfântul Grigorie folosește aici, spre a-l închipui pe Varlaam cel cuprins de duhul multei vorbiri, imaginea corabiei cuprinse de vârtejul furtunii.

ta cugetare, a fost scoasă ținta întregii argumentații, ca una care, așadar, mai înainte fusese pusă nechibzuit; că precum cel ce călătorește fără țintă în zadar se ostenește, tot așa și cel ce scrie fără țintă în deșert vorbește.

(8.) Tu însă ai căzut nu doar în deșertăciuni – că aceasta, de acum, nu ți-ar fi mare lucru²⁴ – ci și în cele potrivnice [adevărului], [și aceasta] nu doar în cuvintele [tale] împotriva noastră, ci și când tratezi despre lucruri mai înalte; iar aceasta ai pățit-o din pricina multei grăiri nelalocul ei; căci predându-te pe sineți acesteia, ca unui vânt mult turburător²⁵, și, vrând-nevrând, aruncat fiind de ea încolo și-ncoace, vai, multe izbiri și sfărâmări ai pătimit degeaba. Dar, ca să nu pățesc și eu același lucru (că de ar fi să răspund pe larg la toate, nu așa avea nici eu cum să scap de multa grăire, iar din multa vorbire – precum este scris²⁶ – nu voi scăpa de păcat), ca să nu mă primejduiesc, așadar, eu însumi a cădea în ceea ce învinuiesc, lăsând de o parte toate [celelalte], voi răsturna numai imputările tale împotriva noastră, și aceasta o voi face cât mai pe scurt, nevoind deloc a lungi cuvântul. De altminteri, dacă ceea ce pricinuia sminteala s-a scos afară, de prisos ar mai fi să discutăm iarăși despre aceasta; iar dacă ceva din cele ce nu bine – aceasta, iarăși, după cum ni se pare nouă – le-ai zis despre cele dumnezeiești se întâmplă să fie și împotriva noastră, iartă nouă celor ce am socotit că trebuie scris și despre aceasta; poate și pe acelea le vei șterge, pentru noi cei neputincioși de a ajunge la înălțimea grăirii tale de Dumnezeu, dregând iar și cuvântul tău acesta către noi. Iar dacă după ștergere vei scrie îndelung împotriva noastră, mult ne vei bucura; aceasta însă noi nici n-o cerem, nici n-o oprim; dar tu [să faci aceasta] pregătindu-te dinainte a nu te amărî dacă ceva dintr-ale tale²⁷ se va întoarce împotriva ta, că al tău este.

²⁶ Pilde 10, 19.

²⁷ «dintr-ale tale»: din cele pe care, eventual, le vei scrie.

(9.) Αλλά τίς ἡ πρώτη καὶ μέση καὶ τελευταία καθ' ἡμῶν σοι λαβή; «Σὺ σαυτὸν» φησιν «ἐξαιρεις, ὡς τοῖς ὑπὲρ ἡμᾶς ἐντυχῶν». Πόθεν τοῦτ' ἔχεις δεῖξαι; «Παρὰ τῶν σῶν» φησι «λόγων, ἐξ ὧν ὑπεσημηνάμην εἰληφθαί μοι τὸ προοίμιον ἅπαν». Ἀνάγνωθι τὸ σὸν ἐκ τῶν ἡμετέρων μετελιημμένον καὶ ἡμᾶς, ὡς αὐτὸς φῆς, ἐξελέγχον προοίμιον, ἵν' εἰδῶμεν κἂν ἐκ τῶν ἡμετέρων ὑπάρχη τις μεγαληγορία, δικαίαν εἶναι τὴν καθ' ἡμῶν σου ταύτην κατηγορίαν ὁμολογήσομεν, εἰ δὲ μή, σὺ σαυτοῦ καταψηφιῇ, πολυπλασίῳ περιτρέψας σαυτῷ τὴν νέμεσιν. «Σὺ μὲν τὴν ἀνωτάτω ποθήσας φιλοσοφίαν, μᾶλλον δὲ παρὰ τῆς ἀνωτάτω φιλανθρωπίας ἐφελκυσθεὶς καὶ λόγων εἰδους παντοίου καὶ τῆς κατ' αὐτὰ μελετῆς ἀφέμενος καὶ τοῖς παραδείγμασιν ἤδη ἐντυχῶν» επισχες. Τὸ γὰρ τοῖς παραδείγμασιν ἤδη ἐντυχεῖν οὐκ ἐπιγινώσκω, βέλτιστε, τῶν ἡμετέρων ὑπάρχον· ἐν τούτῳ δὲ ἔστι τὰ τῆς καυχῆσεως, ἦν διὰ παντὸς ἡμῖν σὺ τοῦ λόγου προφερεις· οὐ μόνον δ' ἀπλῶς ἕτερον τοῦτο τῶν λόγων τῶν ἐμῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπιεικῶς ὑπεναντιουμένων ἐκείνοις.

(10.) Εἰ γὰρ τοῦτο παράδειγμα ἐνταῦθα λέγεις, ὃ μύρον ἡμεῖς ἐκεῖ τροπικώτερον εἶπομεν, ἄκουσον νῦν γοῦν συνετῶς. «Ἡμεῖς τῶν μὲν περὶ λόγους ἐπιστημῶν ἐπιλελήσμεθα σχεδὸν παντάπασι, τῆς δὲ ἀληθινῆς σοφίας οὐδὲν ἢ μικρὸν κατελήφαμεν, ἀλλ' οἷον εἰς ὄσμην μύρου τρέχομεν, αὐτὸ τὸ μύρον οὐκ ἐν χεροῖν ἔχοντές πω». Ἄρ' οὐ ταῦτ' ἐπὶ λέξεως ἐκεῖ κεῖται; Σαφῶς οὖν ἡμῶν καταψεύδη τῶν μηπω λεγόντων ἐντυχεῖν ὡς ἐντυχεῖν εἰπόντων. Εἰ δ' ὡς ἔποθήσαμεν' εἰποῦσι ταύτην ἐπιτίρβεις τὴν μέμψιν, ὁμοι-

Fluctuațiile acestea în privința persoanei verbului, alternarea adică a persoanei a doua singular cu a treia singular în anumite paragrafe atât ale epistolei de față, cât și a celei următoare (unde procedura aceasta este deja constantă) – sfântul Grigorie scriind ba către Varlaam, ba despre Varlaam – se explică prin aceea că atât epistola de față, cât și următoarea, nu sunt redactate strict pentru Varlaam, ci se dorește a avea un caracter obștesc sau sobornicesc, adresându-se tuturor celor ce au cunoscut sau vor cunoaște tezele lui Varlaam, cărturari sau isihăști; vezi nota 27, p. 112.

† Cuvintele lui Varlaam, parafrazând *Epistola I^a către Achindin* (paragraful 14) a sfântului Grigorie; vezi *Epistola I^a către Palama*, G. Schiro, p. 229.

(9.) Dar care este cel dintâi și de mijloc și de pe urmă prilej [de învinuire] al tău împotriva noastră? «Te înalți tu pe tine însuși» – zice²⁸ – «ca părtaș de cele mai presus de noi». Din ce vei dovedi aceasta? «Din cuvintele tale» – zice – «din care am însemnat că mi-am luat întregul *proimion*». Citește *proimion*-ul tău, pe care l-ai luat din spusese noastre și care – cum zici tu – ne dă în vileag, ca să vedem (iar dacă într-ale noastre se află vreo lăudăroșenie, vom mărturisii că dreaptă e această învinuire a ta împotriva noastră; iar de nu, singur te vei osândii, înmulțit întorcându-ți mânia asupra ta): «Tu, dar, filosofia cea preainaltă poftind-o, [sau,] mai degrabă, de preainalta iubire-de-oameni atras fiind, și tot felul cuvintelor și îndeletnicirea cu acestea lepădând și arhetipurilor deja făcându-te părtaș»²⁹; oprește-te. Că aceea cum că am [fi] ‘ajuns deja părtași arhetipurilor’ nu cunosc, o, preaiscusite, să fie într-ale noastre [cuvinte]³⁰; și tocmai în aceasta stă lauda de sine a noastră, pe care tu ne-o tot reproșezi; dar aceasta nu doar că e pur și simplu altceva decât ce am zis eu, ci chiar în răspăr cu spusese mele.

(10.) Iar dacă ‘arhetip’ numești aici ceea ce acolo noi am numit metaforic ‘mir’, ascultă, dar, acum cu luare aminte și înțelege: «Noi științele cuvântării le-am uitat aproape de tot, iar din Înțelepciunea cea adevărată nimic – sau [prea] puțin – am cuprins, ci ca *la mirosul mirului alergăm*³¹, însuși mirul în mâini neavându-l încă»³². Nu acestea, cuvânt cu cuvânt, le-am scris acolo? E limpede, așadar, că minți împotriva noastră, care zicem că nu suntem încă părtași, atunci când pretinzi că am spus că suntem părtași. Iar de arunci asupra noastră această vină pentru că am zis ‘am poftit’³³, faci ca unul care îl învinu-

²⁸ În *Epistola I^a către Achindin*.

³¹ Vezi *Cântarea cântărilor* 1, 4.

³² Vezi *Epistola I^a către Achindin*, 14.

³³ *Epistola I^a către Achindin* 14: «Înțelepciunea Cea preainaltă mult poftind-o [noi]».

όν τι ποιεῖς, ὡσπερ ἂν εἴ τις μέγα φρονεῖν ἐπὶ σοφία λέγη τὸν ἐς διδασκαλοῦ φάμενον φοιτηῆσαι καὶ συχνόν τούτω χρόνον παρακαθῆσαι διδάσκοντι, τῇ δ' οἰκεία δυσμαθεία μηδὲν σχεῖν παρακατασχεῖν τῶν διδαγμάτων ἐκείνων. Ἄ τοίνυν καθ' ἡμῶν ἐκ τῆς σαυτοῦ προσθήκης συνήγαγες, ταῦτ' ἐφ' ὃν ἀρτίως μεταχωρήσει σοὶ σκοπεῖν ἀφίημι.

(11.) Καὶ τῆς τελευταίας δὲ ἡμῶν οὐκ ἐπαίεις εὐχῆς ὁ πᾶν ὅ τι τῶν ἀπευκτῶν ἐθελήσας καθ' ἡμῶν εἰπεῖν, «ὁ τὸν πόθον τοῦτον ἡμῖν ὑπερβολῇ φιλανθρωπίας ἐνθεῖς καὶ τέλος διὰ τοὺς οἰκτιρμοὺς αὐτοῦ παράσχοι»; Τέλος τοίνυν αἰτοῦντες πῶς οὐκ ἀτελεῖς ἑαυτοὺς ὄντας ἴσμεν κατ' ἐκεῖνο, οὐ τὸ τέλος αἰτοῦμεν; Τοὺς δ' ἀτελεῖς ἡμᾶς αὐτοὺς εἶναι λέγοντας πῶς αὐτὸς ὡς ὑπερτελεῖς εἶναι λέγοντας ὀνειδίξεις; Ἡμεῖς δ' ὡγαθὲ τοσοῦτον ἀπέσχομεν τελείους ἑαυτοὺς ἢ νομίσαι ἢ προειπεῖν, ὡς καὶ τὸ τὴν ἀρχὴν ὅλως προθυμηθῆναι τῆς πρὸς τὸ μυστικὸν διδασκαλεῖον ἄψεσθαι φεροῦσης οὐχ ἡμῶν αὐτῶν φάναι, πρὸς δὲ τὴν ἄνω φιλανθρωπίαν ἅπαν ἀνενεγκεῖν· εἰ δ' ἐκ τῆς ἄνω φιλανθρωπίας, οὐκ ἔτ' ἔργον ἡμέτερον οὐδὲ τοῦτο.

(12.) Τῶν οὖν προθυμηθέντων ἀρξασθαι μόνον καὶ μηδὲ τὴν ἀρχὴν ταύτην οἰκοθεν οἰομένων, ὡς τὸ τέλειον ἑαυτοῖς προσμαρτυροῦντων ἐσπουδασμένως οὕτω καταλογογραφεῖν, ἀρ' οὐ συκοφαντίας περιφανοῦς; Τίς δὲ σοὶ πιστεύσειεν ἐτι τῆς ἀληθείας φροντίζειν, περὶ τούτων κρειτόνων καὶ δυσθεωρητῶν διεξιόντι, καταψευδομένῳ σαφῶς

²⁴ Vezi încheierea *Epistolei I^a către Achindin*. În contextul inițial, pasajul era structurat preponderent pe polaritatea *τέλος/ἀρχή* (*sfârșit/început*): «Ci Cela ce pofta aceasta ... a pus-o înlăuntrul nostru, [Acela] și sfârșit fără sfârșit ... să [ne] dăruiască *începutul* ambroziei celei viitoare». Întrucât, din unghiul lui *τέλος*, greaca permite nu doar pomenita polaritate, ci și polaritatea *τέλος/ἀτέλης* (literal: *sfârșit/nedesevărsit*; cu sensul de: *desăvârșire/nedesevărsit*), sfântul Grigorie nu ezită să schimbe întrucâtva macazul semanticii pasajului și să îl folosească într-o lumină nouă, considerând acum drept *ἀρχή* 'pofta aceasta' (vezi mai jos: «a pofti să ne atingem de calea ce duce la cunoașterea celor de taină») și drept *τέλος* desăvârșirea. Citat de sfântul Grigorie în forma care îl avantajează (lăsând de o parte «*începutul ambroziei*»), pasajul

iește că se îngâmfă cu înțelepciunea pe cineva care a zis că s-a școlit la învățător și a stat destulă vreme lângă dânsul, dar, din pricina propriei neputințe de a învăța, nu și-a însușit nimic din acele învățături. Așadar, cele ce le-ai conchis din cuvintele pe care le-ai pus de la tine – las în seama ta să vezi cui se potrivesc, de fapt, foarte bine acestea.

(11.) Dar [tu,] cel ce ai voit a zice împotriva noastră tot lucrul urât, nu ai luat aminte nici la rugăciunea noastră de la sfârșit: «Cela ce pofta aceasta, din prisosul iubirii Sale de oameni, a pus-o înlăuntrul nostru, și desăvârșirea, pentru îndurările Lui, să [ne] dăruiască»³⁴? Desăvârșirea, așadar, cerând-o, cum nu ne știm pe noi înșine a fi nedesăvârșiți în privința aceluia lucru a cărui desăvârșire o cerem? Pe noi, deci, cei ce înșine zicem că suntem nedesăvârșiți, cum tu ne ocărăști ca pe unii ce am zis că suntem cu prisosință desăvârșiți? Noi, însă, o, bunule, atât de departe suntem și de a ne crede și de a ne numi pe noi înșine desăvârșiți, că nici măcar [faptul de] a pofti să ne atingem de calea ce duce la cunoașterea celor de taină nu îl socotim a fi al nostru, ci îl punem cu totul pe seama iubirii de oameni celei de Sus; iar dacă e din iubirea-de-oameni cea de Sus, nici aceasta nu mai poate fi faptă a noastră.

(12.) Nu e, dar, evidentă calomnie a le imputa, cu atâta zel, cum că se cred desăvârșiți celor ce doar doresc să pună început, ba nici [măcar] începutul acesta nu îl socot a fi de la ei? Cine te-ar mai crede că te îngrijești de adevăr în lucrurile acestea mai înalte și anevoie de cercetat, când e limpede că minți în cele scrise așa de limpede?

---

apare acum structurat pe polaritatea *începutul/desăvârșirea* și devine un contraargument către Varlaam ('dacă nici *începutul* nu îl socotim al nostru, cum deja a noastră să socotim *desăvârșirea*?'). Pe românește termenul care ar face oarecum față ambelor polarități ar fi arhaicul *săvârșit*.

των οὕτω σαφῶς ἀναγεγραμμένων; Πῶς δ' ἂν καὶ τῆς ἀληθείας ἐφίκοιτο περὶ τῆς ὄντως ἀληθείας διαλεγόμενος ὁ μὴ τῆς ἀληθείας πολὺν ποιούμενος λόγον; Ἀλλὰ γὰρ δεκάκις τοῦτ' ἐν ἐνὶ λόγῳ καθ' ἡμῶν ψευδῶς προβαλλόμενος, τοσαυτάκις δῆλος ἐγένου τοῖς πᾶσιν ὅθεν λαλεῖς, πρὸς δὲ τὸ ἀληπτον τοῖς ἡμετέροις λόγοις καινῶ τρόπῳ προσεμαρτύρησας· εἰ γὰρ εἶχες ἀληθὴ μέμψιν, ἅπαξ εἰς τοὺς κατηγορούς καταστησας σαυτὸν, τίς ἄρά σοι χρεῖα τῆς ψευδοῦς ταύτης ἦν καὶ τῆς ἀπὸ ταύτης ἐπιθέσεως πρώτης;

(13.) Ὁ δὲ μ' ἔπειτα κακίζεις ὡς τῷ τέλει τοῦ παντός σοι λόγου φανερῶ τυγχάνοντι τῷ φανερῶ τυγχάνοντι τέλει τοῦ παντός λόγου σοι τὴν ἐναντίαν αὐτός δόξαν περὶ σοῦ προσηκάμην, τοῦτο φανερῶς ἀδικεῖς· εἰ γὰρ τοῦτ' ἦν, οὐκ ἂν ἠρώτων, οὐκ ἂν ἠπόρουν, ἀλλὰ κατεψηφιζόμεν ὡς ἐτερόφρονος· ἀπορεῖν δὲ τότ' ἔπεισι πᾶσιν, ὅταν τοῖς φανεροῖς καὶ ἀνωμολογημένοις ἤ τι τὸ μὴ συναδόν· τὸ τοίνυν ἀπορεῖν δεῖγμα τοῦ μηδὲν σοῦ πέρι φρονεῖν ἐθέλειν ἀπώμοτον· τὸ δὲ «τὴν ἑτέραν ὑπὸ τὴν ἑτέραν» σε σαφῶς εἶπειν καὶ «ἡ διπλὴ τῆς ἀρχῆς», τοῦθ' ἡμᾶς πρὸς τοῖς ἄλλοις ἠνάγκασε πυνθάνεσθαι καὶ διαπορεῖν τί ποτέ σοι βούλεται ἢ ἐξ ἀρχῆς ἀρχή, ἦν δὴ καὶ νῦν αὐθις ἐνταῦθα θατέρω θεραπείαν ἐπινοεῖς· τὰ γὰρ ἄλλα παρατρέχειν ὑπέστην τὴν ἀρχὴν.

(14.) Ὁ τοίνυν ἐφεξῆς ἄρτι τῷ προτεθειμένῳ γέγραφας, ὅτι «κἂν τὴν ἑτέραν καὶ ἐκ τῆς ἑτέρας καὶ ὑπὸ τὴν ἑτέραν

■ Sau: cum ar mai ținti adevărul.

■ «adevărul în sine (ἢ ὄντως ἀληθεια)»: adevărul cel cu adevărat; în ultimă analiză: Dumnezeu, ὁ ὄντως Ὄν, Cel ce este (vezi și Ioan 14, 6: 'Eu sunt calea, adevărul și viața'). Cum să poată ajunge Var'aam pe calea tratării discursive (διαλεγόμενος, cum zice originalul grecesc) la Adevărul ontologic Cel mai presus de planul cuvintelor, când el nu grăiește adevărul din planul cuvintelor, adevărul discursiv, cel sub aspectul corectitudinii?

■ Pasajul «de unde vorbești» este o aluzie, pare-se, la Ioan 8, 44: «iar voi din tatăl vostru diavolul sunteți și poftele tatălui vostru vreți a le face; acela dintru început omorător-de-om a fost, și întru adevăr nu a stat, că nu este adevăr în el; când grăiește minciuna,

Și cum ar mai putea ajunge la adevăr³⁵ atunci când tratează despre adevărul în sine³⁶ cel ce nu pune preț pe adevăr? Dar, de zece ori într-un singur cuvânt învinuindu-ne mincinos cu aceasta, tot de atâtea ori te-ai făcut vădit tuturora de unde grăiești³⁷, mărturisind, totodată, și în chipul acesta, nevinovăția cuvintelor noastre; căci de ai fi avut de adus [asupra noastră] învinuire adevărată, învinuindu-ne o dată și bine, ce trebuință mai aveai de aceasta mincinosă și de un prim atac întemeiat pe aceasta³⁸?

(13.) Iar lucrul pentru care mă vorbești de rău, cum că, datorită țintei – limpede fiind ea – a întregului tău cuvânt, aș fi îmbrățișat opinia contrară ție, e ceva cu care limpede [mă] nedreptățești; că de era așa, nu mai întrebam, nu mă mai nedumeream, ci te osândeam drept eterodox³⁹; pentru că nedumerirea se iscă – tuturor – atunci când ceva nu consună⁴⁰ cu cele vădite și [de toți] mărturisite; așadar nedumerirea e [tocmai] semnul dorinței de-a nu cugeta nimic îndoielnic despre tine. Iar faptul că ai spus limpede «una sub cealaltă» și «îndoirea obârșiei»⁴¹ – acesta (pe lângă altele) ne-a silit a ne întreba și a nu ne dumeri ce e pentru tine 'obârșia din obârșie', pe care, iată, și acum iar o socoți aici [ca] slujii[toa]re celeilalte; că pe celelalte am făgăduit la început că le vom lăsa deoparte.

(14.) Așadar, privitor la ceea ce scrii îndată după aceea, [cum] că [referitor la obârșii] «deși spun despre una și că

---

dintru ale sale grăiește, că mincinos este și tatăl minciunii». Vezi notele 81 la p. 146 și, mai ales, 189 la p. 184.

³⁸ Notăm că în grecește *ἐπιθεσις* înseamnă deopotrivă *atac* și *impostură*.

³⁹ În original e «*ἐτερόφρων*», adică cel ce cugetă altele sau altfel decât ceilalți.

⁴⁰ Când ceva *nu consună* cu opinia comună, nu când ceva este *clar* contrar acestei opinii.

⁴¹ «îndoirea obârșiei»: a considera două obârșii în Dumnezeu, două obârșii thegonice.

λέγω, ἀλλ' ὡς [...] ἡγούμενος ἕκαστον ἐξ ἧς ἐστὶν ὅπως ποτὲ ἀρχῆς, ὑπὸ ταύτην καὶ ἀναφέρεσθαι», εἰ μὲν ἕκαστον ἀπάντων λέγεις τῶν ἀφ' ἧστινοσοῦν ἀρχῆς, τοῖς πᾶσι συντάττεις τὰ ὑπὲρ ἅπαντα καὶ ἀπὸ τῶν κτιστῶν περὶ τῶν ἀκτιστῶν ἀξιοῖς ἡμᾶς πειθεῖν, ὁ πολὺς ῥέων καθ' ἡμῶν ἐμπροσθεν ἀπαγορεύεις παντάπασιν· εἰ δὲ τὸ ἕκαστον τοῦτο πρὸς τὴν ἐξ ἑτέρας ἑτέραν δημιουργικὴν ἀρχὴν ἀναφέρεις, πλεῖν ἢ δύο τὰ ἐξ ἐκείνης ἡμῖν σημαίνεις· τὸ γὰρ 'ἐκάτερον' ἐπὶ τῶν μὴ ὑπερβαινόντων τὴν δυάδα λεγόμενον ἴσμεν, τριῶν δ' 'ἕκαστον' τοῦλάχιστον λέγομεν. Ἐπάφες διη σοι καὶ τούτῳ τὴν πολυχεύμονα γλῶτταν, ἀλλὰ καὶ τὸ 'ὑπὸ' τὴν ἀρχὴν ἀναφέρεσθαι τι τὸ γὰρ 'εἰς' αὐτὴν καὶ 'πρὸς' αὐτὴν τὴν ἀρχὴν ἐκατέραν τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων ἀναφερεσθαι καὶ παρελάβομεν καὶ κατέχομεν, τὸ δὲ 'ὑπὸ' τοῦτο τὴν ἀναφορὰν, ἴν' οὕτως εἶπω, καταφορὰν ἀπεργάζεται καὶ τοῦναντίον παρίστησι τοῦ βουλήματος· οὐδὲ γὰρ τὰς ἐν φιλοσόφοις μοι πάλιν διαιρέσεις προάξεις καὶ τὰ κατ' ἐκεῖνας λεγόμενα, καίτοι κὰν ταύταις ἔχει τινὰ

⁴² «referit»: raportat la obârșia lui, considerat și numit în sistemul de referință centrat pe cauza lui. Sfântul Grigorie citează pe sărite textul lui Varlaam, care scria: «deși spun despre una și că este din alta și că este sub alta, nu mă folosesc de cuvintele acestea ca de unele cu înțelesuri diferite, ci ca având același înțeles, socotind ca fiecare...»; ed. G. Schiro, p. 232. Notăm că în grecește *a referi* (tranzitiv; adică *a raporta* ceva la un sistem de referință) este un sens ulterior al verbului *ἀναφέρω*, al cărui sens de bază este *a purta în sus, a duce în sus*. Sugestiv, verbul este folosit și pentru faptul de a aduce jertfă Dumnezeului Celui de sus, de unde și *anaforaua* liturgică. Așadar, o astfel de *referire/raportare* a unui lucru la cauza lui este percepută inevitabil de mentalul limbii grecești ca o *ridicare* a lui la acea cauză. Un astfel de caz de persistare – lângă sensul propriu-zis (aici: cel de *referire/raportare* la ceva) – a unui orizont semantic primordial (aici: al *mișcării anagogice*) ar fi în românește cel al expresiei *ridicare la putere*, în care, desigur, fără a fi vorba de o mișcare anagogică propriu-zisă, plasăm totuși expresia – instinctiv – în orizontul mișcării.

⁴³ Adică pe Fiul ca fiind din Tatăl sau, iarăși, pe Duhul ca fiind din Tatăl; desigur, Fiul și Duhul sunt numiți aici 'obârșii făcătoare' în raport cu lumea creată, cu zidirea.

este *din* alta și că este *sub* alta, ci [fac aceasta] socotind ca fiecare (ἐκαστον) – *din* care obârșie este – *sub* aceasta să fie și referit⁴²», dacă prin «fiecure (ἐκαστον)» numești orice este *din* vreo obârșie [oricare ar fi ea], [atunci] pui în rând cu toate pe cele [ce sunt] mai presus de toate și cauți ca *din* cele zidite a ne încredința despre cele nezidite, ceea ce mai înainte, mult stropșindu-te asupra noastră, [nouă ne] opreai cu totul; iar dacă prin acest «fiecure (ἐκαστον)» referi o obârșie făcătoare ca fiind *din* alta⁴³, [atunci] ni le arăți pe cele *din* aceea ca [fiind] mai multe de două; că noi pe ἐκάτερον îl știm a se zice despre cele ce nu depășesc doimea, iar pe ἐκαστον despre cele ce sunt cel puțin trei. Asmute-ți, deci, și asupra acestui fapt limba vărsătoare de vorbe multe. Dar [mai este] și [ciudățenia] că ceva se referă 'sub' obârșie; [pentru] că a Se referi 'la' această obârșie și 'spre' această obârșie⁴⁴ fiecure *din* [Cele două] ipostasuri thearhice – [lucrul acesta] și l-am primit [de la Părinți] și îl și ținem; dar 'sub'-ul acesta face – ca să zic așa – *anaforaua*⁴⁵ *kataforá* (coborâre) și dă noima peste cap⁴⁶. Că [doar] nu o să-mi mai pui de față, iarăși, categoriile filosofilor⁴⁷ și argumentațiile clădite pe temeiul lor, deși chiar și în ele acesta⁴⁸

⁴² Prepozițiile *εις* (la) și *πρός* (spre) sunt aici cu acuzativul de mișcare, dând nuanță dinamică; pentru că, dată fiind perihoreza treimică, Cele 'raportate' la 'cauza' lor (Fiul și Duhul, la Tatăl) au o neslăbită tensiune ființială spre aceea, căci – așa zicând – în chip neieșit ies *din* ea, nicipând rupându-Se sau despărțindu-Se de sâmurile Tatălui.

⁴³ «anaforaua»: *referirea/raportarea* ca 'ridicare', ca mișcare anagogică spre cauzator; vezi nota 42, p. 132.

⁴⁴ Cum am spus, în mentalul limbii grecești ideea de *referire/raportare* (ἀνα-φορά) este legată de ridicare, de anagogic. Prin așezarea prepoziției *sub* lângă conceptul de *referire/raportare*, Varlaam răsturna polii câmpului gravitațional al acestei limbi ('penel se strâmbau, iar zborul era în apă' ca să zicem ca Nichita Stănescu). Era ca și cum în loc de 'ridic peste', el zicea 'ridic sub', totuna cu 'cobor', deci prefăcea *ridicarea* în *coborâre*. Pe românește am avea prefacerea – deși nu atât de intensă – a lui *refer/raportez la* în *refer/raportez sub*.

⁴⁷ Împărțirile genurilor în specii etc.

τοῦτο σημασίαν ὑφέσεως. Ἀλλ' οὐ τοῦτο λέγω μόνον, ἀλλ' ὅτι μάλισθ' ὅτι πόρρω ταῦτα τῆς θεοπρεποῦς ἐκείνης ἀναφορᾶς τε καὶ προελεύσεως.

(15.) Ἐρεῖς κάπτι τούτων ἴσως «εἰς μόνην σοι τὴν λέξιν τὸ ἀμάρτημα παρίστασθαι» καὶ παραιτήσεως ἤκιστα δεῖν· ἀλλὰ τὸ τῆς λέξεως ἡμαρτημένον ἐν τοῖς τοιούτοις, ὧ σοφώτατ' ἀνδρῶν, εἰς ἡμαρτημένην ἀπάγει τοὺς ἀκροωμένους διάνοιαν· ὡς οὖν ὁ γνοὺς καὶ μὴ σαφῶς διδάξας ἐν ἴσω καὶ εἰ μὴ ἐνεθυμήθη τοῖς ἀκούουσιν, οὕτως ὁ γνοὺς ὀρθῶς καὶ διημαρτημένως διδάξας ἐν ἴσω καὶ εἰ διημαρτημένως ἔγνωκεν. Εἰ δὲ κἀνταῦθ' ἀποκρίσθαι τὸ ἀμάρτημα περὶ τὴν λέξιν ἐστίν, ἀλλ' οὐ κἀκεῖ περὶ λέξιν, περὶ δὲ λόγους καὶ λόγους πολλούς, οὓς σὺ καλῶς ποιήσας ἐξελὼν κατέλεξον τοὺς ἀπαληλειμμένους, καὶ συνήσεις ὁπόσους. Οὐ μὴν ἀλλ' εἴπερ ἄρα καὶ εἰς λέξιν σοι περιστατο, καθάπερ αὐτὸς φῆς, τὸ ἀμάρτημα, πόσῃν εἰδέναι σε χάριν ἡμῖν ἐχρῆν, οἱ διὰ τὸ πρὸς σὲ σέβας καὶ τὴν γιγνομένην ἡμῖν εὐλάβειαν οὐχὶ σὲ ἀμαρτάνειν ἀπεφηνάμεθα, προβαλλόμενοι δὲ ἀπορίαν σὲ διδάσκαλον ἡμῖν αὐτοῖς ἐπεστήσαμεν, τό γε εἰς ἡμᾶς ἤκον; σὺ δ' ἀντὶ τοῦ διδάσκειν ἐπεξέρχη καὶ χάριν ὀφείλων τῆς πρὸς σὲ εὐλαβείας, ἀναίδειαν καὶ διαβολὴν καὶ λοιδορίαν ἡμῖν ἀνταπέδωκας.

(16.) Ἦν δ' ἀπολογίαν προτείνῃ, καίτοι ψυχρὰν οὖσαν καὶ τὰ πολλαχοῦ καὶ παρ' ἡμῶν αὐτῶν ἐξεληλεγμένα τῶν

⁴⁸ «acesta»: sub-ul.

⁴⁹ Adică: nu doar că, întemeindu-mă pe filosofi, îți semnalez o oportunitate stridentă pe care o creează în general alăturarea prepoziției 'sub' de instinctiv ascendentul termen 'anaforă', ci, întemeindu-mă pe Părinți, fiind vorba de necreată raportare ființială a Fiului și a Duhului la Tatăl și de provenirea Lor din El – cu neieșita Lor ieșire din Acela – îți spun și că aceste categorii filologice și filosofice sunt folosite în chip cu totul necuvenit în cazul de față.

⁵⁰ Vezi *Epistola I^a către Palama* a lui Varlaam 9, 85 (ed. G. Schiro, p. 232; ed. Fyrigos, p. 200): «[privitor la obârșii] deși spun despre una și că este *din* alta și că este *sub* alta, nu mă folosesc de cuvintele acestea ca de unele cu înțeleșuri diferite, ci ca având același înțeles, socotind ca fiecare (*εκαστον*) – din care obârșie este – *sub* aceasta să fie și referit. Dacă, deci, greșesc, greșeala îmi stă doar în [folosirea unui] cuvânt [nepotrivit]»; adică nu e o vreo greșeală

are un oarecare înțeles de coborâre. Însă [eu] nu spun doar aceasta, ci [și] că acestea sunt cât se poate de departe de acea *anaforă* și *provenire* cu-dumnezeiască-cuviință⁴⁹.

(15.) Zice-vei, poate, și despre acestea că «greșeala îți stă doar în [folosirea unui] cuvânt [nepotrivit]» și că nu-i nevoie de nici o apologie⁵⁰; dar în astfel de lucruri – o, preaînțeleptule între bărbați – greșeala [legată de alegerea] cuvântului îi abate pe cei ce ascultă la înțelegere greșită; că precum cel ce cunoaște [ceva] și nu învață limpede [pe alții lucrul acela] e ca și cum n-a vorbit ascultătorilor, tot așa cel ce cunoaște drept și învață greșit [pe alții] e ca și cum greșit a cunoscut⁵¹. Dar și dacă aici greșeala ta e una de cuvânt, nu însă și dincolo e una de cuvânt, ci de cuvinte, și încă multe cuvinte, pe care bine ai face, scoțându-le deoparte, să le iei la număr, și o să-ți dai seama câte sunt. Și nu doar atât, că și de-ar fi – precum zici tu – greșeala ta una de cuvânt, cu câtă mulțumire nu ne-ai fi dator nouă, celor ce, pentru cinstea ce îți purtăm și pentru convenitul bun simț, nu am zis despre tine că ai greșit, ci, punându-ți înaintea nedumerirea [noastră], te-am pus învățător nouă înșine, pe cât ne-a fost cu puțință? Iar tu, în loc să ne înveți, te năpustești [asupra noastră] și, deși dator fiind[u-ne] cu mulțumire pentru buna cuviință față de tine, nerușinare și clevetire și ocară ne-ai răsplătit nouă.

(16.) Dar apologia pe care o propui – măcar că e rece⁵² și socotește cu neputință de răsturnat [învățăturile] Lati-

---

la nivelul sensurilor, ci doar la nivelul cuvântului. Prin urmare, Varlaam consideră că nu e nevoie să dea lămuriri doctrinare, să își facă apologia.

⁴⁹ Degeaba profesorul cunoaște un lucru, dacă nu îl predă clar; căci, nepricepându-l elevii, e ca și când profesorul nu le-a predat lucrul acela. La fel, degeaba cunoaște cineva corect un lucru, dacă îl spune greșit celorlalți; pentru ceilalți e ca și când greșit l-ar fi cunoscut și el însuși.

⁵² Adică: seacă.

Λατίνων ὡς ἐξεληλέγχθαι ἀδυνάτως ἔχοντα προβαλλομένην, ὅμως δεχομέθα· τὴν γὰρ ἔλλειψιν αὐτῆς τὸ δι' ὃ γέγονεν ἐκβεβλημένον ἀναπληροῦν διαγέγονεν· ἃ δὲ κατηγορεῖς ἡμῶν ὡς τοὺς ὁμογενεῖς σοι διαβαλλόντων ἐπὶ τῶν δύο ἀρχῶν, σὴν χάριν καὶ τοῦθ' ἡμῖν γέγονε τὸν ἀγνωμόνως διατεθέντα· τὸ γὰρ ἡμαρτημένον, ἔστω δὲ περὶ τὴν λέξιν ὡς αὐτὸς φῆς, θέλων ἐξελέγξαι σαφῶς—σιωπᾶν γὰρ οὐκ ἦν, περὶ θεοῦ γὰρ ἦν—ἵνα μὴ σοι προσάπτηται μέμφις, εἰς ἐκείνους δεῖν ἔγνων περιτρέψαι τοὺς λόγους· ὅτι γὰρ ἐκείνοι μὴ δύο ἀρχὰς αὐτόθεν λέγουσιν εἰδέναι με, μαρτυρήσει παρ' ὑμῖν ὧν ὁ πρῶτος πρὸς αὐτοὺς ἡμέτερος λόγος ἀπαντῶν πρὸς ἐκείνους οὕτως: «Ὑμεῖς δὲ τί φάτε οἱ τὰς δύο λεγοντες ἐπὶ τῆς θεότητος ἀρχάς; Τί γάρ, εἰ μὴ φανερώς τοῦτο λέγετε, ἀλλ' ἐξ ὧν λέγετε τοῦτο συνάγεται»; Λέγων οὖν ἐκεῖ μὴ φανερώς τοῦτο λέγειν αὐτοὺς, πῶς ἂν νῦν ὑπὲρ τοῦτου πρὸς αὐτοὺς ἐποιούμην τὸν λόγον, εἰ μὴ τὸ σὸν βλάβος ὑπολογιζόμενος ὡς ἐνὸν συσκιασαι διενουούμην;

(17.) Ἀλλὰ μὲν οὖν οὐδ' ἔξω μοι λόγου παντελῶς οὗτος ὁ λόγος, οὐδὲ διαβολὴ τελεία, ὡς γε ῥήθης, εἰ καὶ αὐτόθεν πρὸς ἐκείνους ἐλέγετο· μὴ γάρ, ὡς ἀπὸ Λατίνων ὧν, ἀνεπιγνώμονας ἡμᾶς οἴου τῶν ἐκείνοις ἐσφαλμένων ῥημάτων τε καὶ δογματῶν· ἀλλ' εἰσὶ μὲν οἱ καὶ νῦν τοῦτο λέγουσι σαφῶς ὡς αἱ δύο μία, ὅσοι τῶν πρὸς αὐτοὺς ἀπὸ τῶν ἡμετέρων ἀμελέτητοι συγγραμμάτων· πρὸ δὲ χρόνων ἱκανῶν καὶ τοῖς ἐλλογιμωτάτοις αὐτῶν ἐπεχωρίαζε τοῦτο, καὶ μαρτυροῦσι τοῦτο τὰ παρ' ἡμῖν ἐκείνων συγγράμματα δευτέραν λεγόντων ἀρχὴν τὸν υἱὸν τοῦ ἁγίου πνεύματος· ὁ τοίνυν λέγων τὸν υἱὸν οὐκ ἀρχὴν μόνον, ἀλλὰ καὶ δευτέραν, ἀρ'

³³ Din scrierile Părinților.

³⁴ Vezi, mai sus, nota 20, p. 123.

³⁵ *Cuvântul I Apodictic*, prolog, ed. Hristou, vol. I, p. 26.

³⁶ De vreme ce Latiniile nu susțineau pe față teza existenței a două obârșii în Dumnezeire, sfântul Grigorie nu găsize de cuviință să li se împotrivescă. Dacă în cele din urmă își scrie cele două *Cuvinte* împotriva tezei acesteia, o face din pricina lui Varlaam, pe care îl vede susținând teza; și, pentru a-l acoperi pe acesta, își adresează *Cuvintele* – chipurile – Latinilor, deși lui Varlaam îi erau practic adresate.

nilor cele în multe locuri⁵³ răsturnate, și chiar și de noi înșine – totuși o primim; pentru că lipsa ei i-o plinește scoaterea afară a lucrului aceluia pentru care a fost scrisă⁵⁴. Cât despre cele din pricina cărora ne învinuiești că îi clevetim pe cei de-un-neam cu tine privitor la cele două obârșii, tot spre binele tău, al celui nerecunoscător, le-am scris [pe acestea]; că greșeala – fie ea și de cuvânt, precum zici tu – voind să o înfierz limpede (că nu era cu puțință a o trece sub tăcere, că despre Dumnezeu era [vorba]), ca învinuirea să nu te atingă pe tine, am socotit că asupra aceloră trebuie abătute cuvintele. Iar că eu știu că aceia nu spun pe față 'două obârșii' o mărturisește întâiul nostru cuvânt de la noi către ei, răspunzând către aceia astfel: «Voi, dar, ce ziceți, cei ce vorbiți de două obârșii în dumnezeire? Ce, dacă nu o spuneți pe față, oare aceasta nu reiese din ceea ce ziceți?»⁵⁵. Zicând [eu], așadar, acolo că ei nu spun aceasta [în chip] arătat, pentru ce să-mi fi îndreptat către ei cuvântul despre aceasta, dacă nu pentru că am gândit să acopăr, pe cât cu puțință, vătămarea ta⁵⁶?

(17.) Dar chiar și adresat propriu-zis aceloră, cuvântul acesta nu mi-ar fi fost nicidecum cu totul fără rost, nici curată clevetire, cum ai socotit; să nu crezi – fiind tu dintre Latini – că nu avem știință de vorbele și dogmele lor greșite; că sunt [între ei] unii care și acum zic limpede că cele două sunt una, care nu au citit scrierile alor noștri către ei; iar cu mulți ani în urmă și la cei învățați ai lor era încetățenită această părere și mărturisesc despre aceasta scrierile pe care le avem de la aceia, în care Fiul este numit a doua obârșie a sfântului Duh; cel ce Îl numește, deci, pe Fiul nu doar 'obârșie' [și atât]⁵⁷, ci și

⁵³ Nu Îl numește, simplu, ἀρχή (obârșie), ci δευτέρα ἀρχή (o a doua obârșie); vezi învățătura ortodoxă despre Treime a Teologului (Grigorie), în care Tatăl este numit το ἀναρχον, adică Ceea ce este fără obârșie, Fiul ἡ ἀρχή, adică obârșia, iar sfântul Duh το μετὰ τῆς ἀρχῆς, adică Ceea ce este [dimpreună] cu obârșia; vezi Omilii 42 (*Supremum vale*), 15, PG 36, 476.

οὐ δύο λέγει φανερώς ἀρχάς; Εἰ δὲ νῦν τοῦτ' ἀφῆκαν, χάρις τοῖς κατασιγάσασιν αὐτοὺς ἀντιρρητικοῖς τῶν ἡμετέρων λόγοις, ὥσπερ καὶ τῷ κατ' ἐπωνυμίαν Νικηφόρῳ πρὸς αὐτοὺς πεφηνότι· μετὰ γὰρ τοὺς ἐκείνου πρὸς αὐτοὺς λόγους, οὐκέτι τολμῶσιν οἷς αὐτῶν μέτεστί πως συνέσεως τῆς ἀπωλείας λέγειν ἡμᾶς, ὥσπερ ἡμεῖς ἐκείνους.

(18.) Τὸ δὲ ἀπὸ τῶν ἐκείνοις συγχωρουμένων δεῖν ἡμᾶς πρὸς αὐτοὺς διαλέγεσθαι, σύμφημι καὶ αὐτός· μέχρι δ' ἂν μίαν πηγὴν ἀκούω, μίαν ἀρχὴν, μίαν θεογόνον θεότητα, καὶ τοὺς λέγοντας ταῦτα καὶ παρὰ Λατίνοις σεπτούς, ἀπὸ τῶν συγκεχωρημένων Λατίνοις πρὸς αὐτοὺς διαλέγομαι· παρ' ἑαυτοῖς γὰρ ἔχουσι καὶ τιμῶσιν ὡς θεηγόρους τοὺς ταῦτα λέγοντας περὶ τοῦ τῶν φώτων πατρός· εἰ δὲ καὶ τὸν υἱὸν θεογόνον ἐφ' ἡμῶν ἐροῦσιν, ἡμεῖς ἐροῦμεν ἐκείνοις μὴ κατα τὰ συγκεχωρημένα σφίσι προάγειν τὸν λόγον· ἡμῖν δ' ἀπὸ τούτου κατασκευάζουσιν οὐκ ἔξω τῶν κἀκείνοις συγκεχωρημένων ὁ λόγος ἔσται. Ἄ δὲ σὺ φῆς, ἐκείνους ὑποκρινόμενος κἀκείνους ὑπὲρ ἡμᾶς δικαιοῦσαι φιλονικῶν, ὡς ὁ υἱός, εἰ καὶ πηγὴ, ἀλλ' ἐκ πηγῆς, καὶ ὡς ἦττον πηγὴ καὶ ὡς πρὸς θάτερον μόνον πηγὴ, ταῦθ' ἡμεῖς οὔτε σοι οὐτ' ἐκείνοις συγχωρήσομεν ἀκολούθως ἑαυτοῖς οἰομένοις λέγειν, μέχρις ἂν διδασκάλῳ χρῶνται τῷ εἰπόντι, «μόνη πηγὴ τῆς ὑπερουσίου θεότητος ὁ πατήρ»· οὐδὲ γὰρ εἶπε 'μόνη πηγὴ οὐκ ἐκ πηγῆς', οὐδὲ 'μία μᾶλλον πηγὴ', οὐδὲ 'μόνη ἀπλῶς πάσης θεότητος πηγὴ'. Ὡστ' ἐκείνοι μὲν τοῖς παρ' ἑαυτῶν συγκεχωρημένοις οὐχ ἔπονται, ἡμεῖς δ' ἀπὸ τῶν αὐτοῖς συγκεχωρημένων πρὸς αὐτοὺς τοὺς λό-

* Este vorba – cel mai probabil – de Nichifor Isihastul (sau 'Nichifor din singurătatē'), unul din dascălii athoniți ai isihasmului, care – pe lângă scrierile isihaste – a scris și împotriva Latinilor (sfârșitul secolului al XIII-lea); vezi Vasiliios Pseftongas, *Nichifor Italianul. Despre Sfânta Treime și iconomia lui Dumnezeu-Cuvântul* (introduce, text și comentarii; în gr.) în *Anuarul Facultății de Teologie din Tesalonic* 23, 1978, p. 207.

⁹⁰ «le primesc»: le acceptă; adică de la puncte sau premise comune.

⁹¹ Cu înțelesul din psalmicul «până ce voi fi» (145, 2): câtă vreme.

⁹² de la aceasta: de la familia de expresii pomenită: un izvor etc.

⁹³ 'e izvor al Duhului', zicea Varlaam.

‘a doua [obârșie]’, nu e limpede, așadar, că vorbește de două obârșii? Iar dacă acum au lăsat aceasta [deoparte], [e] mulțumită cuvintelor alor noștri împotriva lor, care le-au astupat gura, precum cele ale lui Nichifor, celui cu numele purtării-de-biruință⁵⁸; că după cuvintele aceleia către ei nu mai cutează – aceia dintre ei care mai au un dram de înțelepciune – să ne numească [fii] ai pierzării, precum noi pe ei.

(18.) Iar că noi trebuie să dialogăm cu ei [pomind] de la cele ce [și] ei le primesc⁵⁹, [cu aceasta] și eu sunt de acord. Până ce⁶⁰ aud un [singur] izvor, o [singură] obârșie, o [singură] dumnezeire *theogonă* și că cei ce zic acestea sunt prețuiți și de către Latini, de la cele primite și de către Latini dialoghez [deci] către ei; căci [și] ei au [oameni] care spun acestea despre Părintele luminilor și îi cinstesc ca pe niște grăitori-de-Dumnezeu; iar dacă și pe Fiul ni-L înfățișează ca *theogon*, noi le vom spune că vorbesc împotriva celor primite de ei înșiși; iar noi, pornind de la aceasta⁶¹, nu vom ieși dintre hotarele celor recunoscute și de ei. Iar cele ce zici tu, pe ei reprezentându-i și sfădindu-te cu noi ca să le dai dreptate lor, cum că Fiul, deși [numit] izvor, dar [se subînțelege că e izvor] din izvor, și [cum că e] izvor în mai mică măsură și [e] izvor doar către unul din ceilalți doi⁶², pe acestea noi nu le vom îngădui nici ție, nici aceluia – celor ce li se pare a vorbi consecvent cu ei înșiși – atâta timp cât îl socotesc loruși învâțător pe cel ce zice «singurul izvor al dumnezeirii celei mai presus de fire Tatăl [este]»⁶³; că nu a zis ‘singurul izvor [care] nu [e] din izvor’, nici ‘singurul izvor în mai mare măsură’, nici ‘singurul izvor [în chip] simplu al întregii dumnezeiri’. Încât [e limpede], pe de o parte, [că] ei nu urmează [tezelor] celor de ei înșiși primite, iar, pe de alta, [că] noi [ne]

⁶⁰ Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* II 5, PG 3, 641 D.

γους ποιούμεθα, μὴ συκοφαντικῶς, ὡς γε αὐτὸς οἶει, μηδὲ παρὰ θύρας ἀπαντῶντες αὐτοῖς.

(19.) Τῷ δ' ἡμῶν παραδειγματι συνεπιλαμβάνη πάντα τὰ τῶν πατέρων παραδειγματικῶς εἰρημένα περὶ θεοῦ· τί γὰρ πρὸς τὴν ἀνείκαστον φύσιν ἐκείνην ἀφωμοιωμένον ἐξευρεθησεται; Εἰ δ' ἦν καὶ τυχεῖν, οὐδ' οὕτως ἂν ἦν ἐκεῖνο παράδειγμα πάντα ἐξισάζον τῷ προκειμένῳ· ἄλλο μὲν οὖν ἔστι τὸ παράδειγμα καὶ τὸ δι' ὃ παράδειγμα γέγονεν, ἀλλ' οὐχ ὅτι ἄλλο, οὐδὲ παράδειγμα, ἀλλ' εἰ μὴ ἄλλο οὐδὲ παράδειγμα· σὺ δ' ἀπὸ τῶν ἑτεροτήτων κρίνεις ἡμῖν τὸ παράδειγμα καὶ τοὺς Λατίνους αὐθις ὑποκρινη πρὸς ἀπορίαν, ὡς γε αὐτὸς δοκεῖς, τὴν μεγίστην καθιστῶντας ἡμᾶς, ὡς ἂν εἰ παρὰ τὴν στροφὴν σοι τῆς γλώττης ἦν, κακῶς ἢ μὴ κακῶς ἐκεῖνους θεολογεῖν· ἀλλὰ μὴ οὕτω νόμιζε· πολλοὶ γὰρ καὶ προ σοῦ καὶ ἐπὶ σοῦ καὶ σοῦ οἰαδήποτε λέγοντος κακοδόξους αὐτοὺς ἀπελέγξουσι.

(20.) Τί δ' ὅταν ἡμεῖς μὲν λέγωμεν ὡς, εἰ καὶ χωρὶς ἐκάστη τῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων αἰτία καὶ ἀρχὴ λέγεται τῶν ὄντων, ἀλλ' οὐδὲν ἦττον μία ἔστιν ἡ αἰτία καὶ ἀρχὴ τῶν ὄντων, σὺ δὲ φησὶ ἀληθὲς μὲν εἶναι τοῦτο, τοῖς δὲ Λατίνοις βοηθεῖν· ἀρ' οὐχὶ τὸ ἀπεριτρεπτον τοῖς ἐκείνων δόγμασι λαθῶν ἐμαρτύρησας; Εἰ γὰρ τὸ ἀληθὲς ἐκείνοις βοηθεῖ, τίς ὁ περιτρέψων τοὺς ὑπὸ τοῦ ἀληθοῦς βοηθουμένους; Εἰ μὲν γὰρ 'δοκεῖ βοηθεῖν' ἔλεγες, εἶχεν ἂν τινα θεραπείαν ὁ λόγος· νῦν δὲ σαφῶς οὕτωςι γράφεις, ὅτι καὶ ἀληθὲς ἔστι καὶ τῷ ἐκείνων δόγματι βοηθεῖ. Τί δ' ὅτε πάλιν ἡμῶν λεγοντων ὡς «τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι προάγοντος τὰ πάντα μία παντων ἡ ἀρχὴ ἔστιν», αὐτὸς αὐθις ἐπιφέρεῖς ὡς καὶ Λατίνοί γ' ἂν οὕτω φαίεν, ὡς τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ ἐκπορεύοντος τὸ πνεῦμα, μία λοιπόν

¹⁴ Adică. spunând lucruri străine de subiectul discuției, care nu provin din premisele comune.

¹⁵ Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, G. Schiro, p. 238 și urm.; este vorba de paradigma din *Epistola I^a către Achindin* 6: 'Adam-Eva-Seth'.

¹⁶ De nereprezentat, căreia nu-i putem afla paradigmă potrivită propriu-zis.

alcătuim cuvintele către ei [pornind] de la [tezele] cele de ei înșiși primite, [deci] nu răspunzându-le calomniator, precum socoți tu, nici bătând câmpii⁶⁴.

(19.) Dar paradigma noastră⁶⁵ este susținută de toate câte paradigmatic s-au zis de Părinți despre Dumnezeu; că ce se va [putea] găsi asemănător cu firea aceea de neînchipuit⁶⁶? Iar de s-ar și întâmpla să se găsească, nici așa paradigma aceea nu ar fi întru totul deopotrivă cu ceea ce este închipuit în ea, că altceva, desigur, este paradigma decât lucrul pentru care s-a făcut paradigma; că faptul de a fi altceva nu o împiedică să fie paradigmă, ci [dimpotrivă], de nu ar fi altceva, nici nu ar putea fi paradigmă; tu, însă, [nu de la asemănările paradigmei cu ceea ce este închipuit în ea, ci] de la deosebirile [față de aceea] ne judeci nouă paradigma și iarăși răspunzi în numele Latinilor, punându-ne – ți se pare ție – într-o foarte mare încurcătură; de parcă de învârtirea limbii tale ține [a hotărî] dacă bine sau rău teologhisesc aceea; dar nu socoti așa; că mulți și înaintea ta, și în vremea ta, și orice ai zice tu, îi vădesc pe ei de rău-slăvitori.

(20.) Și zicând noi că, deși separat fiecare din ipostaurile thearhice se numește pricină și obârșie a celor ce sunt⁶⁷, nu e însă mai puțin adevărat că una e pricina și obârșia celor ce sunt, tu cum spui că adevărat este, dar aceasta ajută Latinilor⁶⁸? oare nu mărturisești pe ascuns că dogmele acelora sunt cu neputință de răsturnat?; căci, dacă adevărul ajută acelora, cine îi va putea răsturna pe cei ajutați de adevăr? Că de-ai fi zis 'pare a le ajuta', am mai fi putut găsi înțeles sănătos în spusele tale; dar, așa, [tu] scrii limpede și că e adevărat, și că ajută dogmei acelora. Și cum de zicând noi, iarăși, că «prin Fiul în sfântul Duh aducându-le Tatăl pe toate [la ființă], una [singură] e obârșia tuturor»⁶⁹, tu iar conchizi că și Latinii ar zice

⁶⁵ A zidirilor.

⁶⁶ *Ibidem*, p. 235.

⁶⁹ *Epistola I^a*, 5.

ἔστιν ἡ ἀρχὴ τῆς θεότητος; Ἄρα τὸ σαθρὸν τῶν κατ' ἐκείνους δογμάτων ὅσον κατείληφας; Ἀλλὰ κατάθου τὸ φρόνημα καὶ μεταδιδασχθήσῃ τὸ ἀσφαλές, μᾶλλον δὲ καὶ σὺ παρὰ σαυτοῦ τοῦτ' εἶση καλῶς· ἐπαινῶ γὰρ τὸν εἰπόντα τὴν ταπεινωσιν ἀληθείας εἶναι ἐπιγνώσιν.

(21.) Ἀλλὰ πῶς οἱ μὲν ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ τὰ πάντα λέγοντες γενέσθαι, μίαν διὰ τοῦτο καλῶς δοξάζουσιν ἀρχὴν τῶν πάντων, τοῖς δ' ἐκ τοῦ πατρὸς διὰ τοῦ υἱοῦ λέγουσι τὸ πνεῦμα, μίαν ἀρχὴν ἥκιστα συγχωροῦμεν διὰ τοῦτο λέγειν; Ὅτι ἐκεῖ μὲν ἡ δημιουργικὴ δύναμις κοινή, ἐνταῦθα δὲ οὐ κοινόν τὸ θεογόνον. Εἰ δ' οἱ Λατίνοι καὶ τοῦτ' ἐροῦσι τῶν κοινῶς ἐπὶ τῆς ἀνωτάτω τριάδος λεγομένων, ἀλλ' ἡμεῖς ἀπελέγξομεν αὐτούς, τὰς τε θεοπνεύστους προβαλλόμενοι γραφὰς καὶ προσέτι δύο πνεύματα δεικνύντες ἐντεῦθεν δοξάζοντας αὐτούς, ἐν ᾧ τε καὶ ὁ καὶ τετράδα ποιῶντες τὴν ἄκτιστον τριάδα· αἱ μὲν γὰρ προηγμένα τῶν ὑποστάσεων ἐκεῖ κτισταί, ἐνταῦθα δ' ἐξ ἀνάγκης ἔσται καὶ τετάρ-

Prin expresia «din Tatăl prin Fiul», adică prin exact aceeași expresie.

«acolo»: în primul caz, cel al zidirii lumii.

«obștească»: comună tuturor Ipostasurilor Treimii.

«aici»: în cazul al doilea, al theogoniei.

Trinomul «ὁ πατήρ δι' υἱοῦ ἐν ἀγίῳ πνεύματι (Tatăl prin Fiul în Duhul Sfânt)» (vezi, de pildă, Athanasie cel Mare, *Către Serapion I*, 28-31, PG 26 596 C-601 A; Vasile cel Mare, *Răsturnarea cuvântului apologetic al rău-credinciosului Eunomie* 38, PG 29, 664 C-665 A; Grigorie al Nyssei, *Către Avlavie*, PG 45, 125 C-129 C) este referit de Părinți în cazul zidirii lumii, considerat echivalent cu «μία ἀρχή (o singură obârșie)» și ilustrând puterea creatoare, însușire comună Ipostasurilor Treimii. În spiritul Latinilor, Varlaam, reducând trinomul doar la primii doi termeni, adică la partea «ὁ πατήρ δι' υἱοῦ» – pe care tacit, probabil datorită Crezului, o percepea ca «ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ», adică «din Tatăl prin Fiul» – o strămuta apoi din planul cosmogoniei în planul theogoniei, aplicând-o cazului purcederii Duhului, considerând-o și aici echivalentă cu «μία ἀρχή (o singură obârșie)». Sfântul Grigorie specifică faptul că, prin acest demers, se atribuie practic și Fiului însușirea theogonă a Tatălui, aceea de a purcede (pe Duhul). Notând clar și formula pe care o subînțelegea

aceasta, că prin Fiul purcezându-L Tatăl pe Duhul, una este deci obârșia dumnezeirii? Oare tu ai priceput [vreodată] câtă le este putrejunea dogmelor? Ci smerește-ți cugetul și vei învăța nealunecarea, mai bine zis și tu de la tine însuși o vei ști bine pe aceasta; ferice de cine a zis că smerenia e cunoștința adevărului.

(21.) Dar cum se face că cei ce spun că *din Tatăl prin Fiul* s-au făcut toate bine dogmatisească – prin [spusa] aceasta – una [a fi] obârșia tuturor, dar celor ce spun că *din Tatăl prin Fiul* [este] Duhul nu le îngăduim cătuși de puțin ca – în urma [expresiei⁷⁰] acesteia – să vorbească despre o singură obârșie? Păi acolo⁷¹ puterea făcătoare e comună⁷², pe când aici⁷³ nu comună este [însușirea] teogonă. Dacă, deci, Latini vor zice că și aceasta [teogonia] este între însușirile comune ale preainaltei Treimi, noi le vom sta împotriva, punându-le dinaintea scripturilor cele de-Dumnezeu-însuflate, ba și vădindu-i, de aici, cum că [ei] introduc două Duhuri, – pe Cel *în Care* și pe Cel *Care* – și fac pătrime Treimea cea nezidită⁷⁴; căci acolo ipostasurile aduse la ființă sunt zidite, astfel că vom avea aici,

---

Varlaam («ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ»), sfântul Grigorie aplică, mai de parte, raționamentul acestuia nu doar primei părți a trinomului, ci întregului trinom. Astfel că formula ὁ πατὴρ δι' υἱοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι = μία ἀρχή, strămutată din cosmogonie în teogonie, va implica faptul că ceea ce se purcede ca dintr-o singură obârșie «ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ (din Tatăl prin Fiul)» se va purcede automat și «ἐν πνεύματι (în Duhul)», din *toți Trei* ca dintr-o singură obârșie, de vreme ce așa era formula completă a Părinților. Prin urmare vom ajunge la absurditatea de a avea două Duhuri (!), Unul purceзатор și Unul purces, adică «Cel *în Care*» se face purcederea și «Cel *Care*» rezultă din purcedere; în cazul acesta Treimea va deveni, nebunește, 'Pătrime'. Vezi și *Epistola I^a către Achindin*, paragraful 7. Vezi, de asemenea, și paragraful 71 al celui de-al doilea cuvânt *Despre purcederea sfântului Duh*, unde sfântul Grigorie consemnează un alt asemenea caz în care raționamentele lui Varlaam duc la transformarea Treimii în 'Pătrime'.

τη ἄκτιστος ὑπόστασις· εἰ δὲ μή, κτιστῆ πάλιν ἔσται ἢ τοῦ πνεύματος, ὃ καὶ συγγενέστερον τοῖς τούτων λόγοις· ἐπὶ γὰρ τὴν κτίσιν ἤλθε διὰ μέσης ὁ θεὸς θεότητος, ἀλλ' οὐκ ἐπὶ τὴν θεότητα τοῦ πνεύματος· ὃ δὲ φῆς πάντων ἀτοπώτατον, λίαν ἐκτόπως ἐνόησας· παρηνέχθη δὲ σου ἢ στερορῆς τῷ τῆς μοναρχίας ὁμωνύμῳ· τρόπος γὰρ ἕτερος δημιουργικῆς ἐστὶν ἀρχῆς καὶ τῆς κατ' αὐτὴν μοναρχίας καὶ τῆς ἀρχῆς καὶ μοναρχίας ἐκείνης ἕτερος, ἢ τῆς θεογονίας ἐστὶν ἐπωνυμιον, ὅς καὶ σώζεται τῷ τὸν υἱὸν καὶ τὸ πνεῦμα τὴν ὑπαρξίν ἔχειν ἐκ πατρὸς, ὡσπερ ἐκεῖνος τῷ δι' υἱοῦ ἐν ἀγίῳ πνεύματι δημιουργὸν εἶναι τὸν πατέρα, ὡς καὶ τῷ θεοσόφῳ

⁷⁵ Dacă 'produsul' purcederii celei *din Tatăl prin Fiul* (în *Duhul*) nu îl vom plasa în planul nezidit (ajungând astfel la apariția 'Pătrimii'), atunci îl vom plasa automat în planul zidit, deci ipostasul Duhului va fi zidit.

⁷⁶ «Iar de nu»: iar de nu socotesc Latinii theogonia între însușirile cele comune Treimii, dacă doar o consideră a Tatălui și a Fiului și o exprimă prin formula [*din*] *Tatăl prin Fiul* și pretind că aceasta înseamnă o *singură obârșie*.

⁷⁷ În opinia noastră, ca în multe alte cazuri, acest «iarăși» înseamnă aici «pe de altă parte», reluând expresia dinainte («iar de nu»). Ar putea fi însă legat de cuvintele ce urmează după el (în sensul 'iar de nu, *tot* zidit va fi ipostasul Duhului'); dar aceasta doar dacă socotim că din cele două variante la care ducea teza theogoniei ca însușire comună Persoanelor Treimii (ori 'dogma Pătrimii' ori 'creat Ipostasul Duhului') Latinii nu 'optează' pentru prima.

⁷⁸ Sfântul Grigorie precizează că dintre cele două variante puse înainte de el – ori 'Pătrimea', ori 'Duhul creat' – mai aproape de cugetul Latinilor este cea de a doua. Aberația de a socoti creat ipostasul Duhului este înrudită cu spiritul cuvintelor Latinilor întrucât, desigur, aceștia susțin că harul Duhului (așa zisa 'grație divină') e creat.

⁷⁹ Formula 'Tatăl prin Fiul', adică tema întregului paragraf, ia aici forma 'Dumnezeu prin Dumnezeirea mijlocie' (sau și 'mijlocitoare', prin prisma lui I *Timotei* 2, 5). Întrucât Părinții, 'invocați' de Latini, au folosit formula cu pricina privitor la relația Tatălui cu zidirea (vezi și *Epistola I' către Achindin* 7: «că *Tatăl prin Fiul* zidește și sfințește și *prin mijlocirea Fiului* plăsmuiește și sfințește»), nu privitor la relația Tatălui cu Duhul, adică la faptul de a-L purcede Tatăl pe Duhul, dacă Latinii aplică această formulă Duhului (mai precis: 'venirii la existență' a

în mod necesar, și al patrulea ipostas nezidit⁷⁵. Iar de nu⁷⁶, iarăși⁷⁷, zidit va fi ipostasul Duhului (ceea ce și este mai aproape de cuvintele lor⁷⁸), pentru că în zidire – nu în dumnezeirea Duhului – a venit Dumnezeu prin dumnezeirea mijlocie⁷⁹. Iar ceea ce zici e lucrul cel mai absurd dintre toate, foarte aiurea l-ai cugetat; căci ai fost păcălit de omonimia cuvântului 'monarhie'; că un înțeles are acest cuvânt în ceea ce privește obârșia ziditoare, și alt înțeles are cu privire la acea obârșie totuna cu theogonia; care [din urmă înțeles] dăinuie prin aceea că din Tatăl Își au existența Fiul și Duhul, precum și acela [primul]

Duhului), atunci Duhul va aparține planului zidirilor, deci va fi zidit. Argumentul acesta îl aducea sfântul Grigorie și în finalul primei antiepigrafii: «cel ce spune, așadar, că Duhul provine *prin* Fiul și *din* Fiul, sub aspectul dării [Lui oamenilor], bine înfățișează consimțirea Tatălui și a Fiului. Căci prin bunăvoința Tatălui și a Fiului este Duhul Sfânt dat celor vrednici, împreună-binevoind și El. Pe când latinofrenii aceștia, conchizând nebunește că *prin* Fiul și *din* Fiul Își are Duhul existența, lucru al binevoirii și al voinței – și prin urmare creatură, și nu rod al firii dumnezeiești – Îl înfățișează pe Duhul a fi, în chip eretic. Căci, după sfințitul Damaschin, *zidirea* [e aceea care] este lucru al voinței dumnezeiești, iar nu *dumnezeirea* – departe de noi aceasta! Că nu a *voinței* dumnezeiești, ci a *firii* dumnezeiești – iarăși, după același [Damaschin] – este cea mai-dinainte-de-veci și veșnica naștere și purcedere». Se pare că sfântul Grigorie introduce aici această nouă formă a expresiei pentru a folosi omonimic termenul *dumnezeire* (numindu-L atât pe Fiul, cât și pe Duhul) spre a-l pregăti apercetiv pe Varlaam, dându-i un preliminar exemplu de omonimie, înainte de a-i preciza (imediat mai jos) omonimia cuvântului *monarhie*, de care acela fusese păcălit. În sprijinul ipotezei noastre stă și faptul că, reluând pasajul acesta în *Îl Varlaam* 7, sfântul Grigorie îi 'întetește' încă omonimia, înlocuind *zidirea* cu *dumnezeirea prin înfiere și har*, adică cu omul; astfel că *dumnezeire*, pe lângă faptul de a-l desemna pe Fiul și pe Duhul, poate referi deja aici și *lucrarea nezidită a Treimii* (ceea ce este un loc comun al învățăturii sfântului), operând deci o nouă *deschidere* a cuvântului, în această joacă cu omonimia. Lămurind sensurile multiple ale termenului *dumnezeire* sfântul Grigorie zice altundeva: «Iar când zicem *Dumnezeu* sau *Duh* sau *dumnezeire* nu totdeauna

Μαξίμω καὶ τοῖς ἄλλοις πατράσι συνδοκεῖ, οἷς αὐτὸς σὺν ἡμῖν ἀπηρυθριασμένως ἀντιλέγων ἐγκαλύφθητι· καὶ γοῦν κατ' οὐδὲν ἄτερος θατέρω τρόπῳ λυμαίνεσθαι πέφυκεν.

(22.) Ὅτι δ' οὐ σὸν ἐστὶ περὶ θεοῦ λέγειν ὡς «οἷον φῶς ἐστὶ, μᾶλλον δὲ πηγὴ φωτὸς νοεροῦ τε καὶ αὔλου», τοῦτο ἀληθὲς εἰρηκας· ἀκούσεις δὲ πῶς, συνήσεις δὲ πῶς, πιστεύσεις δὲ πῶς, ὅς γε τοὺς μὲν ἔξω σοφοὺς 'θαυμασίους' καὶ 'θεόπτας' καὶ 'πεφωτισμένους' ὀνομάζεις ἐν τῷ πρὸς ἡμᾶς σου λόγῳ καὶ τοὺς αὐτοῖς πιστεύοντας θαυμαστοὺς καὶ ζηλωτοὺς καὶ αἰδήμονας, διὸ οὐδ' ἔξω, ἀλλὰ 'παλαιοὺς' σοφοὺς ἀποκαλεῖς σεμνύνων, τοὺς δ' ἐν ἡμῖν διὰ τῆς φυλακῆς τῶν θειῶν ἐντολῶν καὶ τῆς καθ' ἡσυχίαν ἀκριβοῦς σχολῆς μακαριστῶς κεκαθαρμένους τὴν καρδίαν διασύρεις, ἐμοὶ κατ' ἐξουσίαν οἰκοθεν αὐτοὺς συντάττων, οὐπερ ἀκρατῶς κατηγορεῖς· καὶ οὐ τοὺς περιόντας μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς πρὸς οὐρανὸν ἐκ παλαιοῦ μεταχωρήσαντας καὶ ζῶντας τῷ θεῷ, οὗς ὁ μέγας ἀγάλλει Διονύσιος, ὡς καὶ τὰς νοεράς ἐπὶ γῆς ἔτ' ὄντας ὑπεραναβεβηκότας ἐνεργείας, μετ' ἐμοῦ σὺ καὶ τάττεις καὶ σκώπτεις, τοῦ κατὰ σὲ

înțelegem același lucru, adică ființa dumnezeiască sau separat unul din ipostasurile Sfintei Treimi sau lucrarea Lor obștească [comună], ci *uneori toate acestea, alteori mai multe decât acestea, iar alteori una dintre acestea*. Căci, atunci când marele Dionisie numește dumnezeirea *dumnezeire theogonă și izvorătoare*, nu pricepem oare că vorbește doar de ipostasul Părintesc [ipostasul Tatălui]?» (*Ορθόδοξον θεοφανους διαλεξις*, ΕΠΕ 3, 434. ΕΧ 2, 255-256).

■ Mai simplu: altceva e monarhia când vorbim despre obârșia creatoare a lumii, [monarhie] asigurată de faptul că Tatăl este ziditor prin Fiul în Duhul, și altceva monarhia când vorbim despre obârșia theogonă, [monarhie] asigurată de faptul că Fiul și Duhul au existența din Tatăl.

■ Varlaam, *Epistola I^a*, *ibidem*, p. 247. Fraza «τοῦτο ἀληθὲς εἰρηκας (aceasta adevărat ai grăit)» reprezintă întocmai cuvintele Mântuitorului către samarineancă: «bine ai zis că 'bărbat nu am'...; aceasta adevărat ai grăit» (*Ioan 4, 17-18*). Așadar sfântul Grigorie, fără precizări de prisos, uzează firesc și spontan de Scriptură, fapt care

prin aceea că prin Fiul în Duhul este ziditor Tatăl⁸⁰, cum cugetă și de-Dumnezeu-înțelepțitul Maxim și ceilalți Părinți, cărora – și dimpreună cu ei și nouă – rușinează-te a grăi împotriva; și, desigur, cele două înțelesuri nu se desființează cătuși de puțin unul pe celălalt.

(22.) Iar că nu al tău este a spune despre Dumnezeu cum că e «ca o lumină, ba mai mult, izvor de lumină înțelegătoare și nematerialnică», aceasta adevărat ai grăit⁸¹. Căci cum vei asculta, cum vei pricepe, cum vei crede, cela ce pe înțelepții din afară⁸² ‘minunați’ și ‘de-Dumnezeu-văzători’ și ‘luminați’ îi numești în cuvântul tău către noi – și pe cei ce cred lor ‘de admirat și de emulat și cuviincioși’ – pentru care nici ‘[înțelepți] din afară’ nu le spui, ci, cu evlavie, ‘vechii înțelepți’⁸³, iar pe aceia dintre noi care prin paza dumnezeieștilor porunci și prin neabătuta îndeletnicire cu isihia fericit și-au curățit inima îi batjocorești, punându-mă – cu de la tine putere – și pe mine între aceia, pe care, fără frâu, mă învinuiești. Și nu doar pe cei de aici, ci și pe cei ce demult s-au mutat la cer și trăiesc lui Dumnezeu – pe care îi ferecește marele Dionisie, ca pe unii ce încă de pe pământ s-au ridicat deasupra lucrărilor înțelegătoare⁸⁴ – [și pe aceștia, deci,]

ar îndreptăți părerea noastră de mai sus, cum că fraza «de unde grăiești» are în vedere tot cuvintele Mântuitorului, din aceeași Evanghelie (vezi notele 37 la p. 130 și 189 la p. 184).

⁸² Este vorba despre cei neinițiați, din afara templului, nepărtași de taine.

⁸³ Varlaam, *Epistola I^a*, 261-262. Pentru filosofii păgâni ai antichității, în loc de consacrată – în sânul Bisericii – «filosofii din afară (οἱ ἔξω φιλόσοφοι)», Varlaam folosea expresia «vechii filosofi (οἱ παλαιοὶ φιλόσοφοι)».

⁸⁴ «deasupra lucrărilor înțelegătoare»: deasupra facultăților intelectuale existente în firea minții, deasupra înțelegerii autonome de tip logic-rațional-matematic-positiv, deasupra diverselor conexiuni dintre conceptele tributare zidirilor, deasupra planului creat al cuvintelor. Vezi, de pildă, Dionisie Areopagitul, *Despre teologia*

πλημμελοῦς καὶ ἄφρονος καὶ τὸν ἀληθῆ λόγον οὐκ ὀρθο-
τομοῦντος.

(23.) «Διδάσκει γάρ με» φῆς «ὁ μέγας Διονύσιος περὶ
ὑμῶν τῶν θεωρητικῶν» τὰ καὶ τὰ. Τίνος κατειρωνεύη, ὦ
ἄνθρωπε; Φαιῆς ἂν ἐμοῦ; Ἄλλ' οὐ περὶ ἐμοῦ Διονυσίῳ
τῷ μεγάλῳ λόγος, ἀλλὰ περὶ τῶν καθ' ἑαυτῶν ἀρίστων·
ἄλλως τε, εἰ μὲν αὐτὸς ἑμαυτὸν ἐκείνοις συνέταττον, ἦν
ἂν ἴσως εὐπρόσωπος ἢ σκῆψις· νῦν δ' οὐκ ἂν εὐροῖς, οὐδ'
ἂν τοῦτο πώποτ' ἀληθῶς δείξαις, οὐδ' ἂν ἰσαριθμούς τοῖς
στίχοις τοῦ πολυστίχου σοι τοῦδε λόγου συγγραφῆς καθ'
ἡμῶν βίβλους. Τίς οὖν γένοιτ' ἂν εὐπρεπῆς ἀπολογία τῷ
τοῖς διαβαλλομένοις ἡμῖν τοῖς ἀξιεπαινετωτάτους συν-
διαβαλλοντι; Τί τοῦτο πέπονθας, ἀδελφέ; Ποῦ κρημνῶν
ἐκὼν ἀφήκας σαυτὸν; Πῶς δ' ἐκτραχηλισθεῖς καὶ τῶν θεί-
ων οὕτω κεφαλῶν ἀποσεσαλευμένος ὅσον ἦκει πρὸς τοὺς
σοὺς λόγους, οὐκ αισθάνη τῆς περιωδυνίας, οὐδὲ μέγα θρη-
νεῖς; Πῶς δ' ἂν ἄλλως μετεχειρίσω τὸν λόγον, εἰ Διονύσιος
ὁ μέγας οὐκ ἐξαιρεῖν, ἀλλὰ καθαιρεῖν αὐτοὺς ἐνόμιζεν;

(24.) «Ἐν δὲ τοῖς περὶ ἀποδείξεως κινδυνεύομεν, ὦ φιλό-
της, καὶ ἀμφοτέροι ὀρθῶς λέγειν»· οὗτος σὸς ἔστιν ὁ λόγος·
ἀμφοτέρων οὖν ἡμῶν ὀρθῶς λεγόντων κατὰ σέ, κινδυ-
νεύεις σὺ σαυτὸν αὐθις ἀποφαίνεσθαι λέγειν οὐκ ὀρθῶς
ἦνικ' ἂν ἔπειτα τὸν ὀρθὸν τοῦτον λόγον διαβάλλης ἡμῶν
καὶ ἀπλῶς ο τοῖς τυφωνικοῖς ἐκείνοις πνεύμασι ἀναμιξ
ραγδαῖος καὶ λαυρὸς ὑέτος ἅπας, ὃν ἔφθης καθ' ἡμῶν
ἀπὸ τῆς γλώττης ἀφείς, οὐδὲν ἦττον ὅτι μὴ καὶ μᾶλλον

---

mistică I 1: «iar tu, prietene Timotei, prin stăruitoarea petrecere în
tainicele vederi, și simțirile părăsește-le, și lucrările înțelegătoare, și
toate cele simțite și înțelese, și toate cele ce nu sunt și cele ce sunt,
și înalță-te la unirea – pe cât e cu putință – în chip necunoscut cu
Cel mai presus de toată ființa și cunoașterea»; sau, la fel, *Despre*
numirile dumnezeiești VII 1: «Să se știe că mintea noastră are, pe
de o parte, *puterea de a înțelege*, prin care pe cele înțelegătoare le
vede, și, pe de altă parte, *unirea* covârșitoare a firii minții, prin
care se atinge de cele de dincolo de ea. Așadar prin aceasta [din
urmă] trebuie înțelese cele dumnezeiești, nu prin noi [înșine], ci
noi înșine întregi afară ieșind din noi înșine întregi și întregi fă-

tu îi pui – și îi și iei în răs – în rând cu mine, rătăcitul – precum mă socoți tu – și nebunul și nu drept-învățând cuvântul adevărului.

(23.) Că zici: «Mă învață, dar, marele Dionisie despre voi văzătorii» cutare și cutare⁸⁵. Pe cine iei peste picior, omule? Îți pare că pe mine? Dar nu despre mine [vorbește] marele Dionisie, ci despre cei cu adevărat desăvârșiți; căci, de m-aș fi pus eu pe mine însumi în rând cu aceia, nu ți-ar fi fost, poate, neobrăzată vorba; dar așa, nu ai cum afla⁸⁶, nici dovedi vreodată cu adevărat aceasta, nici de-ai scrie împotriva noastră cărți întocmai la număr cu rândurile lăbărtatului tău cuvânt. Ce cuvânt de apărare ar mai putea avea, deci, cela ce – punându-i în rând cu noi, defăimații – îi defaimă pe cei cu totul vrednici-de-laudă? Cum de-ai pățimit aceasta, frate? În ce prăpastie, de voie, pe tine însuți te-ai aruncat? Cum, dar, frângându-ți gâtul și într-atâta răzlețindu-te de dumnezeieștile capete⁸⁷ pe cât o arată cuvintele tale, [cum] nu simți multa durere și nu plângi cu amar? Tu vorbești de parcă marele Dionisie socotea nu să îi laude, ci să îi doboare pe aceștia!

(24.) «În cele despre apodictică, însă, suntem, o, prietene, în primejdia de a avea amândoi dreptate»; acesta îți este cuvântul⁸⁸. Dar având amândoi dreptate – precum socotești – te primejduiești a te vădi tu pe tine însuți că nu ai dreptate ori de câte ori clevețești apoi cuvântul acesta cel drept al nostru și, pe scurt, tot poporul năprasnic și furios, cu suflări de vijelie turbată, pe care

---

cându-ne ai lui Dumnezeu, că mai bine este a fi ai lui Dumnezeu, decât [a fi] ai noștri. Pentru că [doar] așa vor fi cu puțință de dat cele dumnezeiești celor ce s-au făcut [a fi] cu Dumnezeu».

⁸⁵ Varlaam, *Epistola I^a*, p. 247.

⁸⁶ Se subînțelege: 'în scrierile mele'.

⁸⁷ Adică: de Părinți; de Dionisie și de ceilalți văzători-de-Dumnezeu.

⁸⁸ Varlaam, *op. cit.*, p. 240.

σέ, τὴν πηγὴν τῆς καταγιγίδος, κατέκλυσεν. Ἐμοὶ δέ – καὶ γὰρ ἤκιστ' ἐπὶ νοῦν ἔδοξα θέσθαι τίσιν ἐπόμενος ταῦτα λέγεις, οὐς νῦν αὐτὸς ἐξέφηνας ὕστερον – ἐμοὶ τοίνυν τοῦ μὴ τὰ σὰ διαλέξεώς τε πέρι καὶ ἀποδείξεως εἰρημένα πρὸς Λατίνους κακίζειν, πολλὰ τὰ μαρτύρια κἂν πολλοῖς ἐστὶν ἑτέροις ἡμετέροις συγγράμμασι, καὶ μάλιστα πρὸς τοὺς ἀπὸ Θεσσαλονίκης πέρουσι τοῦτ' ἠρωτηκότας αὐτό, πρὸς οὓς ἀντιγράφοντες ὁμολογεῖν ἀμφοτέροις ἀπεφηνάμεθα, καὶ δεῖγμα τοῦτ' ἔφημεν εἶναι τῆς ὁμολογίας τὸ προσεῖναι τοῖς παρ' ἀμφοτέρων λόγοις τὸ εὐσεβές, τὸ κυρίως δ' ἢ μὴ κυρίως, εἶπερ ἄρ' ἀμφισβητήσιμον ἔχειν· ἀλλὰ σὺ νῦν ἀγωνίαν οὐ τοι σμικρὰν ἠγωνισμένος διετέλεσας δεῖξαι κατὰ τοῦτο ψευδομένους ἡμᾶς.

(25.) Τί τοίνυν ἂν καὶ ἡμεῖς ἕκαστον τῶν διαλεκτικῶν σοι τουτωνὶ συλλογισμῶν, οὓς εὐχῆ κάλλιστά τε καὶ ὀρθώτατα πεποικέναι, διακωδωνίσαντες, ἀπηχῆ τινα ἠχην ἀναδιδόντας δεῖξωμεν, κακοτεχνίας ἔμπλεως, μᾶλλον δ' ἀντὶ τέχνης ἦν ἀνχεις, ἀτεχνίας ἀναπεφηνότας πλήρεις, καὶ τοσοῦτο δέοντες εἶναι διαλεκτικούς, ὡς μηδὲ συλλογισμοὺς εἶναι, μηδὲ γοῦν σοφιστικούς, μηδὲ σχῆμα ὅλως σώζοντας συλλογισμοῦ. Ἀλλὰ γὰρ, ἐπεὶ περὶ τῶν θείων σοι πεποιήνται, τῆς πρὸς ταῦτ' ὀφειλομένης εὐλαβείας ἔνεκεν, οὐκ ἀναιδῶς καὶ ἀκρατῶς, ὡς αὐτὸς καθ' ἡμῶν πεποίηκας, καίτοι πρότερον ἡμῖν τὸ ὀρθὸν προσμαρτυρήσας, ἀλλὰ μετριώτερον καὶ κοινότερον καὶ ἐπιτομώτερον συνελῶν καὶ ὑποτεμών, ὡς οἶόν τε, τῷ περὶ τούτων χρήσομαι λόγῳ καὶ κατὰ τὰς ὑπὸ σοῦ σχεδὸν δεδομένας ἀφορμάς, ὅπως σοι λογίζεται καὶ τουτωνὶ τῶν λόγων τὸ αἴτιον.

(26.) Ὡς ἂν δὲ καὶ πρὸ τῶν λόγων τούτων ταῦτα δοξάζοντας ἡμᾶς εἰδείης, ἐκείνο προθήσω τῶν ἐμῶν, ὃ καὶ αὐτὸς οὐκ οἶδ' ὅτι παθῶν ἐπήνεσας, ὥστ' οὐδὲ τοῦτο ἀπλῶς ἐμόν· «Οὐδέεις ἀγαθός, εἰ μὴ εἰς ὁ θεός, ὁ μόνος δίκαιος, ὁ μόνος

*** Verbul grecesc *διακωδωνίζω* înseamnă a testa un obiect de metal prin lovire și ascultarea sunetului produs.

I-ai slobozit cu limba asupra noastră, nu mai puțin și pe tine, dacă nu cumva mai degrabă pe tine, izvorul furtunii, te-a înecat. Iar mie, cum că nu am socotit cătuși de puțin să iau aminte care sunt aceia căroră urmezi tu când zici acestea – pe care însuși i-ai numit lămurit mai apoi – mie, deci, cum că nu [voiesc] a vorbi de rău spusele tale către Latini despre dialectică și apodictică, multe îmi sunt mărturiile, și în multe alte scrieri ale noastre, și mai ales în cele către cei din Tesalonic, care au întreat [despre] aceasta anul trecut, către care răspunzând [noi], am arătat că recunoaștem dreptatea amândurora, iar dovada este că spunem [acolo] că din buna-cinstire sunt cuvintele amândurora – propriu-zisă sau nu, de vreunul [din ele] are ceva îndoielnic. Dar tu nu puțin te-ai zbatut să ne vadești de mincinoși în această privință.

(25.) Ce, dar, dacă și noi, ciocănind⁸⁹ în fiecare din silogismele acestea ale tale – pe care te fălești a le fi făcut foarte bine și foarte drept – le vom vădi că dau un zăngănit găunos plin de rea întocmire, – mai bine zis că, în loc [de-a fi pline] de meșteșugul cu care [atâta] te fălești, se arată pline de nemeșteșugire – și că sunt atât de departe de a fi dialectice, că nici silogisme nu sunt, nici [măcar] sofistice, ba nici înfățișare de silogism nu [mai] păstrează cătuși de puțin. Însă, fiindcă despre cele dumnezeiești le-ai alcătuit, din pricina datoratei cuviințe față de acelea, nu fără rușine și fără frâu – cum ai făcut tu împotriva noastră, măcar că mai întâi ai recunoscut că avem dreptate – ci mai cu măsură și mai simplu și mai pe scurt, pe cât este cu putință, voi vorbi despre acestea, și plecând, mai mult sau mai puțin, de la premisele tale, ca să trec pe seama ta și pricina cuvintelor acestora.

(26.) Dar ca să știi că pe acestea noi le cugetam și mai înainte de aceste cuvinte, am să pun mai întâi de față, din spusele mele, acel lucru pe care și tu – nu știi ce pățind – l-ai lăudat, încât nici aceasta nu o zic doar de

σοφός, ὁ μακάριος καὶ μόνος δυνάστης, ὁ μόνος ἔχων ἀθανάσιαν, ὥς οἰκῶν ἀπρόσιτον· οὐδὲν οὖν τῶν ἐπομένων τῷ θεῷ ἐπιπλεόν εἴη ἂν αὐτοῦ, καὶ αὐτῶν δ' ἕκαστον μοναδικόν, καὶ ὅ,τι ἂν κατηγοροῖτο τούτων, οὐ καθόλου». Τὸ γὰρ ὑπερουσίον καὶ ὑπεραγαθόν καὶ ὑπερσοφόν καὶ ὑπερφωτόν τίνος γὰρ ἄλλου ἢ τῆς ὑπερθείου οὐσίας καὶ σοφίας καὶ ἀγαθοτήτος καὶ τοῦ φωτός ἐκείνου; Πῶς οὖν ἐκ μοναδικῶν γένοιτ' ἂν συλλογισμός, ἀνευ τοῦ καθόλου; Εἰ δὲ συλλογισμός οὐκ ἂν γένοιτο, διαλεκτικός, ὧ βέλτιστε, πῶς ἂν γένοιτο; Σοφιστικός δ' ὅμως ἔσται, σχῆμα μόνον ἔχων καὶ φαινόμενος, ἀλλ' οὐκ ὢν. Καὶ ἡ διαλεκτικὴ σοι τοίνυν, ὡς χριστάδης διεκπεφουσηται, καὶ οἱ σοὶ ἅπαντες συλλογισμοὶ, εἰ ἄρα καὶ μὴ ἀφίενται τοῦ τῶν συλλογισμῶν ὀνοματός, σοφιστικοὶ εἰσιν, οὐκ ὄντες, ἀλλὰ φαινόμενοι, μᾶλλον δὲ οὐδὲ τοῦτο, δεδοσθα δ' ὅμως· αἱ δ' ἐκ τῶν ἡμῖν ἐκπαροχόντων λόγων προστιθέμεναι προτάσεις, μὴ οὔσαι κτήνη τοῦ συμπεράσματος, πῶς ἂν εἶεν αἰτίοι τῆς πίστεως αὐτοῦ; Εἰ δὲ συγχωρεῖ, τίς ὁ λόγος καθ' ὃν διαλεκτικόν μὲν θέλει ὀνομάζειν τὸν αὐτοῦ συλλογισμόν, τὰ τε μὴ καθόλου λαμβάνει ὡς καθόλου καὶ τὰς ἐν ἡμῖν ἐννοίας πᾶσιν παρίχει τοῖς λόγοις τίθεται καὶ τὸν συλλογισμόν πᾶσι, ἀλλ' οὐχὶ γνώστως, αἰτίον ἡγείται καὶ ἀπλῶς πάντα συγχωρεῖ τὰ καὶ τῷ λόγῳ τῆς τέχνης μὴ συμβαίνοντα, τοῖς δὲ ἀποδεικτικὸν καλοῦσιν, οὐδὲν οἶεται συγχωρεῖν;

(27.) Ἐπὶ ἐπιπέτρῳ ἐν οἷς δοκεῖς ἡμᾶς ἐλέγχειν, τὸ μοναδικόν φησὶ διττόν καὶ ὁμωνυμον παρ' οὐδὲν ἄλλο ἢ

²⁷ Cf. p. de la time, dintru ale tale: pornesc, deci, de la o premisă (omniară).

²⁸ Cf. Mateevici, I, 25.

²⁹ Vezi pasajul acesta și notele legate de el în paragraful 9 al Epistolei P. către Athanasios; verbul «a se predica» are aici sensul din logica, nu din biserică.

³⁰ Vezi și mai jos referințele din noi, rodite ('legate') imanent de compusul «sădit în firea noastră», reapar în paragraful 36 ca *μεσοί λόγοι*, cu accentul pe 'ομοσημένα' sau relavita 'justețe' a lor, deși repetându-se aici, însă, accentul cade pe imanență.

la mine⁹³: «'Nimeni nu este bun, fără numai unul Dumnezeu', 'singurul drept'⁹⁴, 'singurul înțelept', 'lericitul și singurul stăpânitor', 'singurul ce are nemurire. Cel ce locuiește [în] lumina neapropiată'; așadar niciunul din [lucrurile] ce reies [din aceste ziceni] în privința lui Dumnezeu nu se întinde dincolo de El, încât și fiecare dintre ele este singular [monadic], și orice s-ar predica despre acestea nu [poate constitui judecată] universală⁹⁵. Că însușirea de a fi mai-presus-de-ființă și mai-presus-de-bunăătate și mai-presus-de-înțelepciune și mai-presus-de-lumină a cui altcuiva va fi, fără numai a celei mai-presus-de-dumnezeire ființe și înțelepciuni și bunăități și a luminii aceleia? Cum, deci, va fi [cu putință] din cele singulare a se face silogism, fără [judecată] universală? Iar dacă [simplul] silogism nu e cu putință, cum va fi cu putință, o, preaicusitule, cel dialectic? Cel sofistic, însă, e cu putință, care doar la înfățișare pare silogism, dar nu este. Dialectica ta, așadar, s-a spulberat ca praful iar toate silogismele tale – dacă nu leapădă denumirea de silogisme – sunt sofisticice, nefiind silogisme, ci doar părând a fi, ba nici atât, dar fie. Iar premisele impuse [de tine, luate] din rațiunile dinlăuntrul nostru⁹⁶, nefiind cauze ale concluziei, cum să poată fi cauze ale credibilității ei⁹⁷? Iar de se îngăduie aceasta, care e motivul pentru care, poftind cineva a-și numi *dialectic* silogismul lui, cele ne-universale sunt luate drept universale și noțiunile din noi sunt impuse ca dătătoare de credință cărturarilor și silogismul devine cauză a credinței – nu a cunoașterii – și, pe scurt, se îngăduie toate cele ce nu se potrivesc nici cu regulile logicii, pe când celor ce îl numesc *apodictic* li se socotește că nimic nu le este îngăduit?

⁹³ Este prezentat aici un demers absolut imanent, care nu are de-a face cu regulile silogismului anticilor și care absolut ilegal se numește silogism.

ὅτι ἄλλως ἐφ' ἐκάστου τῶν παρ' ἡμῖν αισθητῶν ἔχει καὶ ἄλλως ἐπὶ τοῦ θεοῦ, μάθε ὡς πάντα τὰ ἐπὶ θεοῦ λεγόμενα τοῦτον τὸν τρόπον διττὰ καὶ ὁμώνυμα· οὐδὲν γὰρ τῶν ἐπ' αὐτοῦ λεγομένων οὕτως ἔχει ὡσπερ ἐφ' ἐκάστου τῶν παρ' ἡμῖν, οὐχ ὅπως τῶν αισθητῶν ἀλλ' οὐδὲ τῶν νοητῶν, ὥστ' ἐν ἅπασί σου τοῖς συλλογισμοῖς παρὰ τὸ διττόν τοῦτο τοὺς ἀκροωμένους ἐπιχειρεῖς παρακροῦεσθαι· σοφιστικοί σοι ἄρ' εἰσὶν ἅπαντες, ἀλλ' οὐ διαλεκτικοί. Ἐτι, εἰ μοναδικόν ἐστὶν ὁ θεός, καὶ τοιοῦτο μοναδικόν ὡς μὴ ἐκ πολλῶν ἓν, ἐπὶ δὲ τοῦτου τοῦ ἑνός οὐκ ἔστι τὸ δε τι εἶναι καὶ ὑποκειμενον, τούτων δ' ἀνευ προτάσις οὐκ ἔστι προτάσεως μὴ οὐσης, οὐδὲ συλλογισμὸς ἐσται, μὴ ὅτι διαλεκτικός, ἀλλ' οὐδὲ σοφιστικός. Τοὺς σοὺς τοίνυν διαλεκτικούς, οὓς αὐτὸς φης, συλλογισμοὺς, μῆτε διαλεκτικούς, μῆτε σοφιστικούς ἀναφανέντας, τί γε ὀνομάσωμεν; Ἀρητῶν, ἢ καὶ ἀδιανοητῶν.

(28.) Αὐτίκα ὄν φης ἀκριβῆ σοι ἐσταμάλιστα συλλογισμόν· «πατρός καὶ υἱοῦ μία ἐνέργεια, ὧν μία ἐνέργεια, μία δύναμις, ὧν μία δύναμις, οὐσία καὶ φύσις ἡ αὐτή, πατρός ἀρα καὶ υἱοῦ οὐσία καὶ φύσις ἡ αὐτή». Τοῦτον δὴ προβαλλομένοις ἀποκρίναι πυνθανομένοις· ἄλλος μὲν γὰρ τις τοῦτον οὕτως ἐκτιθεμένος, οὐκ ἂν ευθυνοίτο παρ' ἡμῶν· ὡς δὲ σὸν, ἀπὸ τῶν σῶν ἐτάσομεν. Ὡν γὰρ, τίνων λέγεις; Εἰ μὲν γὰρ ἀπάντων, μὴ καὶ λιαν πλημμελές· τὰ γὰρ ὑπεξηρημένα πάσης πληθῆος ταύτη δι' αὐτοῦ συντάττεις καὶ ἀπὸ τῶν κτιστῶν περὶ τῆς ἀκτιστοῦ φύσεως διδάσκειν ἀξιόεις. Ἐτι δὲ καὶ διὰ τοῦ διττοῦ τῆς ἐνεργείας τρόπου σοφιστικῶς ἡμᾶς ἐπιχειρεῖς παρακροῦεσθαι· καὶ γὰρ οὐδ' αὐτὸς ἂν φαίης οὕτως εἶναι μιαν δύναμιν τε καὶ ἐνέργειαν υἱοῦ τε καὶ πατρός, ὡς ἐμοῦ τε καὶ σοῦ μία ἐστὶν ἐνέργεια

Adică: zici că 'singular'-ul spus despre Dumnezeu nu are legătură cu 'singular'-ul spus despre cele cunoscute prin simțuri.

Aristotel își definește 'parametrul' τὸ δε τι (acest ceva-ul) drept «ceea ce este individual și din punct de vedere numeric unu», iar C. Noica îl traduce prin *realitate individuală* sau *individ concret*; este exact 'parametrul' care individualizează respectivul *unu*, este individualitatea însăși a ceva (*acum-ul* e un astfel de τὸ δε τι).

(27.) Mai mult, fiindcă, în [cuvintele] cele prin care ți se pare că dovedești greșeala noastră, zici că 'singular' este [un termen] dublu ca sens și [deci] omonim⁹⁵, [și faci aceasta] pe nimic altceva întemeindu-te decât pe aceea că într-un fel stau lucrurile cu fiecare din cele ce cad sub simțurile noastre și într-alt fel [stau] cu Dumnezeu, află că – în perspectiva aceasta – toate cele zise despre Dumnezeu sunt duble ca sens și omonime; că nimic din cele spuse despre El nu e la fel cu ceva dintr-ale noastre, nu doar din cele ce cad sub simțuri, dar nici din cele inteligibile; [astfel] încât, în toate silogismele tale, cu acest 'dublu' încerci să îi înșeli pe ascultători; toate sunt, așadar, sofisticate, și nu dialectice. Mai mult, dacă Dumnezeu este singular, dar singular nu ca *unul* din multe, în cazul *unu*-lui acestuia nu e cu puțință să existe *acest ceva*-ul⁹⁶ și subiect, iar fără de acestea nu este premisă; și nefiind premisă, nici silogism nu va fi, nu doar dialectic, dar nici sofistic. Așadar silogismele tale cele dialectice, precum le spui tu, vădite a nu fi nici dialectice, nici sofisticate, cum le vom numi? De nespus [nimănui], sau mai bine zis de neînțeles.

(28.) Și [iată], numaidecât, ceea ce tu numești silogism cu totul și cu totul precis: «a tatălui și a fiului una este lucrarea; a căroră una este lucrarea – una le este puterea; a căroră una este puterea – ființa și firea aceeași [le] este; așadar ființa și firea Tatălui și a Fiului aceeași este». Punând deci [noi silogismul] acesta de față, răspunde-ne nouă, celor ce te întrebăm (că altul de l-ar fi formulat așa, nu l-am fi tras la răspundere; dar, de vreme ce e al tău, dintru ale tale să-l cercetăm): zicând [tu] «a căroră», despre care zici? Dacă [o zici] despre toți, chiar foarte greșit [o zici]; că pe cele mai presus de toată mulțimea le pui, prin această spusă, în rând cu aceasta și pornind de la cele zidite socotești să ne înveți despre firea cea nezidită. Încă și cu chipul îndoit al lucrării încerci să ne înșeli sofistic; că

τε και δυναμικ. Εἰ δ' οὐ πάντων, πῶς οὐκ ἀσυλλόγιστος ὁ ἀκριβέστατος οὗτος σοι συλλογισμός, ἐστειρημένος τοῦ καθόλου: Πρὸς δὲ τούτῳ καὶ τὸ ἐν ἀρχῇ αἰτεῖται διὰ ταῦτο-λογίας δυναμικὴ προαγομῆνος.

(29.) Θέλεις ἐτι διαβασανίσωμεν τὸν διαφερόντως τούτον ἠκριβωμένον σοι συλλογισμόν; Ἀλλ' ὄκνῶ εὐ ἰσθι μακρηγορεῖν πρὸς οὐδέν κέρδος ἠκίστα ἐθελῶν· ἀλλ' εἶπερ ὁ πρὸς ἀκριβείαν οὗτος λίαν ἐκπεπονημένος σοι συλλογισμός, καίτοι πρὸς ὀλίγον βεβασανισμένος, ἐριστικὸς ἀναπεφήνε καὶ ἀσυλλόγιστος, τί γ' ἂν ὑποσταίεν οἱ μὴ πρὸς τούτῳ σοι ἀκριβείας ἠκόντες, ἀκριβεί βασιάνῳ παραδεδομένοι; Σὴν δ' ὁμοίως χάριν τὸ νῦν ἔχον ἀνεξισταστοὶ κεισθῶσαν ὄρας ὅσα σοι πάλιν ἐγὼ τῷ ἀχαρίστῳ χαρίζομαι; Τὸ δὲ συμπέρασμα σοι τοῦ παντός μᾶλλον ἠκριβωμένου τούτου μικρόν ἐτι προσθεωρήσωμεν, ἵν' ἐξελέγξω σε κατὰ σὲ καὶ εἰς ἔργον ἐκβῆ τὸ σολομώντειον ἔπος: «ὁ ὀρύσσων βοθρὸν τῷ πλησίον ἐμπεισεῖται εἰς αὐτόν». Τί διη τὸ ἐκ τοῦ ἀκριβέστατου τῶν συλλογισμῶν ἀκριβέστατον συμπέρασμα: «πατὴρ καὶ υἱὸς· μίᾳ φύσει καὶ οὐσίᾳ ἐστὶν»· τούτῳ δὲ ταῦτον εἶπειν «εἰς θεὸς ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱός»· τούτο δὲ τίς οὐκ οἶδεν, ὡς ἀποφανσις ἐστὶν ὑπὸ τῶν ἁγίων πατέρων ἡμεῖν ἀποφανθείσα; Καὶ τοίνυν ἀκουσον τῶν σαυτοῦ κατὰ σαυτοῦ λόγων: «ὅπερ ἐστὶ τοῖς γεωμέτραις ἀρχὴ καὶ κοινὴ ἐννοία καὶ ἀξίωμα, τούθ' ἡμῖν ὑπάρχει ἐκάστη τῶν ἀποφαντικῶν, ὅσαι ἡμῖν περὶ τῶν θείων ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀνδρῶν ἀπεφάνθησαν· οὐδεμίαν ἀρα χρὴ ἐκ συλλογισμοῦ

* *Evocarea de petitio principii* apare când într-o demonstrație se porneste, de fapt, chiar de la teza care se dorește a fi demonstrată. În cazul nostru, propoziția inițială a lui Varlaam (Tatăl și Fiul sunt de-o-lucrare) nu este nimic altceva decât consecința propoziției pe care urmează să o demonstreze (Tatăl și Fiul sunt de-o-ființă și de-o-fire). Ca dependentă aceasta să nu fie percepută de cititor, Varlaam caută să îi înșele vigilența, depărtând cele două propoziții (practic echivalente) printr-un pas artificial creat prin introducerea cuvântului 'putere' (cele de-o-lucrare sunt de-o-putere/ iar cele de-o-putere sunt de-o-ființă și de-o-fire). Pune astfel înamtea cititorului: nu un silogism, ci ceva ce doar formal

nici tu însuși nu ai îndrăzni să zici că puterea și lucrarea cea una a Fiului și a Tatălui e așa cum una este lucrarea și puterea [cea] a mea și a ta. Iar dacă nu [o zici] despre toți, cum va fi valabil preaprecisul tău silogism acesta, privat de [judicata] universală? Și, pe lângă aceasta, face eroarea de *petitio principii*, fiind produs tautologic, prin [introducerea cuvântului] 'putere'⁷⁰.

(29.) Poștești să mai puricăm încă silogismul acesta deosebit de migălit de către tine? Ci află că preget, cătuși de puțin poftind să lungesc vorba fără nici un folos; dar, pentru că acest silogism al tău, atât de trudit spre a fi plin de toată acrivia – deși doar puțin l-am încercat – s-a dovedit sofistic și invalid, ce ar păți, oare, acelea care nu ți-au ajuns nici [măcar] la măsura aceasta a acriviei, supuse la o cercare cu acrivie? Dar, de dragul tău, zacă deocamdată necercetate; vezi câte favoruri îți fac iarăși, ție, nemulțumitorului? Dar să mai vedem puțin concluzia acestui întreg silogism – a celui mai precis dintre toate –, ca dintru ale tale să îți dovedesc că greșești și să se împlinească cuvântul lui Solomon: «cel ce sapă groapă aproapelui [el însuși] va cădea în ea»⁷¹. Care e, așadar, preaprecisa concluzie a celui mai precis dintre silogisme[le tale]? – «ființa și firea Tatălui și a Fiului una este»; ceea ce e totuna cu a spune: «Tatăl și Fiul [sunt] un [singur] Dumnezeu»; bine, dar cine nu știe aceasta, că e zicere predată nouă de sfinții Părinți? Și acum ascultă cuvintele pe care singur le-ai spus împotriva ta: «ceea ce este pentru geometri principiul și conceptul comun și axioma, aceasta e pentru noi fiecare din zicerile câte

intrunește pașii unui silogism, înlanțuirea propozițiilor executând doar la nivel vizual, nu și la nivel logic. Avem de-a face cu un truc, cu un demers pur sofistic, cu o distragere a atenției, cu un 'iluzionism' dialectic.

⁷⁰ Pilde 26, 27, Iisus Sirah 27, 27.

λαβεῖν»· ἰού, ἰού, καὶ ὁ μαθηματικώτατος ὡς ἀμαθῆς· ὁ γὰρ ταῦτα λέγων σὺ καὶ ἡμᾶς ὀνομάζων ἀφ' ὧν ἀρτίως ἀκούεις τὸν πατέρα μόνον προβολέα πνεύματος διὰ συλλογισμοῦ δεικνύντας, ὅτι ὁ πατὴρ καὶ ὁ υἱὸς εἰς ἓστι θεός, ὁ παντός μᾶλλον αὐτόθεν ἔστι πιστόν καὶ οἱ πατέρες ἀπεφάνησαν, διὰ συλλογισμοῦ δεῖξαι ἐπειράθης καὶ τὸν ἀκριβέστατον ἀπάντων τοῦτόν σοι φῆς συλλογισμόν, καίτοι οὐδ' ὑπὸ τῶν πατέρων πρώτων ἀπεφάνθη τοῦτο, ἀλλ' ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἑνὸς τῆς θεαρχικῆς τριάδος καὶ θεοῦ τῶν πατέρων Ἰησοῦ, ὅς φησιν, «ἐγὼ καὶ ὁ πατὴρ ἓν ἔσμεν» καὶ «ὁ ἑώρακώς ἐμὲ ἑώρακε τὸν πατέρα» καὶ «εἰ ἐμὲ ἐγνώκειτε, καὶ τὸν πατέρα μου ἐγνώκειτε ἂν» καὶ «ἐγὼ ἐν τῷ πατρὶ καὶ ὁ πατὴρ ἐν ἐμοί». Εἰ δ' αἱ τῶν πατέρων ἀποφάνσεις αὐτόπιστοι, πόσω μᾶλλον αἱ τοῦ κυρίου τῶν πατέρων· κατὰ τοσοῦτο τοίνυν, μᾶλλον κατὰ τὰς σὰς περὶ τῶν τοιοῦτων ἀποφάνσεις καὶ ὁ τοῦτο διὰ συλλογισμοῦ πειρώμενος δεικνύειν ἀπαιδευτος, εἰ μὴ τι καὶ τῶν ἀπαιδευτῶν πλέον.

(30.) Ἀλλὰ μὴ χαλέπαινε τὰς σαντοῦ γνωρίζων φωνὰς οὐ παρ' ἡμῶν ἀντιπροσαγομένας ἀνταποδιδόντων, ἀλλ' ἐκ τῶν σῶν λόγων ἐκβαινούσας· ὁ γὰρ τὴν ἀρχὴν εἶπον, κατ' αὐτὸς σαντοῦ γέγραφας, διὰ τοιοῦτων πειραθεῖς ἀνατρέπειν τὰ ἐμά, δι' ὧν οὐδὲν ἂν ἦττον καὶ τὰ σὰ τις ἀνατρέψειε πάντα, καὶ οὐ τὰ σὰ μόνον, ἵνα σοι καὶ τινα ψυχαγωγίαν ἐπινοήσωμεν, ἀλλὰ καὶ πάνθ' ἀπλῶς ἂν δόξαι τὰ περὶ θεοῦ καὶ τῶν θείων λογικῶς δεικνύμενα, καὶ πάντας τοὺς εἰπόντας καὶ τοὺς μέλλοντας ἔρειν. Ἀπὸ τῆς αὐτῆς σχεδὸν παρασκευῆς καὶ οἱ ἔξω κατὰ τῶν ἡμετέρων ἐχώρησαν, οὐδαμῆ δ' ὅμως ἰσχυσαν, ἀλλ' «ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν», θνητούς, ἰν' οὕτως εἶπω,

⁹⁹ Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, ed. G. Schiro, p. 243.

¹⁰⁰ Ioan 10, 30.

¹⁰¹ Ioan 14, 9.

¹⁰² Ioan 14, 7.

¹⁰³ Ioan 14, 10-11.

¹⁰⁴ Aluzie la faptul că Varlaam măsluise citatele ce le dădea din *Epistola I^a către Achindin* (vezi mai sus, paragraful 9).

s-au predat nouă de către sfinții bărbați despre cele dumnezeiești; pe niciuna [dintre acestea] nu trebuie așadar să o obținem din silogisme»⁹⁹; vai, vai! și preainvățatul [se arată] neînvățat!; că tu, care zici acestea îndată ce ne auzi pe noi dovedind prin silogism că Tatăl este singurul purcezător al Duhului, că tu, cel ce spui acestea despre noi, care foarte potrivit îți arătăm prin silogism că singur Tatăl e purcezătorul Duhului, [tu însuși, deci] te-ai apucat să demonstrezi prin silogism [cum] că Tatăl și Fiul sunt un [singur] Dumnezeu, ceea ce mai mult decât toate celelalte e de la sine crezut și s-a zis [și] de Părinți, și spui că acesta îți este cel mai precis dintre silogismele tale; cu toate că – mai mult decât atât – nu de către Părinți s-a zis mai întâi aceasta, ci de către Însuși Unul din thearhica Treime și Dumnezeul Părinților, de Iisus Cel ce zice: «Eu și Tatăl una suntem»¹⁰⁰ și «cel ce M-a văzut pe Mine L-a văzut pe Tatăl»¹⁰¹ și «de M-ați fi cunoscut pe Mine, și pe Tatăl Meu L-ați fi cunoscut»¹⁰² și «Eu sunt întru Tatăl și Tatăl întru Mine»¹⁰³. Iar dacă zicerile Părinților sunt de la sine vrednice de crezare, cu cât mai mult cele ale Domnului Părinților? În această măsură, așadar, – potrivit și zicerilor tale despre unele ca acestea – și cel ce se apucă să demonstreze aceasta prin silogism este neînvățat, dacă nu cumva mai rău decât neînvățații.

(30.) Nu te supăra, însă, ci cunoaște-ți spusele tale, că nu de la noi le-am adus împotriva ta spre a-ți plăti cu aceeași monedă¹⁰⁴, ci sunt luate din [înseși] cuvintele tale; că, precum la început am zis, însuși împotriva ta ai scris, apucându-te să răstorni [spusele] mele prin unele ca acestea, prin care, la fel de bine, și pe toate ale tale le-ar putea cineva răsturna, și nu doar pe ale tale – [asta] ca să îți găsim și o consolare – ci și, pe scurt, pe toate câte s-ar socoti că demonstrează logic cele despre Dumnezeu și despre cele dumnezeiești, și pe toți care au zis [acestea] și care urmează să zică. Cam cu aceleași arme au năvălit

κανόνας τοῖς περὶ τοῦ ἀθανάτου λόγοις προσάγοντες, ὧν σὺ τοὺς προστάτας τῶν κατ' ἐκείνους δογμάτων ὡς «τὴν θείαν ὑπεροχὴν κατανενοηκότας» ἄγασαι, τὴν καὶ αὐτοῖς τοῖς διὰ τὸ περιὸν τῆς νοήσεως πολυομμάτοις χερουβίμ ἀκατανόητον οὖσαν. Διὰ τοῦτό μοι καὶ νῦν ἀντιγράψαι τῶν ἀπαραιτητῶν ἐφάνη καὶ λυσιτελεστάτων, ὡς ἂν καὶ σὺ σεαυτοῦ γένοιο σοφώτερος ἐξ ἡμῶν τῶν ἀσοφῶν ἀφορημῆν λαβῶν, καὶ τὰ σὰ συγκινδυνεύοντα τοῖς ἐμοῖς, εἴπερ ἄρα δυναίμην, ἐξέλωμαι τοῦ κινδύνου καὶ σὲ πείσω τῇ τῶν πατέρων ἰδιωτεῖα μᾶλλον ἢ Πλάτωνι καὶ τῷ Νικομάχου τὸν νοῦν προσεχειν.

(31.) Ἐκείνοι μετὰ τῆς μαρτίας τοῦ εὐαγγελίου τοῦ διδασκαλείου τῆς θεολογίας ἀσφαλεῖς προστάται, τοῦ τῆς ἀληθοῦς σοφίας πνεύματος τοῖς πνεύμασι τούτων ἐφίζανοντος καὶ διδασκτοῦ θεοῦ ποιοῦντος τοὺς αὐτοῖς φοιτῶντας, οἱ κἀν τι τῶν θύραθεν οὐκ ἀπηχῆς ἢ καὶ τοῦτ' εἰσποιοῦνται καὶ ἐναρμόζονται τῇ ἐμμελείᾳ τοῦ πνεύματος, ὧν εἰ θέλεις ἀκοῦσαι τίνα λέγουσιν ἀποδείξιν θείαν, καὶ οὐχ ἀπλῶς ἀπόδειξιν, ἀλλὰ καὶ συλλογιστικὴν ἀπόδειξιν, ἀνὰ χειρας λάβε τὴν Δογματικὴν πανοπλίαν· ἐκεῖ γὰρ ὄψει ταύτην ἐπιγεγραμμένην πολλαχοῦ καὶ τὸν λόγον ὑπαναγνοῦς ὃς ἐνέχει τουτὶ τοῦπίγραμμα συλλογισμὸν εὐρήσεις ἀπανταχοῦ· ἐκεῖ καὶ συλλογιστικὴ ἀπόδειξις ὅτι εἷς ἐστὶ θεὸς ἀκοῦση καὶ παύση κατατιτώμενος ἡμᾶς εἰπόντας, εἰ μὴ ἄρα σὺν αὐτοῖς, καίτοι τὸ 'εἷς ἐστὶ θεός' παντός μᾶλλον θεοπαράδοτός ἐστὶν ἀπόφαν-

¹⁰⁸ Adică filosofii din afară, filosofii păgâni.

¹⁰⁹ *Romani* 1, 21.

¹¹⁰ Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, ed. Schiră, p. 262. Notăm contrastul între acest varlaamic «κατανενοηκότας τὴν θείαν ὑπεροχὴν» (întru totul au înțeles superioritatea dumnezeiască) și biblicul «ἡ εἰρηνη τοῦ θεοῦ, ἡ ὑπερχουσα πάντα νοῦν (pacea lui Dumnezeu, care covârșește toată mintea)» (*Filipeni* 4, 7).

¹¹¹ Aristotel este acest fiu al lui Nicomah.

¹¹² La Părinți cuvântarea de Dumnezeu, adică teologie, însemna propriu-zis învățătura despre Treime.

¹¹³ «în cele din afară»: în conceptele 'cristalizate' natural în afara Bisericii, în afara lucrării harului.

și cei din afară¹⁰⁵ asupra alor noastre, dar nimic nu au izbândit, ci «s-au zădărnicit întru cugetele lor»¹⁰⁶, reguli muritoare – ca să zic așa – aplicând cuvintelor despre ceea ce este fără de moarte; pe ai căroră dogme apărători tu îi admiri cum că «întru totul au cuprins [cu mintea] mai-presus-ul dumnezeiesc»¹⁰⁷, care și Heruvimilor înșiși – celor pentru prisosința înțelegerii numiți ‘cu ochi mulți’ – de necuprins este. Pentru aceasta mi s-a și părut între cele mai trebuincioase și mai de folos lucruri să îți răspund, încât și tu mai înțelept decât tine însuși să te faci, pricină luând de la noi, cei neînțelepți, și să și scap din primejdie – dacă mi-ar fi cu puțință – spusele tale, cele împreună-primejduite cu ale noastre, iar pe tine să te înduplec a lua aminte la necărturăria Părinților mai mult decât la Platon ori la [fiul] lui Nicomah¹⁰⁸.

(31.) [Că] aceia [sunt] nerătăciții păzitori – cu nebulnia evangheliei – ai învățaturii cuvântării-de-Dumnezeu¹⁰⁹, Duhul adevăratei înțelepciuni tronând asupra duhurilor lor și ‘învățați de Dumnezeu’ făcându-i pe ucenicii lor, care și în cele din afară¹¹⁰ de e ceva ce consună [Duhului adevăruului], și pe aceasta o înfiază și o potrivesc melodiei Duhului; pe care de poștești să îi auzi ce numesc [ei] *demonstrație dumnezeiască* și nu doar *demonstrație*, ci și *demonstrație silogistică*¹¹¹, pune mâna pe *Panoplia dogmatică*¹¹²; și o vei vedea acolo pe aceasta pomenită în titlul multor locuri¹¹³ și, citind paragrafele ce au în titlu înscrisul acesta¹¹⁴, vei afla pretutindeni cuvântul ‘silogism’; vei auzi acolo [zicându-se] și ‘*demonstrație silogistică* cum că Dumnezeu este unul’¹¹⁵ și vei înceta să

¹⁰⁵ La Aristotel ἀπόδειξις însemna demonstrație deductivă; prin silogism (*Top.* 100ab).

¹⁰⁶ Cea a lui Eftimie Zigaben, PG 130.

¹⁰⁷ Adică în epigrafii; despre epigrafii vezi nota 1, p. 22.

¹⁰⁸ Adică termenul *demonstrație*.

¹⁰⁹ PG 130, 34 C; 41 C; 44.

σις, «κύριος γάρ», φησίν, «ὁ θεός σου, κύριος εἰς ἐστίν»· εἰ γοῦν βουλομένοις ἦν αὐτοῖς τὰς ἀποφάνσεις ἀπλῶς λέγειν ἄποδειξεις, τοῦτω ἂν τὴν ἀπόδειξιν ἐπέγραφον, οὐ τοῖς ἐξ ὧν αὐτὸ συλλογιστικῶς συνήγαγον.

(32.) Εκεί τοίνυν, μηδὲ γὰρ ἐπιτίθεσθαί σοι προθυμούμενος, καίτοι πολλαῖς ἀνάγκαις ἐκκαλεσαμένῳ νῦν εἰς τοῦτο, πρὸς τὸ παιδαγωγεῖον τῶν πατέρων ἀναβιβάσαι σε διανοηθῆν· ἐκεῖ τοιγαροῦν εἴη καὶ πῶς καὶ τίνα τὰ περὶ θεὸν καὶ τίνι τρόπῳ μὴ πάντα λέγειν θείας οὐσίας βιασθήσῃ, ὃ νῦν ἔπαθες, συμβεβηκός ἐπὶ θεοῦ ἐκφεύγειν λέγειν προαιρούμενος καὶ τὴν τῆς ἀποφυγῆς ὁδὸν μὴ ἐπιστάμενος· ἐκεῖ καὶ πίστιν εὐρησεῖς διαφερούσαν ἐπιστήμης καὶ γνῶσιν πίστεως ἑτερον τρόπον· ἐκεῖ καὶ γνωστὸν γνῶσι θεοῦ ἤκιστ' ἐπὶ πίστεως ἐκλαμβάνομενον, ὡς καὶ Παῦλος ὁ καὶ τοῖς ἐκτὸς πίστεως «πεφανερώσθαι» λέγει «τὸ γνωστὸν θεοῦ», ὃ λεγόντων ἡμῶν, σὺ τὸ πιστεῦν λέγειν ὠήθης ἐπίστασθαι. Ταῖς οὖν ἐκεῖ συνειλεγμέναις τῶν πατέρων φωναῖς οὐκ ἀνήσω καὶ φρονῶν καὶ λέγων συναῶδ'· λέγουσι δ' αὐταὶ λίαν ἐναργῶς ἐν τοῖς ἐπιγράμμασιν, ὡς ἐφημεν, εἰ μὴ ἄρα μετὰ προσδιορισμοῦ τινος, οὐ τὴν ἀποφάνσιν ὡς αὐτοπίστον ἀπόδειξιν, ἀλλὰ τὸν συλλελογισμένως προαγόμενον λόγον, ὡς ἔχοντός τι τοῦ συλλογισμοῦ καὶ πρὸς τὴν ἀπόδειξιν οικειότερον· εἰ γὰρ μὴ τοῦτ' ἦν, καὶ πάσαν ἀποφάνσιν ἀπόδειξιν ἂν ἐπέγραφον·

¹¹⁶ Deuteronomul 6, 4.

¹¹⁷ «cele dimprejurul lui Dumnezeu (τὰ περὶ θεοῦ)»: cele ce se spun despre Dumnezeu, însușirile lui Dumnezeu.

¹¹⁸ Expresia paulină *τὸ γνωστὸν τοῦ θεοῦ* (Romani 1, 19) este deja la Părinți termen tehnic. Echivalentul biblic românesc ('ceea ce se poate cunoaște despre Dumnezeu'), prea lung datorită perifrizei, nu s-a putut consacra pe spațiul teologic românesc termen tehnic, probabil și pe fondul lipsei unei problematizări în acest sens. Având, însă, în vedere existența termenului quasi-tehnic «necunoscutul lui Dumnezeu» (care redă grecescul *τὸ ἄγνωστον τοῦ θεοῦ*), am propune pentru formula *τὸ γνωστὸν τοῦ θεοῦ* varianta «cunoscutul lui Dumnezeu».

¹¹⁹ Epistola I^a către Achindin 8.

ne mai învinuiești pe noi – dacă nu cumva punându-ne laolaltă cu ei – cei ce am zis [aceasta], cu toate [că spusă] ‘este un singur Dumnezeu’ e mai mult decât oricare alta zicere de-Dumnezeu-predată, că zice [Scriptura] «Domnul Dumnezeuul tău, Domn unul este»¹¹⁶; de le era voia, deci, să numească, simplu, zicerile ‘demonstrații’, deasupra [zicerii] acesteia ar fi pus titlul de ‘demonstrație’, nu deasupra celor din care au conchis silogistic lucrul acesta.

(32.) Nepoftind [eu], așadar, a veni asupra-ți [în cuvânt], cu toate că în fel și chip mă întărâți din răspuseri acum la aceasta, acolo – la școala Părinților, [adică] – am gândit să te înalț; acolo, deci, vei vedea și cum și care sunt cele dimprejurul lui Dumnezeu¹¹⁷ și de ce vei fi silit a nu le numi pe toate ca [fiind] ale ființei lui Dumnezeu, așa cum ai pățit acum, alegând a te feri să vorbești de *accident* la Dumnezeu și neștiind calea de scăpare; acolo vei afla și că *credința* se deosebește de *știință*, după cum și *cunoașterea* de *credință*, într-alt chip; acolo vei cunoaște și că «cunoscutul lui Dumnezeu»¹¹⁸ nu e luat nicidecum drept *credință*, ceea ce și Pavel zice, cum că și celor dinafara *credinței* s-a arătat «cunoscutul lui Dumnezeu»; ceea ce și noi zicând¹¹⁹, tu ai socotit că a crede e totuna cu a ști¹²⁰. Nu voi slăbi, deci, a cugeta și a grăi în conglăsuire cu spusele Părinților, cele acolo adunate¹²¹. Că acestea, precum am spus, intitulează foarte limpede – dacă nu cumva chiar înadins¹²² – drept demonstrație de la sine vrednică de crezare nu zicerea [Părinților], ci cuvântul desfășurat silogistic, întrucât are ceva din silogism și este mai înrudit cu demonstrația; că de n-ar fi fost așa, atunci

¹²⁰ Este vorba – așa zicând – de a ști științific (*ἐπιστημονίαι*), de știință.

¹²¹ Adică: în *Panoplia dogmatică*.

¹²² «înadins»: cu o anume statornicie care presupune existența unui oarecare set de condiții; nu printr-un demers la întâmplare. Este, probabil, o propoziție ironică.

ἀμεταπειστως γὰρ καὶ πρὸς αὐτὰς ἔχομεν οἱ τοῖς πατράσιν ἐπόμενοι.

(33.) Τὸ γοῦν θεῖον, ὧ θαυμάσιε, κρεῖττον παντὸς ὑπάρχον νοῦ καὶ λόγου, καὶ ὑπὲρ τὴν διαλεκτικὴν ἔστιν, ὑπεροχικῶς γὰρ ἐξηρηται φαντασίας τε καὶ δόξης, καὶ ὑπὲρ τὴν ἀποδεικτικὴν· ἐπαφή γὰρ αὐτοῦ οὐκ ἔστιν οὔτε ἐπιστημη, καὶ ὅλως ὑπὲρ τὴν συλλογιστικὴν πᾶσαν ἐφοδόν ἔστιν· ἀλλὰ συλλογιζεσθαι περὶ τῶν θεῶν ἔργω ὑπὸ τῶν πατέρων ἐδιδάχθημεν. Πῶς οὖν τούτους τοὺς συλλογισμοὺς προσαγορεύσωμεν; Ὡς οἱ διδάξαντες πάντως, εἰ μὴ ἐν πειθοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλὰ θειωδῶς τὰ θεῖα μέτιμεν ἐκ τῆς πνευματοκινήτου τῶν θεολόγων δυνάμεως· ἄποδεικτικούς· δ' ὠνόμασαν ἐκεῖνοι, καθάπερ ἀνωτέρω δεδεικται. Τι τοιγαροῦν ἐκτοπον ἐργάζομαι φίλος, εἰ φίλα τοῖς πατράσι προαιρούμενος πράττειν τὸν βοηθοῦντα πανταχοθεν ὡς ἐνὸν ἐρανίζομαι λόγον, οὐκ ἀγνοῶν ὡς Ἀριστοτέλει καὶ τῷ τοῦ Ἀριστωνος οὐ συνδοκεῖ, ἀλλὰ προτιθεῖς τὰ τοῖς πατράσι δόξαντα τῆς ἐκείνων λογολεσχίας, καὶ εἰδὼς ὡς ἡ ἐν ἐκείνοις γνώσις περὶ τῶν θεῶν οὐκ ἀσφαλῆς, εἰ καὶ σοὶ κακῶς εὐ ἴσθι μὴ τοῦτο συνδοκεῖ, καίτοι μεθ' ἡμῶν τεταγμένῳ καὶ τῆς αὐτῆς ἀντεχομένῳ πιστεως;

¹²¹ Sfântul Grigorie folosește aici termenul filosofic-păgân θεῖον ('divinul'), ca apostolul Pavel în Areopag (*Fapte* 17, 20) și ca Areopagitul însuși.

¹²² Aici 'părere' are sensul de opinie; vezi Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* 15 (ed. De Gruyter, p. 117): «*Mai presus-ul ăe fînțâ thearhic... ca [unul ce este] în chip covârșitor ridicat mai sus de... toată închipuirea, părerea*».

¹²³ Pasajul paulin – care, sugestiv, conține exact termenul de *demonstratie* sau *dovedire* (ἀποδειξις): «iar cuvântul meu și propovăduirea mea [au fost] nu întru cuvinte înduplecătoare ale înțelepciunii, ci întru *dovedirea* Duhului și a puterii»; (*I Corinteni* 2, 4) – nu e citat ca atare de sfântul Grigorie, ci preluat din Dionisie: «adevărul [...] spuselor celor despre Dumnezeu nu 'întru cuvinte înduplecătoare ale înțelepciunii omenești, ci întru *dovedirea* puterii' celei de-Duhul-mișcate a cuvântătorilor-de-Dumnezeu [adică: întru *dovedirea* dată de puterea de la Duhul], după

toate zicerile [Părinților] le-ar fi intitulat 'demonstrație'; de neclătinat suntem, deci, și în privința acestora cei ce urmăm Părinților.

(33.) Că dumnezeiescul¹²³, o, minunate, fiind mai presus de toată mintea și rațiunea, mai presus este și de dialectică – căci covârșitor este mai sus de închipuire și părere¹²⁴ – și de apodictică; că nu este atingere a lui, nici știință, și este cu totul mai presus de toată abordarea silogistică. Dar a face silogisme despre cele dumnezeiești [e ceva ce] am învățat chiar din pilda Părinților. Cum, așadar, vom numi silogismele acestea? Negreșit că așa cum le-au numit cei ce ne-au învățat, de vreme ce nu prin cuvinte înduplecătoare ale înțelepciunii omenești, ci dumnezeiește le căutăm pe cele dumnezeiești, prin puterea grăitorilor-de-Dumnezeu cea de-Duhul-mișcată¹²⁵; iar aceia le-au numit 'apodictice', precum mai sus s-a arătat. Așadar, ce lucru nelalocul lui săvârșesc, dacă, alegând a face placul Părinților, împrumut – pe cât e cu putință – de oriunde cuvântul ce mă ajută¹²⁶, nefiindu-mi necunoscut că alt înțeles are la Aristotel sau la al lui Ariston¹²⁷, dar alegând a da întâietate celor ce s-au părut Părinților¹²⁸, nu flecărelii acelora, și știind că la aceia cunoștința despre cele dumnezeiești nu este fără de greș, deși tu – în chip rău, să știi bine – nu conglăsuiești cu aceasta, măcar că ești în ceata noastră și ții de aceeași credință.

---

care [adică: conform căreia] de cele de negrăit și de necunoscut ne atingem [în chip] negrăit și necunoscut, prin unirea cea mai presus de puterea și lucrarea noastră cea cuvântătoare [logică] și înțelegătoare» (Despre numirile dumnezeiești I 3, ed. De Gruyter, p. 111). Interesant e că sfântul Grigorie lasă deoparte aici tocmai termenul ἀποδειξις, care apare atât la Areopagit cât și la Apostol; la fel, citatul acesta este avut în vedere de sfântul Grigorie și în paragraful 58 al epistolei de față.

¹²³ Este vorba, desigur, de termenul ἀποδειξις (demonstrație).

¹²⁷ Platon este acest fiu al lui Ariston.

¹²⁸ «cele ce s-au părut Părinților»: nu e vorba, desigur, de păreri arbitrare ale Părinților, ci de expresia scripturistică (reluată și de

(34.) Ἐν γάρ τοις πρὸς ἡμᾶς σου τουτοισί λόγοις ταῦτά σοι περὶ αὐτῶν διεξελθεῖν ἐπήλθε· θαυμάσας γὰρ αὐτοὺς ὡς «ἀπαγορεύσαντας τὴν ἀποδείξιν ἐπὶ τῶν θείων» ἀποδείξιν καὶ ὡς «τὴν θείαν ὑπεροχὴν κατανενοηκότας» καὶ ὑπερναβίβασας αὐτοὺς «τῆς μεριστῆς καὶ μεταβατικῆς πάσης ἐπιστήμης καὶ παντὸς τοῦ λογιζομένου τῆς ψυχῆς» καὶ τῶν κατ' ἐκεῖνο συνεστατων, ταῦτόν δ' εἰπεῖν παντοίου λογῶν εἶδους καὶ φιλοσοφίας πάσης, καὶ ὕψου που θέμενος αὐτοὺς ἐν τοῖς ὑπὲρ πάσαν αἰσθησιν καὶ νοῦν καὶ λόγον, ἐφεξῆς συνείρεις τοὺς ἐκείνων λόγους ἔχοντας οὕτως· «ἐπὶ δὲ τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς θεῶν δεῖν ἄνωθεν παραγενέσθαι καὶ φῶς ἀναλαμψαὶ νοερόν, δι' οὗ ἔστι τοῖς θεοῖς συζυγεῖν καὶ κρεῖττον ἢ κατὰ ἀποδείξιν τὰς συνεπτυγμένας καὶ ἀπλᾶς καὶ ἀμερεῖς ἐκείνας ἔχειν θεωρίας»· τοὺς δὲ παρὰ τοιούτων ἀκηκοότας καὶ πιστεύσαντας, ἐπιστήμονας μὲν οὐκ εἶναι, θαυμαστοὺς δὲ καὶ ζηλωτοὺς ὑπάρχειν τῆς τε προαιρέσεως καὶ εὐπειθείας καὶ αἰδοῦς τῆς πρὸς τὰ θεία καὶ τοὺς θεῖους ἀνδρας τούτους· καπὶ τουτοις τὴν σὴν ἦν περὶ αὐτῶν ἔχεις γνώμην ἐκδιδάσκεις λέγων· «ὅταν ταῦτα ἀκούσω αὐτῶν λεγόντων, οὐ δύναμαι ὑπολαβεῖν μὴ καὶ αὐτοὺς ὑπὸ θεοῦ πεφωτισθαι καὶ ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς γεγονένα».

(35.) Τι τοῦθ' ὁ λέγεις, ὦ ἄνθρωπε; Νοεροῦ καὶ θείου φῶτος ἐν μετουσίᾳ γεγόνασιν ἐκεῖνοι; Λαμπρότητα θεοῦ καὶ εἶδον καὶ ἐπαθον; Ὑπὲρ σοφίαν, ὑπὲρ λόγον, ὑπὲρ νοῦν ὠμίλησαν θεῷ; Μᾶλλον δ' ἵνα ἀπὸ τῶν αὐτῶν σοὶ τὴν ἀρχὴν ποιήσωμαι τῶν λόγων, καθαιρῶν οὖς αὐτὸς ματὴν ἐξαιρεῖν ἐπεχειρήσας ἢ, τό γε ἀληθέστερον εἰπεῖν, ἐκ παλαιοῦ καθηρημένους ὄντας ἐμφανίζων, οὖς ὡς

hotărârile Sinoadelor Ecumenice) «părutu-s-a Duhului celui sfânt și nouă» (Fapte 15, 28). Verbul grecesc «ἐδοξεν» redat prin «părutu-s-a» este din aceeași familie cu «δόγμα», cel redat prin «dogmă».

¹²⁹ «știința împărțită și metabatică»: știința care studiază obiectul cunoașterii tânzându-i în părți ('știința împărțită') și mutându-se de la o parte la alta ('știința metabatică', de la μεταβασις = trecere, mutare).

¹³⁰ Literal, orice specie a cuvântului discursiv.

¹³¹ «înfașurate»: nediscursive, condensate, unitare.

¹³² «deprinși în știință»: cunoscători printr-un demers științific (ai unui lucru; aici: a 'domeniului' celor zeiești sau dumnezeiești), oameni de știință.

(34.) Că iată ce ți-a venit să spui despre ei în aceste cuvinte ale tale către noi; admirându-i, deci, ca pe unii care «au interzis demonstrația în privința celor dumnezeiești» și care «întru totul au cuprins cu mintea mai-presus-ul dumnezeiesc» și cu totul înălțându-i mai sus de «toată împărțita și metabatica știință¹²⁹ și de toată facultatea rațională a sufletului» și toate alcătuirile ei, altfel zis de toată teoria¹³⁰ și de filosofia toată, și în înalt punându-i, în cele mai presus de toată simțirea și de minte și de cuvânt, mai apoi rezumi cuvintele acelor astfel: «iar în privința celor ce sunt mai presus de noi trebuie să vină viziune de sus și să strălucească lumină inteligibilă, [lumină] prin care [ne] este conjugarea cu cele dumnezeiești și dobândirea contemplațiilor acelor înfășurate¹³¹ și simple și neîmpărțite, mai presus de demonstrație»; iar pe cei ce îi ascultă și îi cred pe unii ca aceștia, nu deprinși în știință¹³² îi socoti a fi, ci de admirat și de emulat, pentru devotamentul și ascultarea și respectul față de cele dumnezeiești și de acești dumnezeiești bărbați; și, mai apoi, [ne] înveți ce cugeți despre aceștia [din urmă], zicând: «când îi aud spunând acestea, nu pot să nu socot că și ei au fost luminați de Dumnezeu și s-au ridicat deasupra celor mulți»¹³³.

(35.) Ce este aceasta ce spui, o, omule? S-au făcut părtași aceia luminii înțelegătoare și dumnezeiești? Văzut-au și au pățimit strălucirea lui Dumnezeu¹³⁴? Au petrecut cu Dumnezeu mai presus de înțelepciune, mai presus de cuvânt, mai presus de minte? Mai bine zis, ca să îmi încep cuvântul de la aceeași [filosofi] ca și tine, doborându-i pe cei ce tu zadarnic te-ai străduit a-i ridica în slăvi sau, mai cu adevărat zis, arătându-i [ca] fiind de demult doborâți pe cei ce tu, fără noimă și folos, îi lauzi ca preainălțați: cei

¹²⁹ Varlaam, *Epistola I^a către Palama* 8, ed. G. Schiro, p. 262.

¹³⁴ Amintim că este spusa sfântului Grigorie Teologul; vezi *In theophania* 11, PG 36, 324 și *In sanctum pascha* 7, PG 36, 632.

υπεξηρημένους έξυμνεϊς οὐκ εϊς καιρόν αυτός, οϊ λέγοντες «θεόν εϊδέναι μὲν χαλεπόν, φράσαι δὲ αδύνατον», ἀρα κατενόησαν τὴν τοῦ θεοῦ ὑπεροχὴν, οϊ μὴδ' ὅτι τὴν ἀνθρωπίνην ὑπερῆχει νόησιν λέγουσιν, ὥστε καὶ ὁ φασιν ὑπὲρ ἀπόδειξιν, διὰ τὸ τῆς φράσεως οὐχ ἱκανόν φασι, κατὰ δὲ τὴν ἐν ἑαυτοῖς θεῶν ἐπιστήμονας τῶν θείων ἑαυτοῦς, ὡς καὶ αυτός ἔφησ, λέγουσιν: Ὡσθ' ἡ λεγομένη παρ' ἡμῶν ἀπόδειξις ἐπι τῶν θείων ἀσυγκρίτως ὑπερῆχει τοῦ ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἐκείνων.

(36.) Εἰ δ' ἦγον σχολὴν, εἶδειξα ἂν σοι καὶ θεῶς αὐτῶν ἐκεϊνας, δι' ὧν φασι «τοῖς θεοῖς συζυγεῖν», τῶν ὄντων θείων ἀποβουκολούσας καὶ τὰς ἀνατακτικὰς αὐτῶν ἐκεϊνας ἐποψίας, ἐκβαίνουσας μὲν τῶν μέσων τῆς ψυχῆς λόγων καὶ πασῶν τῶν φυσικῶν ἀκροτητῶν, ἐμπιπτούσας δ' οὐ «βυθὸς αἰέν ἀπιστος ὑπεστόρεσται, ἀμφικνεφῆς ῥυπῶν ἀνόητος» καὶ τὸ ἀναλαμψαν νοερόν ἐκείνοις φῶς οὐκ εἰς ἀμφοῖα ἡχώρον ἀνασπῶν αὐτοῦς, ἀλλ' ὑπὸ ζόφον αἰώνιον

¹³⁸ Platon, *Timaios* 28 C, citat de sfântul Grigorie Teologul în omilia *Despre teologie* (Omilia 28, 4) PG 36, 29 C. Notăm că în grecește nu există termeni distincți pentru zeu și *Dumnezeu*, încât citatul se poate traduce și în sens monoteist, adică «pe Dumnezeu a-L cunoaște anevoie este, iar a-L exprima – cu neputință», cum vom avea mai jos, în paragraful 55.

¹³⁹ Vezi nota 132, p. 166.

¹⁴⁰ Filosofii lui Varlaam – spune sfântul Grigorie – nu considerau [dumne]zeul și cele [dumne]zeiești deasupra lucrării naturale a minții, de vreme ce nu spun despre acestea că sunt *cu neputință de cunoscut*, adică mai presus de înțelegere, ci doar că sunt *cu amănunt de cunoscut* (vezi, mai jos, și paragraful 55); Varlaam chiar zice despre ei că «cu totul au înțeles cu mintea cele dumnezeiești». Așadar, prin neputința de-a exprima zeul/cele dumnezeiești' ei se refereau strict la incapacitatea exprimării, la neajunsul cuvintelor omenești. Lucrării naturale a minții lor îi stătea, deci, în putință a-l cunoaște – e drept că anevoie – pe zeu [/cele dumnezeiești], dar nu îl [/le] putea exprima prin cuvinte, pentru că acestea nu permiteau într-o manieră adecvată exprimarea aceloră.

¹⁴¹ Filosofii considerau – așa zicând – trei niveluri de lucrare a sufletului: nivelul 'petrecerii trupești', nivelul acestor *mesoi logoi* și nivelul *θεωρει* (vederii, contemplării) celor transcendente su-

ce zic «pe zeu a-l cunoaște anevoie este, iar a-l exprima – cu neputință»¹³⁵ au cuprins oare cu mintea mai-presus-ul dumnezeiesc, ei, cei ce nici măcar nu zic că [zeul] acesta e mai presus de înțelegerea omenească, ceea ce înseamnă că, atunci când spun că e mai presus de demonstrație, în privința incapacității exprimării zic, de fapt, aceasta, de vreme ce, în privința viziunii dinlăuntru lor, [dimpotrivă,] deprinși în știința celor dumnezeiești¹³⁶ pe ei înșiși – precum tu însuși zici – se socotesc a fi¹³⁷ Încât cea de noi numita ‘demonstrație asupra celor dumnezeiești’ neasemănat e mai presus de ce zic ei [a fi] mai presus de demonstrație.

(36.) Iar de aș avea răgaz, ți-aș arăta și [că] viziunile acelea ale lor, prin care ei zic că «[le] este conjugarea cu cele dumnezeiești», abat de la cele cu adevărat dumnezeiești, și [că ale lor] contemplații ascendente, ieșind dincolo de rațiunile mijlocii ale sufletului și din toate marginile firești¹³⁸, cad [acolo] unde

«hău necrezut se așterne de-a pururi, în beznă’nfășat,
poartă’ntinare și mintea nu poate nicicum a-l cuprinde»¹³⁹

și inteligibila lumină ce a strălucit aceloră nu la loc luminos îi trage pe ei, ci sub întuneric veșnic îi osândește, și

---

fletului. Acești *mesoi logoi* (traduse de noi aici prin *rațiuni mijlocii*) corespund ‘rațiunilor dinlăuntru nostru’ și ‘noțiunilor din noi’ pomenite în paragraful 26 și se referă la toată paradigma spirituală rodită (‘legată’) immanent de cumpătul și puterile sădite în sufletul nostru: cultivarea științelor, lucrarea virtuților sufletești ca morală immanentă etc. Cât despre *contemplația* propusă de filosofi, aceasta este ieșire nu doar dincolo de această ‘cale împărătească’ profană, dar și dincolo de extreme; vezi, de pildă, *ἀκρα θεωρία τοῦ Σωκράτους* (*contemplația extremă a lui Socrate*) prezentată de Hermias (*In Platonis Phaedrum scholia*, ed. Couvreur, p. 62 și 80).

¹³⁹ Citatul original (care literal, fără hexametri, sună astfel: «adânc de necrezut e așternut pururea, întreg întunecat, spurcător, de

καταδικάζον καὶ δέλεαρ καὶ λόχον δεινὸν ἐξευρημένον τῷ τοῦ σκότους ἄρχοντι, τοσοῦτο περιέργως κατ' ἐπίκρουψιν ἐσκευασμένον ὡς καὶ δι' ἀκοῆς παράγειν ἔχειν τοὺς μὴ πάνυ πρὸς διάκρισιν καλοῦ τε καὶ κακοῦ γεγυμνασμένους ὄντας· διὰ γὰρ μιᾶς ταύτης ἀμηχάνως κακομηχάνου μηχανῆς τοὺς τε θεωροὺς ἐκείνους πάσῃ περιέπειρεν ἀπάτη καὶ τοὺς ἀκρωμένους ἐκείνων ὡς πεφωτισμένων τῶν οικειῶν πολυπλόκων ἀρκύων ἐντὸς πεποιήται καὶ πρὸς τοὺς ἐπειτ' ἐσομένους φθάνει τῷ τῆς κακουργίας περιόντι διὰ τῶν ἐκείνων συγγραμμάτων.

(37.) Εἰ γὰρ αὐτός, αὐτόχρημα σκότος ὢν, ἄγγελον φωτός ὑποκρίνεται κατὰ τὸν ἀπόστολον, τί θαυμαστὸν εἰ καὶ τοὺς ἐκείνου κατασεσοφισμένους τῷ ἐνυποκρίτῳ φωτὶ καὶ σφίσιν αὐτοῖς ὅλον εἰσοικίσαντας αὐτόν καὶ δι' αὐτοῦ λαλοῦντας τὰς φωνὰς ὑποκρίνεσθαι τῶν διακόνων τοῦ ἀληθινοῦ φωτός, δηλονότι τῶν ἐν τῷ θεῷ πεφωτισμένων, ὡς ἂν «τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς αὐτῶν» ἐκτελῶσι καὶ αὐτοί, τῷ τῶν λόγων εὐπρεπεῖ τοὺς πολλοὺς παράγοντες; «Καὶ οἱ διάκονοι γὰρ αὐτοῦ», φησὶν, ὑποκρίνονται «ὡς διάκονοι δικαιοσύνης».

(38.) Πῶς δὲ καὶ «ὁ κόσμος οὐκ ἔγνω διὰ τῆς σοφίας τὸν θεόν», εἰ θεογνωσίας τὸ ἀκρότατον θεοπτία, ταύτη δὲ προσέβησαν Σωκράτεις καὶ Πλάτωνες καὶ οἱ κατ' ἐκείνους σοφοὶ καὶ οἱ παρὰ τούτων ἀκηκοότες καὶ πιστεύσαντες, ἀξιάγαστοι τῆς προαιρέσεως καὶ αἰδοῦς ἔνεκα τῆς πρὸς τὰ θεία; Πῶς δὲ καὶ σοφοὶ ὄντες ἐμωράνθησαν, εἴπερ ἐφωτίσθησαν, καὶ οὐκ αὐτοὶ μὲν ἐμωράνθησαν, τῇ δὲ σοφίᾳ τούτων μέτεστι συνέσεως, ἀλλ' «ἐμώρανεν ὁ θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ

---

neințeles») este din *Oracula Chaldaica*, o scriere din secolul al II-lea d. Hr. Probabil că Palama îl ia de la un creștin ca Sinesie (sec. V), cum zice Hristou (vezi Sinesie, *Despre vise*, PG 66, 1293 D); paralelismul ἀμφικνεφης-ἀμφιφαης pe care îl regăsim oarecum la Sinesie pare a verifica ipoteza aceasta.

¹⁰⁰ *II Corinteni* 11, 14. De remarcat că în locul lui μετασχηματίζεται ('ia chip') sfântul folosește termenul ὑποκρίνεται ('se fățărăște'). La fel se întâmplă și mai jos, în finalul paragrafului.

¹⁰¹ A fățări graiurile slujitorilor luminii este lucrul diavolului; cei ce fac aceasta lui îi urmează, fac deci lucrurile tatălui lor (*Ioan* 8, 41);

e momeală și cursă cumplită născocită de stăpânul întunericului, atât de meșteșugit într-ascuns făurită, încât și prin auz îi poate rătați pe cei ce nu sunt foarte deprinși a deosebi binele de rău; că prin singură această vicleană uneltire, fără scăpare, pe 'văzătorii' aceia i-a tras în frigerea [cea] a toată înșelarea, și pe cei ce ascultă de ei ca de niște iluminați i-a prins în mrejele lui cele încurcate, și ajunge și la cei ce vor fi mai apoi, cu prisosul răutății lui, prin scrierile acelora.

(37.) Că dacă el, fiind întunericul de-a dreptul, înger de lumină se fățărăște a fi, precum zice Apostolul¹⁴⁰, ce lucru de mirare e dacă și cei [ce au fost] păcăliți de lumina lui fățărită și l-au sălășluit înlăuntrul lor pe el întreg și prin el vorbesc, fățărăsc și aceștia graiurile slujitorilor luminii celei adevărate, adică ale celor în Dumnezeu luminați, ca «lucrurile tatălui lor» să le săvârșească și ei¹⁴¹, cu podoaba dinafară a cuvintelor pe cei mulți înșelându-i? «Că și slujitorii lui», zice, se fățărăsc a fi «slujitori ai dreptății»¹⁴².

(38.) Și cum de «lumea nu L-a cunoscut prin înțelepciune pe Dumnezeu»¹⁴³, dacă piscul cunoașterii-de-Dumnezeu este vederea-de-Dumnezeu, iar la aceasta au ajuns Socrați și Platoni și înțelepții de teapa lor și cei ce au ascultat de aceștia și au crezut lor, vrednici fiind ei de laudă pentru devotamentul și respectul pentru cele dumnezeiești? Și cum se face că «înțelepți fiind au înnebunit»¹⁴⁴, dacă s-au luminat? Și nu că aceștia au înnebunit, iar înțelepciunea lor este sănătoasă, ci «neună a arătat Dumnezeu înțelepciunea lumii acesteia»¹⁴⁵. De aceea și acum, de cineva astfel ia aminte la [înțelepciunea] aceas-

---

și pasajul de aici confirmă ipoteza noastră din nota 37, p. 130; vezi și nota 81, p. 146.

¹⁴² I Corinteni 11, 15.

¹⁴³ *Ibidem* 1, 21.

¹⁴⁴ *Ibidem* 1, 22.

¹⁴⁵ *Ibidem* 1, 20.

κόσμου τούτου», διὸ καὶ νῦν εἰ τις οὕτω ταύτη προσέχει τὸν νοῦν ὡς δι' αὐτῆς πρὸς θεογνωσίαν ὀδηγεῖσθαι μέλλων, τοῦτ' αὐτὸ πάσχει καὶ μωραίνεται, σοφὸς ὢν.

(39.) Τί δέ ἡ κενὴ δόξα καὶ ὁ ταύτης οἴαπερ ὑπεζευγμένος ἔφιππος τύφος ὃν ἐγκαλοῦσιν οἱ πατέρες ἡμῶν αὐτοῖς; Ἐνὶ τοὺς τετυφωμένους εἶναι πεφωτισμένους; Οὐχ ὁ ἀπόστολος ἰδιαίτατόν τι κρίμα τοῦτον τοῦ διαβόλου φησὶν; Οὐχ «ὁ κύριος ὑπερηφάνοις ἀντιτάσσεται»; Πῶς οὖν οἷς ἀντιτάσσεται διὰ φωτὸς ἐπιφαίνεται; Πῶς ἡ διδομένη χάρις τοῖς ταπεινοῖς εἰς τοὺς ὑπεναντίους τούτοις εἰσοικισθῆσεται; Καὶ οὐχ οἱ πατέρες μὲν ἡμῶν ἐκείνων τὸν τύφον καὶ τὸ κενόδοξον ἴσασιν, ἀλλήλοις δ' οὐ συμμαρτυροῦσιν ἐκεῖνοι τοῦτο; «Τί τοῦτο Διόγενες; Καταπατῶ, φησὶν ὁ Διογένης, τὸν τύφον τοῦ Πλάτωνος. Ἐτέρω τύφω, Διόγενες», ὁ Πλάτων ἀντεγκαλῶν ἀπεφήνατο. Εἶδες πῶς τὸν τύφον ἀλλήλοις προσεμαρτύρησαν; Πλάτωνι δέ ἄρα καὶ τοσοῦτο καλὸν ἢ κενοδοξία δοκεῖ, ὥστε καὶ ταύτην αἰτίαν φάναι τῶν ἀρίστων ἐργῶν ἡμῖν καὶ συνεπιλιμπάνειν ἡμᾶς ταύτη τ' ἀριστον.

(40.) Εἶδες μεμωραμένην σοφίαν καὶ οἴα σκότος ἢ ψευδὲς φῶς, ἀντινομοθετοῦσαν τῷ ἀληθινῷ φωτὶ λέγοντι «μὴ ποιεῖτε πρὸς τὸ θεαθῆναι τοῖς ἀνθρώποις»; Ἄρ' ἔσχον διὰ φωτὸς ἐκεῖνοι «τὸν βλέποντα ἐν τῷ κρυπτῷ» καὶ πρὸς τὴν δόξαν τῶν ἀνθρώπων ἐπὶ τοσοῦτον ἐπτόηνται καὶ πρὸς αὐτὴν αὐτοὶ τε πάντα καὶ λέγειν καὶ πράττειν ἀνέχονται καὶ τοὺς ἄλλους πειθοῦσιν; Ἀκουσον Παύλου, τοῦ ἀληθι-

¹⁴⁶ I Timotei 3, 6.

¹⁴⁷ Pilde 3, 34 și Iacov 4, 6. Semnalăm incoerența actualiei variante oficiale ortodoxe românești a *Scripturii*, care redă pasajul în două feluri, acesta nefiind, din păcate, un caz singular. Astfel, în *Pilde* 3, 34 se depărtează total de textul *Septuagintei* (folosit de toți Părinții răsăriteni) și optează pentru varianta «de cei batjocoritori El råde» (cu oarecare sintaxă quasi-romantică), deși în Noul Testament (*Iacov* 4, 6) exact același pasaj este tradus prin consacrată formulă «Dumnezeu celor mândri le stă împotriva», urmând cu activie *Septuagintei*.

¹⁴⁸ Iacov 4, 6.

ta, ca și când prin ea ar urma să fie călăuzit la cunoașterea-de-Dumnezeu, același lucru îl pățește și înnebunește, 'înțelept' fiind.

(39.) Și ce facem, apoi, cu slava deșartă și cu înfumurarea cea ca un calăreț purtată de aceasta, de care îi învinuiesc pe ei Părinții noștri? E cu puțință ca înfumurații să fie luminați? Nu a spus oare Apostolul că [înfumurarea] aceasta aduce osânda preaproprie a diavolului¹⁴⁶? Nu «stă Domnul împotriva celor mândri»¹⁴⁷? Cum, celor ce le stă împotriva Se arată prin lumină? Cum harul dat celor smeriți¹⁴⁸ se va sălășlui înlăuntrul celor potrivnici acestora? Și nu au cunoscut Părinții noștri înfumurarea și slava deșartă a aceloră? Dar oare nu și aceia înșiși își dau în vileag unii altora înfumurarea? «Ce este aceasta, Diogene?» «Calc», zice Diogene, «înfumurarea lui Platon». «Cu altă înfumurare, Diogene» i-a răspuns Platon, întorcându-i învinuirea¹⁴⁹. Ai văzut cum își vădesc unii altora înfumurarea? Iar lui Platon i se și pare slava deșartă un bun atât de mare, încât ne-o înfățișează și pe aceasta drept pricină a faptelor alese, socotind că fără ea nu putem înfăptui nimic ales.

(40.) Ai văzut ce înțelepciune ne bună și ca un întu-neric sau [ca o] lumină mincinoasă, [și] care legiuiește împotriva luminii celei adevărate, Celeia ce zice: «nu faceți [faptele dreptății voastre] spre a fi văzuți de oameni»¹⁵⁰? Oare avându-L aceia [înlăuntrul lor], prin lumină, pe «Cel ce vede întru ascuns»¹⁵¹ s-au dat ei atât în vânt după slava cea de la oameni și au primit și a zice și a face toate pentru aceasta și îi îndeamnă [și] pe ceilalți la aceasta? Auzi-l pe Pavel, pe adevăratul și văzător și

¹⁴⁶ Diogene Laertius, *Viața lui Diogene Cinicul* 6, 2.

¹⁵⁰ Matei 6, 1.

¹⁵¹ Matei 6, 4, 6.

νοῦ καὶ θεόπτου καὶ θεορρήμονος, ἐφ' ὃν ὡς ἀληθῶς θεία 'θέα παραγέγονεν ἄνωθεν', ᾧ καὶ 'φῶς' ἀληθινὸν 'ἐπέλαμψε νοερόν', ὑπερφυῆς οἶον, ἐν ᾧ καὶ καθάπερ ἐν ἐστία λίαν ἐπαναπέπανται, διὸ καὶ «σκευὸς ἐκλογῆς» ἀκούει, δι' οὗ καὶ τὰ θεία μεμύηται· τί φησιν ἐκεῖνος; «Πάντα εἰς δόξαν θεοῦ ποιεῖτε»· περὶ δὲ ἑαυτοῦ τῆ; «Εἰ ἀνθρώποις ἤρασκον, Χριστοῦ δούλος οὐκ ἂν ἤμην»· ἐπιγινώσκεις τῷ καρπῷ τὸ δένδρον; Τὸ τοίνυν τάναντία καρποφοροῦν ἄρ' οὐχὶ καὶ τῆς ἐναντίας ῥίζης ἐναργῶς ἀναπέφηνε; Τῷ δὲ φωτὶ τί γε ἄλλο τοῦναντίον ἢ τὸ σκότος ἐστί, κἂν τὸ φῶς ὑποκρίνηται καὶ τοὺς τῷ ἀληθινῷ φωτὶ μήποτε πελάσαντας διαλέληθεν;

(41.) Οὐκ οὐκ ἀσφαλὲς ὁμιλεῖν περὶ θεοῦ τοὺς μὴ ὁμιλεῖν εἰδότας θεῷ, καὶ περὶ φωτὸς μὴ προσύλου κρίνειν τοὺς οὐχ ὑπὲρ τὸ φῶς εἰδότας· τοῦτ' ἐστὶ τὸ τυγχάνον ὑπ' αἰσθησιν, μὴδὲ τὸ νοερόν τῆς ψυχῆς νοερωῖ καὶ ἀληθεῖ τετελεσμένους φωτὶ καὶ «τὴν ἐν Χριστῷ κεκρυμμένην ζωὴν» ὡς ἀληθῶς εὐρομένους καὶ ἀναστάντας τὴν πρώτην ἀνάστασιν· οἱ δὲ ταύτης εὐμοιρηκότες καὶ τὴν καρδίαν οἷα λυδίαν ἔχουσιν, ἀπειλικρινημένην καὶ κριτικωτάτην οὔσαν, οἷς οὐκ ἂν λήσῃαι χαλκὸν διηρθισμένον ἀνθεὶ περιτακέντι χρυσοῦ προσάγων, ὧν καὶ τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα πρὸς διάκρισιν καλοῦ τε καὶ κακοῦ, καὶ τὴν ἀκοὴν οὐκ ἂν θέλῃαι οὐδ' ἂν κλέψῃαι οὐδ' ἂν πείσῃαι, κἂν πρὸς τὸ λίαν ἐπαγωγὸν εὐπρεπῶς καὶ πιθανῶς εὐ μάλα συμφορήσης καὶ διαθῆς τὰ ὀνόματα· καὶ γὰρ δεινοὶ καὶ διὰ τούτων φωράσαι τὸ ἀηδὲς ἀπρεπὲς καὶ φευκτὸν τῆς ἐνδομυχούσης ἀπάτης, οἱ καὶ καλῶς ἂν φαίεν τὸ συζυγεῖν ἐνηρμόσθαι τοῖς ἐν ἀβλεψία τοὺς ὀρώντας ὑποκρινόμενοις ἐκεῖ· καὶ γὰρ ἔλαθον ἑαυτοὺς τὴν σφετέραν ἀπάτην παραγυμνώσαντες.

¹⁸² Intre ghilimele avem chiar expresiile lui Varlaam despre filozofie, aplicate acum de sfântul Grigorie cazului sfântului Pavel; vezi, mai sus, paragraful 34.

¹⁸³ Fapte 9, 15.

¹⁸⁴ Literal: inițiat în cele dumnezeiești.

¹⁸⁵ I Corinteni 10, 31.

¹⁸⁶ Galateni 1, 10.

¹⁸⁷ Coloseni 3, 3.

grăitor de Dumnezeu, asupra căruia cu adevărat 'a venit dumnezeiască vedenie de sus', căruia și 'i-a strălucit' adevărată 'lumina înțelegătoare'¹⁵², ca mai presus de fire, întru care, ca într-o vatră, s-a odihnit foarte, pentru care și «vas al alegerii» aude [zicându-i-se]¹⁵³, prin care a și fost adus la taina celor dumnezeiești¹⁵⁴; ce zice acela? «Toate spre slava lui Dumnezeu să le faceți»¹⁵⁵; iar despre el ce [zice]? «De aş plăcea oamenilor, nu aş fi rob al lui Hristos»¹⁵⁶; cunoști, deci, după roade pomul? Așadar, cel ce rodește cele potrivnice nu e limpede, oare, că a și răsărit din rădăcină potrivnică? Dar luminii ce altceva îi este potrivnic fără numai întunericul, măcar că fățărăște lumina și îi înșală pe cei ce niciodată nu s-au apropiat de lumina cea adevărată?

(41.) Nu e neprimejdios [lucru] a vorbi despre Dumnezeu cei ce nu știu a vorbi cu Dumnezeu, și a judeca despre lumina nematerialnică cei ce nu o știu pe aceasta [a fi] mai presus de lumina ce cade sub simțuri, care nici nu sunt desăvârșiți – prin lumina înțelegătoare și adevărată – în privința părții înțelegătoare a sufletului și nu au aflat cu adevărat «viața cea ascunsă, cea întru Hristos»¹⁵⁷ și nu au înviat cu învierea cea dintâi; iar cei ce au avut parte de aceasta au și inima ca o piatră de încercare¹⁵⁸, curățită și preaîncercată a judeca, pe care nu îi poți păcăli aducându-le [drept aur] aramă poleită cu aur, ale căror simțuri deprinse sunt a deosebi binele și răul, și auzul [căror] nu-l vei vrăji, nici îl vei fura, nici îl vei îndupleca, oricât de ispititor – în chip împodobit și convingător – ți-ai urzi și ți-ai potrivi vorbele; că iscușiți sunt a simți numaidecât – sub aceste părelnicii – urâciunea, necuviința și lepădăciunea înșelării celei tănuite, care¹⁵⁹, în chip nimerit, i-ar și putea asemui cu orbii care se fac că văd; pentru că, fără să știe, și-au dat pe față propria înșelare.

¹⁵⁸ În original: *piatră lidiană*, adică mineral folosit la probarea autenticității aurului, pe care aurul curat lăsa o urmă galbenă.

¹⁵⁹ Părinții.

(42.) Συνδεΐται γάρ, οὐχ ἐνούται τὸ πονηρὸν πνεῦμα ταῖς κακοδαίμοσιν ἐκείναις ψυχαῖς, διόπερ ὥσπερ ἐξῶθεν διὰ τέλους τὸ τῆς πλάνης παρυφιστάμενον ὁρᾶται φῶς, οὐ κατὰ τὴν εἰς ἑαυτὸν συνελίξιν τε καὶ ἐπιστροφὴν τοῦ νοῦ· χειραγωγεῖ γάρ αὕτη πρὸς τὸ θεῖον ἀπλανῶς ἀεὶ οὐκ οὐκ οὐκ κατ' αὐτήν, ἀλλὰ κατὰ τὴν διὰ τῶν λογισμῶν ἦτοι νοημάτων διεξοδικὴν ἐνεργειαν τὰ τῆς πλάνης ἐπιγίνε-ται, ὅταν τις ἀνευ νοητῆς σιγῆς ἐφήται τοῦ τῆς ἐποψίας μυστηρίου. Συμμίκτους γάρ τὰς ἐνεργείας ἐχούσης τότε τῆς ψυχῆς, καιρὸν ἐν τοῖς μὴ προσεκτικωτάτοις καὶ τῇ ταπεινοφροσύνῃ μὴ κατησφαλισμένοις ἔχει παρεισδύεσθαι καὶ συναναμιγνυσθαι ταύταις τὸ τῆς πλάνης πνεῦμα, καὶ τὴν εἰσοδὸν οὕτω κλέψαν, ἦν καὶ μετὰ ταύτην λάθῃ, πα-ραμένει τῇ ψυχῇ, τὰ γὰρ ἔστιν ἐφ' ᾧ ὑποκρινόμενον καὶ δι' αὐτῶν αὐτῇ συνδούμενον, ἀλλ' οὐχ ἐνούμενον· τοῦ γὰρ ἀγαθοῦ πνεύματος μόνου δι' ὅλων τε καὶ πάντων χω-ρεῖν «πνευμάτων νοερῶν καθαρῶν λεπτοτάτων», ὡς Σο-λομῶντι καὶ τῇ ἀληθείᾳ δοκεῖ.

(43.) Καὶ ἴσασιν οἱ μεμημημένοι καὶ λέγουσιν οὐ συζυγίαν ὀλίγοις μέρεσι τισιν ἢ δυνάμεσι τὴν ἀλληλουχίαν παρε-χομένην, ἀλλ' οἷον ἀνάκρασιν εἶναι πρὸς ψυχὴν τοῦ φωτὸς τῆς χάριτος τὴν ἐνοικησιν, θαυμαστὴν οἶαν, ἄρρητον

¹⁰⁰ «se leagă»: în sens propriu (se prinde de ele); dar și metaforic.

¹⁰¹ Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* IV 9, PG 3, 705 A.

¹⁰² Discursivă.

¹⁰³ Literal: «și astfel *furând* intrarea»; cum și mai devreme s-a zis «*fură* auzul» (paragraful 41).

¹⁰⁴ *Înțelepciunea lui Solomon* 7, 23. Semnalăm hilara traducere românească a locului scripturistic cu pricina («Ἔστιν γὰρ ἐν αὐτῇ [τῇ τοῦ θεοῦ Σοφίᾳ] πνεῦμα νοερῶν, ἅγιον, [...] διὰ πάντων χωρῶν πνευμάτων νοερῶν καθαρῶν λεπτοτάτων»), pe care ne-o pune în față textul oficial: «Într-adevăr, în ea [în *Înțelepciunea lui Dumnezeu*] se află un duh de înțelegere, sfânt, [...] răz-bătând prin toate duhurile istete, curate și oricât de subțiri». Așadar, adjectivul *νοερον* – tradus înlăuntru Bisericii, de regulă, prin *înțelegător*, iar în afară prin apuseanul *inteligibil* – este tradus

(42.) Că duhul viclean nu se unește cu acele suflete nenorocite, ci se leagă de ele¹⁶⁰, pentru care și lumina înșelării se vede – totdeauna – venind ca din afară, nu prin adunarea și întoarcerea în sine însăși a minții¹⁶¹; că [adunarea și întoarcerea] aceasta este cea care pururea călăuzește în chip nerătăcit la dumnezeiesc; deci nu prin aceasta, ci prin lucrarea desfășurătoare¹⁶² – cea prin gânduri, adică prin cugetări – se iscă cele ale rătăcirii, când cineva, fără [a dobândi] tăcerea minții, poștește vederea tainei. Că având atunci sufletul lucrări amestecate, duhul rătăcirii află – în cei ce nu neștirbită au luarea aminte și nu s-au întărit cu totul, prin smerita-cugetare – prilej să se strecoare înlăuntru sufletelor acestora și să se amestece cu ele; și astfel furișându-se înlăuntru¹⁶³, dacă și după aceasta izbutește a se ascunde, rămâne în suflet, fățărind binele dinaintea unora [din părțile sufletului] și – prin [părțile] acestea – legându-se de suflet, [dar] nu unindu-se cu el. Că doar a Duhului celui bun este a «pătrunde» prin toate părțile tuturor «duhurilor înțeleghătoare curate preasubțiri»¹⁶⁴, cum pare lui Solomon și adevărului¹⁶⁵.

(43.) [Iar] cei ce au fost purtați înlăuntru tainelor acestora¹⁶⁶ [aceia] și cunosc, și spun că sălășluirea luminii harului [înlăuntru sufletului] nu este conjugare ce dă coerență câtorva părți ori puteri [ale sufletului], ci este ca o amestecare¹⁶⁷ cu sufletul, minunată, de negrăit – am

---

mai întâi, cu referire la Duhul Sfânt, prin «de înțelegere», iar mai apoi, cu referire la duhurile zidite, prin neașteptatul «isteț». Dacă «isteț» nu pare hilar celor ce au săvârșit traducerea oficială, ne întrebăm de ce nu am alege și ordinea inversă?

¹⁶⁵ Verbul *a părea* are sensul 'consistent', cel arătat în nota 128, p. 165.

¹⁶⁶ Literal: «inițiații».

¹⁶⁷ Deși o redăm prin același cuvânt, *amestecarea* aceasta (*ἀνάκρασις*: con-turnare, contopire, fuziune) este cu totul altceva decât cea a diavolului (cu sufletele), cea pomenită în paragraful precedent (*συνανάμιξις*: mixtură, amestecătură).

σχεδόν και ἀνήκουστον. Τίς γάρ ἂν παραστήσαι λόγος πῶς και διαφοιτᾶ πρὸς πᾶσαν και καθ' ἑαυτὸ ἀνεκφοιτήτως μένει και το πᾶν περιέχει καν τῷ μέρει ἀμερῶς χωρεῖται και μεθεκτόν γίνεται και οὐδεμίαν ἔχει πρὸς τὸ μετέχον συμμιγῆ κοινωνίαν και ἄκρατόν ἐστι και ἀναφές και ἔν ἐν θεωρία πνεῦμα μετὰ τῶν διὰ καθαράς προσευχῆς ἐντυγχανόντων γίνεται κατὰ τὴν πρὸς τὸν ἴδιον πατέρα τοῦ κοινού πατρός ὑπὲρ ἡμῶν εὐχήν· «δὸς γὰρ αὐτοῖς» φησιν «ἵνα καθάπερ ἐγώ, πάτερ, ἐν σοὶ και σὺ ἐν ἐμοί, και αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἐν ὧσιν ἐν ἀληθεία».

(44.) Και τὸ ὑπερβάλλον δὲ μέγεθος τῆς πρὸς ἡμᾶς ἀγάπης τοῦ θεοῦ διὰ τῆς ἀνακράσεως ταύτης ἐναργῆς ὅτι μάλιστα παρίσταται· τὸ γὰρ ἐν ποιεῖν τὰ πλείω τῆς ἀγάπης τὸ ἰδιαιτατον· διαφοροῖς δὲ τοῖς τρόποις συναγωγός γίνεται τῶν διεστώτων, ὧν οἱ πλείους δι' ὁμοιότητος δοκοῦσι τὴν ἐνῶσιν ποιεῖσθαι, διὸ και λόγος παλαιός ἐστιν ὁ καθωμιλημένος και διατεθρυλλημένος οὗτος· ὁμοιότης φιλότης'. Ἡ δὲ τοῦ γαμηλίου συναλλάγματος ἔχειν τι δοκεῖ τῶν ἄλλων πλέον, ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖνο σύμφυσις οὐδ' ἀνάκρασις ἐστιν, ἀλλ' ὁμιλία τινὶ και προσκολλησεται κατὰ τὴν γραφὴν ἐν τὰ πλείω γίνεται «κατα-

¹⁶⁸ «κοινός πατήρ (părinte obștesc)» este una din formulele patristice folosite pentru Mântuitorul Hristos.

¹⁶⁹ *Ioan* 17, 21.

¹⁷⁰ Literal: 'asemănarea – iubire [aduce]'. Varianta românească neoașă este însă și mai potrivită contextului de față, pentru că face referire directă la 'adunarea' (la strângerea întru una a) celor ce se aseamănă.

¹⁷¹ Literal: prin contractul nupțial, prin acordul matrimonial; folosirea unui astfel de termen juridic denotă, poate, faptul că sfântul Grigorie are aici în vedere instituția pan-umană a căsătoriei, nu taina nunții.

¹⁷² Termenul *συμφυσις* este greu de redat cu exactitate. Este des folosit în antichitate, arătând totdeauna o strânsă unire. În scrierile medicale, de pildă, este folosit în privința oaselor sudate întreolaltă (*κατὰ σύμφυσιν*), spre deosebire de cele legate prin articulații (Galenus, *De ossibus ad tirones*, vol. II, p. 733; Oribasius, *Collectiones*

spune – și de neuzit. Că ce cuvânt va [putea] înfățișa cum [Duhul] și pătrunde în tot sufletul, și în Sine însuși neieșit rămâne; cum Se și revarsă pe de-a-ntregul și totodată în Sine însuși rămâne neieșit; și cuprinde toate și [totodată] și partea Îl încape în chip neîmpărțit; și [de] împărțășit Se face și [totodată] nici o părtășie amestecată nu are cu părtașul [de El]; și neamestecat și de neatins este și [totodată], prin dumnezeiasca-vedere, un duh Se face cu cei prin rugăciune curată părtași de El, după rugăciunea pentru noi către Părintele Său a Părintelui de obște¹⁶⁸: «dă-le, dar, acestora» zice «ca precum Eu, Tată, [sunt] întru Tine și Tu întru Mine, [așa] și aceștia întru Noi una să fie întru adevăr»¹⁶⁹.

(44.) Dar și prisositoarea mărime a iubirii celei către noi a lui Dumnezeu o înfățișează [Duhul] cât se poate de limpede prin amestecarea aceasta; că a face una pe cele [ce sunt] mai multe – aceasta iubirii îi este propriu în cea mai înaltă treaptă; dar felurite sunt chipurile în care este aceasta adunătoare a celor despărțite, [chipuri] dintre care cele mai multe socotesc prin asemănare a face unirea, de unde și vechea și bine-știuta vorbă: ‘ce se-aseamănă se-adună’¹⁷⁰. Iar [unirea] cea prin învoiala căsătoriei¹⁷¹, se socotește a avea ceva mai mult față de celelalte, dar nici aceasta nu este împreună-sădire¹⁷² și amestecare, ci prin oarecare împreună-petrecere și alipire – cum zice Scriptura – cele [ce sunt] mai multe se fac una; că zice

---

medicae 25, 2, 7). La neoplatonici ilustrează unirea misticului cu divinitatea, cu un inerent contact, cu o oarecare continuitate de substanță (Porphyrius, *De abstinentia* 1, 29). La Părinți termenul numește legătura sufletului cu trupul (Metodie al Olimpului, *De resurrectione* 3, 15), dar și unirea sufletului cu harul, prin care harul devine o a doua fire pentru suflet (PG 91, 25 B); termenul denotă practic asemănarea. În sensul de împreună-sădire, ajunge să numească, sugestiv, și legătura inseparabilă a trupului cu umbra, prin firea lucrurilor. În fine, la Pavel găsim imaginea (reluată în Taina Botezului) «împreună-sădit asemănării morții lui Hristos».

λείψει» γάρ φησιν «ἄνθρωπος τὸν πατέρα αὐτοῦ καὶ τὴν μητέρα καὶ προσκολληθήσεται τῇ γυναικὶ αὐτοῦ καὶ ἔσονται οἱ δύο εἰς σάρκα μίαν»· καὶ σάρκα μόνην, ἀλλ' οὐχὶ καὶ πνεῦμα ἐν ἡ δὲ τοῦ θεοῦ πρὸς τοὺς ἡξιωμένους ἔνωσις, ἐνώσεως πάντα τρόπον ὑπερβάλλουσα τῷ παντελῆς εἶναι καὶ τοῦ χωροῦντος κρείττον ἢ λόγος δι' ὅλων τῶν καθαρῶν πνευμάτων πνεύματος, καὶ τὴν τοῦ θεοῦ ἀγάπην ὑπερβάλλουσαν καὶ μόνην ὄντως ταύτην ἀγάπην εἶναι παρίστησι· μόνη γὰρ ὑπερκοσμίως συμπτύσσει καὶ εἰς ἐν ἀραρότως συνάγει τοὺς ἐραστάς. Τίνι δὲ τρόπῳ καὶ πρὸς τὸ συνημμένον σῶμα τῇ καθαρᾷ ταύτῃ καὶ κεχαριτωμένῃ ψυχῇ ταύτῃ δι' αὐτῆς διαπορθμεύει τὴν χάριν, νῦν λέγειν οὐ καιρὸς. ΑΛΛ' οὐχὶ καὶ τὸ δαιμόνιον πνεῦμα δύναιτ' ἂν ποτε δι' ὅλης χωρῆσαι τῆς ψυχῆς οὕτως, ἀλλ' ἐκπεσὸν τῆς ἄνω συνοδίας ἀνακτᾶσθαι ταύτην, κακῶς μὲν, ἀλλ' ὁμως δι' ἐφέσεως καταλλήλου τῆς ἐκπτώσεως, ὡς ἐνὸν αὐτῷ, πειράται τῇ τῶν ὑπ' αὐτοῦ φενακιζομένων πρὸς αὐτὸ ἀφομοιώσει· τὸ δὲ ποθοῦν ἐκτρέψαν τῆς ψυχῆς, ἑτέρας μὲν πρὸς ἕτερον, πρὸς ἐν δ' ὁμως εἰς ἅ πάντ' ἐκείνο παρετράπη, διὰ τούτου πρὸς αὐτοὺς εἰσοδόν τε καὶ ἀνάπασιν εὐρόμενον τοῖς ὑπ' αὐτοῦ παρατετραμμένοις συζυγεῖ, οἰονεῖ ζυγόν ἕνα τὸν πρὸς τὸ αὐτὸ φέροντα τέλος πόθον ὑπερχόμενον καὶ ὡς κράτος ἔχον αὐτὸ τῆς ἀπωλείας καὶ οὐχ ἐκόντας εἶναι τοὺς ἀθλίους ἔστιν ὅτε διὰ τῆς συζυγίας ἐπισπώμενον πρὸς

¹⁷³ *Facerea 2, 24, Matei 19, 5, Marcu 10, 7-8.*

¹⁷⁴ Adică: toate pomenitele chipuri de unire covârșindu-le.

¹⁷⁵ Verbul grecesc se folosește și pentru 'plierea' pleoapelor și strângerea evantaiului.

¹⁷⁶ Căzut din obștea sau comuniunea desăvârșită a duhurilor de sus – încheată de unirea adevărată, dată de Duhul Sfânt, prin aceea că El pătrunde în și Se unește cu toate părțile sau puterile «tuturor duhurilor înțelegătoare curate preasubțiri» – duhul drăcesc sau necurat (diavolul) nu încetează de a avea dorirea raportării 'comunitare' la celălalt, căci spre aceasta a fost zidit. Caută, deci, în parametrii total distorsionați ai căderii lui, să înjghebe și el o obște și o unire, căutând a se uni și el – asemenea Duhului Sfânt – cu duhurile sau sufletele, spre a le face asemănătoare lui și spre a deveni și el, astfel, factorul unirii lor întreolaltă, unire bazată pe asemănare. Dar nu poate mai mult decât să se alătore

«va lăsa omul pe tatăl său și pe maica [sa] și se va alipi de femeia sa și vor fi cei doi un [singur] trup»¹⁷³; deci un singur trup, dar nu și un [singur] duh; iar unirea lui Dumnezeu cu cei învredniciți, tot chipul unirii covârșindu-l¹⁷⁴ prin aceea că este desăvârșită și că mai presus de cuvânt este Duhul Cel ce pătrunde prin toate duhurile cele curate, [aceasta] și iubirea covârșitoare a lui Dumnezeu o arată, și faptul că singură aceasta este cu adevărat iubire; că numai singură ea îi adună¹⁷⁵ – mai presus de lume – și îi strânge îndeaproape întru una pe îndrăgostiți. Iar în ce chip și asupra trupului celui unit cu sufletul acesta curat și cu-har-dăruiat trece, prin mijlocirea acestuia, harul însuși – nu e vremea [potrivită] acum să o spunem. Duhul drăcesc însă nu va putea vreodată să pătrundă astfel prin întreg sufletul; ci, căzând din unirea proprie obștii celei de sus, încearcă – în chip rău însă, dorirea lui fiind potrivită căderii – să o redobândească pe aceasta, așa cum îi este cu puțință, prin asemănarea cu el a celor amăgiți de către el¹⁷⁶; și abătând pofta fiecărui suflet spre altceva – dar totuși spre ceva dintre cele în care a căzut el însuși – prin aceasta aflându-și intrare și odihnă la aceștia, se con-jugă cu cei înșelați de el, strecurând [asupra lor], ca singur jug, pofta ce poartă la [unul și] același sfârșit¹⁷⁷ și, având [sfârșitul] aceasta ca pe o stăpânie a pierzaniei, la aceasta [la pierzanie] trăgându-i uneori, prin con-jugare,

---

– fățărind binele – de câteva (puține) părți ale sufletului și să le influențeze 'din afară', de sub masca binelui. Întrucât, ca tată al minciunii, se ascunde totdeauna sub masca binelui, el nu poate pătrunde – precum Duhul Sfânt – în toate părțile sau facultățile sufletului asupra căruia vine, spre a izbuti, în felul acesta, unirea pe de-a-ntregul (deci reală) cu respectivul suflet și, prin urmare, desăvârșita unire întreolaltă a sufletelor cu care se 'unește'. Așadar 'obștea' înjghebată de el – și 'unirea' proprie ei – este fățărită, iluzorie sau mincinoasă; nu are coerență și consistență launtrică, lipsindu-i cheagul adevărat: iubirea (totuna cu adevărul), al cărei izvor – pentru duhurile zidite – este Duhul Sfânt.

¹⁷⁷ Sau: la [una și] aceeași țintă.

ταύτην· οὕτω τοῦτο συναγελάζεται τε καὶ συνδυάζεται, τοιαύταις ἐπαφαίς, τοιαύταις ἐπιπλοκαῖς ἢ ἐγγύς αὐτῶν· ἐπὶ τοῦ τοιούτου τοίνυν κατάλληλον τὸ συζυγεῖν.

(45.) Ἡ δ' ἀληθῆς θεωρία, πῶς ἂν εἴη συζυγία; Πῶς δὲ καὶ τὸ φῶς τῆς ἐκείνων [φιλοσόφων] θεωρίας εἴη ἂν ἀληθῶς συνεπτυγμένον καὶ ἀπλοῦν καὶ ἀμερές, ὃ τῶν πολλῶν καὶ πονηρῶν δοξασμάτων οὐμενουν ἀπήλλαξεν αὐτούς, οὐδ' εἰς μονοειδή καὶ ἀληθῆ συνήγαγε γνώσιν τοὺς ὀρῶντας; Οὐ μὴν ἀλλ' ἐπεὶ πολυσχιδῆς τὸ κακὸν καὶ τὸ ἀπὸ τῆς πονηρᾶς ρίζης δένδρον πολυφορώτατον, ἡμεῖς δ' οὐκ ἔχομεν διορατικὴν δυνάμει τῆς πιότητος διαρκῶς ἐφικέσθαι τῆς ρίζης, φέρ' ἴδωμεν ἀπὸ τῶν καρπῶν αὐθις, δηλονότι τῶν ἔργων, τὸν Σωκράτους καὶ Πλάτωνος καὶ τῶν κατ' αὐτούς φωτισμόν. Πόθεν οὖν τοῦτον ἀκριβῶς ἐπιγνώμεν; Ἄρ' ἐκ τῶν νόμων τῆς ἀθεμιτογαμίας ἢ τῶν ἔργων τῆς παιδεραστίας ἢ τῶν περὶ θεοὺς καὶ δαίμονας καὶ ἥρωας δογμάτων ἢ τῆς τῶν ψυχῶν ἡμῶν κατακεχυμένης τερατολογίας ἐκείνης, ἢ προχεῖ ταύτας οὐρανόθεν καὶ μετεγχεῖ, πλαζομένας ἐν γῆς ἀπὸ σωμάτων εἰς σώματα μὴ κατάλληλα πρὶν καταδύνασθαι ἢ ἀναδύνασθαι, ὡς ἐκάστη τούτων ῥοπῆς ἐδυστύχησεν ἢ εὐμοίρησεν;

(46.) Οὐδὲ τὸ συμπαρομαρτοῦν τῷ Σωκράτει δαιμόνιον, ὧ καὶ διετέλει διὰ βίου πειθόμενος, ὑπέφηνέ σοι τῷ καθ' ἡμᾶς φιλοσόφῳ τις ἐκείνων ὁ φωτισμός; Οὐδ' ὑπὸ τοῦ φανέντος δράκοντος, τοῦ πλατωνικοῦ θνήσκοντος

¹⁷⁶ În sensul propriu, cel de 'înjugare la același jug'.

¹⁷⁷ Vezi nota 131, p. 166.

¹⁷⁸ Răul presupune sfâșiere în multe, nu are caracter unitar, ci multiplu.

¹⁷⁹ Notăm că *demon* și *daimon* sunt transliterările românești unuia și aceluiași cuvânt grecesc (*δαίμων*), care apare atât la Platon, cât și în Scriptură; pe spațiul limbii grecești avem așadar de-a face – vizual, cel puțin – cu un singur concept; de aceea optăm pentru o singură variantă, cea vizată de sfântul Grigorie (vezi în continuare). Vrând să accentueze latura demonică a filosofiei atunci când intră în cele ale teologiei, autorul nostru omite – probabil voit – alte sensuri ale termenului *δαίμων*, ca de pildă cel de

chiar și pe cei ce nu voiesc; așa se înhăitează acesta și [așa] se împerechează, cu astfel de atingeri, cu astfel de îmbârlișări sau [cu unele] aproape de acestea; despre unul ca acesta, așadar, nimerit s-a spus 'con-jugare'¹⁷⁸.

(45.) Iar adevărata dumnezeiască-vedere, cum să fie conjugare? Și cum, pe de altă parte, lumina contemplației [filosofilor] acelora să fie cu adevărat înfășurată¹⁷⁹ și simplă și neîmpărțită, de vreme ce nu i-a izbăvit de multele și viclenele păreri, nici nu i-a adunat pe văzători la o cunoștință unitară și adevărată? Iar de vreme ce răul este sfâșiat în multe¹⁸⁰ și roditor foarte este pomul cel din rădăcina vicleană, iar noi nu suntem în stare, prin puterea străvăzătoare [a sufletului] să răzbatem grosimea rădăcinii și să vedem limpede de e bună sau rea, hai să vedem după roade, adică după fapte, [ce fel este] iluminarea lui Socrate și Platon și a celor de teapa lor. De unde, dar, vom cunoaște aceasta cu acrivie? Oare din legile căsătoriilor nelegiuite sau din faptele pederastiei, sau din dogmele despre zei și demoni¹⁸¹ și eroi sau din acele încurcate basme despre sufletele noastre, care le înfățișează pe acestea vărsate din cer și transvazate, rătăcitoare pe pământ din trupuri în alte trupuri nepotrivite, mai înainte de-a se afunda sau a ieși deasupra, după aplecarea sortită fiecăreia din acestea, bună sau rea¹⁸²?

(46.) Nici demonion-ul¹⁸³ ce l-a însoțit pe Socrate, căruia [filosoful] i-a fost credincios toată viața, nu îți dă de înțeles – ție, filosofului vremii noastre – ce este iluminarea acelora? Nici din arătarea balaurului¹⁸⁴ la moartea platoniceului Plo-

---

mijlocitor între zeu și muritor (Platon, *Banchetul* 202d), de 'înger' păzitor (Platon, *Republica* 620d) sau de suflet însuși (*Timaios* 90a).

¹⁸² Se are în vedere teoria filosofică a predestinației.

¹⁸³ Precum *δαίμων*, tot așa și *δαίμόνιον* apare întocmai atât în scrierile filosofice grecești, cât și în Scriptură; vezi penultima notă.

¹⁸⁴ Prin *balaur* am redat grecescul *δράκων* (dragon), care se transliterează *drac*.

Πλωτίνου, συνιδεῖν ἐδυνήθης τίς ἐκείνων ὁ φωτισμός· καί τι τὸ συνόν ἐκείνοισ· δαιμόνιον, ὁ θεῖον ἐκείνος καλῶν τὸ ἐν αἰσῶ, καθάπερ αὐτὸς λέγει, θεῖον ἀνάγειν ἐσπευδε πρὸς ἐκείνο καὶ διὰ βίου καὶ τελευτῶν: Ἀλλ' ἀκοῖσιν Ἀπόλλωνος τοῦ Πυθοῖ καὶ μαθήσει πόθεν ἐκείνοισ· ὁ φωτισμός· ἐφομένου γὰρ Ἀμελίου τοῦ Πλωτίνου ἐταίρου, ποῦ κενώρηκεν ἀποβεβηκότος ἢ τουτοῦ ψυχή, Ἀπόλλων αὐτὸς «ἀμφ' ἀγαινοῖο φίλοιο μελιχροῦς ὕψηνε φωνάας», καὶ πρὸς αὐτὴν ἐπιστραμμένος τὴν Πλωτίνου ψυχήν πρὸς τοῖς ἄλλοις ἦσε καὶ ταῦτα:

«Πολλάκι στίο νόοιο βολας λοξήσιν ἀταρποῖς
 ἰμμένας φορέσθαι ἐκώησι σφετερησιν
 ὀρθοπόρους ἀνά κυκλα καὶ ἀμβροτον οἶμον ἄειραν
 ἀθανατοὶ θαμινὴν φαέων ἄκτινα πορόντες
 ἰδούσῃσιν δέσκεισθαι ἀπαι σκοτίας λυγαῖης]
 [...]·
 Νῦν δ' ὅτε θεῖ σκηνος μὲν εἴλωσαι, σημα δ' ἔλειψας
 ψυχῆς δαιμονίης, μεθ' ὀμηγυρίν ἐρχεαι ἠδὴ
 δαιμονίην...».

(47.) Εἶδες πόθεν ἐκείνων τὸ φῶς καὶ τίσι συντάττει τὰς ἐκείνων ψυχάς; Τι θεῖ θαυμαστόν εἰ παρὰ τῷ τοῦ ψεύδους πειρῶν τὸ μὲν σκοτός πρὸς ἀπάτην δεικνυται φῶς, μεταβιβάζον ἐφευρισμένως εἰς ἀλλήλα μετὰ τῶν πραγμάτων καὶ τὰ νοήματα, τὸ λοξόν τε καὶ τὸ ὀρθόν; Σὺ δ' ὁ μετὰ τῶν Ἀπαλλωνίως περφοτισμένους ἐκείνους ἀνακαλῶν, τάχα καὶ πλάτωνεια καὶ σοκράτεια πεισῆσαις ἀγειν ἡμᾶς, ἐπεὶ Πηνελόπειο τοῦ Ἀισκίου ταῦτ' ἐπετείας ἀγοντος φῶς ὠράθη πρὸς τοῖς σημερινσταῖς τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ περιβέον· ἀλλὰ

⁴⁷ Fortson, *Diogenes Laertius Platon* 2, ed. Brehier (Budé), Paris 1926, p. 2.

⁴⁸ «aruncătura» (ἄρουρα) ar avea aici sensul din expresia 'aruncătura de ochi', este vorba de căutătura și totodată năvala minții spre mentalitatea ei "ochi" etc.

⁴⁹ Ibidem, p. 25-26.

⁵⁰ Literal «... φῶς [ἐν σκοτία] cui înrolează (sau, înregimentează) suferințele aceluia?».

⁵¹ Este vorba despre locul lui K, 44, vezi notele 37 la p. 130 și 81 la p. 146.

tin nu ai putut pricepe ce este iluminarea acelora și ce este demonion-ul care era totdeauna cu ei, pe care 'dumnezeiesc' numindu-l acela, s-a silit să înalțe 'dumnezeiescul' din sine însuși - precum [ii] zice el - spre acela, trusă viața, chiar și în clipa morții¹⁰⁹? Auzi-l, dar, pe Apollo Pythianul și află de unde e iluminarea acelora: că întrebând Amelciu, tovarășul lui Plotin, unde a mers sufletul acestuia după moarte, însuși Apollo «despre dulcele prieten de-merecurgătoare țesut-a glăsuiri» și spre însuși sufletul lui Plotin întorcându-se a cântat între altele și acestea:

«A minții tale-aruncături¹¹⁰,
 pornite-ades, din proprii îmboldiri,
 a apuca poteci piezișe,
 de-a drept în crugul cel de sus
 pe calea cea fără de moarte
 nemuritorii le-au suit,
 bogată rază de lumină dând
 [a vedea minții'n bezna cea adâncă]

{...}

Iară acum, când cortul [pământesc] ți-ai desfăcut
 și-ai părăsit mormântul demoniului suflet,
 cetei demonice deja în urmă'i mergi¹¹¹.

(47.) Ai văzut de unde e lumina acelora și cu cine însoțește sufletele acelora¹¹²? Ce este, deci, de mirare dacă de la tatăl minciunii¹¹³ întunericul se arată - spre îngelare - lumină și, dimpreună cu lucrurile, se prefac în opusul lor - în chip mincinos - și numirile, ceea ce e pieziș în ceea ce e drept? Iar tu, cel ce dimpreună cu Apollo «iluminații» îi numești pe aceia, mai că te-ai apuca să ne îndupleci să îi și prăznuim pe Platon și pe Socrate pentru că, săvârșind Proclu Licianul an de an asemenea sărbători, lumină împrejurul capului său s-a arătat cândva tovarășilor lui de 'taine'¹¹⁴; dar ne-a arătat nouă, iarăși, de unde este

¹¹⁰ Literal: con-inițiaților lui; vezi Mauriciu, Viața lui Proclu 23, ed. J. F. Boissonade, Paris 1862, p. 162-163.

τοῦτ' ἔδειξεν ἡμῖν τὸ φῶς αὐθις ὅθεν ὁ περὶ τὴν αὐτὴν αὐτοῦ κεφαλὴν φανεῖς ἔρπων δράκων, ἤδη τελευτῶντος αὐτοῦ, καὶ αὐτὸς δὲ οὐκ ἀπηξίωσεν ἔτι περιῶν ἐξειπεῖν ὅθεν τὸ φῶς ἀνέλαμψεν ἐπ' αὐτὸν ἐκεῖνο. Καθαρμοῖς γὰρ χαλδαϊκοῖς, ὡς αὐτὸς φησι, χρώμενος «ἐκατικοῖς φάσμασι φωτοειδέσιν αὐτοπτουμένοις ὠμίλησεν» «τῆς δὲ Ἐκάτης σκοτεινά» φησιν ὁ ἀληθῆς θεολόγος «τὰ φάσματα». Ὅρας τρανῶς, ὅπως τὸ φῶς ἐκεῖνο σκότος ἐστὶν αὐτόχρομα;

(48.) Τοῦτ' ἄρα τοῦ προτέρου σκανδάλου μεῖζον καὶ ἐναργέστερον· εἰ γὰρ θεόπτας καὶ θεοδιδάκτους καὶ ὑπὸ θεοῦ πεφωτισμένους εἶναι Σωκράτους καὶ Πλάτωνος καταδεξαίμεθα καθάπερ δικαιοῖς αὐτὸς, καὶ τοὺς παρὰ τούτων ἀκηκοότας τὰς θείας ἀποφάνσεις καὶ πιστεύσαντας θαυμαστοὺς καὶ ζηλωτοὺς τῆς προαιρέσεως ἔνεκα καὶ πειθοῦς καὶ αἰδοῦς τῆς πρὸς ἐκείνους, ζηλοῦν καὶ ἡμᾶς ἀνάγκη τούτους καὶ πιστεῦειν ἐκείνοις, ὡς εἰ μὴ τῶν ἐπιστημόνων, τῶν γοῦν θαυμασίων καὶ μακαριστῶν γενοίμεθα· ταῦθ' ἄρα μαντείαν μὲν τοῖς ἀρίστοις ἐγκρινούμεν τῶν ἐπιτηδευομένων ἐν ἀνθρώποις, ἀρεστοὶ δ' ἀποφανθείημεν τῷ μαντικωτάτῳ Φοίβῳ, τὴν ἀνάρρησιν τῆς καθ' ἡμᾶς σοφίας καὶ τοῦ κατ' αὐτὴν πολλῶν ἢ πάντων διαφέρειν ἐκεῖθεν ἀναδεδομένην ἔχοντες βεβαίαν.

(49.) Καὶ τίς ἂν ἐτ' ἰσχύσαι καταλέξει λόγος τὰ ἄλλα τῆς ἀπάτης εἶδη καὶ τὸν ὄρμαθὸν τῶν κακοδόξων δογμάτων καὶ τὸν συρφετὸν τῶν αἰσχυρῶν καὶ πονηρῶν παθημάτων καὶ τὰς ἀποματτομένας ἐκ τούτων ἀνιέρους κηλίδας τοῖς πεφωτισμένους ἐκείνους ἀξιοῦσι λαλεῖν; Οὐκ ἀκούεις τοῦ λέγοντος, «βάλλε μοι Πλάτωνος τὰς ιδέας»; Ἀνατυπώσεις δὴ τινὰς

¹⁰¹ Haldeii (babilonienii) erau magi (magicieni) celebri în antichitate.

¹⁰² *Ibidem* 18, p. 160.

¹⁰³ Grigorie Teologul, *Omilii* 39, 5, PG 36, 340 A.

¹⁰⁴ Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, G. Schiro, p. 262.

¹⁰⁵ E același termen (*ἀποφάνσεις*) folosit în paragrafele 29-32 în cazul Părinților și al Mântuitorului.

¹⁰⁶ Înțelesul lui 'lanț' este aici cel cauzal, ca în expresia 'lanțul slăbiciunilor'.

această lumină balaurul ce s-a arătat șerpuiind tot împrejurul capului acestuia la moartea lui. Și nici el însuși nu s-a dat înapoi a zice, pe când trăia, de unde a răsărit asupra lui lumina aceea. Că practicând – precum însuși zice – ritualuri de curățire ale haldeilor¹⁹¹, «cu năluci hecatice cu chip de lumină petrecea, pe care le-a văzut cu ochii lui»¹⁹²; «dar ale Hecatei năluci» zice adevăratul Cuvântător-de-Dumnezeu «întunecate sunt»¹⁹³. Vezi, deci, limpede, că lumina aceea este întunericul însuși?

(48.) Dar aceasta este și mai mare și mai vădită smin-teală decât cea dinainte. Căci de primim cum că Socrății și Platonii sunt – precum pretinzi tu¹⁹⁴ – văzători-de-Dumnezeu și învățați-de-Dumnezeu și de Dumnezeu luminați, iar cei ce au ascultat de la aceștia ‘dumnezeieștile’ ziceri¹⁹⁵ și au crezut [lor] sunt de admirat și de emulat pentru devotamentul și ascultarea și respectul lor față de aceia, atunci trebuie și noi să râvnim acestora și să credem acelora, spre a ajunge astfel – dacă nu între cei deprinși în știință, măcar – între cei admirabili și fericiți. Vom încuviința, deci, că divinația este una din îndeletnicirile oamenilor aleși și plăcuți ne vom arăta preaoracularului Phoebus, asigurându-ne de acolo proclamarea înțelepciunii noastre și a faptului că prin [înțelepciunea] aceasta suntem mai presus de cei mulți sau [chiar] de toți.

(49.) Și ce cuvânt ar mai putea înșira celelalte chipuri ale înșelării și lanțul dogmelor rău-credincioase¹⁹⁶ și adunătura patimilor de rușine și viclene și spurcatele pete pricinuite de ele celor ce au găsit de cuviință ‘iluminați’ a-i numi pe aceia? Nu îl auzi pe cel ce spune: «Aruncă ideile lui Platon»¹⁹⁷?; închipuiri, adică, și socoteli ce se fac

¹⁹⁷ Grigorie Teologul, *Întâia Cuvântare teologică (Omilia 27)* 10, PG 36, 24 B.

καὶ μελέτας πρὸ τῶν ἔργων ἐν διανοίᾳ, οὔτε ἄνευ πάθους οὔσας καὶ πρεπούσας ἀνθρώποις μᾶλλον οἰκοδομοῦσι, δεδιόσι τὴν ἐξ ἀπερισκέπτου τούτοις ἔσθ' ὅτε προσγινομένην ἀποτυχίαν, ἢ τῷ θεῷ, οὔπερ ἔργον καὶ τὸ ἐννόημα; Εἰ δ' ἔργον καὶ τὸ ἐννόημα, καὶ πρὸ τούτου δεήσει παραδειγμάτων τε καὶ ἀνατυπώσεων ἄλλων, οὐκοῦν καὶ τῶν ιδεῶν ἔσονται ἰδέαι, καὶ τούτο ἐπ' ἄπειρον, εἰ μὴ τι καὶ πλεον ἐκεῖνος νέμει ταῖς εἰρημέναις ἰδέαις, καὶ πλεον κακῶς.

(50.) Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀφῶμεν· ἐγὼ δ' ἂν σοι προσθείην εἰπὼν ὡς 'βάλλε μὴ τὰς ιδέας μόνον, ἀλλὰ καὶ τὰς θεωρίας καὶ τὰ ψευδώνυμα τούτου φῶτα δι' ὧν ἐκεῖνος τοῖς ἀπατηλοῖς δαίμοσι συνεζύγη καὶ δι' ὧν ἐμυήθη, μὴ ὅτι κακοὺς ἀλλὰ καὶ ἀγαθοὺς εἶναι δαίμονας καὶ ψυχὴν αἰθέρος καὶ ψυχῶν περιόδους καὶ τοὺς ἐπ' αὐτὰς διὰ τῶν καλῶν σωμάτων οὐ καλοὺς ἔρωτας. Τί δ' οἱ πρῶτοι θεοὶ καὶ δεῦτεροι καὶ τούτων ἔτι μείους τὴν φύσιν τε καὶ τὴν δύναμιν, ὧν οἱ μὲν τὸ κυρτὸν τῆς οὐρανοῦ σφαίρας ἐπιπορεύονται, οἱ δ' ὑπὸ τὸ κοῖλον περινοστοῦσιν, οἱ δ' ἐγγεῖοι καὶ ὑπόγειοι, μηκέθ' οὔτοι θνητῶν, ἀλλὰ τεθνηκότων αὐτοκράτορες ὄντες'; Τριχθὰ γὰρ πάντα δέδασται κατ' αὐτοὺς φάναι, τοὺς καὶ ποιητὰς καὶ κληροδότας τῶν οἰκείων θεῶν. Τί δ' αἱ περιέρχοι θυεῖαι, ψυχαγωγίαι τε καὶ θεαγωγίαι καὶ θεουργίαι καὶ ὁ τῶν μαινομένων ἔπαινος καί, τὸ σύμπαν εἰπεῖν, ὁ περὶ τὰ τοιαῦτα πλατὺς λῆρος καὶ σαφὴς μᾶλλον ἢ μυστικός; Ταῦτ' ἄρα περὶ τῶν διαπεπτωκότων ἀνωθεν καὶ τῶν ἀπὸ τούτων ἔλλαμπομένων, τουτέστι σκοτιζομένων τὸ

¹⁹⁸ Platon, *adică*.

¹⁹⁹ *Adică: teoriile sau dumnezeieștile-vederi ale lui Platon.*

²⁰⁰ *Timaios* 34-37.

²⁰¹ *Ibidem* 43 ac.

²⁰² *Ibidem* 39 e - 40 e.

²⁰³ *Vezi, de pildă, Homer, Iliada* 15.189: «τριχθὰ δὲ πάντα δέδασται»; pasajul este citat – între alții – de Filon Iudeul, Porfiriu, Proclu și sfântul Grigorie Teologul.

²⁰⁴ Adjectiv polisemantic, denotând *complexitate*, adesea *zădărnicie*, iar uneori *activitate ocultă* (*vezi Faptele Apostolilor* 19, 19); în cazul de față avem, mai degrabă, o împlerire a sensurilor acestora.

în cuget înainte de [a se apuca cineva de] lucru, care nu sunt lipsite de patimă și se cuvin mai degrabă oamenilor ce zidesc – care se tem de neizbânda pricinuită lor uneori de nechibzuință – nu lui Dumnezeu, la Care și gândul este lucru. Iar dacă și gândul este lucru, atunci și înainte de acesta va fi nevoie de alte arhetipuri și închipuiri, care vor fi, așadar, idei ale ideilor, și tot așa la nesfârșit, dacă nu cumva acela¹⁹⁸ înzestreață cu ceva mai mult numitele idei – cu un 'mai mult' [care este] rău.

(50.) Dar să lăsăm aceasta; iar eu aș adăuga zicându-ți 'aruncă nu numai ideile, ci și contemplațiile și minciinoasele lumini ale acestuia¹⁹⁹, prin care acela s-a înjugat cu înșelătorii demoni, și prin care a fost inițiat despre aceea că demonii nu sunt răi, ci chiar buni, și despre sufletul eterului²⁰⁰ și perioadele sufletelor și urâtele erosuri asupra acestora, cele prin trupurile frumoase²⁰¹. Și ce să mai zic de zeii primi și secunzi și cei încă și mai prejos de aceștia cu firea și cu puterea, dintre care unii umblă pe convexitatea boltei cerești, iar alții cutreieră concavitatea ei, iar alții sunt pământești și subpământeni, care nu mai sunt împărați ai muritorilor, ci ai celor morți²⁰²? 'Că toate sunt împărțite pe din trei²⁰³ – ca să zicem ca ei, cei ce sunt și făcătorii și înzestrătorii zeilor lor. Și ce sunt, iarăși, prea migălitele²⁰⁴ jertfe, psihagogii și theagogii²⁰⁵ și teurgii și laudarea nebunilor²⁰⁶ și, una peste alta, toată curata aiureală legată de acestea, mai degrabă [una] de-a binelea decât [una] mistică? Așadar, acestea nu se potrivesc mai degrabă celor căzuți de sus²⁰⁷ și celor ce de la aceștia și de la viziunea venită de jos și-au iluminat – adică și-au

²⁰⁵ «psihagogii și theagogii»: chemări și invocări ale sufletelor și ale zeilor, prin vrăji și descântece.

²⁰⁶ Este vorba despre cei cuprinși de nebunia 'sacră', prin posesarea de către așa-zisele divinități, în cadru ritual (Platon, *Phaidros*, 444a-465a).

²⁰⁷ Adică: despre îngerii căzuți.

τῆς ψυχῆς νοερόν, καὶ ἀπὸ τῆς κάτωθεν θεᾶς παραγεγενημένης, ἢ περὶ τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς/καὶ ἀπὸ τῆς ἄνωθεν;

(51.) Τί δ' ἵνα πάλιν ἀπὸ τῆς ἀληθοῦς καὶ φερωνύμου καὶ ἱεράς καὶ γνησίας τῆ θεολογία φωνῆς τὰ ψευδώνυμα καὶ νόθα φαυλίσωμεν, «τί τοίνυν Ἀριστοτέλους ἢ μικρόλογος πρόνοια καὶ οἱ θνητοὶ περὶ ψυχῆς λόγοι καὶ τάνθρωπικὸν τῶν δογμάτων;» Ἄρα ἑκατανενοηκός τὴν ὑπεροχὴν τοῦ θεοῦ καὶ τὴν ἀξίαν ἐξευρηκός παντός μᾶλλον τῆ θεῖα φύσει φωνῆν τὸ ὑπὲρ ἀπόδειξιν τοῦτο; Ἡ καὶ τοῦτο πλάνη σαφῆς ἀνθρωπίνης διανοίας τυγχάνον, καὶ ταύτης ἐσκοτισμένης καὶ ἀντιθέου καὶ θρωμένης μὲν δόξαν ὡς ἐφικνουμένης, πειρωμένης δὲ διαφυγεῖν τοῦ ψεύδους τὸν ἔλεγχον, ὡς ἀποδείξαι μὴ δυναμένης καὶ τοῖς ἄλλοις μεταδιδόναι τῆς ὑπερφυοῦς καὶ θαυμαστῆς ἐπιστήμης καὶ τῷ δοκεῖν ἐξαίρειν κατασπώσης τὸ ἀπερινόητον ὕψος ἐκεῖνο καὶ ἀταπεινωτον; Εἰ δὲ τῷ διδασκάλῳ τοῦθ' ὑποκριναμένῳ μὴ συμβαίνειν τοῦτον τὴν γνώμην δοῖημεν, καίτοι τινὰ ἂν ἔχοι τοῦτὶ τὸν λόγον, δεδόσθω δ' ὅμως; ἀλλὰ θεῶν πλήθος σαφῶς καὶ αὐτὸς πρεσβεύει καὶ τῷ τῶν θεῶν, ὡς αὐτὸς φησι, πρῶτῳ τῆς κυρείας ἤκιστα τὸ πᾶν δίδωσι, καὶ τὰς δυνάμεις ἐπιχειρεῖ καταλέγειν, αἱ κινουσι τὰ θεῖα δοκοῦντά οἱ σώματα, καὶ τὸ δαιμόνιον φῦλον ὑπὲρ ἡμᾶς ἅπαν τίθεται, καὶ τὸ ὑπέρσεμον καὶ θεοπρεπὲς μόνον, τὸ ὑπὲρ ἀπόδειξιν τοῦτο, τοῖς τοιούτοις θεοῖς δωρεῖται καὶ παρὰ τοῦτο ταῦθ' ὑπὲρ ἡμᾶς λογίζεται.

²²⁸ Grigorie Teologul, *Întâia Cuvântare teologică (Omiliu 27)* 10, PG 36, 24 C.

²²⁹ Gândirea.

²³⁰ Expresia 'θρωμένη τὴν δόξαν' poate fi, desigur, tradusă și prin 'tintind părerea (adică opinia)', ca în finalul capului următor. Dată fiind, însă, fraza imediat următoare ('străduindu-se să scape de dovedirea minciunii'), care presupune conștiința minciunii, am considerat că sfântul Grigorie se referă aici, preponderent, la vânărea părelnicului, a imaginii de suprafață, deci a slavei deșarte (vezi, de pildă, *Ioan* 5, 44: «Cum puteți voi să credeți, când primiți slavă unii de la alții, iar slava de la unul Dumnezeu nu o căutați?»;

întunecat – partea înțelegătoare a sufletului, decât celor mai presus de noi și [luminați] de la cea venită de sus?

(51.) Și ce să mai zic – ca iarăși, prin rostirea cea adevărată și sfântă și legiuită și de-un-nume cu grăirea-de-Dumnezeu, să vădăm cele mincinoase și nelegitime – «ce să mai zic, așadar, de meschina pronie a lui Aristotel și muritoarele lui cuvinte despre suflet și omenescul dogmelor lui?»²⁰⁸ Deci, oare de unul care 'cu totul a înțeles cu mintea mai presus-ul lui Dumnezeu' și a aflat – mai mult decât oricare altul – definiția potrivită firii dumnezeiești s-a zis acest «mai presus de demonstrație»? Sau și acesta este limpede rătăcire a gândirii omenești, și aceea²⁰⁹ întunecată și potrivnică lui Dumnezeu, vândând slava [deșartă]²¹⁰, pe cât îi este cu putință, și străduindu-se să scape de dovedirea minciunii, de vreme ce nu poate demonstra și transmite [și] celorlalți știința cea mai presus-de-fire și minunată, și înjosind – deși pare că înalță – înălțimea aceea de neînțeles și de neînjosit? Iar de am zice că, în aceste privințe, acesta nu este de aceeași părere cu dascălul său²¹¹ – deși ce motiv ar avea? dar să zicem –, dar e limpede că și el cinstește mulțimea zeilor și că stăpânia nu i-o atribuie nicidecum pe de-a-ntregul întâiului – precum însuși zice – dintre zei, și încearcă să numere puterile care mișcă ceea ce el socotește a fi corpuri divine, și stirpea demonică o socotește, întreagă, deasupra noastră, și singurul lucru preacinstit și cu-dumnezeiască-cuviință pe care îl acordă celor dumnezeiești²¹² este acest «mai presus de demonstrație», de la care plecând, le socotește pe acestea mai presus de noi.

și 12, 43), lăsând însă să se audă – ca o valență semantică a locului – și nuanța de vizare a opiniei corecte.

²¹¹ Aici 'dascăl' este numit Platon, discipolul fiind Aristotel.

²¹² Pe care îl îngăduie dumnezeirii.

(52.) Μέγα μὲντ' ἂν εἶημεν πεποηκότες καὶ τοῖς ἡμετέρας μοίρας ὡς κοινόν τε καὶ χάριεν, εἰ κατ' Ἀριστοτέλην καὶ τὸν τούτου διδάσκαλον ὑπὲρ ἀπόδειξιν τὸ θεῖον νομίσοιμεν, ὅπερ ἢ κατ' αὐτοὺς ἐπιστήμη τε καὶ θεωρία καὶ τοῖς δαίμοσιν ἀποδίδωσι καὶ σὺ γε αὐτὸς οὐκ ἂν ἄλλως φαίης, ὥσπερ οὐδ' ἡμεῖς, ἕως ἂν ὑπὸ διδασκάλοις Ἀριστοτέλεσί τε καὶ Πλάτῳ προαιροίμεθα ζῆν. Ἀλλ' ἢ καθ' ἡμᾶς ἀπόδειξις καὶ τῶν καθ' ἡμᾶς διδασκάλων οὐ μόνον ἔκπτωτόν τε καὶ ἔσχατον καὶ πονηρὸν τὸ δαιμόνιον ἅπαν ἀποδείκνυσι γένος, πονηρὸν μὲν διὰ τὴν ἐκ τὰγαθοῦ φυγὴν καὶ τὴν εἰς ἡμᾶς συνεργίαν πρὸς ἔλλειψίν τε καὶ ἀπολίσθησιν τὴν ἀπ' αὐτοῦ, ἔσχατον δὲ διὰ τὸ πορρωτάτω εἶναι τοῦ ἀνωτάτω, ἔκπτωτον δὲ ὡς ὑπὲρ ἡμᾶς ὄν πρότερον, εἴτ' ἐπὶ τοσοῦτο τῆς ἀξίας ταύτης ἀπωσμένον καὶ οὕτω πρόσυλον μᾶλλον γεγονὸς ἡμῶν ὡς ἀνέλπιδα τὴν εἰς ὑπερκόσμιον καὶ ἰσάγγελον τάξιν ἐπάνοδον παντάπασιν ἰσχειν, ἥτις ἡμῖν ἐπηγγελμένη καθέστηκεν, οὐ ταῦτα μόνον τουτί τὸ γένος δείκνυσιν ὄν, ἀλλὰ καὶ τοῖς ποσὶν ἡμῶν ἐγκαλινδούμενον εἰς τὸ καταπατεῖσθαι παρ' ἡμῶν ἢ δ' ἐπὶ τῶν ἐσχάτων καὶ κατωτάτω λογικῶν οὐσιῶν τὴν ἀληθῆ ἠθρομένη δόξαν, καὶ περὶ τῶν ἀνωτάτω καὶ ὑπὲρ ἡμᾶς ἀψευδῆς διδάσκαλος ἔσται· τῶν γὰρ ἐναντιῶν τὴν αὐτὴν ἐπιστήμην εἶναι, καὶ ἢ αἰσθησις ἂν διδάξειεν.

²¹³ Întrucât, conform doctrinei filosofilor, pe de o parte, sufletul omenesc este scânteie a 'dumnezeiescului' (a dumnezeirii, a divinului) și, pe de altă parte, acest 'dumnezeiesc' este mai presus de demonstrație, atunci «părtașii sorții noastre» (părtașii firii omenesti, neamul omenesc adică) vor fi și ei «mai presus de demonstrație»; această însușire este ceea ce numește aici sfântul Grigorie «lucrul mare, de obște și aducător de bucurie».

²¹⁴ Așijderea, de vreme ce – în viziunea filosofică – și demonii sunt părtași de dumnezeiesc, ajungem automat la aberația că și demonii vor fi 'mai presus de demonstrație'. Spre a dovedi lucrul contrar (cum că demonii nu sunt nicidecum 'mai presus de demonstrație'), sfântul Grigorie purcede în continuare la un exemplu de demonstrație în privința demonilor, demonstrând logic că neamul (sau genul) acestora este căzut, de-pe-urnă, și rău și, astfel, mai prejos de neamul omenesc; într-un cuvânt – pe dos de cum îl înfățișau filosofi.

(52.) Dar și mare lucru ar fi pentru părtașii sorții noastre – obștesc și aducător de bucurie – dacă, urmând lui Aristotel și dascălului acestuia, ar fi să socotim că dumnezeiescul este mai presus de demonstrație²¹³, însușire pe care știința și contemplația proprie filosofilor acestora o atribuie și demonilor²¹⁴. Că nici tu însuși – cum nici noi – nu ai putea spune altfel, de ne-am alege a vieții sub povățuirea Aristotelilor și Platonilor. Dar demonstrația noastră și a dascălilor noștri nu doar *căzut* și *de-pe-urmă* și *rău* demonstrează a fi întreg genul demonic – *rău*, *așadar*, din pricină că [demonii] fug de bine și ne ‘ajută’ și pe noi să cădem și să alunecăm de la el; *de-pe-urmă*, apoi, pentru că sunt cu totul departe de Cel Preaînalt; și *căzut*, iarăși, pentru că fiind [ei] mai întâi deasupra noastră, într-atâta au fost izgoniți mai apoi din vrednicia aceasta și s-au făcut, astfel, mai lipiți de materie decât noi, ca unii cărora cu totul fără nădejde le este întoarcerea la rânduiala cea mai presus de lume și deopotrivă cu îngerii, cea – dimpotrivă – făgăduită nouă; [așadar] nu doar astfel îl arată [demonstrația] a fi pe neamul acesta, ci și tăvălindu-se la picioarele noastre spre a fi călcat de noi; [demonstrație] care, țintind socotința cea adevărată în privința celor mai de-pe-urmă și mai de jos ființe cuvântătoare, [aceeași] și în privința celor preaînalte și mai presus de noi dascăl nemincinos [ne] va fi; iar cum că [una și] aceeași știință se aplică celor opuse – aceasta și simțirea ne poate învăța²¹⁵.

²¹³ Precum cu una și aceeași *simțire* (a gustului, de pildă) simțim și cunoaștem calități contrare (dulcele și amarul), tot așa cu una și aceeași *știință* și *demonstrație* (sau cu unul și același tip de demonstrație științifică) demonstrăm și cunoaștem lucruri ce țin de realități opuse calitativ. Astfel, demonstrația logică – aparte, ne-aristotelică, patristică – aplicată cazului ‘tărâmului’ diavolesc o putem aplica și cazului ‘tărâmului’ dumnezeiesc. Sfântul Grigorie dă drept ‘numitor comun’ însușirea ‘cuvântătoare’ (rațională, logică) a ipostasurilor de pe cele două ‘tărâmurii’.

(53.) Είδες πόσον απέχει τοῦ ὑπὲρ ἀποδείξιν ἐκείνου ἢ ἀποδείξεις αὐτῆ; Σχεδὸν ὅσον ψεύδους ἀλήθεια, καὶ γνῶσις ἀγνοίας, καὶ τοῦ σκοτούς τὸ φῶς· εἶπερ ψευδοῦς μὲν καὶ ἀνοήτου καὶ σκοτεινῆς διανοίας ὑπὲρ ἡμᾶς τοὺς δαίμονας λέγειν τε καὶ λογίζεσθαι, γνώσεως δ' ἀληθοῦς καὶ πεφωτισμένης εἶδεναι τὴν δεδομένην ἡμῖν ἀξίαν «πατεῖν ἐπάνω ὄφρων καὶ σκορπίων καὶ ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ», τί δ' ὅταν καὶ πρὸς τὴν ἀσφαλῆ καὶ τρανῆν καὶ ἀληθῆ δόξαν, τὴν περὶ αὐτῆς τῆς αὐτοαληθείας ἀναβιβάζῃ, τοῦ πρώτου καὶ μόνου καὶ ἀπολελυμένου τοῦ παντός καὶ ἀπλῶς καὶ ἀπεριορίστως καὶ ἀθυπερουσίως ὄντος; Τί τοίνυν ἢ ἀποδείξεις ἡμῖν αὐτῆ, ὅτε καὶ τὴν ἀπλανῆ περὶ τούτου χαρίζεται δόξαν; Τίς αὐτῆς προτιμῶν ἢ καὶ εἰς ἴσον ταυτῆ τιθεῖς τὸ κατ' Ἀριστοτέλην, ὡς αὐτὸς φῆς, ὑπὲρ ἀποδείξιν, οὐ τὸν οὐρανὸν εἰς γῆν κλίνει καὶ τὰ ἅγια συντάττει τοῖς ἐναγεσιν;

(54.) Ὑπὲρ ἀποδείξιν μὲν γὰρ λέγειν σε τὸ θεῖον καὶ ἡμεῖς συγχωρήσομεν, οὐχ ἕως μέντοι κατ' Ἀριστοτέλην τοῦτο λέγεις, ὡς νῦν τοῦτο φῆς λέγειν· χαμερπῆς γάρ, ὦ τάν, ἢ περὶ τῶν θεῶν τοῦ ἀνδρός δόξα καὶ ὡς εἰπεῖν ἄδοξος· πῶς γὰρ οὐ, ὅς, ἵνα κατὰ τὸ ἀποστολικόν εἶπω, γνοὺς τὸν θεόν, οὐχ ὡς θεὸν ἐδόξασεν ἢ ἐσεβάσθη, ματαιωθεῖς δ' ἐν τοῖς οἰκειοῖς διαλογισμοῖς, δαίμοσι μὲν ἐπεφημισε τὸ θεῖον, κτίσμασι δ' ἔστιν οἷς προσεμαρτύρησε τὸ ἀγενητόν, ψυχῶν δὲ τῶν ἡμετέρων, τό γε εἰς αὐτὸν ἦκον, ἀπεσύλησε τὸ ἀθάνατον; Ὁ γὰρ θύραθεν νοῦς οὐδὲν πρὸς ἡμᾶς· ὁ δὲ δυνάμει τούτου χωρὶς καὶ κατ' ἐκείνον αὐθις οὐδεν.

²¹⁴ Luca 10, 19.

²¹⁵ Adică: absolut.

²¹⁶ Adică: 'cine poate spune că această demonstrație a noastră nu ne dăruiește și nerătăcita socotință despre Acesta'?

²¹⁷ Sfântul Grigorie face aici un joc de cuvinte, căci *ἀδοξος* înseamnă nesocotit, dar și *fără slavă*.

²¹⁸ Romani 1, 21.

²¹⁹ «nefăcutul»: însușirea de a nu fi fost făcut, de a nu fi fost zidit; *ἀγενησία* filosofilor se referea la materia preexistentă.

(53.) Ai văzut cât de departe este demonstrația aceasta de *mai-presus-ul de demonstrație* al [filosofului] aceluia? Cam cât adevărul de minciună, și cunoașterea de neștiință, și lumina de întuneric. Iar dacă, pe de o parte, al cugetării mincinoase și nepricepute și întunecate este [faptul de] a-i înfățișa și a-i socoti pe demoni mai presus de noi și, pe de alta, al cunoașterii adevărate și luminate a ști vrednicia cea dată nouă, «de a călca peste șerpi și scorpi[on]i și peste toată puterea vrăjmașului»²¹⁶, ce [neajuns] este dacă [demonstrația aceasta] e înălțată și spre socotința nealunecată și limpede și adevărată, cea în privința Adevărului însuși, a Celuia ce întâiul este, și singurul, și dezlegat-de-toate²¹⁷, în chip simplu și nehotărnicit și propriu-zis mai presus-de-ființă? Ce [neajuns] este, dar, dacă această demonstrație a noastră o socotim că dăruiește și nerătăcita socotință despre Acesta²¹⁸? Cine, alegându-și în locul [socotinței] acesteia – sau și deopotrivă acesteia socotind a fi – *mai presus-ul de demonstrație* cel în sensul lui Aristotel (precum însuși spui), nu va afunda cerul în pământ și pe cele sfinte nu le va pune în rând cu cele necurate?

(54.) Ci a spune că dumnezeiescul este mai presus de demonstrație și noi ți-o vom îngădui, dar nu câtă vreme spui aceasta în sensul lui Aristotel, precum zici că o spui acum; că socotința bărbatului [aceluia] despre cele dumnezeiești e târătoare pe pământ, omule, și – ca să zic așa – fără slavă²¹⁹, și cum nu ar fi așa, de vreme ce el – ca să zic apostolicește – cunoscându-L pe Dumnezeu, nu ca pe [un] Dumnezeu L-a slăvit sau L-a cinstit, ci, zădărnindu-se în cugetele lui²²⁰, dumnezeiescul l-a pus pe seama demonilor, nefăcutul²²¹ – pe seama unora dintre zidiri, iar sufletele noastre le-a despuiat (ceea ce lui chiar i s-ar cuveni) de însușirea nemuririi? Că mintea *cea dinafară* nu are legătură cu noi; iar fără de aceasta, mintea *cea în potență* – chiar și după socotința [filosofului] aceluia – nimic nu este²²².

²²² Referire la doctrina lui Aristotel, conform căruia – prin prisma unui Alexandru Filosoful, de pildă (apud Ioannes Philoponus, *In Ari-*

(55.) Συνήκας ἢ κακοῦ φέρει, φιλότης, τὸ μὴ πάντα στοιχεῖν ταῖς θεοπνεύστοις γραφαῖς, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἐπ' αὐτὰς αὐταῖς χρωμένους ἐξελέγχειν ἐθέλειν, αὐτὸν δὲ ζητεῖν τὴν ὑπὲρ τοὺς πατέρας εὐσεβειαν; Ἐντεῦθεν γὰρ τοὺς μεμωραμένους σοφοὺς δεῖν οἶεσθαι πεφωτισμένους ἀναγράφειν ἐπήρθης, οἱ καὶ τὸν θεὸν ὑπὸ τὴν σφῶν αὐτῶν πεποιηνται νοῆσιν, χαλεπὸν εἶναι λέγοντες, ἀλλ' οὐκ ἀδύνατον, νοῆσαι θεόν· ταῦτ' ἐμνήθησαν τὰ ἀπόρρητα ὑπὸ τοῦ διὰ φωτὸς ἐπιφανέντος αὐτοῖς. Ἀλλὰ γὰρ ἔλαθον ὑπὸ τοῦ ζήλου καὶ τοῦ λόγου συναρπασθεῖς πρὸς τοὺς κατ' αὐτῶν μακροὺς λόγους παρὰ τὴν ἡμετέραν ἀρτίως πρόθεσιν· ἐπάνειμι τοίνυν, καὶ πολλὰ καὶ περὶ πολλῶν ἐτ' ἔχων λέγειν καταλείψω τὰ πλείω· μικρὰ δὲ προσειπὼν, ἔπειτα τῷ καλῷ τῆς ἀγάπης προσρήματι τὸν λόγον ἐπισφραγίσομαι· ταύτη γὰρ οἶδα καὶ σὲ μετὰ μελλον ἐσόμενον ἔξω τῷ ληγεῖν ἐτ' ἐπὶ δυσφημῶν ἀφεμενον.

(56.) Ἐκεῖνοι μὲν οὖν, οὓς ἔξω σοφοὺς τῇ καθ' ἡμᾶς ἐκκλησίᾳ νενομισμένον καλεῖν, ὡς ἔξω δηλαδὴ καθεστῶτας τῆς ἱερᾶς περὶ θεοῦ γνώσεως, ἐκεῖνοι τοίνυν, οὐδ' ὅτι τοῖς ἀνθρώποις ἀκατάληπτος ὁ θεὸς ἐνενόησαν, δυ-

---

totelis libros de anima comentaria 15.518.10-18) – *voῦς* (*minte*) numește trei lucruri: ὁ *δυναμει* *voῦς* (*mintea* sau *înțelegerea cea în potență*; ca în cazul pruncilor), ὁ *καθ' ἑξιν* *voῦς* (*mintea cea după deprindere*; ca în cazul oamenilor desăvârșiți) și ὁ *ἐνεργεια* sau ὁ *θύραθεν* *voῦς* (*mintea cea în lucrare*, *mintea cea dinafară*). Dacă prima evoluează de la sine – prin educație sau anamneză – și ia chipul celei de-a doua, *mintea cea dinafară* nu ține nicidecum de planul acestui proces evolutiv, pentru că – precum comentează Ammonius (*apud Philoponus, op. cit.*, 15.519.4-7) – ea «nu este din mintea cea în potență, cea dinlăuntrul nostru» și «nu este parte a sufletului». Această transcendență și totodată unire a *minții celei dinafară* cu *mintea noastră* o descrie foarte plastic, iarăși, Alexandru Filosoful (*De anima libri mantissa* 111.32-36): «precum lumina – făcătoare fiind a vederii celei după lucrare – și ea se vede, și cele laolaltă cu ea, și prin ea [se vede] culoarea, așa și *mintea cea dinafară* ni se face nouă pricină a faptului de a înțelege, înțelegându-se și ea, dar nu făcându-se *minte* [nu dobândind parametrii ontologici ai *minții noastre*], ci, prin firea ei, pe *mintea cea existentă* [pe *mintea noastră*] desăvârșindu-o și purtându-o la ale

(55.) Ai înțeles, prietene, la ce rău duce [faptul de] a nu urma întru totul de-Dumnezeu-însuflatelor scripturi, ba încă și a pofti să dovedești că greșesc cei ce le folosesc pe acestea în privința acestora²²³ și a căuta o bună-cinstire [de Dumnezeu]²²⁴ mai presus de cea a Părinților? Că de aici [pornind] te-ai semețit a scrie că 'iluminați' trebuie a fi socotiți înțelepții cei nebuni [numiți de Scriptură], care și pe Dumnezeu L-au coborât la treapta înțelegerii proprii lor înșiși, zicând că «anevoie este» – dar nu cu nepuțință – «a-L înțelege pe Dumnezeu»²²⁵; astea sunt 'lucrurile negrăite' în care au fost ei inițiați de cel ce li s-a arătat lor în 'lumină'. Dar iată că, furat de râvnă și de cuvânt, [și noi] am ajuns pe nesimțite la vorbe lungi împotriva lor, în pofida dorinței noastre; mă întorc, așadar, și, deși multe și despre multe mai am încă a zice, mă opresc aici; și doar câteva [lucruri] adăugând, voi pecetlui apoi cuvântul cu numirea cea bună a dragostei; că, prin aceasta, socot că [și tu] te vei răzgândi și te vei lăsa de defăimări.

(56.) Aceia, dar, pe care 'filosofi din afară' Biserica noastră a socotit a-i numi, ca pe unii ce au stat în afara sfințitei cunoașteri despre Dumnezeu, aceia, deci, nici [măcar] oamenilor de neînțeles nu L-au socotit pe Dumnezeu, înfățișându-L pe El a fi 'anevoie de înțeles'; noi, însă, pe Dumnezeu Îl știm de neînțeles nu [doar] minții

---

sale». Nemuritoare este nu mintea proprie, ci doar mintea *cea din afară*, «cea atotdesăvârșită, care nu este după deprindere sau în potență, ci simplă și pururea în lucrare, chivernisind toate» (Alexandru apud Philoponus, *loc. cit.*), care vine și pleacă de la om.

²²³ Este vorba de principiul exegezei interne: interpretarea unui pasaj din Scriptură prin prisma altui pasaj din Scriptură.

²²⁴ «εὐσεβεία»: buna-cinstire de Dumnezeu (blagoceștia) presupune întregul raportării omului la Dumnezeu, atât dreapta socotință despre El (altfel zis: corectitudinea dogmelor), cât și închinarea adusă Lui (în duhul acestei drepte socotințe).

²²⁵ Vezi mai sus, paragraful 35.

σκατάληπτον εἰπόντες αὐτόν· ἡμεῖς δέ, μὴ ὅτι τῷ καθ' ἡμᾶς νῶ, ἀλλὰ καὶ αὐτοῖς τοῖς ὑπεξηρημένοις πάσης περιπεζίας ὑφέσεως καὶ διὰ τὸ ὑπεραναβεβηκὸς τῶν ἐγγιζόντων καὶ λειτουργούντων τῇ θείᾳ μεγαλειότητι κτισμάτων νοῖς, θρόνοις ὀνομαζομένοις, ἀκατάληπτον ἴσμεν τὸν θεόν. Οὐ μὴν τῷ πάντων ὑπεξηρηθῆσαι τὰ θεία καὶ ἀποδείξεως τελέως ὑπεξηρηθῆσαι λέγομεν, μᾶλλον μὲν οὖν λέγομεν μὲν, ἀλλ' οὐ ταύτης ἦν σύ, καίτοι θέλων ἐς τὰ μάλιστα ἀποσεμνύνειν, ὅμως ἐπὶ τοσοῦτο λέγεις εὐπερίτρεπτον ὡς ὑφ' ἑνὸς καὶ τοῦ τυχόντος ἀντιλεγομένην ἀνίστασθαι καὶ μηκέτ' ἀπόδειξιν εἶναι δύνασθαι.

(57.) Ὁ γὰρ ἀποδεικτικός, καθάπερ αὐτὸς φῆς, συλλογισμὸς «πᾶσιν ἀπλῶς δοκεῖ εἶναι ἀληθῆς καὶ ἀμφισβήτησις περὶ αὐτοῦ οὐδεμία συνίσταται» καὶ οὐδ' ἐκεῖνο ἐνεθυμήθης ὡς, εἰ μὴδὲν ἄλλο, διὰ γοῦν τὰς πυρρυνείους ἐποχάς, ἀπόδειξις λοιπὸν τοιαύτη παντάπασις οὐκ ἔσται, καὶ δι' ὧν καταδησάμενος τὴν λογιστικὴν ἀρμονικὴν καὶ ἀστρώων ἐπιστήμην φέρεις, αἱ γεωμετρικαὶ ἀνάγκαι δηλαδὴ τῶν ἀραχνίων νημάτων ἀδρανέστεραι γενήσονται καὶ διαπεσοῦνται σου λυθεῖσαι τῆς σῆς ἀποδεικτικωτάτης διανοίας· πῶς γὰρ ἂν καὶ φύσει γνωρίμους σχοίης τὰς προτάσεις, ἐπεὶ καὶ Σέξτω καὶ Πύρρωνι καὶ τοῖς κατ' ἐκείνους οὐκ ἔνι συνδοκεῖν;

²²⁶ Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre ierarhia cerească* VII 1 (ed. Ritter, p. 28).

²²⁷ Sfântul Grigorie precizează că expresia «cele dumnezeiești sunt mai presus de demonstrație» înseamnă că sunt mai presus de demonstrația proprie Părinților, nu mai presus de 'demonstrația' varlaamit-aristotelică, pentru că aceasta din urmă, de fapt, nu există (vezi fraza următoare); de aceea sfântul nici nu mai folosește cuvântul *demonstrație*, ci zice «dar nu privitor la aceasta».

²²⁸ Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, ed. G. Schiro, p. 245.

²²⁹ Sfântul Grigorie pomenește aici cazul anticului filosof sceptic Pyron, care susținea că nici o afirmație nu poate fi socotită mai îndreptățită decât alta, lucrurile fiind incognoscibile. Dacă nu din alte pricini, așadar, măcar din pricina acestei opinii Varlaam ar fi trebuit să nu se aventureze să vorbească despre o asemenea demonstrație, care «pare tuturoara adevărată și nu iscă nici o îndoială».

noastre, dar și minților celor ce sunt mai presus de toată aplecarea spre cele de jos, care, pentru însușirea de a se sui [și a trece] dincolo de toate a fapturilor acelora zidite care se apropie și slujesc măreției dumnezeiești, 'tronuri' se numesc²²⁶. Dar nu zicem despre cele dumnezeiești că, întrucât sunt mai presus de toate, sunt cu totul mai presus și de demonstrație; sau, mai bine zis, zicem aceasta, dar nu privitor la aceasta²²⁷ pe care tu, deși poțtești cu totul și cu totul a o ridica în slăvi, o prezinți [de fapt] ca [fiind] atât de ușor de răsturnat, încât nu rezistă nici contrazicerii [ei] de către primul venit și nici demonstrație nu mai poate fi.

(57.) Pentru că silogismul căruia tu îi zici 'demonstrativ' «pare, pur și simplu, tuturora adevărat și nu se iscă nici o îndoială asupra lui»²²⁸. [Bine,] dar nici aceea nu ai luat în seamă că, dacă nu din altă pricină, măcar din pricina reținerilor pironiene asemenea demonstrație nu există deci nicidecum²²⁹, [astfel] că [toate aceste] necesități rigide prin care legi²³⁰ știința logică, armonică și astronomică²³¹, [odată] dezlegate din [legătura cu] a-tot-demonstrativa ta judecată, vor ajunge [ele însele] mai netrainice decât pânza de păianjen și vor cădea²³²? Căci cum îți vor fi de la sine înțelese premisele, de vreme ce nici Sextus²³³, nici Pyron, nici cei asemenea lor nu le încuviințează?

²³⁰ Adică: prin care încorsetezi.

²³¹ Faptul că în realitate fenomenele astronomice nu se supun 'corsetului' pus de apodictica lui Varlaam îl vedem, de pildă, în pasaje unde sfântul Grigorie semnalează oprirea soarelui sau întoarcerea lui înapoi și altele asemenea; vezi *Epistola a II^a către Varlaam* 62.

²³² Aceste necesități sau constrângeri atotstăpânitoare există doar în mintea lui Varlaam, adept al logicii lui Aristotel; odată supuse opiniei altora, odată strămutate în alt sistem de referință logic (al scepticilor, de pildă, care nici nu erau creștini), ele nu mai stau în picioare.

²³³ Opera lui Sextus (*Pyrrhoniae hypotyposes* și *Adversus mathematicos*) reprezintă panorama completă a scepticismului antichității clasice.

(58.) Οὐ ταύτης οὖν ὑπέρτερα τὰ θεῖα, οὐδὲ γὰρ τὸν ἥλιον ἐρεῖ τις φανότερον πυγολαμπίδος, ἀλλὰ καὶ τῆς πατροπαράδοτου, καὶ οὐδὲ τοῦτ' ἀπὸ τῆς ἐκείνων γνώμης, προσάγομεν δ' ὅμως χρείας καλοῦσης τὴν δυνατὴν, καὶ ταύτης ἀρχὴν ἔχοντες τὴν πνευματοκίνητον δύναμιν, καθ' ἣν ὑπὲρ νοῦν τοῖς ὑπὲρ νοῦν ὠμιληκότες, οἱ θεόσοφοι θεολόγοι θεοχαρίστως τε ἐδιδάχθησαν καὶ θεομιμήτως ἡμᾶς ἐδίδαξαν. Ὡς γάρ, εἰ καὶ πάντων ὑπεξηρηται τὰ θεῖα καὶ λόγου πάντως παντός, ὕμνου τε καὶ δόξης ἡστινοσοῦν, ἀλλὰ καὶ λόγον λαλοῦμεν περὶ θεοῦ καὶ ὑμνοῦμεν καὶ δοξάζομεν κατὰ τὸ ἐγγωροῦν αὐτὸν ἔργοις τε καὶ λόγοις καὶ πάθεισι καὶ δόξαν θεοῦ καλοῦμεν, καὶ ὕμνον θεοῦ τὴν παρ' ἡμῶν αὐτῶν δοξολογίαν ἀναφερομένην λέγομεν, οὕτω καὶ συλλογιζόμεθα καὶ ἀποδεικνυμεν καὶ τὸν ἐπὶ τὰ θεῖα συλλογισμόν ἀπόδειξιν καλοῦμεν, κἂν εἰς ὧτα ἀκουόντων λέγωμεν κἂν μὴ, ἐπεὶ μηδὲ πᾶσα διάλεξις καὶ διαλεκτικὴ κακ τοῦ σεμνοτέρου δεῖν οἰόμεθα καλεῖν αὐτόν, οὐ τοὺς οικείους λόγους, ὡς ἂν τις οἰηθεῖη, σεμνύνοντες, ἀλλ' ὅτι περὶ θεοῦ σεμνοτέρως προσαγορεύοντες καὶ ταῖς τῶν πατέρων συνωδὰ φωναῖς καὶ κατ' οὐδὲν ἀποτρόπου τῶν θεοπαράδοτων λογίων.

(59.) Εἶεν· ἐκεῖνό γε μὴν ἀρτίως καταξίωσον ἐπὶ νοῦν λαβεῖν ὡς ἀπὸ τῶν αὐτῶν καὶ κατὰ σὲ διελεξάμην πρὸς σέ,

²³⁴ «aceasta»: a lui Varlaam, luată de la Aristotel.

²³⁵ «demonstrația cea putemică»: expresia este o prelucrare a formulei pauline din *I Corinteni* 2, 4: «întru demonstrația [pe baza] duhului și a puterii (ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως)», formulă preluată de Areopagit («ἐν ἀποδείξει τῆς πνευματοκινήτου τῶν θεολόγων δυνάμεως»), la care sfântul Grigorie va trimite numaidecât.

²³⁶ Dar și: «ca principiu al acesteia», fiind vorba de metoda apodictică.

²³⁷ Sau: «puterea cea din Duhul pornită».

²³⁸ Între de-Dumnezeu-înțelepții și de-Dumnezeu-cuvântătorii aceștia se numără, desigur, sfântul Dionisie Areopagitul, de la care sfântul Grigorie și împrumută pasajul de față și teza despre aceea că principiuul sau temeiul teologhisirii și al demonstrației patristice este adevăritatea venită de la Duhul, puterea Lui împărțită Părinților; vezi locul *Despre numirile dumnezeiești* I 3, ed. De Gruyter, p. 111, citat mai sus în nota 125, p. 164.

(58.) Deci nu față de demonstrația aceasta²³⁴ sunt mai presus cele dumnezeiești – că nici despre soare nu se apucă cineva a zice că e mai strălucitor decât licuriciul – ci față de cea predată de Părinți, care nici aceasta nu este din propria lor socotință; o aducem însă, nevoia cerând-o, [pe aceasta din urmă], pe cea puternică²³⁵, având [noi] ca obârșie a acesteia²³⁶ puterea cea de Duhul mișcată²³⁷, [putere] prin care, [în chip] mai presus de minte împărtășindu-se de cele mai presus de minte, de-Dumnezeu-înțelepțitii și de-Dumnezeu-cuvântătorii²³⁸ de la Dumnezeu au fost învățați și – următori lui Dumnezeu făcându-se – ne-au învățat pe noi. Precum deci, deși cele dumnezeiești sunt cu totul deasupra și dincolo de toate, de tot cuvântul, adică, și de toată lauda și de toată slăvirea, noi însă și grăim cuvânt despre Dumnezeu și Îl lăudăm și Îl slăvim – pe cât ne este cu putință – cu fapte și cuvinte și patimi²³⁹, și zicem ‘slava lui Dumnezeu’, și ‘laudă a lui Dumnezeu’ numim slavoslovia cea de noi înșine înălțată, tot așa și facem silogisme și demonstrații și silogismul despre cele dumnezeiești ‘demonstrație’ îl numim, fie de vorbim în urechile ascultătorilor, fie de nu, întrucât nu orice dialog este [numaidecât] și dialectică; și socotim că trebuie în chip cât mai cuviincios să îl numim, nu în chip necuvenit cinstindu-ne – cum ar socoti cineva – propriile noastre vorbe, ci vorbind despre Dumnezeu pe cât putem de cuviincios și în conglăsuire cu spusele Părinților și întru nimic abătându-ne de la cuvintele de-Dumnezeu-predate²⁴⁰.

(59.) Bun. Aceasta, dar, binevoiește să înțelegi: că dintru ale tale și în felul tău am cuvântat către tine și, de afli

²³⁸ Îl slăvim pe Dumnezeu – pe cât ne este cu putință – cu faptele noastre și cu cuvintele noastre și cu relele pătimiri pe care le primim sau le luăm asupra noastră pentru El.

²⁴⁰ «cuvintele de-Dumnezeu-predate»: Scriptura.

κάν τι μή λίαν εὐφημον ἀγαπᾶν ὡς σόν· «ἐόν γάρ» φασί
«κακόν, ἀγαπητόν». Μή δὴ πρὸς ἡμᾶς ἀπεχθῶς σχοίης,
μηδ' ἀνῆς φιλῶν ἢ πρότερον, καθάπερ δὴ καὶ ἡμεῖς· οὕτω
γάρ, εἰ καὶ τὰ τῶν λόγων ἡμῖν οὕτω συμβάν ἀντιτέτακται,
ἀλλ' ἐν τῷ φιλοῦντι τῆς ψυχῆς ἀδιαλώβητον ἔξομεν τὸ τῆς
εἰρήνης καλόν· εἶη, σοφώτατε ἀνδρῶν, οὐκ ὀκνήσαιμι δ' ἂν
εἰπεῖν καὶ φιλοῦντων τε καὶ φιλουμένων ἄριστε, καὶ ἰδεῖν
ἡμᾶς ἀλλήλους καὶ περιχυθῆναι ἀλλήλοις καὶ δι' ἀλλήλων
ἀσπασμόν ἡμῖν γενέσθαι τὸν αὐτὸν ἐν ἀγίῳ φιλήματι.

ceva nu prea de laudă, să iubești [și] aceea, că al tău este; că – precum se zice – «[și] răul, de' i al tău, îți este drag»²⁴¹. Nu te mânia, deci, asupra noastră, nici nu slăbi în iubirea față de noi, precum nici noi [nu vom slăbi]; așa, dar, deși cuvintele noastre s-a întâmplat astfel să fie potrivnice, ci în partea iubitoare a sufletului nevătămat să avem bunul păcii; fie [nouă], preaînțeleptule între bărbați – și nu m-aș da înapoi de-a zice chiar alesule și între cei ce iubesc și între cei iubiți – și a ne vedea întreolaltă și a ne îmbrățișa și facă-se a ne săruta întreolaltă cu sărutare sfântă.

---

²⁴¹ Vezi Hesiod, *Munci și zile* (rândul 58): «ἐὼν κακὸν ἀμφοτεπώντε».

Β΄ ΠΡΟΣ ΒΑΡΛΑΑΜ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΥΤΟΝ ΒΑΡΛΑΑΜ
ΓΡΑΦΟΝΤΑ ΟΤΙ ΟΥΚ ΕΣΤΙΝ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΕΠ' ΟΥΔΕΝΟΣ ΤΩΝ ΘΕΙΩΝ
ΕΛΕΓΧΟΣ ΟΤΙ ΕΣΤΙΝ ΕΦ' ΩΝ ΚΑΙ ΟΤΙ ΚΥΡΙΩΣ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΑΥΤΗ
Η ΔΕ ΚΑΤ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΝ ΑΠΟΔΕΙΞΙΣ ΑΣΥΣΤΑΤΟΝ
ΚΑΙ ΤΟ ΥΠΕΡ ΑΥΤΗΝ ΑΧΡΕΙΟΝ

(1.) Τὰ μὲν τῆς δυναρχίας ἐκ μέσου γέγονεν· ἐξεκόπη γὰρ τῶν λόγων τοῦ φιλοσόφου καὶ καρπὸν ἤνεγκεν ὁ ἡμέτερος λόγος τῷ τῆς μοναρχίας εὐσεβεῖ κηρύγματι συνιστάμενος· τὸ δὲ κατ' Ἀριστοτέλην ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἐπὶ τῶν θείων οὐκ ἐθέλει πω γενέσθαι τῷ λόγῳ καταπειθές. Ὑπόθεσις οὐκοῦν ἡμῖν αὐθις λόγου τοῦτο γενέσθω καὶ δῶμεν ἀφορμὴν ἑαυτοῦ φιλοσοφώτερον γενέσθαι τὸν φιλόσοφον. Πρῶτον μὲν οὖν τοῦτο δεικτέον ὡς μάτην ἐγκεῖται τοῖς Πρὸς Λατίνους αὐτῶ λόγοις ὡς οὐκ ἔστιν ἀπόδειξις ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων, καὶ ὁ πᾶς ἀγὼν αὐτῷ πρὸς οὐδὲν ὅλως τείνει τέλος· ἂν γὰρ τοῦτο γένηται κατὰδηλον, εἰ μηδὲν ἄλλο, διὰ γοῦν τὸ μὴ θέλειν ματαιολογεῖν ἀφέξεται τῆς ἐνοστάσεως· ἔσται δὲ κατὰδηλον εὐθύς ἂν παρ' ἐκείνου μάθωμεν οὐπερ ἔνεκα πρὸς τὴν ἀγωνίαν ἀπεδύσατο ταύτην, καὶ τοῦτ' ἀχρεῖον ὄν φανῆ.

(2.) Φησὶ τοίνυν αὐτὸς ἐν τῇ προθεωρίᾳ καὶ τοῖς πρὸς ἡμᾶς λόγοις ὡς, «δεῖ νῦν εἰπεῖν πρὸς τί μοι τείνουσιν οἱ περὶ τούτων λόγοι· ἔσκεψάμην πῶς ἂν εἴη ἐνὶ λόγῳ ἅπαντας ἀνασκευ-

¹ Este vorba de *Epistola I^a către Varlaam*, care a respins învățătura despre purcederea Duhului și de la Fiul. Observăm folosirea persoanei a III^a a verbului, mai apoi a persoanei a II^a și alternarea lor în continuare; despre aceasta vezi mai sus nota 27, p. 112.

² Vezi *Pildele lui Solomon* 9, 9: «Dă înțeleptului pricină, și mai înțelept va fi». Semnalăm că pasajul patristic de față dă la iveală faptul că actuala variantă românească oficială a Scripturii («Dă sfat celui înțelept, și el se va face și mai înțelept») greșește redând pe ἀφορμη (premisă, punct de plecare, pricină) cu sfat, de vreme ce sfântul Grigorie folosește perechea *prilej-pricină*.

[EPISTOLA] A II^A CĂTRE VARLAAM

A ACELUIAȘI, CĂTRE ACELAȘI VARLAAM
CARE SCRIE CĂ NU ESTE DEMONSTRAȚIE
ASUPRA NICIUNUIA DIN CELE DUMNEZEIEȘTI,
DOVEDIRE CĂ ASUPRA UNORA ESTE
ȘI CĂ ACEASTA ESTE DEMONSTRAȚIA PROPRIU-ZISĂ,
IAR DEMONSTRAȚIA CEA DUPĂ ARISTOTEL ESTE NEÎNTEMEIATĂ
ȘI FAPTUL DE A FI MAI PRESUS DE EA ESTE FĂRĂ ROST

(1.) Discuțiile privitoare la teza celor două obârșii [în Dumnezeire] au încetat; căci a fost scoasă din cuvintele filosofului și roadă a adus cuvântul nostru, întemeiat pe bine-cinstuitoarea propovăduire a unei singure obârșii¹. Însă «mai presus-ul de demonstrație» cel după Aristotel, spus asupra celor dumnezeiești, încă nu voiește a se supune cuvântului. Fie-ne, deci, aceasta iarăși prilej de cuvânt și să dăm pricină ca filosoful mai filosof decât el însuși a se face². Mai întâi, așadar, că aceasta fără rost s-a scris în cuvintele lui *Către Latini* – cum că nu există demonstrație [apodictică] asupra niciunuia din cele dumnezeiești – și toată zbaterea lui nu are nici o țință; că odată vădit lucrul acesta – dacă nu din altă pricină, măcar din dorința de a nu vorbi în deșert – să lase împotrivirea; și lucrul se va vădi numaidecât de vom afla de la acela pentru care pricină s-a dedat zbaterei acesteia și de se va arăta [că] fără rost [este pricina] aceasta.

(2.) Zice, deci, acesta în prefață³ și în cuvintele către noi cum că «acum trebuie să spun care îmi este țința cuvintelor despre [lucrurile] acestea; m-am gândit cum ar fi posibil

³ Este vorba de prefața scrierii lui Varlaam *Contra Latinilor* I, 1, 2-3 (cfr. *supra*, *Epistola I^o către Achindin* 1), ed. Fyrigos (după TLG).

ἄσαι καὶ δεῖξαι σοφίσματα τοὺς ὑπὸ Λατίνων γινομένους συλλογισμούς· ἑώραν οὖν δυνατὸν ὄν τούτου τυχεῖν εἴ τις οἷός τ' εἶη δεῖξαι τούτους μῆτε διαλεκτικούς ὄντας μῆτε ἀποδεικτικούς· ἀλλὰ τὸ μὲν μὴ εἶναι αὐτούς διαλεκτικούς προχειρότατον ἦν μοι δεῖξαι, δηλώσαντι μόνον ὡς ἂ λαμβάνουσιν ἐπίσης ἡμῖν ἀμφισβητεῖται τῷ συμπεράσματι· τὸ δὲ μὴ εἶναι ἀποδεικτικούς ἀδύνατον ὅλως ἦν δεῖξαι συγχωρήσαντι δυνατὸν εἶναι ἀποδεικτικῶς ἐπὶ τῶν θείων συλλογίσασθαι». Σκέψαι τι λέγεις, ὦ φιλόσοφε· προχειρότατον ἦν σοι δεῖξαι πάντας τοὺς ὑπὸ Λατίνων ὑπὲρ τοῦ οἰκείου δόγματος συλλογιστικῶς προτεινομένους λόγους τὰς προτάσεις ἔχοντας ἐπίσης ἀμφισβητουμένας τῷ συμπεράσματι, καὶ ἀγωνιᾶς μὴ τοὺς συλλογισμοὺς τούτους ἀφέμενοι τοῦ διαλεκτικούς καλεῖν ἀποδεικτικούς προσαγορεύσωσι καὶ εἰς ἀπορίαν τὴν ἐσχάτην περιστήσωσί σε; Καὶ ἔστι ἀποδεικτικὸν ἢ εἶναι ἢ δοκεῖν συλλογισμὸν τὸν τὰς προτάσεις ἀμφισβητουμένας ἔχοντα, καὶ ταῦτα ἐπίσης τῷ συμπεράσματι

(3.) Τίς ποτε τῶν παιδεῖα λόγων συντεθραμμένων ἢ καὶ τῶν μετριῶς ἡμμένων ταύτης τοῦτ' εἶποι; Σοφίσματα γὰρ ἔδειξας, ὡς αὐτὸς ἐκεῖ λέγεις, τοὺς συλλογισμοὺς αὐτῶν ὄντας ἅπαντας· εἶτα δέδοικας μὴ τοὺς σοφιστικούς ὄντας ἐξεληλεγμένους ἀποδεικτικούς εἶναι φῶσι; Καὶ ἔστι τὸν σοφιστικὸν ἀποδεικτικὸν ὅλως εἶναι; Ταῦτόν τι πέπονθας, ἀγαθὲ, ὡσπερ ἂν τις, ὑπὸ γῆν ἡλίου καὶ σελήνης ὄντων, τὸ τοῦ χρόνου τοῦτο μέρος ἐν βαθεῖ σκότει διανύειν ἔλεγε τοὺς ὑπὲρ γῆν, ὡς καὶ τοῦ τῆς σελήνης φωτὸς ἔστερημένους, εἰτ' ἔδεδιει μὴ τὸ σταθερὸν εἶναι τοῦτο τῆς ἡμέρας φῶσι καὶ οὕτω ψευδόμενον ἀπελέγξωσιν αὐτόν· συλλογισμὸν γὰρ μὴ διαλεκτικὸν μὲν δεικνύμενον, ὡς τούτου κρείττονα, ἔστιν ἀποδεικτικὸν ὑπολαβεῖν, ὡς δὲ χεῖρω τοῦ διαλεκτικοῦ, τῶν ἀδυνάτων οἰηθῆναι ποτέ τινα τούτον ἀποδεικτικόν, ὡσπερ καὶ ἀέρα πανσελήνου μὲν νυκτὸς φανότερον ἔστιν ὑπολαβεῖν ἡμέραν, σκοτεινότερον δ' οὐκ ἔστι.

* Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, ed. G. Schiro, p. 265.

† Aluzie la anterioara acuză adusă de Varlaam sfântului Grigorie, cum că este 'ignorant și incult'.

ca printr-un singur discurs a demonta și a dovedi sofisme toate silogismele elaborate de Latini; am observat, deci, că ar fi posibil a se obține aceasta dacă s-ar putea dovedi că ele nu sunt nici dialectice, nici demonstrative; a dovedi că acestea nu sunt dialectice mi-a fost mai la îndemână, arătând doar aceea că datele de la care pleacă [aceste silogisme] le socotim false, laolaltă cu concluzia; dar a dovedi că nu sunt demonstrative îmi era cu totul imposibil câtă vreme acceptam că e posibil a se elabora în mod demonstrativ silogisme asupra celor dumnezeiești»⁴. Gândește-te ce zici, o, filosofule: îți era mai la îndemână a dovedi că toate raționamentele silogistice aduse de Latini în sprijinul dogmei lor au premisele îndoielnice deopotrivă cu concluzia, și te zbați ca silogismele acestea – nremainumindu-se dialectice – nu cumva [aceia] să le numească demonstrative și să te ducă [astfel] pe tine la impasul cel mai de pe urmă? Dar e cu puțință a fi sau a părea demonstrativ silogismul ale căruia premise sunt îndoielnice, și aceasta deopotrivă cu concluzia?

(3.) Cine dintre cei hrăniți de știința cuvintelor sau și dintre cei ce numai au gustat din aceasta ar spune vreodată așa ceva⁵? Ai dovedit, așadar, sofisme – cum însuși spui acolo – toate silogismele lor; [și] apoi te-ai temut ca nu cumva pe cele vădite a fi sofistice [aceia] să le numească demonstrative? Dar e cumva cu puțință vreunui silogism sofistic să fie demonstrativ? Același lucru l-ai pățit, bunule, ca și când cineva, sub pământ fiind soarele și luna, ar zice că răstimpul acesta în întuneric adânc îl petrec cei de pe pământ, ca unii lipsiți și de lumina lunii, iar mai apoi s-ar teme ca nu cumva să zică [unii] că e miezul zilei și, astfel, să-l vădească de mincinos; că silogismul dovedit a nu fi dialectic – ca fiind mai presus de acesta – poate fi demonstrativ; cel dovedit a nu fi dialectic ca fiind mai prejos de acesta, însă, cu neputință este cuiva să-l socotească vreodată demonstrativ, precum și văzduhul nopții, mai luminos fiind el de la lună plină, poate fi socotit drept zi, dar mai întunecat fiind, nicidecum nu se poate aceasta.

(4.) Τοῦτο τοίνυν πρὸς αὐτοὺς εἰπόντα σε χρῆν ἀπηλλάχθαι πραγμάτων· σὺ δ' ἐκ τῶν οὐχ ἦττον ἀσαφῶν, μάλλον δὲ σαφῶς ψευδῶν, τὰ ψευδῆ συναγαγόντας ἀπελέγξας, εἴτα φοβηθεὶς μὴ ἐκ ψευδῶν ἀποδεικτικῶς δόξωσι συναγαγεῖν, εἰς τὸ μηδεμίαν ἀπόδειξιν ἐπὶ τῶν θείων εἶναι λέγειν εἰς ἀνάγκην ἤλθες καὶ ἡμῖν ἀντιλέγειν ἀκρατῶς λέγουσιν ὡς τὰ μὲν τῶν θείων οὕτως ἐστὶν ἐμφανῆ κατὰ τὰς τῶν πατέρων παραδόσεις, ὡς καὶ ἐπαφήν εἶναι τούτων καὶ ἀπόδειξιν καὶ ἐπιστήμην, τὰ δέ, μὴ ὅτι ὑπὲρ ἐπαφήν καὶ ἀπόδειξιν καὶ ἐπιστήμην, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τὸν νοερῶς ὀρώντα νοῦν καὶ ὑπὲρ τὸν καὶ αὐτὰς τὰς νοεράς ἐνεργείας ὑπεραναβάντα καὶ κατὰ ἀπόπαυσιν πάσης ἀντιληπτικῆς δυνάμεως χάριτι ἀρρήτῳ ὑπερῆνωμένον τοῖς ἀπερινοήτοις.

(5.) Συμβαίνει τοίνυν ἐξ ὧν ὁ φιλόσοφος βία μὲν, ὡς αὐτὸς φησιν, ὑπέστη δ' ὅμως ἀνεπιλήπτους εἶναι τοὺς πρὸς αὐτὸν παρὰ Λατίνων εἰρημένους ἅπαντας συλλογισμούς· συναναιροῦνται γὰρ τούτοις κατ' αὐτὸν αἱ πατερικαὶ παραδόσεις. Ἔοικε τοιγαροῦν ἑαυτοῦ καταγινώσκειν ὡς μὴ δυνηθέντος ἀπελέγξαι τούτους· Εἰ γὰρ τοῦτο δυνηθεὶς ἠπίστατο, πῶς ἂν ἐφοβήθη μὴ ἀποδεικτικούς τοὺς σοφιστικούς καλέσωσιν', εἶπεν ἂν τις τῶν ἄλλοτριῶν· ἐγὼ δ' οὐ τοῦτο φαῖν ἂν μάλλον μὲν οὖν καὶ ἀνιῶμενος ὅτι τὸ κάλλος ἀμαυροῖ καὶ λωβᾶται τῇ δυνάμει τῶν λόγων ἐκείνων, ὡς ἐκποδῶν γένοιτο

⁶ Adică: dovedire și cunoaștere științifică.

⁷ Literal: în mod inteligibil, în chip înțelegător.

⁸ La fel: inteligibile, 'înțelegătoare'; pasajul urmează scrierilor areopagitice (vezi, de pildă, *Despre numirile dumnezeiești* I 5; în ed. De Gruyter la p. 116-117).

⁹ Cfr. Varlaam, *op. cit.*, p. 266.

¹⁰ Este vorba – se pare – de o demonstrație prin reducere la absurd: presupunând că teza susținută de Varlaam e adevărată (cum că toate silogismele Latinilor sunt greșite, întrucât nu există demonstrație asupra celor dumnezeiești), atunci trebuie desființate predaniile Părinților, căci aceștia 'practicau' demonstrația asupra celor dumnezeiești – ceea ce este absurd; deci, teza lui Varlaam e greșită și silogismele Latinilor sunt ireproșabile.

¹¹ Sensul întregului pasaj ar fi acesta: dacă Varlaam se știa cu adevărat în stare să combată dialectic silogismele dialectice ale

(4.) Aceasta, aşadar, trebuia să o zici lor spre a scăpa de neajunsuri. Tu, însă, [mai întâi] vădindu-i pe ei că nu din cele nelimpezi, ci mai degrabă din cele limpede mincinoase [îşi] conchid [dialectic] mincinoasele lor [dogme], [mai] apoi temându-te ca nu cumva să considere că demonstrativ au conchis din cele mincinoase, ai ajuns să zici, silit de nevoie, că nu există nici o demonstraţie asupra celor dumnezeieşti şi să te împotriveşti fără frâu nouă, celor ce spunem – după predaniile Părinţilor – că dintre cele dumnezeieşti unele sunt așa de vădite, încât este şi atingere a lor şi demonstraţie şi ştiinţă⁶, iar altele mai presus nu doar de atingere şi demonstraţie şi ştiinţă, ci şi mai presus de mintea cea văzătoare în chip netrupesc⁷ şi mai presus de cea ridicată deasupra înşelor lucrărilor netrupeşti⁸ şi – [odată] cu odihnirea a toată puterea perceptivă – prin harul cel negrăit mai-presus-unită cu cele de neînţeles.

(5.) Urmează, aşadar, din cele pe care filosoful le-a susţinut (silit de nevoie, cum zice el, dar le-a susţinut)⁹, că ireproşabile sunt toate silogismele cele zise către el de către Latini; căci se desfiinţează dimpreună cu acestea – [de ar fi] după el – predaniile Părinţilor¹⁰. S-a arătat, aşadar, pe sine însuşi că se socoteşte neputincios a-i dovedi pe aceştia că greşesc¹¹; 'că de ar fi ştiut că aceasta îi e cu putinţă, cum să se mai fi temut ca nu cumva [aceia] să [îşi] numească *demonstrative* silogismele lor sofistice?', ar spune cineva dintre străini; eu, însă, nu aş spune aceasta; ci mâhnindu-mă, mai degrabă, că frumuseţea se umbreşte şi se ponegreşte de puterea raţionamentelor acelora¹², ca

---

Latinilor, nu s-ar mai fi temut – gratuit – că aceia îşi vor numi 'apodictice' silogismele acelea şi nu ar mai fi desfiinţat axiomatic – din precauţie – demonstraţia asupra celor dumnezeieşti şi, dimpreună cu aceasta, predaniile Părinţilor.

¹² Este vorba de raţionamentele Latinilor, care – chipurile – dialectic îşi obţineau greşitele dogme; dar poate şi de ale lui Varlaam,

καὶ τοῦτο τὸ σκῶλον τὸν περὶ τούτου λόγον ἐποίησάμην. Ὁ δέ, κατὰ τοῦ καθαίροντος ὡς καθαιροῦντος ὀργισθεὶς, προσκόπτων ἐπέδωκεν. Οὐκουν ἐκ τῆς τῶν ἀντιτεταγμένων βιασθέντα δυνάμεως τοῦτο παθεῖν αὐτὸν οἶομαι, κἂν αὐτὸς τοῦτο λέγη, ἀλλ' ὡς τὰ θεῖα μὴ μεμυημένον ἀκριβῶς καὶ τῷ δοκεῖν ἔχειν ἐθέλειν τὴν περὶ λόγους κατὰ παντὸς προεδρεῖαν ἀπὸ τοῦ διδασκαλείου τῆς ματαιότητος θεολογοῦντα καὶ τῶν Ἀριστοτέλους τεχνῶν τὴν κακοτεχνίαν ἐν τοῖς τοιούτοις λόγοις ἐπιδεικνύμενον.

(6.) Ἐντεῦθεν Ἀριστοτέλην τε καὶ Πλάτωνα, Σωκράτην τε καὶ Πυθαγόραν καὶ ὅσοι κατ' αὐτοὺς διὰ θαύματος ποιεῖται ὡς «τὴν θεῖαν κατανενοηκότας ὑπεροχὴν» καὶ προαγαγῶν αὐτοὺς εἰς μέσον διηγουμένους περὶ νοερῶν φωτῶν καὶ θέας οὐρανοῦ καὶ θεωριῶν ἀπλῶν καὶ ἀμερῶν, αὐτὸς περὶ αὐτῶν ἃ οὐδεὶς ποθ' ἕτερος τῶν ἡμετέρων ἐπιψηφίζεται «ταῦτα» γάρ, φησιν, «ἀκούων αὐτῶν λεγόντων, οὐ δύναμαι μὴ καὶ αὐτοὺς ὑπὸ θεοῦ πεφωτισθαι λέγειν»· ὧν ἕκαστον ἐν τῷ πρὸς αὐτὸν μοι προτέρῳ Καθ' ἑλληνικῆς νοερᾶς ἐποψίας διαρκῶς ἐξελέγεται λόγῳ. Ἐντεῦθεν τοὺς Λατίνους οὐκ ἄλλως ἐξελέγχει ἢ ἀπὸ τοῦ λέγειν ὅτι οἱ συλλογισμοὶ αὐτῶν οὔτε διαλεκτικοὶ εἰσι κατὰ τὰς Ἀριστοτέλους παραδόσεις οὔτε ἀποδεικτικοί, μὴ εἰδῶς, ὡς ἔοικεν, ὅτι πάντες ἢ οἱ πλεῖστοι συλλογισμοὶ ἐπὶ τῶν θεῶν οὔτε διαλεκτικοὶ εἰσιν οὔτε ἀποδεικτικοί· πῶς γὰρ οἱ γε οὐδὲ συλλογισμοὶ εἰσι κατὰ τὰς Ἀριστοτέλους παραδόσεις, ὡς ἐδείξαμεν ἐν τῷ προτέρῳ λόγῳ καὶ νῦν αὖθις, τοῦ λόγου προϊόντος καὶ τοῦ θεοῦ διδόντος, δεῖξομεν;

---

care desființa demonstrația asupra celor dumnezeiești, deși această era practică de Părinți.

¹¹ Joc de cuvinte între *καθαίρω* (a curăța) și *καθαιρέω* (a doborî): nu voind a-l doborî pe Varlaam își alcătuieste sfântul Grigorie cuvântul, ci voind a curăța pata adusă de el (dar și de Latini) predațiilor Părinților, introducând el (dar și ei) ca autoritate supremă în cele dumnezeiești logica lui Aristotel, înlăturând dovada (totu-na cu demonstrația) dată de Duhul, prin puterea izvorâtă din El.

¹² Literal: neinițiat cu exactitate în cele dumnezeiești.

să fie înlăturată și această piedică mi-am alcătuit cuvântul despre aceasta. Iar el, asupra celui ce curăța ca asupra unuia ce doboară mâniindu-se¹³, a urmat a lovi. Nu silit de puterea contrazicerilor a pățit el aceasta socotesc [eu], măcar că el așa zice, ci ca unul nedeprens cu acrivie în cele dumnezeiești¹⁴ și care, poftind să pară a avea înaintea tuturor întâietatea în privința raționamentelor, din învățătura deșertăciunii teologhisește și se fudulește – prin astfel de raționamente – cu lipsa de meșteșug a artelor lui Aristotel.

(6.) Astfel, pe Aristotel și pe Platon, pe Socrate și pe Pitagora și pe toți cei de-un-cuget cu ei îi face – [ca] prin minune – a fi ‘înțeles mai presus-ul lui Dumnezeu’ și, scoțându-i pe aceștia în față cum că vorbesc despre lumina inteligibilă și viziunea cerească și contemplațiile simple și neîmpărțite¹⁵, el spune despre aceștia ceea ce nimeni altul dintre ai noștri nu a spus vreodată; că zice: «acestea auzindu-i pe ei spunând, nu pot să nu spun că și ei au fost luminați de Dumnezeu»¹⁶; lucruri pe care – fiecare luat în parte – îndestulător le-am dovedit a fi mincinoase în primul meu cuvânt către el, cel *Împotriva viziunii inteligibile elinești*¹⁷. Astfel, faptul că Latinii greșesc îl dovedește nu altcum decât prin a zice că, după predaniile lui Aristotel, silogismele lor nu sunt nici dialectice, nici demonstrative, neștiind, precum se vede, că toate sau cele mai multe dintre silogismele asupra celor dumnezeiești nici dialectice nu sunt, nici demonstrative; în ce chip acestea, dar, nici nu sunt silogisme după predaniile lui Aristotel, precum am arătat în cuvântul dintâi, și acum – înaintând cuvântul și dând Dumnezeu – iarăși vom arăta.

¹³ Nedisursive.

¹⁴ Varlaam, *op. cit.*, p. 262.

¹⁵ Este vorba de *Epistola I^a către Varlaam* a sfântului Grigorie.

(7.) Εντεῦθεν τοὺς ἡμετέρους κατὰ Λατίνων λόγους παντὶ τρόπῳ πειρᾶται ἀκυροῦν, ὡς μὴ μόνον δοκοῖη θεολόγος, ἀλλὰ καὶ μόνος ἀρτίως ἐπὶ γῆς. Περί μὲν γὰρ ἀποδείξεως ἰσως ἀφορμῆς ἐλάβετό τινος, περὶ δὲ τῶν ἄλλων τίς αὐτῷ λόγος τοῖς τῷ εὐσεβεῖ συνηγοροῦσιν ἀντικείμεθα λόγοις; Ἀκούων γὰρ ὁ σοφὸς οὗτος ἡμῶν λεγόντων, ὡς οὐ διὰ μέσης θεότητος ἐπὶ θεότητα ἦλθεν ὁ θεὸς τὴν φύσει, ἀλλὰ τὴν θέσει τε καὶ χάριτι, καὶ ὡς, εἰ πρὸς τὴν πρώτην αἰτίαν ὥσπερ τὰ τοῦ μονογενοῦς οὕτω καὶ τὰ τοῦ πνεύματος ἀναφέρεται, τοιγαροῦν τὸ πνεῦμα ἀμέσως ἀναφέρεται πρὸς τὸν πατέρα, εἰ δὲ ἀμέσως ἀναφέρεται καὶ ἀμέσως ἐκπορεύεται, καὶ ὡς, εἰ γεννᾶται ὁ υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς, καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἐκπορεύεται, καὶ γὰρ ὁμοίως ταῦτ' ἐκ τοῦ πατρὸς, πλὴν τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως, πρὸς δὲ καὶ τῶν ὕστερον ὁμοίως τεθεολογημένων τὰ προαιωνίως κατὰ τοῦθ' ὁμοίως ὑπάρχοντα δεικνύντων καὶ προαγαγόντων τοὺς εἰπόντας ὅτι, «ὡς ὁ υἱὸς ἐστὶν ἐκ τοῦ πατρὸς οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ πατρὸς, πλὴν τοῦ τὸν μὲν εἶναι γεννητῶς, τὸ δὲ ἐκπορευτῶς», καὶ αὖθις: «τί μὴ προσαγορεύεται τὸ πνεῦμα ὧν ὁ υἱὸς, πλὴν γεννήσεως, καὶ πάντα ὅσα τοῦ υἱοῦ, καὶ τοῦ πνεύματος, πλὴν τῆς υἰότητος, καὶ πάντα ὅσα ὁ υἱὸς, τὸ πνεῦμα, πλὴν γεννήσεως», καὶ τοῦτο τηρητέον ἐν ἅπασιν τοῖς ἐπ' αὐτῶν λεγομένοις προσέτι, καὶ διὰ τῆς εἰς ἀτοπον ἀπαγωγῆς ἐξελεγχόντων

¹⁶ Aluzie la *Cuvintele apodictice* ale lui Palama.

¹⁷ Vezi începutul paragrafului 14.

¹⁸ Este vorba de dumnezeirea Duhului, de Duhul.

¹⁹ Vezi *Epistola I^a către Varlaam* 21, cu nota lămuritoare de acolo (nota 79, p. 144).

²⁰ «pricina cea dintâi»: cauza primă, adică Tatăl; vezi *Epistola I^a către Varlaam* 14 și nota de acolo (42, p. 132) despre raportarea-anaforă.

²¹ Este vorba de expresia 'din singur Tatăl', folosită în fraza imediat anterioară; cât despre această ultimă frază, ea este preluată întocmai din finalul paragrafului 12 al *Epistolei I^a către Achindin*; vezi și nota lămuritoare de acolo.

²² Sfântul Grigorie Teologul, *Omilii* 39, 12. ΒΕΠΕΣ 60, p. 78.

²³ «afară de fiine»: afară de însușirea de a fi fiu; vezi sfântul Grigorie Teologul *Cuvânt către cei ce au venit din Egipt* 34, 10 ΒΕΠΕΣ

(7.) Astfel, se silește în tot chipul să desființeze toate cuvintele noastre împotriva Latinilor¹⁸, ca nu doar să pară cuvântător-de-Dumnezeu, ci și singurul de acum de pe pământ. În privința demonstrației (apodictice) să fi avut, poate, oarecare pricină [îndreptățită]¹⁹, dar în privința celorlalte [lucruri] care îi este pricina pentru care se pune împotriva cuvintelor acelora care iau apărarea a ceea ce este drept-cinstitor[-de-Dumnezeu]? Căci auzind-ne înțeleptul acesta pe noi zicând că nu asupra dumnezeirii celei prin fire²⁰ a venit Dumnezeu prin dumnezeirea mijlocie, ci asupra [dumnezeirii] celei prin înfiere și prin har²¹; și că, dacă chipul în care cele ale Unuia-născut se raportează la pricina cea dintâi²² este același cu chipul în care se raportează și cele ale Duhului, atunci Duhul Se raportează nemijlocit la Tatăl, iar de Se raportează nemijlocit, nemijlocit și Se purcede [din Acela]; și că, dacă Fiul Se naște *din singur Tatăl*, atunci și Duhul *din singur Tatăl* Se purcede, căci Aceștia întocmai sunt din Tatăl, în afara chipului existenței; [lucruri] pe lângă care și din cele [mai] apoi teologhisite asemenea asemenea a fi pe Cele dinainte de veci arătându-Le [noi] prin [expresia] aceasta²³ și punându-i de față pe cei ce zic că «precum Fiul este din Tatăl, la fel și Duhul este din Tatăl, afară de aceea că unul este prin naștere, iar celălalt prin purcedere»²⁴, și iarăși: «ce nu se zice despre Duhul din cele ale Fiului, afară de naștere?» și «toate câte sunt ale Fiului, și ale Duhului sunt, afară de fiime»²⁵, și «toate câte [are] Fiul, și Duhul [le are], fără naștere»²⁶ și că aceasta²⁷ trebuie ținut în toate câte spunem asupra Lor, încă și prin reducere la absurd dovedind că

60, p. 41: «πάντα δὲ ὅσα τοῦ υἱοῦ, καὶ τοῦ πνεύματος, πλην τῆς υἰότητος».

¹⁸ Sfântul Grigorie Teologul, *Omilii 41 (La Cincizecime)* 9, ΒΕΠΕΣ 60, p. 116: «πάντα ὅσα ὁ υἱός, τοῦ πνεύματος, πλην τῆς γεννησεως».

²⁷ «aceasta»: regula sau faptul că Fiul și Duhul sunt întru totul asemenea, afară de chipul existenței (Unul adică avându-l prin naștere, pe când Celălalt prin purcedere).

τοὺς μὴ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον τὸ πνεῦμα δογματίζοντας καὶ δεικνύντων ὡς οὐδὲ ὁ υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς ἂν εἶη, εἰ μὴ καὶ τὸ πνεῦμα, ταῦθ' ἅπαντα καὶ πλεῖσθ' ἕτερα τῷ λόγῳ παντὶ περιηχούμενα παρ' οὐδὲν ἐκεῖνος θέμενος «τὸ ζητούμενόν» φησιν «ἀξιοῖς».

(8.) Πῶς ἀξιούμεν τὸ ζητούμενον διὰ πολλῶν καὶ πολλοὺς ἡμῖν δειξαντες συμμαρτυροῦντας ὅτι πλὴν τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως, δηλαδὴ ἐκπορευσεώς τε καὶ γεννήσεως, ὡς ὁ υἱὸς ἐστὶν ἐκ τοῦ πατρὸς οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα ἐκ πατρὸς, καὶ οὕτω σαφές καὶ ἀνεξέλεγκτον προθέντες αἴτιον τοῦ συμπεράσματος: 'Ἄλλ' ἔδει', φησί, 'δειξαι ὅτι οὐκ ἐκ τοῦ υἱοῦ'· παρήμι τοίνυν δι' ὅσων ὁ λόγος τοῦτο προῖων ἀπέδειξεν· ἀλλὰ τὸ 'οὐκ ἐκ τοῦ υἱοῦ' οὐ ταῦτόν τῳ 'ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς'; Εἰ γὰρ οὐκ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα, ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς, καὶ εἰ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς, οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ, καὶ τοσοῦτον ἰσορρόπως ἔχουσι πρὸς ἀλλήλα ὡς ἐν πᾶσι λόγοις δι' ὧν συνάγεται μὴ εἶναι καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, εἰ τις ἀντὶ τούτου τὸ ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς εἶναι συμπεράσμα τιθεῖη, μηδὲν ἂν διαφέρειν· εἰ τοίνυν τοῦθ' οὕτως ἔχει, ὡσπερ οὖν ἔχει, τοῦτ' αὐτὸ ἐδείξαμεν ὅτι οὐχὶ καὶ ἐκ τοῦ υἱοῦ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον, ἐκ μόνου δεδειχότες τοῦτο τοῦ πατρὸς ἐκπορευόμενον· εἰ δ' ἐπὶ τοῦ υἱοῦ συννοεῖται εὐθύς τὸ 'οὐκ ἐξ ἄλλου' διὰ τὸ σύνεγγυς, ὡς καὶ αὐτὸς λέγεις, κάπι τοῦ πνεύματος οὖν ὁμοίως συννοεῖται, καὶ τὸ ζητούμενον ἔχομεν καὶ σὲ ὑπὸ τῶν οἰκειῶν κἀνταῦθα ἐξεληλεγμένον λόγων καὶ τοῖς ἡμετέροις ἄκοντα

²³ Varlaam, *ibidem*, p. 250. Altfel zis: iei concluzia drept premisă axiomatică, consideri ca dat și iei drept punct de plecare al raționamentului tocmai ceea ce se cere demonstrat; faci, adică, o *petitio principii*.

²⁴ «În ce fel Fiul este din Tatăl – așa este și Duhul din Tatăl»: în afara deosebirii dintre modul în care Fiul Își ia existența din Tatăl și modul în care Duhul Își ia existența din Tatăl (adică în afara deosebirii dintre naștere și purcedere), toți ceilalți 'parametri' ai faptului de a fi din Tatăl aceiași sunt și în cazul Fiului și în cazul Duhului. Desigur, este vizat aici în principal 'parametrul' ieșirii 'monarhice' a Fiecăruia din Tatăl, adică aceea că Fiecare din Cei doi (Fiul și Duhul) are o singură obârșie, nemijlocit ieșind din Tatăl.

greșesc cei ce nu dogmatiseșc că Duhul Se purcede *din singur Tatăl* și arătând că nici Fiul nu ar mai fi *din singur Tatăl*, dacă nu ar fi și Duhul, la acestea toate [așadar] și la multe altele – de care vuuiește tot cuvântul [nostru] – acela cătuși de puțin luând aminte, zice: «iei cerința drept premisă»²⁹.

(8.) Cum luăm cerința drept premisă, când în multe chipuri ți-am arătat, pe mulți aducându-i martori nouă, cum că, în afara chipului existenței, adică a nașterii și a purcederii, în ce fel Fiul este din Tatăl – așa este și Duhul din Tatăl²⁹, punând astfel limpede și neîndoielnică pricină a concluziei? Dar 'trebuia', zice, 'să se demonstreze că nu [este] din Fiul'; las, așadar, deoparte toate cele prin care, în curgerea lui, cuvântul a demonstrat aceasta; dar 'nu din Fiul' nu e totuna cu 'din singur Tatăl'? Că dacă Duhul nu este din Fiul, atunci este din singur Tatăl, și dacă este din singur Tatăl, atunci nu este și din Fiul, iar [tezele] acestea sunt atât de deopotrivă întreolaltă³⁰ încât, în toate raționamentele prin care se ajunge la concluzia că Duhul Sfânt 'nu este și din Fiul' dacă cineva, în loc de [expresia] aceasta ar pune drept concluzie [pe] 'din singur Tatăl', nimic nu s-ar schimba; dacă deci așa stau lucrurile – precum și stau – atunci, demonstrând că Duhul Sfânt Se purcede din singur Tatăl, tocmai aceasta am demonstrat: că Acesta nu este și din Fiul; iar dacă, datorită nemijlocirii apropierii³¹, în privința Fiului se înțelege numaidecât că 'nu [este] și din altul' [decât Tatăl] – precum și tu însuți zici – așadar și în privința Duhului se înțelege așijderea³²; încât avem, pe de o parte, și cerința demonstrată și, pe de alta, și pe tine din propriile tale cuvinte dovedit că

³⁰ Adică: într-atât de echivalente.

³¹ Varlaam, *loc. cit.*; «datorită nemijlocirii apropierii»: datorită proximității conceptelor de 'tată' și 'fiu', adică datorită faptului că, în lanțul cauzalității, între tată și fiu nu se interpune nimic.

³² Adică: dacă – precum zici – formula 'din Tatăl' aplicată Fiului înseamnă 'din singur Tatăl', atunci putem zice, așijderea, că același lucru înseamnă și dacă o aplicăm Duhului.

συνηγορούντα λόγοις. Εἰ δὲ καὶ αὐτόθεν εὔρηται τὸ δεῖγμα, θαυμάσαι ἔδει τῆς ἀληθείας τὸ ἐμφανὲς καὶ τοῦ συνηγόρου λόγου τὴν δύναμιν.

(9.) Ὁ δὲ μηδὲν ἔχων ἐγκαλεῖν ὑπὸ τῆς ἐπὶ τῷ μόνος εἶναι τι δοκεῖν ἀκαιροῦ φιλοτιμίας τοῖς ἐκ τοῦ διδασκαλείου τῆς ματαιότητος καὶ καθ' ἡμῶν ὥσπερ κατὰ τῶν ἑτεροδόξων χρῆται διαστέλλειν γὰρ τῶν δυσσεβῶν τοὺς εὐσεβεῖς ὁ φθόνος οὐκ εἴωθε, διὸ καὶ τὸ φανερόν τ' ἀληθοῦς συσκιάζειν πειρᾶται καὶ λαθεῖν οἰεται, τῆς τέχνης, μᾶλλον δὲ τῆς κακοτεχνίας, τὸ μέλαν περιχεάμενος. Ἐντεῦθεν μὴδ' εἶναι ἀπόδειξιν ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων ἄρτι πρῶτος τῶν ἐκ τοῦ παντός αἰῶνος θεολόγων καὶ ἐξεῦρε καὶ ἀπεφῆνατο. Διατί, ὦ φιλόσοφε; Ἄλλ' εἶπεν ἄν, εἰ παρῆν, ἐπισκώψας ἡμᾶς πρότερον τῆς ἀμαθίας ἔνεκεν, ὥσπερ εἴωθε, μᾶλλον δὲ τῆς δυσμαθείας, ὡς ἔπει τὸ θεῖον ὑπὲρ ἐπιστήμην τέ ἐστι καὶ νοῦν καὶ δόξαν, αἴσθησίν τε πᾶσαν καὶ διάνοιαν καὶ ἐπαφήν καὶ γνῶσιν, καὶ τοῦτο δεικνὺς ἔναγχος, κατὰ ποταμοὺς τῷ λόγῳ ῥέων τοὺς μὴ οὕτω κατέκλυσα φρονούντας'.

(10.) Εὐγε· ἄλλ' ἀνάσχου προσερωτώμενος ὑπὸ τῶν δυσμαθῶν ἡμῶν, καὶ τοῦτο γὰρ οὐκ ἀπὸ φιλοσοφίας· οὐ τοίνυν ἐπιστήμη τέ ἐστι καὶ νόησις καὶ δόξα, φαντασία τε καὶ αἴσθησις, τούτου ἔστιν εἶναι καὶ ἀπόδειξις'; Πάνυ γε ἄν εἶπεν, ἐπεὶ καὶ τοῦτ' ἔνεστι κἂν τοῖς ἐκείνου λόγοις. Ἐπειδὴ ταῦθ' οὕτω προδιωμολόγηται, ἄκουσον, ὦ φιλόσοφε, τοῦ ὑπερανωκισμένου τῶν σῶν κατακλυσμῶν, Διονυσίου τοῦ μεγάλου λέγω, τοῦ τῶν θείων ὀνομάτων ὑμνωδοῦ, ὃς φησι τὴν αὐτοσοφίαν ἐξυμνῶν ὡς «ὁ θεὸς καὶ διὰ γνώσεως γινώσκεται καὶ δι' ἀγνωσίας, καὶ ἔστιν αὐτοῦ καὶ νόησις καὶ λόγος καὶ ἐπιστήμη καὶ ἐπαφή καὶ αἴσθησις καὶ δόξα καὶ φαντασία καὶ ὄνομα καὶ ἄλλα πάντα»· οὐκοῦν καὶ ἀπόδειξις ἔστιν αὐτοῦ· τοῦτο

³³ Este vorba de 'puterea' cuvântului lui Varlaam.

³⁴ Literal: că pizma nu obișnuiește a deosebi între rău-cinstitori și bine-cinstitori.

³⁵ Adică: caracterul evident al adevărului.

³⁶ Faptul de a răbda întrebările celorlalți ține de filosofie, adică de iubirea de înțelepciune; vezi dialogurile lui Platon.

³⁷ Despre numirile dumnezeiești VII 3, PG 3, 872 A.

greșești și că iei apărarea, fără voie, raționamentelor noastre. Iar dacă [până] și aici s-a găsit dovada, a ne minuna se cade de evidența adevărului și de puterea cuvântului ce îl apără³¹.

(9.) Iar el, neavând nimic de care să ne învinovățească, din pricina ambiției nelalocul ei de a părea că singur el e ceva, de învățătura deșertăciunii se slujește și împotriva noastră, întocmai ca împotriva eterodocșilor; că pizma nu stă să aleagă între necinstitori și drept-cinstitori³⁴, fapt pentru care se și străduiește a umbri văditul adevărului³⁵ și socotește că va trece nebagată de seamă, a artei – sau mai degrabă a lipsei de meșteșug – cerneală aruncându-și-o împrejur [precum caracatița]. Astfel că a descoperit acum și a hotărât – primul din toți cuvântătorii-de-Dumnezeu cei din tot veacul – cum că nu există demonstrație asupra a nimic din cele dumnezeiești. Pentru ce, o, filosofule? Ci ar zice, de-ar fi de față – rânduindu-și mai întâi, după cum obișnuiește, de lipsa noastră de educație sau, mai limpede zis, de faptul că suntem grei de cap – cum că 'de vreme ce dumnezeiescul este mai presus de știință și de minte și de părere, de toată simțirea și cugetarea și atingerea și cunoașterea, aceasta deci arătând-o, am înecat cu totul – vărsând râu de cuvinte – pe cei ce nu cugetă așa'.

(10.) Bun; ci rabdă-ne a te întreba, noi, cei grei de cap, că nici aceasta nu e străin de filosofie³⁶: 'dacă există, așadar, în privința unui lucru, și știință și înțelegere și părere, închipuire și simțire, există – în privința lui – și demonstrație?' 'De bună seamă' ar zice, de vreme ce și aceasta este în cuvintele aceleia însele. Consimțindu-se, deci, mai întâi, că așa stau lucrurile, ascultă, filosofule, pe cel cu totul mai presus de înecurile tale – pe marele Dionisie, zic, pe cântărețul numirilor dumnezeiești – care spune, laudând pe Înțelepciunea însăși, că «Dumnezeu Se cunoaște și prin cunoaștere și prin necunoaștere, și există – în privința Lui – și înțelegere și cuvânt și știință și atingere și simțire și părere și închipuire și nume și toate celelalte»³⁷; așadar există și demonstrație în privința Lui; aceasta, pe de o parte,

μὲν καὶ κατὰ τὰ σοὶ προδικωμολογημένα, ἔχει γὰρ καὶ τὰ τῶν ἀποδεικτῶν ἅπαντα τοῦτο, δὲ καὶ διὰ τὸν ὑστερον ἐπενηγεμένον τῷ ἁγίῳ συμπεριληπτικώτατον λόγον· ἔστι γὰρ φησι 'τοῦ θεοῦ καὶ τὰλλα πάντα', ἐν δὲ τῶν πάντων καὶ ἡ ἀπόδειξις, ὥστε καὶ ἀπόδειξις ἐστὶν αὐτοῦ.

(11.) Πρὸς δὲ τούτοις καὶ αἱ ἐναντίαί θεσεις τῶν ὄντων ἐπὶ θεοῦ λεγόμεναι ἀλλήλαις οὐκ ἐναντιοῦνται καὶ αἱ ἀφαιρέσεις οὐκ ἀνατρέπουσι τὰς θέσεις· τὰ γὰρ ἀντικείμενα κατὰ μίαν καὶ ἐνικήν ταυτότητος αἰτίαν ἅμα προέχει καὶ περιέχει, καὶ κατὰ τουτονὶ τοιγαροῦν τὸν λόγον, εἰ μὴ ἐστὶν ἐπὶ τῶν θείων ἀπόδειξις καὶ ἐστὶν, ἐπ' οὐδενὸς ἄρ' εἶναι φάναι τῶν θείων ἀπόδειξιν ἢ παντὸς οὐκ ἀληθές, ἀλλ' εἶναι μὲν ἐπὶ τινων, οὐκ εἶναι δ' ἐφ' ἑτέρων. Τί γὰρ ἐφεξῆς καὶ ὁ θεορρήμων οὗτος λέγει προῖων; «Οὔτε νοεῖται τὸ θεῖον, οὔτε λέγεται, οὔτε ὀνομάζεται, καὶ οὐκ ἐστὶ τῶν ὄντων, οὐδὲ ἐν τινι τῶν ὄντων γινώσκεται». Τί οὖν; Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἐστὶ τε νόησις αὐτοῦ καὶ τὰλλα, καὶ οὔτε νοεῖται, οὔτε ἐν τινι τῶν ὄντων γινώσκεται; Πάντως καθ' ἕτερον· τοῦτ' οὖν ἐστὶν, ὃ ἡμεῖς φαμεν, ὅτι τὰ μὲν τῶν θείων γνωστά ἐστὶ καὶ ἀποδεικτά, τὰ δ' ἄγνωστά τε καὶ ἀναπόδεικτα.

(12.) Σὺ δ' ἤκιστα μεμνημένος ταῦθ' ὡς ἔοικεν οὐδενὸς φῆς εἶναι τῶν θείων γνώσιν οὐδὲ ἀπόδειξιν, ἀλλὰ πίστιν μόνην, καὶ οὐδὲ τοῦ μεγάλου Παύλου ἀκούεις, ὃς τοῖς ἀπίστοις Ἑλλησι λέγει «φανερὸν εἶναι τὸ γνωστὸν τοῦ θεοῦ» καὶ ὅτι

³⁸ Attributele contrare – luate din sfera zidirilor – afirmate despre Dumnezeu își pierd caracterul contrar întreoalaltă. De pildă: Dumnezeu este și întunerice și lumină; așadar cele două atribute, spuse în privința Lui, pot sta unul lângă celălalt fără a se mai exclude reciproc.

³⁹ Vezi Dionisie Areopagitul, *Despre teologia mistică* I 2, PG 3, 1000 B. De pildă, faptul de a zice că Dumnezeu nu este – datorită faptului că verbul 'a fi' ținând inevitabil de sfera făpturilor, care nu sunt prin ele însele; pe când Dumnezeu este prin Sine – nu contrazice faptul de a zice că Dumnezeu este.

⁴⁰ Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești*, loc. cit.

și pe temeiul celor de tine mai întâi consimțite – de vreme ce are și toate însușirile lucrurilor demonstrabile – și, pe de altă parte, și pe temeiul preocupătorului cuvânt de mai apoi al sfântului: că spune 'există – în privința Lui – și toate celelalte', din care 'toate' una este [desigur] și demonstrația, astfel încât există și demonstrație în privința Lui.

(11.) Pe lângă acestea, avem și aceea că afirmațiile contrare în privința celor ce sunt, spuse în privința lui Dumnezeu, nu mai sunt contrare unele altora³⁸, iar negațiile nu răstoarnă afirmațiile³⁹; căci Dumnezeu deopotrivă are înainte și cuprinde cele potrivnice, ca Pricina una și unitară a identității lor, și, așadar, pe temeiul cuvântului acestuia, dacă în privința celor dumnezeiești există și nu există demonstrație, atunci nu adevăr este a zice că nu există demonstrație în privința niciunuia din cele dumnezeiești sau că există demonstrație în privința tuturor, ci a zice că există în privința unora și că nu există în privința celorlalte. Că ce spune, purcezând mai departe, de Dumnezeu-grăitorul acesta? «Dumnezeiescul nici Se înțelege, nici Se zice, nici Se numește, nici e ceva din cele ce sunt, nici Se cunoaște în ceva din cele ce sunt»⁴⁰. Cum așa? În același chip și este – pe de o parte – înțelegere a Lui și celelalte, și – pe de alta – nici Se înțelege, nici Se cunoaște în ceva din cele ce sunt⁴¹? Negreșit că în alt chip, și anume în cel zis de noi, că unele din cele dumnezeiești sunt cunoscute și demonstrabile, iar celelalte de necunoscut și de nedemonstrat.

(12.) Tu, însă, câtuși de puțin – precum se vede – deprins cu lucrurile acestea, zici că nu există cunoaștere și nici demonstrație a niciunuia din cele dumnezeiești, ci doar credință, și nici pe marele Pavel nu îl auzi, care spune că necredincioșilor Elini «arătat le este cunoscutul

⁴¹ Adică: unghiul din care zicem că există înțelegere a lui Dumnezeu este oare același cu unghiul din care zicem că nu Se înțelege? Negreșit că nu.

«γνόντες τὸν θεόν, οὐχ ὡς θεὸν ἐδόξασαν ἢ ἐσεβάσθησαν», οὐδὲ τὴν τοῖς πιστοῖς καὶ ἔργῳ τὴν πίστιν ἐπιδεικνυομένοις ἐγγινομένην ἀληθῆ θεοῦ θεωρίαν, ἣν ἐν εὐαγγελίοις μακαρίζει ὁ κύριος, ἢ πέπονθας ἢ πεπίστευκας, ὅς τῇ πίστει μεγαλαυχῶν, καίτοι τῆς πίστεως οὐσαν τέλος ἢ βραβεῖον ἢ βραβεῖου ἀρραβῶνα διὰ τῆς ἀγάπης ἐνεργούμενον· εἰ γὰρ πίστις ἐπὶ τῶν θείων μόνη, οὐδ' ἡ θεωρία αὐτῆ ἀληθῆς· εἰ δ' ἀληθῆς, ὡσπερ οὖν ἐστίν, ἀληθὲς δὲ κάκεινο ὅτι «θεὸν οὐδεὶς ἑώρακε πώποτε», τοῦτ' ἐστίν ὅπερ ἔφημεν ἡμεῖς, ὅτι τὰ μὲν τῶν θείων θεωρητὰ ἐστί, τὰ δ' οὐ.

(13.) Σὺ δὲ οὐδὲ τὸ θεολογικὸν ἐκεῖνό ποτ' ἀναγνοὺς ἐπέγνως, «εἰς θεός, ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσι», τὸ μὲν ἄρτι καταλαμβανόμενος, τὸ δὲ ζητούμενος, ποτὲ δὲ ὅσον ἐστί τυχόν καταληφθησόμενος· «ἔθετο μὲν γὰρ σκότος ἀποκρυφῆν αὐτοῦ», καθά φησιν ὁ ψαλμωδός, ἀλλὰ καὶ «ἐφάναν αἱ ἀστραπαὶ αὐτοῦ τῇ οἰκουμένην», καὶ οὐδεὶς ἀνεπιγνώμων ἐστὶ τοῦ θεοῦ, εἰ καὶ τινες ἐθελοκακοῦντες μὴ εἰδέναι προσποιῶνται· καὶ γὰρ ἥλιός ἐστι δικαιοσύνης· πᾶσι δαψιλῶς ἐπιλάμπων· πονηροῖς τε καὶ ἀγαθοῖς· ἀλλ' οἱ μὲν διαίρωντες τὰ βλέφαρα, τῆς ζωαρχικῆς ἀκτίνος ἐμφοροῦνται, οἱ δὲ πονηροὶ μύοντες τὰς ὄψεις, μὴδ' ἀμωσγέπως εἰδέναι προσποιῶνται καὶ τῇ ἐπὶ πλείστον ἀνομιλησίᾳ τοῦ φωτός εἰς τὴν κατὰ διάνοιαν πῆρῳσιν ἐκπίπτουσιν, ὃ καπὶ τῶν σωματικῶν ὄψεων συμβαίνειν πέφυκεν. Εκείνος μέντοι τῇ περιουσίᾳ τῆς λαμπρότητος οὔτε προσιδεῖν ὅλως συγχωρεῖ τινα, διο καὶ ὑπὲρ ἐννοιάν ἐστί, καὶ ταύτῃ αὐθὶς τῇ περιουσίᾳ καὶ

⁴² *Romani* 1, 19; «cunoscutul lui Dumnezeu» este expresia tehnică propusă de noi mai sus (vezi nota 118, p. 162) ca opusă expresiei «necunoscutul lui Dumnezeu»; cum spuneam, ar însemna – în opoziție cu ceea ce nu se poate cunoaște din Dumnezeu – ceea ce se poate cunoaște din El.

⁴³ *Romani* 1, 21.

⁴⁴ *Matei* 5, 3.

⁴⁵ *Vezi II Corinteni* 1, 22; 5, 5; *Efeseni* 1, 14.

⁴⁶ Adică: lipsită de dragoste.

⁴⁷ *Ioan* 1, 18.

⁴⁸ *Efeseni* 4, 6.

⁴⁹ *II Samuil (II Împărați)* 22, 12; *Psalonii* 17, 12.

⁵⁰ *Psalonii* 76, 19; 96, 4.

lui Dumnezeu»⁴² și că «cunoscându-L pe Dumnezeu, nu ca pe un Dumnezeu L-au slăvit sau L-au cinstit»⁴³, nici ai pățimit – nici ai crezut în – adevărata vedere de Dumnezeu, pe care o fericește Domnul în Evangheliile⁴⁴, aceea ce se face credincioșilor care își *demonstrează* credința [și] prin faptă, tu, cela ce te fălești cu credința, măcar că aceea – și nu alta – e ținta sau răsplata sau arvuna răsplății⁴⁵ credinței, a celei lucrătoare prin dragoste; căci credința în privința celor dumnezeiești de este singură⁴⁶, atunci nici această vedere de Dumnezeu [ce vine din ea] nu este adevărată; iar dacă este adevărată, cum și este, și adevărat [e] și aceea că «pe Dumnezeu nimeri nu L-a văzut vreodată»⁴⁷, aceasta este ceea ce am zis noi, că unele din cele dumnezeiești se pot vedea, iar celelalte nu.

(13.) Tu, însă, nici locul acela cuvântător-de-Dumnezeu citindu-l nu l-ai înțeles vreodată: «unul Dumnezeu, Cel peste toate și prin toate și în toate»⁴⁸, în parte cuprins acum cu mintea, în parte căutat, iar cândva cuprins cât va fi cu putință; că «pusu-Și-a», dară, «întunericul ascunziș al Său», precum zice psalmistul⁴⁹, dar și «arătat-au fulgerele Sale lumii»⁵⁰, și nimeni nu e nesimțitor de Dumnezeu, măcar că unii, din rea voință, se prefac a nu-L ști pe El; căci este soarele dreptății⁵¹, strălucind îmbelșugat tuturor, și celor vicleni și celor buni⁵²; unii, însă, deschizându-și pleoapele, se umplu de raza începătoare-de-viață, iar alții, vicleni, mijindu-și⁵³ vederile, se prefac a nu Îl ști nici cătuși de cât, și, prin zăbovirea în nepărtășia de lumină, cad în orbirea cugetului, cum se întâmplă și cu vederile trupești. Dumnezeu, deci, datorită prisosinței strălucirii, nimănui nicidecum îngăduie a-L privi, [lucru] pentru care și este mai-presus-de-cuget; și, iarăși, [tot] datorită prisosinței acesteia, și până la cei ce văd

⁴¹ *Maleahi* 3, 20.

⁴² *Matei* 5, 45.

⁴³ «mijindu-și»: adică 'închizându-și'; e înțelesul inițial al verbului.

μέχρι τῶν ἀμυδρῶς ὀρώντων φθάνει καὶ τοῖς ζητοῦσιν ἐπιφαίνεται καὶ αὐτοῖς τοῖς τῶν λογικῶν ἐσχάτοις, ὥσπερ καὶ ὁ αἰσθητὸς ἥλιος κατὰ τὰς ἀμβλείας ὀψεις ἐνεργεῖ, καίτοι διὰ τὸ ὑπερβάλλον τῆς λαμπρότητος μὴδὲ προσατενίζειν ὅλως συγχωρῶν τὴν αἴσθησιν.

(14.) Καὶ μὴν εἰ μὲν καταφατικῶς μόνον ἦν ἀποδεικνύειν, εἶχεν ἂν τινα λόγον ἴσως ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων εἶναι ἀπόδειξιν· ἐπεὶ δὲ καὶ ἀποφατικῶς ἀποδεικνύειν ἓν, τί φῆς; Οὐκ ἀποδειξομεν τὸν πάντων κτίστην μὴδὲν εἶναι τῶν κτιστῶν; Οὐκ ἀποδειξομεν τὸ ἀγαθὸν μὴδενὸς αἴτιον κακοῦ; Πρὸς δὲ, εἰ μὲν μὴδὲν ἦν τῶν κτισμάτων ὑπὲρ ἀπόδειξιν, καλῶς ἂν εἰπῶν πάντα τὰ θεία ὑπὲρ ἀπόδειξιν, μέγα τι φρονεῖς ὡς ὑπὲρ τοὺς ἄλλους μεγαλύνων τὸν θεόν· ἐπεὶ δὲ πολλὰ καὶ τῶν ἐπὶ γῆς ὄντων καὶ ἡμῖν ἐφικτῶν ὑπὲρ ἀπόδειξιν ὄντα φαίνεται, πῶς ἐντεῦθεν ἐκφανσις ἔσται τῆς θείας ὑπεροχῆς; Τῆς γὰρ ἀποδείξεως ἴσμεν βεβαιότεραν φύσει τὴν ἐμπειρίαν οὖσαν, ὥστε καὶ αὕτη ὑπὲρ ἀπόδειξιν, καίτοι πᾶσα καὶ τέχνη καὶ ἐπιστήμη παρ' αὐτῆς ἔχει τὰς ἀρχάς· συνηθροισμένη μὲν ἀπὸ τῶν ἐν γενέσει καὶ φθορᾷ πραγμάτων ἢ τέχνη, ἐπιστήμη δὲ παρὰ τῶν αἰεὶ λεγομένων ὡσαύτως ἔχει. Ἐπεὶ τοίνυν τοσαῦτα τῶν ὄντων ὑπὲρ ἀπόδειξιν, πῶς τὸ ὑπὲρ πᾶν ὄν μεγαλυνεῖν ἀήθης ὑπὲρ τοὺς ἄλλους ὑπὲρ ἀπόδειξιν ἀποφηνάμενος τοῦτο; Τίς γὰρ μεγαλειότης τοῖς ὑπερκοσμίοις ἀγγέλοις ὑπὲρ τοὺς λέοντας δεδειχθαι τὴν φύσιν καὶ τοὺς ἐλέφαντας; Καὶ ἡμεῖς γὰρ τὴν φύσιν ὑπὲρ αὐτοῦς, οἱ ἐγκόσμοι, καὶ τοσοῦτον ἀποδέοντες τῶν ἀγγέλων ἐκείνων· οὕτω τοίνυν οὐδὲ μεγαλειότητα ἂν τις δεῖξαι θεοῦ τῷ δεῖξαι τοῦτον ὑπὲρ ἀπόδειξιν.

(15.) Νῶ γὰρ ἄληπτον τὸ θεῖον καὶ ὑπὲρ τὰ νῶ ληπτὰ· πολλὰ δὲ τῶν ὄντων καὶ νῶ ληπτῶν ἔστιν ὑπὲρ ἀπόδειξιν,

⁵⁴ «experierea»: cercarea sau experiența unui lucru.

⁵⁵ În mentalul grecesc arta și tehnica sunt aspecte ale aceluiași concept; astfel că binomul artă-știință îl putem percepe ca practică-teorie.

⁵⁶ Adică: cele veșnice.

încețoșat ajunge și se arată celor ce Îl caută, fie ei și cei mai de pe urmă dintre făpturile cuvântătoare, precum și soarele simțit lucrează până și asupra vederilor tocite, măcar că, din pricina strălucirii covârșitoare, nu îngăduie nicidecum simțirii [văzătoare] a se aținti la el.

(14.) Firește, dacă singurul fel de a demonstra [ceva] ar fi fost cel catafatic, ai fi fost poate întrucâtva îndreptățit a zice că nu există demonstrație în privința niciunuia din cele dumnezeiești; dar, de vreme ce este cu puțință a demonstra [ceva] și în chip apofatic, ce zici? Oare nu vom [mai] demonstra că a toate Ziditorul nu e nimic din cele zidite? Oare nu vom [mai] demonstra că binele nu e pricina niciunui rău? Pe lângă acestea, dacă nimic din cele zidite nu ar fi fost mai presus de demonstrație, zicând tu că toate cele dumnezeiești sunt mai presus de demonstrație, bine ai fi socotit că faci oarecare lucru mare, mărindu-L pe Dumnezeu ca mai presus de ceilalți; dar, de vreme ce multe din cele de pe pământ și la îndemâna noastră se arată a fi mai presus de demonstrație, cum va [mai] indica spusa ta aceasta *mai-presus-ul dumnezeiesc*? Căci mai trainică decât demonstrația știm a fi – prin fire – experiența⁵⁴, astfel că și aceasta este mai presus de demonstrație, deși toată arta și toată știința⁵⁵ de la aceasta își au obârșile și principiile: pe de o parte arta, strânsă din lucrurile supuse legii facerii și stricăciunii, iar pe de alta știința, așijderea, din cele ce se zic [a fi] pururi la fel⁵⁶. Atâtea, deci, fiind mai presus de demonstrație dintre cele ce sunt, cum socotești că mărești mai presus decât ceilalți ceea ce e mai presus decât tot ce este, zicând [despre aceea] că e mai presus de demonstrație? Căci ce măreție s-ar arăta că au îngerii cei mai-presus-de-lume arătând [cineva] că sunt cu firea mai presus de lei și de elefanți? – că și noi, cei din lume, suntem cu firea mai presus de aceștia, și atât de prejos față de îngerii aceia. Tot așa nimeni nu va arăta vreo măreție a lui Dumnezeu prin faptul de a-L arăta pe El a fi mai presus de demonstrație.

(15.) Că dumnezeiescul este de neprins cu mintea și mai presus de cele prinse cu mintea; dar multe din cele ce sunt –

ὥστε τὸ θεῖον καὶ τοῦ ὑπὲρ ἀπόδειξιν, οὐ σύ φης, ὑπερβάλλει ἀπαραβλήτοις καὶ ἀξυμβλήτοις ὑπεροχαῖς καὶ ὁ μεγαλύνειν ἄγαν οἰόμενος τῷ ὑπὲρ τὴν ἀριστοτελικὴν ἀπόδειξιν τὰ θεῖα λέγειν ἔλαθεν ἑαυτὸν πρὸς τὰναντία χωρῶν. Διόπερ ἡμεῖς διὰ τῆς τῶν πατέρων ποδηγίας ἀπόδειξιν τοῦ ὑπὲρ ἀπόδειξιν εὐρόμενοι τούτου κρείττονα, ταύτη τε μὴ πάνθ' ἀπλῶς, ἀλλ' ἔστιν ἃ τῶν θεῶν θηρώμενοι καὶ ὑπὲρ ταύτην τὰλλα δοξάζοντες, πολλαπλασίως τοῦ κατ' Ἀριστοτέλην ὑπὸ τῆς σῆς σοφίας λεγομένου ὑπὲρ ἀπόδειξιν τὸ θεῖον ὑπεριθεάμεν. Ὅρας ὅσω τῶν σῶν θεοπρεπέστερα τὰ ἡμέτερα;

(16.) Τί δ' ἢ σὴ διαλεκτικὴ ἦν μόνην ἐπιβάλλειν οἶει τοῖς θείοις; Οὐ τὴν ἐν συλλογισμοῖς μείζω πρότασιν αἰεὶ καθόλου ἔχει; Ἡ δὲ τῶν καθόλου γνῶσις οὐ δι' αἰσθημάτων ἡμῖν ἐγγίνεται; Πῶς οὖν ἐπὶ τῶν ὑπὲρ αἰσθησιν εἰη ἂν διαλεκτικὸς συλλογισμὸς; Εἰ δέ τις ἐνδοιή δι' ἐπαφῶν νοητῶν συνάγεσθαι τὴν γνῶσιν, ἀλλὰ τὰ θεῖα καὶ ὑπὲρ νοῦν ἔστι· πῶς οὖν τῶν ὑπὲρ νοῦν εἰη ἂν διαλεκτικὸς συλλογισμὸς; «Ἀλλὰ τῷ διαλεκτικῷ», φησί, «συλλογισμῷ ἀδιορίστως πάντα ὑπόκειται, περὶ πάντα καταγινομένων»· τοῦτό ἐστι δι' ὁ διαλεκτικὸς ἡμᾶς ἀντὶ πιστῶν καταστῆναι ἀξιοί, καίτοι τοῦ τῆς ἀποδείξεως ὀνόματος φυγὰς διὰ τοῦτ' αὐθις γεγωνῶς. Ἀλλὰ ποῖα πάντα, ὦ βέλτιστε; Τὰ ὄντα πάντως πάντα· τὸ δ' ὑπὲρ τὸ ὄν πῶς ἂν ἔχῃ ὑποκείμενον; Πρὸς μὲν γὰρ πάσας τὰς μεθόδους ὁδὸν ἔχειν τοῦτόν φησιν Ἀριστοτέλης· μέθοδος δὲ τῶν ἀκαταλή-

⁵⁷ «a ajuns, fără a băga de seamă, la cele potrivnice»: adică în loc de a le mări pe cele dumnezeiești, le-a micșorat și le-a înjosit.

⁵⁸ Adică netrupești, prin oarecare 'atingeri' ale minții de cele cunoscutute de ea; deci nu am avea trebuință de simțuri în privința lui Dumnezeu Celui netrupesc.

⁵⁹ Vezi Varlaam, *op. cit.*, p. 249.

⁶⁰ Varlaam vrea să ne facă închinători ai silogismului dialectic (de vreme ce propovăduiește că toate se supun acestuia), deci propovăduiește întâietatea logicii (concret: a logicii aristotelice), nu a credinței; dar tot el, pe de altă parte, exclude amestecul silogismului demonstrativ în cele ale credinței, care – ontologic vorbind – cu nimic nu diferă de cel dialectic, întrucât operează cu aceleași concepte și ține mîntea în același plan creat al cuvintelor și zidirilor.

⁶¹ În filosofia veche elină ipochimenul este aceea substanță care reprezintă cauza tuturor fenomenelor, existențelor; *Fizicele* 190b.

care sunt cuprinse minții – sunt mai presus de demonstrație; astfel că dumnezeiescul – cu covârșiri neasemănate și netâlcuite – covârșește și 'mai presus-ul de demonstrație' pe care îl susții tu, iar cel ce își închipuie că, socotindu-l pe cele dumnezeiești [a fi] mai presus de demonstrația lui Aristotel, le mărește foarte, a ajuns, fără a băga de seamă, la cele potrivnice⁵⁷. Pentru aceasta pășind noi după călăuzirea Părinților și aflând o [metodă de] demonstrație mai bună decât [cea presupusă de] acest 'mai presus de demonstrație' – [demonstrație] prin care nu țintim toate cele dumnezeiești deopotrivă, ci doar unele dintre ele, care și stau în puterea acesteia, iar pe celelalte le socotim a fi mai presus de ea – așezăm dumnezeiescul cu mult deasupra 'mai presus-ului de demonstrație' celui după socotința lui Aristotel, celui afirmat de către înțelepciunea ta. Vezi în ce măsură sunt mai potrivite lui Dumnezeu socotințele noastre decât ale tale?

(16.) Și ce este, dar, [această] dialectică [a] ta, care singură ea socotești că se cade a o impune celor dumnezeiești? Oare nu are și ea totdeauna, în silogisme, premișa majoră universală? Dar cunoașterea celor universale [oare] nu prin simțuri se face înlăuntrul nostru? Cum, deci, va fi [cu puțință a se face] silogism dialectic în privința celor mai presus de simțuri? Dar și de ar primi cineva aceea că la cunoaștere se ajunge prin [oarecare] atingeri inteligibile⁵⁸, [să nu uităm] dar [că] cele dumnezeiești sunt și decât mintea mai presus; cum, dar, va fi [cu puțință a se face] silogism dialectic al celor mai presus de minte? «Dar toate», zice, «fără excepție, se supun silogismului dialectic, care se face în privința tuturor»⁵⁹ aceasta este ['dogma'] pentru care se străduiește să ne facă 'dialectici' în loc de credincioși, cu toate că, pe de altă parte, pentru aceasta fuge de numele de 'demonstrație'⁶⁰. Dar care 'toate', o, preaicusitule? Toate cele ce sunt, negreșit; dar ceea ce este mai presus de ființă cum va avea subiect⁶¹? Iar Aristotel zice că [silogismul] acesta are cale

πτων πῶς, εἴπερ ἡ μέθοδος σύστημα ἐκ καταλήψεων; Οὐ τὸ ὑποκείμενον δὲ μόνον ἀόριστον ἔχει, ἀλλὰ καὶ τὸ ζητούμενον ἐφ' ἑκάστου προβλήματος καὶ αὐτὰς γε τὰς προτάσεις ἢ γε κυρίως, ὡς ἂν αὐτὸς φαίης, διαλεκτικῆ, ὁ δὲ ἀληθῆς θεολόγος, ὠρισμένα ἅπαντα σχεδόν, τὸ μὲν ζητούμενον ἀεὶ καὶ ἅπαν, προτάσεων δὲ τὰς πλείστας, εἰ μὴ πάσας, ἀμφοτέρα δὲ ἐκ τῶν θεοπνεύστων ἢ καὶ θεοπαραδότων, ὑπὲρ ὧν καὶ ἐνίσταται, δι' ἃ καὶ τὴν οἰκείαν ὑπόληψιν βεβαιωτάτην ἔχει καὶ ἀμετάπειστον.

(17.) Ἔτι, εἰ διὰ μὲν τοῦ διαλεκτικοῦ συλλογισμοῦ καὶ τὴν τῶν θείων γνῶσιν θηρώμεθα, διὰ δὲ τοῦ ἀποδεικτικοῦ μόνην, ὡς σὺ λέγεις, τὴν τοῦ κόσμου, κρείττων ἂν εἴη ὁ διαλεκτικὸς τοῦ ἀποδεικτικοῦ· τοῦτο δ' ὁ σὸς Ἀριστοτέλης οὐκ ἂν ποτε συγχωρήσειεν· οὗ γὰρ τὸ ὑποκείμενον κρείττον καὶ αὐτὸ κρείττον· εἰ δὲ καὶ προσθήκην τοῦτ' ἔχει, καὶ ταῦθ' οὕτω μέγα καὶ ὑπὲρ τὸ μέγα, καὶ ἡ προσθήκη τῆς βελτιώσεως ὅσον. Καὶ μὲν δὴ περὶ τίνα καταγίνεται ἡ διαλεκτικὴ καὶ τίνα ἂ ζητεῖ; Οὐχ ὡς ἐν κεφαλαίῳ τέτταρα τὰ πάντα, γένος, ὄρον, εἶδος καὶ τὸ συμβεβηκός; Τὸ μὲν οὖν συμβεβηκός οὐδ' αὐτὸς ἐπὶ τῶν θείων δέχη; ὄρος δὲ πῶς ἂν εἴη, οὐ μὴδὲ τὸ τί ἐστὶ ζητεῖται; Τοῦ δ' ἀνειδέου εἶδος τί; Γένος δὲ ποῖον οὐ μὴ εἶδος, καὶ μάλισθ' ὅτι ὄντως ὧν καὶ μόνος οὐδεμιᾶς οὐσιώδους διαφορᾶς δεῖται πρὸς τὸ εἶναι; Τῆς γὰρ πληθύος διαστολῆς δεομένων ταῦθ' ἅπαντὰ ἐστίν, ἀλλ' ὡς οὐδὲν τούτων ὑπάρχον δεῖξει τὸ θεῖον

⁶² *Ibidem*, p. 255.

⁶³ Adică: 'subiectul mai bun' din cazul de față este 'cele dumnezeiești' (mai bun decât subiectul 'lumea'); și, în plus, este determinat și de 'atributul' – sau 'adaosul', cum zice sfântul Grigorie – 'mai presus de demonstrație'.

⁶⁴ Este vorba de cele patru predicabile, care la Aristotel (în *Topice* 101b) sunt *propriul*, *definiția*, *genul* și *accidentul*, la care Porfirie – în *Isagoge* – adaugă și *specia*.

⁶⁵ Vezi Varlaam, *op. cit.*, p. 251.

⁶⁶ Sfântul Grigorie face un joc de cuvinte, altermând două sensuri ale aceluiași termen (*εἶδος*), pe cel filosofic (*specie, formă*) și pe cel scripturistic (*chip*). Astfel, neavând 'chip', Dumnezeu nu are 'specie'.

⁶⁷ Fiind singularul care este prin Sine, Dumnezeu este *propriu-zis* și este *unul propriu-zis*. Așadar, pe de o parte, nici nu prezintă vreo disconti-

spre toate disciplinele; dar cum e [cu puțință să existe] disciplină în privința celor de cuprins cu mintea, de vreme ce disciplina este un sistem ieșit din cuprinderi cu mintea? Iar dialectica propriu-zisă – cum și tu ai zice – nu doar subiectul îl are indefinit, ci și cerința fiecărei probleme și premisele însele; pe când adevăratul cuvântător-de-Dumnezeu aproape pe toate le are hotărâte: pe de o parte cerința – totdeauna și pe de-a-ntregul – și pe de alta majoritatea premiselor – dacă nu toate –, amândouă din cele însuflate de Dumnezeu sau și predate de Părinți, pe care le și apără, prin care și propria opinie îi este cu totul sigură și neclătinată.

(17.) Mai mult, dacă, pe de o parte, prin silogismul dialectic ținim și cunoașterea celor dumnezeiești, iar, pe de alta, prin cel demonstrativ doar – cum zici tu – pe cea a lumii⁶², atunci cel dialectic ar fi mai bun decât cel apodictic; ceea ce Aristotel al tău nicidecum nu ar încuviința; că mai bun este acela al cărui subiect e mai bun; iar dacă [subiectul] acesta mai are și adaos⁶³ – și încă unul atât de mare și mai presus de măreție – [atunci] adaosul va fi, cu atât mai mult, indiciul superiorității. Dar, de fapt, care sunt acelea cărora se aplică dialectica și care acelea pe care le caută? Oare nu sunt – pe scurt – cele patru: genul, definiția, specia și accidentul⁶⁴? Accidentul, mai întâi, nici tu însuși nu l-ai accepta în privința celor dumnezeiești⁶⁵; definiție, apoi, cum va fi Celui în privința Căruia nici nu căutăm *ce este?* Iar Celui fără de chip ce specie va fi⁶⁶? Și ce gen va avea Cel fără de specie, Care, mai mult, fiind cu adevărat și fiind singurul cu adevărat, nu are trebuință de nici o deosebire ființială pentru a exista⁶⁷? Că toate [categoriile] acestea sunt ale mulțimii celor ce au trebuință de delimitare, [de]ci [dialectica] va arăta că dumnezeiescul nu este între acestea; dar

---

nuitate – și, deci, vreo delimitare – față de faptul de a exista (căci nu participă la faptul de a exista, ci însuși este 'existența') și, pe de alta, nici are trebuință de a Se delimita – pe tărâmul existenței – de vreun

ἀλλ' οὐχ ὡς ὑπὲρ ὄν, ἀλλ' ὡς μηδαμῆ μηδαμῶς ὄν· τῆς γὰρ τετρακτύος ταύτης ὑπεραῖρον οὐτ' οἶδεν οὔτε παραδίδωσιν· εἰ δ' ὅλως συγχωρήσει τις, τῇ ἀποδείξει τοῦτο δώσει, δι' αὐτῆς γὰρ λέγεται μόνης ὑπόληψις ἀμετάπειστος ἐγγίνεσθαι, ἦν ἡμεῖς ἔχομεν ἐπὶ τῶν θείων.

(18.) Ἀλλ' «ἠνάγκασμαί» φησι «τοῖς ἀντιλογικωτάτοις Λατίνοις ἀντιλέγων». Ὅτι μὲν οὖν οὐδεμία τις ἐπὶν ἀνάγκη, παντάπασι δὲ μάτην τὸ «μηδαμῶς ἐπ' οὐδενός τῶν θείων εἶναι δύνασθαι ἀπόδειξιν» ἐκεῖ κείται, πρότερον ἐδειξαμεν· εἰ δ' ἄρα καὶ ἀνάγκη τις ἐπὶν, σιωπᾶν μᾶλλον ἔδει καὶ ζητεῖν καὶ παρ' αὐτῶν τῶν ἐν ἡμῖν ἰδιωτῶν, εἰ καὶ μὴ τὴν γνώσιν, ἀλλὰ μὴ κακοῖς ἀπεριοσκέπτως ἰᾶσθαι τὰ κακά, καὶ κινεῖν μὲν ἀπὸ τοῦ καμπύλου, ἀλλ' ἐπὶ τὸ κεκλασμένον αὐθις ἄγειν, καὶ διορθοῦν τοῖς ἐνδιαστρόφοις τὰ ἐνδιάστροφα, νῦν μὲν δύο λέγοντα ἀρχάς, νῦν δὲ τὴν ἐπὶ θεοῦ ἐνδεχομένην ἀναairoῦντα γνώσιν, νῦν δέ, ἀλλὰ μηδέν γε περαιτέρω. Σὺ δὴ τῶν δύο τούτων θάτερον μὲν ἐκκόψας σου τῶν λόγων, μετὰ τὰ παρ' ἄλλων σκώμματα καὶ τὴν σὴν διαπεπονημένην 'σκέψιν', ὡς αὐτὸς λέγεις, οὐδ' οὕτως παραιτῆ· μαχόμενος δ' ὑπὲρ ἀμφοτέρων ἐν ὑποκρίσει τῶν ἑτεροφρόνων, χωρεῖς κατὰ τῶν ὁμοφρόνων καὶ τὰς πατρικὰς φωνὰς παρ' ἡμῶν προτεινομένας, οὐκ οἶδ' ὅπως, ἀνααιρεῖν ἐπιχειρεῖς καὶ πολλοῖς ἂν δοῖς δεδιέναι μὴ καὶ τὰ πρὸς Λατίνους ὑποκρινόμενος ἡμᾶς προτείνεις. Ἀλλ' ἀναλαβόντες σαφέστερον προεκθώμεθα, τί λεγόντων ἡμῶν τὸν φιλόσοφον πρῶως ἐνεγκεῖν τῶν ἀπεικώτων ἦν.

altul, spre a se distinge de acela și a putea, astfel, exista. Pe când *cele ce sunt*, totuna cu *mulțimea* sau *multiplicitatea*, au trebuință – spre a exista – nu doar de a participa la existență, dar și de a se delimita întreolaltă; pentru că altfel se confundă și, nemaiavănd identitate, nu există; cele patru categorii operează această delimitare.

⁶⁶ «[fapt] care»: faptul de a exista ceva într-un mod superior existenței definite de aceste patru categorii, faptul de a exista Dumnezeu, Cel mai presus de a fi.

⁶⁷ Varlaam, *op. cit.* p. 230.

⁷⁰ Vezi Varlaam, *op. cit.*, p. 230.

⁷¹ 'Acestea două' sunt cele două teze varlaamite abia pomenite: cele două obârșii și desființarea celei cu putință cunoașteri a lui Dumnezeu la prima teză Varlaam renunțase; *ibidem*, p. 266. Varlaam recunoaște

nu ca ceva ce e mai presus de ființă, ci ca ceva ce nu există nicidecum; că nici nu știe – nici predă – a fi ceva mai presus de pătrimea aceasta; [fapt] care⁶⁸, de îl va accepta totuși cineva, [doar] prin demonstrație îl va proba, că doar prin aceasta – precum se [și] zice – se dobândește opinia neclătinată, cea pe care o avem noi în privința celor dumnezeiești.

(18.) Dar «am fost nevoit», zice, «să îi contrazic pe Latini cei foarte abili [în] a contrazice»⁶⁹. Că nu era nici o nevoie și că, deci, cu totul fără rost zace acolo scris «nu e cu putință nicidecum a exista demonstrație în privința niciunuia din cele dumnezeiești» – aceasta am arătat-o mai înainte. Dar și de ar fi fost vreo nevoie, trebuia mai degrabă să taci și să cauți [a afla] chiar și [de] la necărturarii cei dintre noi – măcar că nu cunoașterea, totuși – cum că să nu vindecî relele prin rele, în chip nechibzuit, și să [nu] dregi un lucru frângându-l și să [nu] îndrepti strâmbele prin strâmb, ba zicând, pe de o parte, două obârșii, ba desființând, pe de alta, cea cu putință cunoaștere a lui Dumnezeu, ba – dar să nu mergem mai departe. Dar tu, [cu toate că] după zeflemelele din partea celorlalți și după adâncă ta cugetare⁷⁰ – precum însuși zici – pe una dintr-acestea două o tăiași din cuvintele tale⁷¹, nici așa nu te dai bătut. Ci luptându-te pentru amândouă și reprezentându-i pe cei de alt cuget, ajungi să te împotrivesți celor de un cuget și te zbați – nu știu cum – a desființa cuvintele Părinților cele puse de noi de față și pe mulți îi faci să se întrebe dacă nu cumva tu, reprezentându-i pe Latini, nu ni le propui [chiar] pe ale lor. Dar, reluându-ne cuvântul, să înfățișăm întâi mai limpede care sunt [lucurile] acelea pe care, zicându-le noi, cu neputință i-a fost filosofului să le rabde cu blândețe⁷².

însuși în epistola către Palama că a scos din tratatele împotriva Latinilor argumentul celor «două obârșii», care era o pricină de sminteală.

⁷² Precum se vede din trecerea bruscă de la persoana a doua singular la persoana a treia singular, epistola aceasta este adresată lui Varlaam doar în aparență, folosirea persoanei a II^a fiind mai degrabă retorică, decât propriu-zisă; vezi și nota 27, p. 112.

(19.) Τῶν θείων τὰ μὲν γινώσκεται, τὰ δὲ ζητεῖται, ἔστι δ' ἅ καὶ ἀποδείκνυται, ἕτερα δὲ ἔστιν ἀνεξερεῦνητα πάντη καὶ ἀνεξιχνίαστα, μηδαμῶς ἐμφαινομένου τινὸς ἰχνους τῶν ἐπὶ τὸ κρύφιον ἐκεῖνο διαβεβηκότων. Ταῦτα βαρέως ἤνεγκεν ὁ φιλόσοφος, καὶ συναγαγὼν ἑαυτὸν ὡς οἶόν τε καθ' ἡμῶν χρῆται τῇ δυνάμει τῶν λόγων, οὐδὲν γνωστὸν οὐδὲ ἀποδεικτὸν τῶν θείων ἀποφαινόμενος· ἀλλ' ὡς μὲν καὶ τοῖς πατρᾷσι συνδοκεῖ τὰ παρ' ἡμῶν εἰρημένα καὶ τὰ προειρημένα ἱκανὰ δηλῶσαι, τὸ δὲ καὶ τῶν ἐκείνων θεολογιῶν ἔστιν ἃς ἐπιγράμμα φέρειν τὴν ἀπόδειξιν, τοῦτ' οὐκ οἶμαι τινα τῶν ταύτας στεργόντων ἀγνοεῖν, ὥσθ' ὁ λέγων μὴ εἶναι ἀπόδειξιν ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων τοῖς πατρᾷσι μᾶλλον ἢ ἡμῖν ἀντιλέγειν ἐγχειρεῖ· μεταξὺ γὰρ τὸ τῆς ἀποδείξεως τοῦτο κείμενον ἐνὶ δηλοῦν ἕτεραν δεῖξιν· ἐπιγεγραμμένον δὲ πῶς ἂν εἴη, εἰ μὴ κυρίως ἀπόδειξις εἴη τὸ ὑπογεγραμμένον;

(20.) Εἰ δὲ καὶ τὴν τελείαν καὶ βεβαίαν δεῖξιν ἀπόδειξις δηλοῖ, μεθ' ἣν οὐκ ἔστιν ἀληθείας εὗρεσις τελεωτέρα, καθάπερ ἐπὶ τῶν δικαστηρίων ἢ ἀπόφασις, τί τελεώτερον καὶ βεβαιότερον τῶν πατρικῶν ἀποδείξεων ἡμῖν, ὥστε τοῦθ' ἡμῖν κυρίως ἀπόδειξις, διὸ καὶ ὁ ἱερός καὶ θεῖος φερώνυμος Ἰερόθεος ὑπὲρ τοὺς πολλοὺς μαρτυρεῖται τῶν ἱερῶν διδασκάλων οὐ «καθαρότητι νοῦ μόνον καὶ ταῖς ἄλλαις ἱερολογίαις, ἀλλὰ καὶ τῇ τῶν ἀποδείξεων ἀκριβείᾳ»· καὶ αὐτὸς δὲ ὁ τὰ τοιαῦτα τούτω μαρτυρῶν καὶ τὸ συνεπτυγμένον καὶ ὑψηλὸν τῆς ἐκείνου θεολογίας ὑψηλῶς ἀναπτύξας διττὴν σαφῶς εἶναι διδάσκει τὴν θεολογίαν· «τὴν μὲν μυστικὴν, τελεστικὴν, ἀπόρητον, ἄρητον, ἢ δοῶ καὶ ἐνιδρύει τῷ θεῷ ταῖς ἀδιδάκτοις μυσταγωγίαις, τὴν δὲ ἐμφανῆ καὶ φιλόσοφον καὶ ἀποδεικτικὴν, ἣ πείθει καὶ καταδεῖται τῶν λεγομέ-

⁷³ «de neurmărit»: căruia nu i se poate lua urma, adică 'neurmat' (varianta imnografică) sau 'neadulmecat' (varianta filocalică a părintelui Stăniloae).

⁷⁴ Vezi Epistola I^a către Achindin 13.

⁷⁵ Vezi Epistola I^a către Varlaam 31.

⁷⁶ Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești*, PG 3, 684 B.

(19.) Dintre cele dumnezeiești unele se cunosc, iar altele se caută; și sunt unele care se și demonstrează, iar altele sunt cu totul de necercetat și de neurmărit⁷³, nearătându-se nici o urmă, nicidecum, a celor ce se află în ascunzimea aceea, dincolo de toate⁷⁴. Acestea cu greu le-a răbdat filosoful și, adunându-se în sine, s-a slujit cât a putut de puterea cuvintelor, declarând, astfel, că niciunul din cele dumnezeiești nu este cunoscut sau demonstrabil; dar că cele spuse de către noi conglăsuiesc cu Părinții o arată îndestulător și cele zise mai sus; iar că între teologhisirile acelora sunt unele care poartă titlul de «demonstrație» – lucrul acesta nu cred că e necunoscut vreunuia din cei ce le prețuiesc pe acestea⁷⁵, astfel încât cel ce zice că nu există demonstrație asupra niciunuia din cele dumnezeiești, acesta mai degrabă Părinților decât nouă cutează a le grăi împotriva; că, dacă termenul acesta de «demonstrație» se afla înlăuntrul scrierii, putea să însemne și alt fel de dovedire sau arătare; dar așa, fiind scris în titlu, ce altceva decât demonstrație [logică] poate fi scrierea ce poartă titlul acesta?

(20.) Așadar, de vreme ce [cuvântul] «demonstrație» arată dovedirea desăvârșită și sigură, după care nu este cu puțință o mai desăvârșită aflare a adevărului (precum este, la tribunale, hotărârea judecătorească), ce altceva mai desăvârșit și mai negreșit decât demonstrațiile Părinților am putea noi avea drept demonstrație propriu-zisă? Că, de pildă, despre sfințitul și dumnezeiescul – precum îi este și numele – Ierothei, se mărturisește că era «mai presus de mulți dintre sfinții dascăli» nu doar în privința «curăției minții» și a «celorlalte grăiri despre cele sfinte», ci și în privința «acriviei *demonstrațiilor*»⁷⁶; iar cel ce dă mărturie lui despre acestea, care și strălucit a înfățișat desfășurat înfășurată și înalta teologie a aceluia, [ne] învață limpede îndoita a fi teologia: «pe de o parte cea tainică, liturgic-inițiativă, negrăită, de nespus, care lucrează și întemeiază în Dumnezeu prin neînvățate mistagogii, și pe de altă parte cea arătată și filosofică și demonstrativă, care convinge și leagă

ων τήν ἀλήθειαν». Πῶς οὖν οὐ διαλεκτικὴν ταύτην, ἀλλ' ἀποδεικτικὴν ὠνόμασεν, ὡ φιλόσοφε, καίτοι μὴ πρὸς τοὺς πιστοὺς ἀπλῶς οὔσαν, οὐδὲ γὰρ πειθοῦς οὔτοι δέονται;

(21.) Οὐ μὴν ἀλλ' εἰ καὶ μὴ σαφῶς οὕτω παρ' αὐτῶν ἐγγεγραμμένον τε καὶ ἐπιγεγραμμένον ἦν, τὰ γοῦν τῆς ἀντιρρήσεως καὶ οὕτω πρὸς ἐκείνους ἀναφέρεται σαφῶς. Ὡς γὰρ εἰ τις τῷ ταῦτόν καὶ ἕτερον καὶ μέγα καὶ μικρὸν εἰπόντι τὸν θεὸν καπὶ τῶν παραπλησίων εὐσεβῶν ἐκ τῶν ἐναντίων συντιθέντι τὰς θεωνυμίας ἀντιλέγειν ἐγχειροῖη, λέγων «ὁ ἐν πᾶσι πάντα διὰ τὴν σωτηρίαν ἐκάστου γινόμενος, καὶ τοῖς πρὸς αὐτὸν ἐπιστρέφουσι πολυτρόπως τε καὶ καταλλήλως ἐπιδιδούς ἑαυτὸν καὶ πολυειδῶς ἐν χερσὶ τῶν προφητῶν ὁμοιούμενος, πῶς ὁ αὐτὸς ἂν εἶη, καὶ αὐθις ὁ ἀπήλικος, ὁ ἐν πᾶσι χωρῶν, ὁ παντὸς ἐκβεβηκῶς ὄγκου πῶς μέγας»; Ὡσπερ οὖν ὁ ταῦτα λέγων οὐχ ἀπλῶς ἐρίζει πρὸς τὸν ταῦτόν ἢ μέγαν τὸν θεὸν εἰπόντα, ἀλλὰ τὴν ἱεράν ἀνίστησι γραφὴν αὐτὴν καθ' ἑαυτῆς — καὶ τὸ ἕτερον γὰρ ἐπὶ θεοῦ καὶ τὸ μικρὸν παρ' αὐτῆς λεγόμενον πάλιν τὸν αὐτὸν ἀνατραπήσεται τρόπον· τὸ γὰρ πάντα ὑπερβάλλον καὶ πάντων ὑπερεκτεινόμενον καὶ πάντα περιέχον πῶς μικρὸν; — οὕτω καὶ ὁ ἀντιπαττόμενος τῷ λέγοντι ὡς τὰ μὲν τῶν θείων ἀποδεικτὰ ἔστι, τὰ δ' οὐ, καὶ λέγων ὡς οὐδὲν ἀποδεικτὸν τῶν θείων, ἐπαφὴ γὰρ αὐτοῦ οὐκ ἔστιν οὔτε ἐπιστήμη, τῇ θείᾳ γραφῇ καθ' ἑαυτῆς χρῆται, τὰ ἐν αὐτῇ κατ' ἀλλήλων ἐκπεπολεμωμένα δι' ἀλλήλων δείξας· εἰ γὰρ ὅτι οὐκ ἔστιν ἐπαφὴ θεοῦ καὶ ἐπιστήμη, οὐδὲ ἀπόδειξις, καὶ ὅτι ἔστι ταῦτα, καὶ ἀπόδειξις ἔσται.

⁷⁷ «leagă adevărul celor spuse»: constrânge – apodictic – la a fi crezut adevărul celor spuse; Dionisie Areopagitul, *Epistole* IX, PG 3, 1105 CD. La Maxim «celor spuse» este în dativ, adică: «pune adevărul ca o legătură și pecete celor spuse (adică: peste cele spuse)»; *Filocalia* 15 D, ΕΠΕ, p. 462.

⁷⁸ Pricină pentru care mai de folos i-ar fi fost să o numească *dialectică*, căci ar fi fost mai plauzibil.

⁷⁹ Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* IX 1, PG 3, 909 A și urm.

⁸⁰ *Coloseni* 3, 11.

⁸¹ *Evrei* 1,1.

adevărul celor spuse»⁷⁷. Cum, aşadar, nu [se vede limpede] că a numit-o pe aceasta *demonstrativă*, şi nu *dialectică*, o, filosofule? – cu toate că nu neapărat către cei credincioşi este îndreptată aceasta⁷⁸, căci unii ca aceştia nu au trebuinţă de a fi convinşi.

(21.) Dar şi să nu fi fost cuvântul «demonstraţie» însemnat aşa limpede de Părinţi în scrierile lor, ba însemnat chiar în titlu, chiar şi aşa, ea tot există limpede în disputele lor [logice]. Că precum cineva – apucându-se a se împotrivi celui ce spune despre Dumnezeu că este *acelaşi* şi *altul*, sau *mic* şi *mare*⁷⁹, celui ce, deci, în astfel de lucruri ce ţin de dreapta-credinţă, îşi alcătuieste numirile dumnezeieşti pomind de la cele potrivnice – ar zice «Cel ce pentru mântuirea fiecăruia toate tuturora Se face⁸⁰ şi Se aseamănă celor ce se întorc la Dânsul, în multe feluri şi potrivit [fiecăruia] şi în multe chipuri⁸¹ pe Sine Însuşi dându-Se în mâinile prorocilor, cum va fi *acelaşi*? Şi, iarăşi, Cel fără măsură, Cel ce prin toate străbate, Cel ce aflat dincolo de toată grosimea, cum va fi *mare*?»; aşadar, precum cel ce zice acestea nu doar că se împotrivesc celui ce spune că Dumnezeu e *acelaşi* sau *mare*, dar şi sfânta Scriptură însăşi o ridică asupra ei înseşi – pentru că şi numirile de *altul* şi *mic*, zise de ea despre Dumnezeu, în acelaşi chip se vor răsturna; căci cum va fi *mic* ceea ce covârşeşte toate şi se întinde dincolo de toate şi toate le cuprinde? – tot aşa şi cel ce – împotrivindu-se celui ce spune că dintre cele dumnezeieşti unele sunt demonstrabile, iar celelalte nu – zice că niciunul din cele dumnezeieşti nu este demonstrabil, de vreme ce nu există atingere a lui, nici ştiinţă, dumnezeiasca Scriptură împotriva ei înseşi o foloseşte, arătându-le pe cele cuprinse în ea – pe unele prin altele – luptându-se întreolaltă; că de nu este atingere de Dumnezeu şi ştiinţă [a Lui], atunci nici demonstraţie nu este; iar de există acestea, atunci va fi şi demonstraţie.

(22.) Τι δὴ τὸ ἐκ τούτων συναγόμενον καὶ τὸ ἄμαχόν τε καὶ ὁμολογὸν τῇ γραφῇ προσμαρτυροῦν; Ὅτι καὶ ἔστι καὶ οὐκ ἔστι, καθ' ἕτερον ἕτερον τρόπον· τοῦτο δὲ ἔστιν ὃ ἡμεῖς εἰρήκαμεν, ὅτι τὰ μὲν τῶν θείων γινώσκεται τε καὶ ἀποδεικνύται, τὰ δ' ἀπερινόητά ἐστι καὶ ἀνεξιχνίαστα· πλημμελὲς ἄρα τὸ λέγειν ὡς οὐκ ἔστιν ἀπόδειξις ἐπ' οὐδενὸς τῶν θείων· ἔστι γὰρ ἐφ' ὧν, καὶ ἔστιν ὡς. Ὡς γὰρ ἢ ἐνανθρώπησις τοῦ κυρίου ὑπὲρ φύσιν τέ ἐστι καὶ κατὰ φύσιν, καὶ λεγομένη ἀρρητος μένει καὶ νοουμένη ἄγνωστος, ἐπεὶ τὰ μὲν ὑπὲρ φύσιν, ὡς ἡ τῆς παρθένου κύησις, τὰ δὲ κατὰ φύσιν, ὡς ὁ τῆς νηδύος ὄγκος μετὰ σύλληψιν, οὕτω καὶ τὸ θεῖον ἀποδεικτόν τε ἐστι καὶ οὐκ ἀποδεικτόν· ἀμερίστως μέντοι μεριζόμενον τῇ διαφορᾷ τῶν τρόπων, ἐπεὶ «καὶ διὰ γνώσεως γινώσκεται καὶ δι' ἀγνωσίας»· ὅτι μὲν γὰρ ἔστι καὶ ὅτι ἐν ἔστι καὶ γινώσκεται καὶ ἀποδεικνύται, τί δὲ ἐστι καὶ τί γε ἐν ἀπερινόητόν ἐστι παντᾶπασιν.

(23.) Ἄλλ' ὁ φιλόσοφος ἀκούων Διονυσίου τοῦ μεγάλου λέγοντος ὡς «ἡ θεότης καὶ μονὰς καὶ τριάς ὑμνουμένη οὐκ ἔστι οὐδὲ μονὰς οὐδὲ τριάς ὑπὸ τινος τῶν ὄντων διεγνωσμένη» οὕτω πως ὡς ἔοικεν ἐνόησεν ὡς ὑπ' οὐδενὸς ὅτι ἔστι μονὰς ἐγνώσθη· ὁ δὲ μέγας ἐκεῖνος οὐ τοῦτό φησιν, ἀλλ' ὅτι μὲν ἔστι μονὰς γινώσκεται τε καὶ ὑμνεῖται, ἀλλ' οὐ τῶν συνεγνωσμένων ἐν τοῖς οὐσιν ἐναρίθμων μονάδων, αἱ γε οὐδὲ μονάδες ἂν κυρίως εἶεν, εἰ γε ἡ μονὰς οὐκ ἀριθμὸς, ὥστε διὰ τοῦτο ἐκεῖνο μᾶλλον ἐγνωσται μονὰς καὶ μόνον ὅτι μὴ δι' ἀριθμοῦ τε καὶ ἐν ἀριθμοῖς γνωρίζεται· ἢ γὰρ κυρίως οὐκ ἀριθμὸς· μονὰς οὖν ἡ θεότης, ἀλλ' οὐ τῶν ἐν τοῖς οὐσι διεγνωσμένη, καθάπερ καὶ Γρηγόριος ὁ θεολόγος εἰπὼν «τὴν τοῦ θεοῦ φύσιν ἀληπτὸν τε καὶ ἀπερίληπτον» εὐθύς ἐπάγει,

⁸² Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* VII 3, PG 3, 872 A.

⁸³ *Ibidem*, XIII 3, PG 3, 980 D.

⁸⁴ Unitatea nu este număr, ci baza numărării, deci temeiul însuși al numărului: «că fără unul nu există mulțime, dar unul există și fără mulțime, precum și unitatea [există] mai înainte de tot numărul» *Despre numirile dumnezeiești* XIII 2 (ed. De Gruyter, p. 227).

⁸⁵ *Ibidem*, XIII 2, PG 3, 977 CD.

(22.) Ce [lucru] reiese, deci, din acestea, care adeverește totodată că Scriptura e neîndoielnică și într-un cuget cu ea însăși? [Acela] că și *este și nu este* [atingere a Lui și știință], fiecare dintre acestea două fiind spus într-alt înțeles; iar aceasta este ceea ce am spus noi, cum că dintre cele dumnezeiești unele se cunosc și se demonstrează, iar celelalte sunt de necuprins cu mintea și de neurmărit. Greșit este, așadar, a zice că nu este demonstrație în privința niciunuia din cele dumnezeiești; pentru că în privința unora este; și este într-un chip anume. Că precum înomenirea Domnului este mai presus de fire, dar și după fire, și spusă [fiind ea] negrăită rămâne, și înțeleasă – neștiută, că în privința unora este mai presus de fire, precum zămisirea în pân-tece de către fecioară, iar într-a celorlalte [este] după fire, precum grosimea pruncului în pân-tece după zămisire, tot așa și dumnezeiescul demonstrabil este, dar și nedemonstrabil; neîmpărțit împărțindu-se după deosebirea chipurilor, de vreme ce «și prin cunoaștere se cunoaște, și prin necunoaștere»⁸²; căci faptul că *este și că este unul* se și cunoaște și se și demonstrează; dar *ce este și ce este acest 'unu'* – aceasta e cu totul de necuprins minții.

(23.) Dar auzindu-l filosoful pe marele Dionisie spunând că «dumnezeirea, lăudată [fiind ea] și [ca] unime și [ca] treime, nu este nici unime și nici treime cunoscută în ceva din cele ce sunt»⁸³, [acesta] a înțeles – precum se vede – cum că din nimic nu se cunoaște că este unime; pe când marele acela [grăitor-de-Dumnezeu] nu aceasta o spune, ci aceea că faptul că *este unime* se cunoaște și se laudă, dar nu [unime] din rândul unităților [acestora] cunoscute din numărarea celor ce sunt, care propriu-zis nici nu sunt unități, de vreme ce unitatea nu este număr⁸⁴ – că pentru aceasta și doar [pentru aceasta] mai degrabă Acea S-a cunoscut a fi unitate: [tocmai] pentru că nu Se cunoaște prin număr și între numere⁸⁵; căci unitatea propriu-zisă nu este număr; unitate este, așadar, dumnezeirea, dar nu unitatea cunoscută în cele

τῆς τοῦ ῥητοῦ διανοίας ἐρμηνεὺς γινόμενος· «λέγω δὲ οὐχ ὅτι ἐστίν, ἀλλ' ἥτις ἐστίν». Ὁ δὲ φιλόσοφος οὗτος ἄληπτον ἐπίσης καὶ ἀναπόδεικτον τίθεται καὶ τὸ τί ἐστὶ καὶ τὸ ὅτι ἐστὶ, καὶ ἡ σεμνὴ πρόφασις αὐτῷ τὸ δι' ἀποδείξεως δεικνύειν ὅτι πάντα τὰ θεῖα ὑπὲρ ἀπόδειξις. Ἐγὼ δὲ μικρὸν τι περὶ τούτου πρὸς αὐτὸν εἰπὼν ἐπὶ τὰ προτεθειμένα μετοίσω τὸν λόγον.

(24.) Οὐ σὺ γε αὐτὸς εἶ ὁ λέγων ἐπ' οὐδενὸς εἶναι τῶν θεῶν ἀπόδειξις; Εἰ τοίνυν ἀποδέδεικται σοὶ τὸ ὑπὲρ ἀπόδειξις, οὐ θεῖον· εἰ δὲ πρέπον ἐστὶ τῷ θεῷ τὸ πρόσρημα, ἀπόδειξις οὐκ ἐπιδέξαιτ' ἄν· σὺ δ' οὐκ οἶδ' ὅπως ἄλλοτε ἄλλα λέγεις καὶ τὰναντία πρὸς ἄλληλα, οὐ μόνον ἐπὶ τοῦ ἀποδεδειγμένου θεοῦ, ὡς αὐτὸς λέγεις ὑπὲρ ἀπόδειξις, ἀλλὰ καὶ ὀπτηνίκα τῆς ἐγγινομένης ἀπὸ τῶν κτισμάτων ἐπὶ τὸν δημιουργὸν ἀνόδου μέμνησαι. Τί γάρ, οὐδὲ ἀπὸ τῶν δημιουργημάτων ἔσται ἀπόδειξις ὅτι ἐστὶ δημιουργός; Οὐδὲ γνωστά ἐστὶ τινα τῶν ἀοράτων ἀπὸ τῶν ὁρωμένων; Οὐδὲ τὸν θεῖον Παῦλον δέξῃ μαρτυροῦντα ὅτι «τὰ ἀόρατα τοῦ θεοῦ ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοοῦμενα καθοράται», ἀλλ' ὑπὲρ πᾶσαν επαφήν καὶ γνῶσιν πάντ' ἔρεῖς τὰ θεῖα;

(25.) «Ναί» φησιν, «ἀλλ' ἐμοὶ περὶ ὧν ἐκάστοτε συντίθεμεν συλλογισμῶν κατὰ τὸν ἔξω λόγον ὁ λόγος τὰ τοιαῦτα δ' ἐκάστος καθ' ἑαυτὸν διανοεῖται». Τι οὖν, ἅπερ ἕκαστος καθ' ἑαυτὸν διανοεῖται, ταῦτ' οὐχὶ καὶ προφέρειν ἔχει διὰ γλώττης ἢ χειρὸς διὰ τοῦ ἔξω λόγου ποιούμενος τὴν ὁμιλίαν ἢ συγγράμματα συντάττων, ὥσπερ καὶ πῶς τῶν ἀμέσων καὶ καθόλου γίνεται προ-

⁸⁶ Adică: pe tărâmul celor ce sunt.

⁸⁷ *Omilii* 28, 5, PG 36, 32 B.

⁸⁸ «numirea aceasta»: însușirea de a fi mai presus de demonstrație.

⁸⁹ Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, ed. Schirò, p. 241.

⁹⁰ Aici *dovedire* redă același termen redat prin *demonstrație*, adică pe *ἀπόδειξις*; vezi, mai sus, nota lămuritoare 97, p. 86.

⁹¹ *Romani* 1, 20.

⁹² Expresia «cuvântul din afară» are două sensuri: discursul profan (cel din afara Bisericii) și cuvântul rostit (opusul cuvântului lăuntric, al celui din minte, nerostit).

⁹³ Varlaam, *Epistola I^a către Palama*, ed. Schirò p. 241-242; «unel ca acestea»: dovezile sau demonstrațiile scrise de sfântul Pavel.

ce sunt⁸⁶; precum și Grigorie de-Dumnezeu-cuvântătorul, spunând că «firea lui Dumnezeu este de neprins și de ne-cuprins [cu mintea]», numaidecât adaugă, tălmăcind înțelesul spusei: «nu despre faptul că este spun aceasta, ci despre ceea ce este»⁸⁷. Pe când filosoful acesta ia drept de neprins cu mintea și de nedemonstrat, deopotrivă, și ce este și că este; și face aceasta – zică-se – din dorința curată de a arăta, prin demonstrație, că toate cele dumnezeiești sunt mai presus de demonstrație. Iar eu, încă două vorbe zicând către el despre lucrul acesta, voi trece apoi la cele ce ne stau înaintea.

(24.) Nu tu ești, oare, cel ce zici că nu există demonstrație asupra niciunuia din cele dumnezeiești? Ceea ce ai demonstrat a fi mai presus de demonstrație nu este, așadar, dumnezeiesc. Că dacă numirea aceasta⁸⁸ ar fi potrivită lui Dumnezeu, nu ar suporta demonstrație. Tu însă – nu știi cum – acum zici unele, acum altele, potrivnice unele altora, nu doar în privința dumnezeiescului demonstrat – precum însuși zici – a fi mai presus de demonstrație, dar și când pomenești de suișul ce se face [minții] de la zidiri la Ziditor⁸⁹. Cum, dar, nici de la fapte nu este dovedire⁹⁰ că există făcător? Și unele din cele nevăzute nu sunt cunoscute din cele văzute? Nici pe dumnezeiescul Pavel nu îl primești, cel ce mărturisește că «cele nevăzute ale lui Dumnezeu se văd de la zidirea lumii, înțelegându-se prin fapte»⁹¹, ci le spui pe toate cele dumnezeiești [a fi] mai presus de atingere și cunoaștere?

(25.) «[Ba] da», zice, «dar cuvântul meu, în cazul si-logismelor pe care le formulez, îmi este totdeauna după [normele] cuvântului din afară⁹²; pe când unele ca acestea le cugetă fiecare în sinea lui»⁹³. Cum, dar, cele pe care le cugetă fiecare în sinea lui, acestea nu se pot și grăi cu limba sau scrie cu mâna, alcătuint discurs prin cuvântul cel dinafară ori întocmind scrieri, așa cum se întâmplă și cu premisele imediate și universale? Căci

τάσεων; Τούτων γὰρ ἡ γνῶσις δι' ἐπαγωγῆς διανοητικῶς ἐπισυναγομένη τῇ ψυχῇ πέφυκεν ἐγγίνεσθαι, ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν ἔξω λόγον φέρεται δι' ἐπαγωγῆς γνωριζομένη πάλιν. Σὺ δ' ὅμως καὶ τοῦτ' ἂν ἡμῖν ἐκφήναις, ὁ κατὰ πᾶσαν ἐξουσίαν ὅ,τι ἂν ἐθέλοις λέγων, καὶ μάρτυρα ἡμῖν σοὶ παρέξεις θαυμαστὸν λέγοντα· «θεὸν νοῆσαι μὲν χαλεπὸν, φράσαι δὲ ἀδύνατον». Ἀλλ' εἰ τοῦθ' οὕτω σοὶ δοκεῖ, τί γε ἐκεῖνο ὅπερ οὐκ οἶδ' ἢ τοι περὶ σαυτοῦ ἢ κατὰ σαυτοῦ προοιμιαζόμενος πρὸς τοὺς Λατίνους γράφεις ὅτι «πλείω λέγεις ἢ νοεῖς»; Ἐγὼ δὲ οὐ μόνον ὅτι ἔστι δημιουργὸς κατανῶ ἐκ τῶν δημιουργημάτων, ἀλλὰ καὶ ὅτι εἰς ἔστι καὶ νοῶ καὶ ἀποδεικνυμι· πάντα γὰρ ὁρῶ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς βουλήσεως καὶ σοφίας καὶ δυνάμεως δεόμενα γενέσθαι ἐκ μὴ ὄντων· μία δὲ βούλησις ἅμα καὶ σοφία καὶ δύναμις μιᾶς φύσεώς ἐστιν· εἰς ἄρα τῇ φύσει ὁ δημιουργὸς θεὸς ἡμῶν.

(26.) Πάλιν ἀνάλαβέ σου τὰ ἀμυντήρια, προβαλοῦ τοὺς Ἀριστοτέλους τοῦ σοῦ κανόνας, ἐρώτα τὰς πεύσεις τὰς ἀμφικρήμους, μικρὸν δ' ὅμως μείνον καὶ ταῦτά σοι προθήσομεν εἰς ἐξέτασιν. Νῦν δ' ἴδωμεν διὰ τίνων κατασκευάζει μηδαμῶς εὐλογον εἶναι τὸν θεὸν ἓνα λέγεσθαι. «Κατὰ μετοχήν» φησιν «οὐκ ἔστι, καθ' ὕπαρξιν οὐκ ἔστι, κατ' αἰτίαν οὐκ ἔστιν ἓν· κατ' οὐδένα ἄρα τρόπον ἔστιν ὁ θεὸς ἓν». Τὴν μὲν οὖν μετοχήν καὶ ὕπαρξιν παρεῖναι μοι δοκῶ· τὸ μὲν γὰρ οὐδεὶς ἠγγνόησεν ὅτι μὴ κατὰ μετοχήν ἔστι τι θεῶ, τὸ

⁹⁴ «acestora»: a 'celor pe care le cugetă fiecare în sinea lui'.

⁹⁵ Platon, *Timaios* 28c; locul este preluat de Grigorie Teologul, *Omiilii* 28, 4, PG 36, 29 C; vezi, mai sus, *Epistola I^a către Varlaam* 35.

⁹⁶ Vezi Paris. gr. 1278.

⁹⁷ Le văd inductiv.

⁹⁸ Vezi Varlaam, *ibidem* p. 259. Semnalăm că această întreită prismă prin care se poate considera ceva – după pricină (cauză), după existență și după părtașie – apare la Areopagit (în *Epistole* 9), însă lucrul considerat nu este Dumnezeu, ci imaginea focului; vezi și Olimpiodor, *In Platonis Alcibiadem commentarii*, 229-28-230.1.

⁹⁹ «nu prin părtașie este ceva lui Dumnezeu»: niciuna dintre însușirile lui Dumnezeu nu provine din participarea Lui la altceva sau la altcineva (dacă noi, de pildă, suntem buni prin participare

cunoașterea acestora⁹⁴ lăsat este a se acumula înlăuntrul sufletului prin inducție, dianoetic; dar este și rostită de către cuvântul din afară, tot prin inducție cunoscută. Tu, însă, și aceasta ne-ai putea-o zice nouă – cea ce toată puterea o ai a zice orice poțtești – și martor minunat să îți aduci înaintea noastră pe cel ce a zis: «pe [Dumne]zeu a-l înțelege anevoie este, iar a-l exprima – cu neputință»⁹⁵. Dar dacă aceasta așa îți pare [a fi], ce este ceea ce – nu știi dacă despre tine însuți sau împotriva ta însuți – o scrii către Latini în *proimion*, cum că «mai multe [sunt cele pe care le] spui decât [cele pe care le] înțelegi»⁹⁶? Pe când eu înțeleg din făpturi nu doar *că este* făcător [al lor], ci înțeleg – și demonstrez – și *că este unul*; pentru că pe toate le văd⁹⁷ a avea trebuință – spre a se face din cele ce nu sunt – de una și aceeași voi[r]e și înțelepciune și putere; dar o singură voi[r]e și totodată înțelepciune și putere înseamnă o singură fire; așadar unul este – după fire – Dumnezeu făcătorul nostru.

(26.) Apucă iarăși armele apărării tale, ia-ți scutul regulilor lui Aristotel al tău, pune întrebările cele cu două tăișuri, dar așteaptă puțin și ție însuți ți le vom pune pe acestea de față spre cercetare. Iar acum să vedem din ce lucruri își înjghebează [el] aceea că nicidecum nu este îndreptățit a spune despre Dumnezeu că este unul. «După părtașie», zice, «nu este, după existență nu este, după pricină nu este *unul*; așadar în nici un chip nu este *unul*»⁹⁸. Părtașia, deci, și existența socotesc să le las deoparte; pentru că – în privința celei dintâi – nimănui nu îi este necunoscut faptul că nu prin părtașie este ceva lui Dumnezeu⁹⁹, și – în privința celeilalte – nimeni nu a cer-

---

la bunătatea lui Dumnezeu, Acela este bun prin Sine sau de la Sine, este binele însuși); zicând «după părtașie Dumnezeu nu este *unul*», Varlaam supune însușirea Lui aceasta (de a fi *unul*) criteriului participării, de parcă unele însușiri ale Lui – altele decât aceasta – ar fi 'după părtașie'!

δὲ οὐδεὶς ἐζήτησε τί ἐστι καθ' ὑπαρξιν θεός. Κατ' αἰτίαν δὲ πῶς οὐκ εὐλογον ἓνα τὸν θεὸν λέγεσθαι οὐκ ἔχω συνιδεῖν, οὐ μόνον ὅπως οὐκ εὐλογον, ἀλλ' οὐδ' ὅπως ἐτόλμησεν εἰπεῖν, σαφῶς τοῦτο τῶν ἁγίων διαγορευόντων· ἀλλ' εἰ κατ' αἰτίαν τὸν θεὸν ἓν οὐκ εὐλογον εἰπεῖν, οὐδὲ τοῦ ἑνὸς αἴτιος ἔσται, καὶ γὰρ ὧν ἐστὶν αἴτιος, ἀπὸ τούτων ἔχει τὰς προσηγορίας· εἰ δὲ τοῦ ἑνὸς οὐκ ἔστιν ὁ θεὸς αἴτιος, οὐδενὸς τῶν ὄντων ἐστὶν αἴτιος· τῷ γὰρ εἶναι τὸ ἓν, πάντα ἐστὶ τὰ ὄντα, καὶ τῶν ὄντων ἕκαστον ἓν ἐστὶν ἢ γένει ἢ εἶδει ἢ ἀριθμῷ, καὶ οὐδ' ἂν πολλὰ ἕκαστον αὐθις τούτων εἶη τῇ κατ' αὐτὰ διαφορᾷ, εἰ μὴ τὸ ἓν εἶη· τὸ γὰρ ἓν ἐστὶ στοιχειωτικὸν καὶ συνεκτικὸν καὶ συστατικὸν ἀπάντων. Ὡσθ' ὁ τοῦ ἑνὸς μὴ ὧν αἴτιος οὐδενὸς ἐστὶν αἴτιος.

(27.) «Ἀλλ' εἰ ὡς αἰτίος» φησι «τοῦ ἑνὸς ἓν ἐστὶν ὁ θεός, οὐ μᾶλλον ἓν ἢ πολλὰ, καὶ γὰρ καὶ τῶν πολλῶν αἴτιος». Παρήμι τοίνυν λέγειν ὡς τοῖς μὲν πολλοῖς οὐ συναναίρειται τὸ ἓν, τῷ δὲ ἐνὶ τὰ πολλὰ, καὶ ὡς ὁ θεός ἓν τῷ ἐνὶ μένων καὶ τὰ πολλὰ προάγει, καὶ οὐ προάγει μόνον, ἀλλὰ καὶ γινώσκει, τοῦ ἐνιαίου μὴ πληθυνομένου τὰς ἓν τοῖς πλήθεσι διαφορὰς· ἀλλ' εἰ μὴ μᾶλλον ὁ θεός ἓν ἢ πολλὰ, διατί 'εἷς' μὲν θεός λέγομεν, 'πολλοί' δὲ οὐ λέγομεν; Διατί δὲ 'πολυώνυμον' αὐτὸν καλοῦμεν, ἀλλ' οὐ τοῖς ὀνόμασι συνδιαιροῦμεν; «Ἀλλ' οὐκ εἶπόν» φησιν «οὐ μᾶλλον ἓν ἢ πολλὰ, ἀλλ' οὐ μᾶλλον ἓν ἢ οὐχ ἓν». Εἰ οὖν ἐστὶν, οὐχ ἓν δέ ἐστι, πολλὰ ἂν εἶη.

¹⁰⁰ Sau: «ce este [aceea] 'Dumnezeu după existență'».

¹⁰¹ Adică: multiplu.

¹⁰² *Vezi* Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* XIII 3, PG 3, 980 C.

¹⁰³ *Vezi* Varlaam, *ibidem*, p. 258-260. Perechea ἓν/πολλὰ (unul/multe) poate fi tradusă și prin unitate/multiplicitate. Varlaam zicea că dacă, pe baza faptului că Dumnezeu este cauzatorul unului (unității), spunem despre El că este *unu* (unitate), atunci, printr-un raționament de același tip, pe baza faptului că este cauzator al multiplicității, El va fi și *multiplicitate*, în egală măsură.

¹⁰⁴ *Ibidem*, p. 259.

cetat ce este Dumnezeu după existență¹⁰⁰. Dar cum de nu este îndreptățit a se spune că Dumnezeu este unul după pricină – aceasta nu o pot pricepe; nu doar cum de nu este îndreptățit, dar nici cum de a cutezat a zice așa ceva, de vreme ce Sfinții limpede hotărăsc aceasta; păi dacă nu este îndreptățit a spune că Dumnezeu este unul după pricină, atunci [Dumnezeu] nu va fi nici pricinuiitor al *unului*; că de la cele ale cărora pricinuiitor este – de la acestea Își are denumirile; iar dacă Dumnezeu nu este pricinuiitor al unului, atunci nu este pricinuiitor al niciunuia din cele ce sunt; căci [tocmai] prin faptul că există *unul* există toate cele ce sunt, și fiecare din cele ce sunt este *unul* sau în privința genului sau în privința speciei sau în privința numărului; și, iarăși, nu ar mai [putea] fi nici *multe*¹⁰¹ fiecare dintre ele – prin deosebirea după [categoriile] acestea – dacă *unul* nu ar exista; pentru că *unul* este elementul constitutiv și închegător al tuturor¹⁰². Astfel că cel ce nu este pricinuiitor al unului nu este pricinuiitor al niciunuia.

(27.) «Dar dacă – ca pricinuiitor» zice «al unului – Dumnezeu este unul, nu este în mai mare măsură *unu* decât *multe*, căci este și pricinuiitor al celor multe»¹⁰³. Las deoparte a spune că – pe de o parte – prin cele multe nu se desființează unul, căci – pe de alta – [tocmai] prin unul există cele multe, și că Dumnezeu – în unul rămânând – și pe cele multe le aduce la existență, și nu doar le aduce la existență, dar le și cunoaște, neînmulțindu-și caracterul unitar din pricina deosebirilor proprii celor multe; [și spun:] dar dacă Dumnezeu nu ar fi în mai mare măsură *unul* decât *multe*, pentru ce ‘unul’ Dumnezeu zicem, dar ‘mulți’ nu zicem? Pentru ce Îl numim ‘Cel cu nume multe’, dar nu Îl și îmbucătățim după mulțimea numelor? «Dar nu am spus» zice «‘nu în mai mare măsură *unul* decât *multe*’, ci ‘nu în mai mare măsură *unul* decât *non unul*’»¹⁰⁴. Dar dacă, pe de o parte, este și [dacă], pe de alta, este *non unul*, atunci va fi *multe*.

(28.) «Πῶς οὖν», φησί, «Διονύσιος ὁ μέγας περὶ τοῦ θεοῦ φησιν ὡς οὔτε ἓν ἔστιν»; Ἀλλ' οὐκ ἐπ' ἀναιρέσει τοῦ ἑνός, ὡ βέλτιστε· παράγγελμα γάρ ἐστιν αὐτοῦ μὴ οἶσθαι τὰς ἀποφάσεις ἀντικειμένας εἶναι ταῖς καταφάσεσιν ἐπὶ θεοῦ. Σὺ δ' ἐπ' ἀναιρέσει τοῦ ἑνός προφέρεις τὸ οὐχ ἓν, τὴν ἀσυνείκαστον ἐκείνην αἰτίαν προστιθεὶς ὡς εἰ κατ' αἰτίαν ἔστιν ἓν, καθ' ὕπαρξιν οὐκ ἔσται ἓν, ὥστε φησὶν «οὐ μᾶλλον ἓν ἢ οὐχ ἓν». Τί δὴ σοὶ βούλεται τὸ καθ' ὕπαρξιν τοῦτο, ὡ διαλεκτικέ σὺ καὶ ἄφυκτε; Εἰ μὲν γὰρ τὸ ἀπλῶς εἶναι, πῶς τὸ κατ' αἰτίαν ἓν οὐκ ἔσται αὐθις οὐδαμῶς ἓν; Αὐτῷ γὰρ τῷ εἶναι ὁ θεὸς ἓν ὑπὲρ τὸ ἓν τοῖς οὐσίςιν ἓν καὶ τοῦ ἓν τοῖς οὐσίςιν ἑνός αἰτίος καθίσταται, ἀκλίτως ἰν' οὕτως εἶπω ἑαυτὸν ἐπιδιδούς καὶ τῆς οἰκειάς ἐνόητος ἀγαθότητι μεταδιδούς καὶ ἀμεθέκτως μετεχόμενος. Εἰ δὲ τὸ καθ' ὕπαρξιν τοῦτό σοι βούλεται ὅτι οὐκ ἔστιν οὐσία τοῦ θεοῦ τὸ ἓν καὶ διὰ τοῦτο οὐκ εὐλογον ἓνα λέγειν τὸν θεόν, οὐδ' ὁ ἥλιος λοιπὸν εἰς ἔστιν, ἐπεὶ οὐκ ἔστιν αὐτοῦ τὸ ἓν οὐσία· εἰ δὲ κατὰ μετοχὴν τοῦ αὐτοῦ ἑνός εἰς ἔστιν ὁ ἥλιος, οὐ μᾶλλον εἰς ἢ οὐχ εἰς, ἐπεὶ καθ' ὕπαρξιν οὐκ ἔστιν εἰς· τὸ αὐτὸ δὲ καὶ ἐπὶ πάντων ὅσα τοῦ ἑνός μετέχει, καὶ μάλα γε εἰκότως.

(29.) Εἰ γὰρ τὸ αὐτοῦ οὐ μᾶλλον ἓν ἢ οὐχ ἓν κατὰ τὴν σὴν σοφίαν, πολλῶ μᾶλλον ὅσα τῷ μετέχειν τούτου ἓν ἔστιν, οὐκ ἐπὶ τοῦ ἑνός δὲ μόνον, ἀλλὰ καπὶ τῶν δύο ἢ τριῶν καὶ παντός ἀριθμητοῦ· τοῦ γὰρ ποσοῦ μηδέποτε οὐσίας ὄντος, τὰ δύο οὐ μᾶλλον δύο ἢ μὴ δύο· καὶ γὰρ εἰ κατ' ἀριθμὸν δύο, ἀλλὰ καθ' ὕπαρξιν οὐ δύο πάντως. Ὡστε

¹⁰⁵ Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* XIII 3, PG 3, 980; *Despre teologia mistică* V, PG 3, 1048 A; vezi Varlaam, *ibidem*, p. 260.

¹⁰⁶ *Despre teologia mistică* I 2, PG 3, 1000 B.

¹⁰⁷ «*unul* cel din cele ce sunt»: *unul* propriu planului făpturilor, adică însușirea de a fi *unul* avută de făpturile din planul creat, pe baza faptului de a se delimita ele întreolaltă prin hotare sau margini întemeietoare de alteritate. Dumnezeu este *unul* mai presus de *unul* propriu făpturilor, pentru că este în chip plener *unul*, neavând hotare sau margini; este *unul* și totodată nemărginit; aceasta, desigur, și întrucât El există prin Sine, nu participând – din afară – la faptul de a fi.

¹⁰⁸ Adică: de *unul* cel prin sine însuși.

(28.) «Cum, dar,» zice «Dionisie cel Mare nu spune despre Dumnezeu că nici *unu* nu este?»¹⁰⁵ **Păi** nu desființând *unul* [a spus acela aceasta], o, preaicusitule; căci poruncă avem de la el să nu socotim – în privința lui Dumnezeu – afirmațiile a fi potrivnice negațiilor¹⁰⁶. Tu, însă, [tocmai] desființând *unul* vii cu acest *non unul*, adăugând motivația aceea de neînchipuit, cum că dacă după pricină este *unu*, [atunci] nu va fi *unu* după existență – că acesta ar fi sensul în care zice «nu în mai mare măsură *unul* decât *non unul*». Dar ce înțelegi prin acest «după existență», o, tu, dialecticile și invincibilule? Dacă nimic altceva decât faptul de a fi, atunci cum [zici că] ceea ce este după pricină *unu* nu este, iarăși, nicidecum *unu*? Căci [tocmai] prin faptul de a fi Dumnezeu *unul* mai presus de *unul* cel din cele ce sunt¹⁰⁷, [tocmai prin faptul acesta] este socotit pricinuitor al *unului* celui din cele ce sunt, 'nedeclinat' – ca să zic așa – dându-Se pe Sine Însuși [acestora] și transmițându-le, din bunătate, însușirea Lui de a fi *unu* și împărtășindu-Se [lor] în chip neîmpărtășit. Iar dacă prin acest «după existență» înțelegi că *unul* nu este ființa lui Dumnezeu și aceasta e pricina pentru care nu e îndreptățit a spune despre Dumnezeu că este *unul*, atunci nici soarele nu este *unul*, pentru că *unul* nu este nici ființă a lui; iar dacă prin părtășie de însuși-unul¹⁰⁸ este soarele unul, totuși nu va fi în mai mare măsură *unul* decât *non unul*, de vreme ce nu este unul după existență; și la fel în privința tuturoră câtor se împărtășesc de unul, și pe bună dreptate.

(29.) Că de vreme ce însuși-unul nu este în mai mare măsură *unu* decât *non unu* după înțelepciunea ta, cu atât mai mult cele câte sunt *unu* prin părtășie de acesta; și nu doar în privința unuia, ci și în privința a două sau a trei și a tot numărul; că de vreme ce câtimea nu e niciodată ființă, două [lucruri] nu sunt în mai mare măsură două decât non-două; pentru că, deși după număr sunt două, nu sunt două după existență nicidecum. Astfel că nu fap-

οὐ τὸν θεὸν οὐχ ἔν ἀπέδειξεν ὁ φιλόσοφος, ἀλλὰ τὸ ἔν οὐκ ὄν, εἶπερ οὐ μᾶλλον ἔν ἢ οὐχ ἔν, καὶ ἀπλῶς πάντα ἀριθμὸν ἀνεῖλε. Τοῦτο δέ ἐστιν, ἵνα κατὰ τὴν αὐτοῦ φῶμεν ἐπιστήμην, παραλογισμὸς, ὁ παρὰ τὴν τοῦ ἐλέγχου ἄγνοιαν, ὡ καὶ θεολογῶν ὁ γεννάδας χρῆται, δι' οὐ καὶ σοφισάμενος, πάντα ἀριθμὸν ἀνεῖλεν· οὐ γὰρ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔν τε καὶ οὐχ ἔν· ῥαδίως δ' ἂν οὕτω τις καὶ ἕκαστον τῶν ὄντων μὴ μᾶλλον ὄν ἢ μὴ ὄν ἐλέγξειεν.

(30.) Οὐ μὴν ἀλλ' εἰ καὶ τῶν ἄλλων πάντων κατεψεύσατο, εἰς γὰρ ἐπιλάμπει ἡλιος ἡμᾶς, πλείους δὲ φωστήρες, πλείστοι δὲ ἀστέρες, ἀλλ' ἑαυτοῦ γε ἔνεκα οὐκ ἔψευσται· εἰς γὰρ ὢν, οὐχ εἰς ἐστὶ ταῖς διαλέξεσιν, ἀλλ' ἄλλος καὶ ἐναντίος ἑαυτῷ. Ὁ γὰρ ἐνταῦθα μὴ καθ' ὑπαρξιν ἔν εἶναι τὸν θεὸν ἰσχυριζόμενος, ἀκούσατε τί λέγει ἀνωτέρω «ἅ ἐστὶ ταῖς ἄλλαις οὐσίαις τὰ καθ' αὐτὸ αὐταῖς λεγόμενα, ταῦτα καὶ τῷ θεῷ τὰ περὶ αὐτὸν λεγόμενα ὑπάρχει· οὐ γὰρ ἐνδέχεται εἶναι τε καὶ μὴ· εἰ τις οὖν ἔροίτο σε», φησί, «ταῦτα ἅ φῆς περὶ θεὸν εἶναι ἀνυπόστατά ἐστιν ἢ μετέχει τινὸς ὑπάρξεως. Καὶ εἰ τοῦτο, οὐσίαι εἰσὶν ἢ συμβεβηκότα· πῶς ἐκφεύξῃ τὸ καὶ μὴ οὐσίαν θείαν ἀποδεικτὴν λέγειν»;

(31.) Τί οὖν ἐστὶν ὃ φησιν; Ἐπειδὴ πᾶν ἡ οὐσία ἢ συμβεβηκός, τὰ δὲ περὶ θεὸν συμβεβηκότα οὐκ εἰσιν, οὐσίαι ἄρα τοῦ θεοῦ εἰσιν· εἰ οὖν τούτων τί τις φαίη γινώσκειν, καὶ τὴν οὐσίαν ἄρα λέγει τοῦ θεοῦ γνωστήν εἶναι καὶ ἀποδεικτὴν. Ὁ γοῦν μηδὲν εἶναι λέγων τὸν θεὸν καθ' ὑπαρξιν, πάντα νῦν αὐθις λέγει τοῦτον εἶναι καθ' ὑπαρξιν τῷ συμπεριληπτικῷ τῆς διαιρέσεως ἀναγκαίως πρὸς τοῦτο συν-

¹⁰⁶ Există, adică, în mod real și distinct – o vedem în lumea din jur – unitate și multiplicitate.

¹⁰⁷ Grecescul *οὐσία* înseamnă teologic *ființă*, iar filosofic *esență* sau *substanță*; noi vom folosi peste tot termenul de *ființă*, chiar și în expresiile ce țin de zona filosofică, rugându-l, însă, pe cititor a avea în vedere lucrul acesta.

¹⁰⁸ Grigorie Teologul, *Omilii* 38, 7, PG 36, 317 B; vezi Ioan Damaschin *Dogmatica* 1, 4, PG 94, 860 C.

¹⁰⁹ Sau: «... că esența divină este demonstrabilă?»; Varlaam, *ibidem*, p. 255-256.

tul că Dumnezeu este *non unu* l-a demonstrat filosoful, ci faptul că *unul* nu există, de vreme ce nu este în mai mare măsură *unu* decât *non unu*, și – într-un cuvânt – a desființat tot numărul. Dar aceasta este – ca să zicem pe limba științei lui – paralogism, venit din necunoașterea metodei de combatere, de care [paralogism] viteazul se slujește și când teologhisește, prin care și înțeleptînduse, a desființat tot numărul; pentru că nu e cu putință să existe – în același sens – *unul* și *non-unul*; că, așa, s-ar dovedi lesne în privința fiecăruia din cele ce sunt că nu este în mai mare măsură existent decât ne-existent.

(30.) Dar dacă în privința tuturor celorlalte lucruri vădit este că a mințit – că unul e soarele care ne luminează și mulți luminători și mulțime de stele¹⁰⁹ – nu a mințit, totuși, în privința lui însuși; pentru că unul fiind, nu unul este după discursuri, ci altul și potrivnic sieși. Căci cel ce spune aici, sus și tare, cum că Dumnezeu nu este unul după existență, auziți ce spune mai sus: «cele ce sunt în cazul celorlalte ființe¹¹⁰ însușirile predicate în sine, acestea sunt în cazul lui Dumnezeu însușirile predicate împrejurul Lui¹¹¹; că nu se poate ca ceva să fie și să nu fie, deopotrivă; dacă, deci, te va întreba cineva», zice, «acestea pe care le predici [a fi] împrejurul lui Dumnezeu sunt fără subzistență ori se împărtășesc de vreo existență?; și dacă e așa, sunt ființe ori accidente?» cum vei scăpa de a zice că ființa dumnezeiască este demonstrabilă?»¹¹²

(31.) Ce este, așadar, ceea ce zice? De vreme ce, pe de o parte, fiecare [lucru] din cele ce sunt este ori ființă ori accident, iar, pe de altă parte, cele dimprejurul lui Dumnezeu nu sunt accidente, atunci sunt ființe ale lui Dumnezeu; dacă, deci, va spune cineva că cunoaște ceva din acestea, atunci va spune și că ființa lui Dumnezeu este cunoscută și demonstrabilă. Așadar cel ce zice[a mai sus] că Dumnezeu nu este nimic după existență, acum zice despre Acesta că este toate [însușirile] după existență, împingându-ne și pe noi la aceeași, în chip silit, în virtutea caracterului universal valabil al

ωθῶν ἡμᾶς ὡς γ' οἶεται. Ἐνῆν μὲν οὖν δεῖξαι ὡς οὐδὲ τὰ ὄντα πάντα τῇ διαιρέσει ταύτῃ συμπερικλείεται· εἰ δὲ καὶ συμπεριβάλλεται, οὐδ' οὕτως ἀνάγκη τὸ ὑπὲρ τὸ ὄν συμπεριελῆφθαι τῇ τῶν ὄντων διαιρέσει· ὑποστάτης γὰρ κατὰ τὸν μέγαν Διονύσιον τούτων ἐστὶν ὁ θεός, ἀλλ' οὐχ ὑπὸ τούτων συνέστηκεν αὐτός, οὐδὲ τι συντελοῦσι τὰ περὶ θεὸν εἰς τὸ εἶναι τὸν θεόν, οὐδὲ γνωστὴ ἐστὶν αὐτοῦ ἡ φύσις, ἵνα καὶ διαφορὰν οὐσιώδη σχοίῃ, καθὰ καὶ Βασίλειος ὁ μέγας λέγει. Κυρίως γὰρ ὦν καὶ προῶν καὶ μόνος ὦν καὶ ἀπλῶς καὶ ἐνιαίως ὦν, διαφορᾶς οὐδεμιᾶς δεῖται εἰς τὸ εἶναι τοῖς γὰρ μετ' ἐκεῖνον πολλοῖς οὔσι δεῖ διαστολῆς· οὐκ οὐσίαι θεοῦ τὰ περὶ τὸν θεόν, ἀλλ' αὐτός ἐστὶν οὐσία τῶν περὶ αὐτόν.

(32.) Ἦι μὲν ἐστὶν αὐτὸς οὐσία, ἄρρητός τε καὶ ἀπερινόητος, ἣ δὲ ἐστὶν οὐσία τῶν ὄντων καὶ ζωὴ τῶν ζώντων καὶ σοφία τῶν σοφιζομένων καὶ ἀπλῶς πάντων τῶν τοῦ εἶναι καὶ τοῦ εὔ εἶναι μετεχόντων ὀντότης, ἵν' οὕτως εἶπω, καὶ δύναμις καλλοποιός, καὶ νοεῖται καὶ λέγεται καὶ ἀποδείκνυται, εἰ καὶ μὴ ἐφ' ὅσον ἐστίν. Εἰ δὲ καὶ ὑπάρξεως τινος μετέχει τὰ περὶ θεόν, οὐχ ὡς οὐσίαι, οὐδ' ὡς ἐνυπόστατα, καθάπερ δικαιοῖς αὐτός, ἀλλ' ὡς ἐνέργειαι οὔσαι τοῦ θεοῦ· εἰ δὲ τὰ τῶν ἐνεργειῶν ἀποτελέσματα τις εἴποι, καὶ τούτων οὐσίαι μὲν ἐστὶν ἅ, θεῖαι δ' οὔμενον. Οὐ μὴν, ἀλλ' ἵνα τὸ πλῆθος ἀφῶ τῶν παρ' αὐτοῦ θεῶν οὐσιῶν λεγομένων, ὡς μὴ καὶ αὐτός πλήθει περιπέσω λόγων, εἰ τὰ περὶ θεὸν λεγόμενα τοῦ θεοῦ ἐστὶν οὐσίαι, περὶ θεὸν δὲ λέγεται καὶ τὰ κτίσματα, ὡς πολλαχοῦ τῆς ἱερᾶς εὐροῖ τις ἂν γραφῆς, κτιστὴ ἔσται κατ' αὐτόν ἢ οὐσία τοῦ θεοῦ.

(33.) Καὶ μὴν τὸ σοφὸν καὶ ἀγαθὸν καὶ τὸ φῶς καὶ ἡ ζωὴ καὶ ὅσα σχεδὸν λέγεται περὶ αὐτόν δι' ὀνομάτων προαγό-

¹¹³ *Despre numirile dumnezeiești* I 7, PG 3, 596 C.

¹¹⁴ *Epistole* 225, 3, PG 32, 873 BC; este vorba de «deosebirea ființială» prin prisma pomenitelor categorii; vezi nota 67, p. 226, de la paragraful 17.

¹¹⁵ Adică: energii ale lui Dumnezeu.

categoriilor, precum își închipuie. Dar se poate arăta că nici toate cele ce sunt nu se supun categoriilor acestora; și chiar de s-ar supune, de aici nu reiese neapărat că ceea ce este mai presus de ființă trebuie să se supună categoriilor proprii celor ce sunt; că Dumnezeu este – după marele Dionisie – Cel ce le face pe acestea să subziste¹¹³, dar El nu Se alcătuieste [sumativ] de către ele, nici ajută în vreo măsură – cele dimprejurul lui Dumnezeu – lui Dumnezeu să fie, nici este cunoscută firea Lui, încât să aibă și deosebire ființială, după cum și Vasile cel Mare zice¹¹⁴. Căci [Dumnezeu], în chip propriu-zis fiind și mai-dinainte-fiind și singurul fiind și în chip simplu și unitar fiind, nu are trebuință de nici o deosebire pentru a fi; pentru că de delimitare au trebuință multele cele ce sunt, cele de după El; deci cele dimprejurul lui Dumnezeu nu sunt ființe ale lui Dumnezeu, ci El este ființa celor dimprejurul Lui.

(32.) Întrucât, pe de o parte, El este ființă – negrăit este și neînțeles; întrucât, pe de alta, este ființă a celor ce sunt și viață a celor vii și înțelepciune a celor înțelepțite și, într-un cuvânt, a tuturor celor pătașe de *a fi* și de *a fi bine* entitate (ca să zic așa) și putere de-frumusețe-făcătoare – Se și înțelege, Se și zice, Se și demonstrează, chiar dacă nu pe cât este. Iar dacă cele dimprejurul lui Dumnezeu se și împărtășesc de oarecare existență, aceasta, însă, li se întâmplă nu întrucât ar fi ființe, nici întrucât ar fi enipostaziate, – după cum ceri tu – ci întrucât sunt lucrări ale lui Dumnezeu¹¹⁵; iar dacă cineva ia în considerare efectele lucrărilor, între acestea sunt unele care sunt ființe, dar nicidecum [ființe] dumnezeiești. Și nu doar [atât], dar ca să las mulțimea așa ziselor de către el 'esențe divine', ca să nu cad și eu însumi în mulțimea cuvintelor, [adaug doar aceasta:] dacă numitele 'cele] dimprejurul lui Dumnezeu' sunt ființe ale lui Dumnezeu, de vreme ce și zidirile sunt numite 'dimprejurul lui Dumnezeu', precum poate vedea cineva în multe locuri din sfânta Scriptură, atunci – după el – ființa lui Dumnezeu va fi zidită.

(33.) Că înțelepciunea și bunătatea și lumina și viața și câte se spun, câtuși de cât, [a fi] împrejurul Lui – acestea prin

μενα, πῶς ἂν οὐσία εἴη, τῶν ὀνομάτων, εἰ τις ἐξετάσειε, μὴδ' ἐφ' ἡμῶν οὐσιῶν ἀλλ' ἐνεργειῶν δηλωτικῶν γε ὄντων; Πῶς ἂν οὖν ἐπὶ θεοῦ τὰ ὀνόματα οὐσίαν φαίη τις, ὅπου γε οὐδ' ἂν λόγος εὐρεθῆι σημαντικὸς τῆς ὑπερουσιότητος ἐκείνης; Ὅσοι γὰρ τῆς ὄντως ἀληθείας εἰσὶν ἐρασταὶ οὐ θεμιτὸν οἶονται ὑμνεῖν τὴν ὑπερουσιότητα τὴν θεαρχικὴν οὔτε ὡς λόγον ἢ δύναμιν ἢ ζωὴν ἢ οὐσίαν ἢ ἀγαθότητα, ἀλλ' ὡς παντὸς ὀνόματός τε καὶ πράγματος ὑπεροχικῶς ἀφειμένην· ἀλλ' ἐπειδὴ περ αὕτη πάντων ἐστὶν αἰτία, ἐκ πάντων τῶν αἰτιατῶν αὐτὴν ὑμνητέον, ἐπεὶ καὶ 'περὶ αὐτὴν' πάντα καὶ 'αὐτῆς ἔνεκεν', ὡς Διονυσίῳ τε τῷ μεγάλῳ καὶ τῇ ἀληθείᾳ δοκεῖ καὶ πᾶσι τοῖς ἐξ αἰῶνος ὑμνολόγοις αὐτῆς. Ἐπεὶ τοίνυν περὶ αὐτὴν πάντα τὴν θεαρχικὴν ὑπερουσιότητα, τὰ δὲ περὶ αὐτὴν οὐσίαι θεῖαι κατὰ σέ, πάντα ἄρα θεῖαι οὐσίαι κατὰ σέ εἰσιν.

(34.) Ἐτι, ἐπεὶ μὴ μόνον αἱ θέσεις, ἀλλὰ καὶ ἀφαιρέσεις τῶν περὶ θεὸν εἰσιν, ἔσσονται καὶ αὗται θεῖαι οὐσίαι κατὰ σέ, καίτοι μὴ πεφυκυῖαι δηλοῦν ὃ ἐστίν, ἀλλ' ὃ μὴ ἔστιν. Ἀλλ' εἰ μὴ αὗται, καίτοι μᾶλλον τῶν περὶ θεὸν θέσεων ἀρμόττουσαι θεῶ, πῶς ἄρ' αἱ θέσεις εἶεν ἂν οὐσίαι θεῖαι; Πῶς δὲ καὶ «ἃ ταῖς ἄλλαις οὐσίαις τὰ καθ' αὐτό, ταῦτα θεῶ τὰ περὶ αὐτόν ἐστιν»; «Ἐπεὶ» φησι «μὴ ἔστιν εἶναί τε καὶ μὴ». Τίς ἢ νέα αὕτη καὶ παράδοξος θεογνωσία; Τὸ γὰρ καθ' αὐτό τινι ὑπάρχον οὐκ ἔνι κατ' οὐδένα τρόπον μὴ εἶναι τοῦτο ἐκεῖνο. Οἶον τί λέγω; Καθ' αὐτό ὑπάρχει τῷ ἀνθρώπῳ τὸ εἶναι λογικόν· οὐκ ἔνι γοῦν τὸν ἀνθρώπον μὴ εἶναι λογικόν· τῶν δὲ περὶ θεὸν λεγομένων, ζωὴ τε καὶ οὐσία καὶ δύναμις, ἀλλὰ καὶ πάντων τούτων ὑπερεξηρημένος ὑπάρχει ὁ θεὸς καὶ καθ' ὑπεροχὴν μὴ εἶναι ταῦτα λέγεται, καὶ τοῦ εἶναι ταῦτα τὸ μὴ εἶναι θεοπρεπέστερόν τε καὶ ἀληθέστερόν· οὐκ ἄρα

¹¹⁶ Sau: dumnezeiasca Începătorie cea mai-presus-de-ființă.

¹¹⁷ Despre numirile dumnezeiești I 5, PG 3, 593 C.

¹¹⁸ Sau: esențe divine.

¹¹⁹ Varlaam, *ibidem*, p. 255; vezi paragraful anterior.

¹²⁰ De aici începe argumentația sfântului Grigorie.

nume sunt date la iveală; cum, dar, să existe ființă a numelor – de-ar cerceta cineva –, de vreme ce și în cazul nostru numele sunt arătătoare nu ale ființelor, ci ale lucrărilor; cum, deci, va spune cineva că – în cazul lui Dumnezeu – numele sunt ființă, [acolo] unde nici nu se află cuvânt arătător al ființei aceleia celei mai presus de ființă? «Căci câți sunt iubitori ai adevărului celui adevărat, nu socotesc cuvenit a lăuda [în imne] thearhica ființă Cea mai presus de ființă¹¹⁶ nici ca cuvânt sau putere sau viață sau ființă sau bunătate, ci ca dezlegată [și] mai presus de tot numele și lucrul. Dar întrucât aceasta este pricina a toate, Se poate lăuda din toate cele pricinuite, căci 'împrejurul Ei' sunt toate și 'datorită Ei'», precum pare-se lui Dionisie celui Mare¹¹⁷ și adevărului și tuturor cântăreților Ei celor din veac. Așadar, de vreme ce toate sunt împrejurul acestei thearhice [ființe] mai-presus-de-ființă, iar cele dimprejurul Ei sunt – după părerea ta – ființe, atunci – după părerea ta – toate sunt ființe dumnezeiești¹¹⁸.

(34.) Mai mult, de vreme ce avem nu doar afirmații ale celor dimprejurul lui Dumnezeu, ci și negații, atunci și acestea vor fi – după părerea ta – ființe dumnezeiești, deși [acestea] nu arată ceea ce este [Dumnezeu], ci ceea ce nu este. Așadar dacă [negațiile] acestea – care se potrivesc lui Dumnezeu mai mult decât afirmațiile despre Dumnezeu – nu sunt ființe dumnezeiești, cum vor fi ființe dumnezeiești afirmațiile? Și cum [zici tu] «cele ce sunt în cazul celorlalte ființe însușirile predicate *în sine*, acestea sunt în cazul lui Dumnezeu însușirile predicate *împrejurul Lui*»? «Pentru că» zice «nu e cu puțință ca ceva și să fie și să nu fie»¹¹⁹. [Bine, dar,] ce este această nouă și paradoxală cunoaștere-de-Dumnezeu? Că de există [o însușire] *în sine* în cazul a ceva¹²⁰, nu e cu nici un chip cu puțință ca acel [ceva] să nu fie aceasta. Ca, de pildă, ce? [Însușire] *în sine* este în cazul omului faptul de a fi cuvântător; nu este, deci, cu puțință omului a nu fi cuvântător; dar Dumnezeu este mai presus și de toate cele zise împrejurul lui Dumnezeu – de viață și ființă și putere – și se spune că nu este acestea, în înțeles de depășire; și aceea de a nu fi [E]l acestea este mai cuvenit-lui-Dumnezeu

τῷ θεῷ τὰ περιῖ αὐτὸν ἅ ταῖς ἄλλαις οὐσίαις τὰ καθ' αὐτό. Οὐ μόνον δὲ τὰ ἀντιφατικῶς ἀντικείμενα λέγεται ἅμα ἐπὶ τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ καὶ τὰναντία· «φῶς γὰρ ὡς ἰμάτιον» λέγεται περιβεβλησθαι καὶ «φῶς οἰκεῖν ἀπρόσιτον», ἀλλὰ καὶ «ἔθετο σκότος ἀποκρυφῆν αὐτοῦ» καὶ «γνόφος ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦς»· ταῖς δὲ ἄλλαις οὐσίαις οὐκ ἐνὶ καθ' αὐτό τὰ ἐναντία εἶναι· τῶν ἀδυνάτων ἄρ' εἶναι τῷ θεῷ τὰ περιῖ αὐτὸν ἅ τὰ καθ' αὐτό τοῖς ἄλλοις.

(35.) Ἐτι τῶν περιῖ τὸν θεὸν τὰ μὲν μᾶλλον λέγεται, τὰ δ' ἦττον, καὶ ἐπὶ τῶν θέσεων, μᾶλλον γὰρ ζωὴ ἢ αὔρα, καὶ ἐπὶ τῶν ἀφαιρέσεων, εἰ καὶ ἀντεστραμμένως, μᾶλλον γὰρ οὐκ αὔρα ἢ οὐχὶ ζωὴ· καὶ αἱ ἀφαιρέσεις δὲ πᾶσαι τῶν θέσεων πασῶν μᾶλλον προσήκουσι θεῷ· τῶν δὲ καθ' αὐτό ταῖς ἄλλαις οὐσίαις οὐδὲν μᾶλλον καὶ ἦττον πρόσσεστιν αὐταῖς, οὐδὲ γὰρ μᾶλλον ὁ ἄνθρωπος ζῶον ἢ λογικόν· ἐπεὶ γὰρ οὐδ' οὐσία μᾶλλον οὐσίας οὐδ' οὐσιῶδες ἕτερον ἑτέρου μᾶλλον. Καὶ μὲν δὴ τετραχῶς τοῦ καθ' αὐτό λεγομένου, κατ' οὐδένα τρόπον τὰ περιῖ θεὸν ἂν εἴη καθ' αὐτό· οὔτε γὰρ δι' αὐτὰ τὸ θεῖον, καὶ γὰρ ἀναίτιον, οὔτε ἐν τῷ λόγῳ ταῦτα τῷ τί ἐστὶ θεὸς δεικνύντι, καὶ γὰρ οὐδ' ἐφείται ζητεῖν ὅπως τί ἐστὶ θεός, ἀλλ' οὐδὲ τὸ θεῖον ἐν τῷ λόγῳ ἂν αὐτῶν ληφθεῖη, καὶ γὰρ ὑπὲρ ἔννοιαν τὸ θεῖον. Αὐθυπόστατα δὲ

¹²¹ «potrivnice în chip apofatic» sunt perechile de numiri în care una este negarea celeilalte (Dumnezeu este lumină/Dumnezeu nu este lumină, ca mai presus de lumină), iar «potrivnice propriuzis» sunt cele de termeni antonimici (lumină/întuneric).

¹²² Psalmii 103, 2.

¹²³ I Timotei 6, 16.

¹²⁴ Psalmii 17, 11, 9; la noi corespund versetelor 13 (cu ἀποκρυφῆ redat, gratuit, prin *acoperământ*: «și Și-a pus întunericul acoperământ») și respectiv 11 (cu γνόφος redat prin *negură*: «și negură era sub picioarele Lui»). Alte variante ale lui γνόφος în ediția oficială sunt: *beznă* (Ieșire 10, 22, Isaia 60, 2 și Amos 5, 20), *întuneric* (Ieșire 14, 20), *negură* (Psalmii 96, 2), *negură deasă* (II Samuel 22, 10), *nor* (Deuteronom 4, 11), *nori* (Iov 3, 5), *noapte* (Iov 23, 17), *vârtej* (Iov 27, 20) și chiar *cețos* (Iezechiel 34, 12).

¹²⁵ III Impărați 19, 12; notăm că ediția oficială traduce termenul αὔρα (*adiere*) prin *vânt*, întrucât redă fraza φωνὴ αὔρας λεπτῆς

și mai adevărat decât aceea de a fi [El acestea]. Așadar, cele dimprejurul lui Dumnezeu nu sunt pentru Dumnezeu ceea ce sunt cele *în sine* pentru celelalte ființe. Și se zic în privința lui Dumnezeu nu doar cele potrivnice în chip apofatic deopotrivă, dar și cele potrivnice propriu-zis¹²¹: căci se spune despre El că «Se îmbracă cu lumina ca și cu o haină»¹²² și că «locuiește [în] lumina neapropiată»¹²³, dar și că «pusu-Și-a întunericul ascunziș al Său» și «întuneric sub picioarele Lui»¹²⁴; pe când în cazul celorlalte ființe nu este cu puțință ca cele potrivnice să le fie acestora [însușiri] *în sine*; așadar este cu neputință ca în cazul lui Dumnezeu cele dimprejurul Lui să fie ceea ce sunt cele *în sine* în cazul celorlalte ființe.

(35.) Mai mult, dintre cele dimprejurul lui Dumnezeu unele se zic în mai mare măsură, iar celelalte în mai mică, aceasta și în cazul afirmațiilor – că este în mai mare măsură viață decât adiere¹²⁵ – și în cazul negațiilor, deși pe dos – că în mai mare măsură nu este adiere decât nu este viață; și negațiile – toate – se potrivesc în mai mare măsură lui Dumnezeu decât toate afirmațiile; pe când, în cazul celorlalte ființe, niciuna dintre însușirile *în sine* nu le este acestora în mai mare sau mai mică măsură, căci omul nu este mai mult viu decât cuvântător; că nici o ființă nu 'este' în mai mare măsură decât [altă] ființă, nici vreo însușire ființială nu 'este' în mai mare măsură decât alta. Și în chip împătrit zicându-se *în sine*-le, în nici un chip nu sunt [însușiri] *în sine* însușirile acestea cele dimprejurul lui Dumnezeu; căci nici dumnezeiescul nu este datorită acestora, pentru că este nepricinuit, nici acestea nu sunt definiție care să arate *ce este* Dumnezeu, pentru că nicidecum nu se îngăduie a cerceta *ce este* Dumnezeu, dar nici dumnezeiescul nu se prinde în definiția acestora, pentru că dumnezeiescul e mai presus de noțiune. Și de-sine-subzistente cum vor fi¹²⁶, câtă vreme se spune despre ele că sunt ale

(glas de adiere subțire) prin 'adiere de vânt lin', unde adiere corespunde lui φωνή (glas).

πῶς ἂν εἶη, μέχρις ἂν καθ' ὑποκειμένου πως λέγοιτο καὶ τὸ εἶναι περὶ τι μὴ ἀποβάλλοι; Διατί δὲ καὶ μὴ καθ' αὐτὸ αὐτὰ φαμεν θεῶ ἄλλὰ περὶ θεόν; Ἐπεὶ δὲ καὶ Γρηγόριος ὁ τῆς θεολογίας ἐπώνυμος οὐκ ἐκ τῶν κατ' αὐτόν, ἀλλ' «ἐκ τῶν περὶ αὐτόν» φησὶ «γινώσκειν τὸν θεὸν ἡμᾶς», συμβήσεται κατὰ τὸν τοῦ φιλοσόφου λόγον οὕτω γινώσκειν ἡμᾶς τὸν θεόν, ὡς καὶ τὰς ἄλλας οὐσίας γινώσκομεν· ἐκ γὰρ τῶν καθ' αὐτὸ αὐταῖς ὑπαρχόντων γινώσκομεν αὐτάς, ταῦτα δὲ θεῶ τὰ περὶ αὐτόν ἐστὶ λεγόμενα, ἐξ ὧν αὐτόν γινώσκομεν.

(36.) Ἐτι, εἰ ὁ θεὸς γινώσκει ἑαυτὸν ἢ ἐστὶ, τὰ δὲ περὶ θεὸν αὐτῶ ἐστὶν ἅ ταῖς ἄλλαις οὐσίαις τὸ καθ' αὐτὸ, ἡμεῖς δ' ἐκ τῶν περὶ αὐτόν γινώσκομεν αὐτόν, ἢ ἐστὶ καὶ ἡμεῖς αὐτόν γινώσκομεν, ὡς αὐτὸς γινώσκει ἑαυτόν· οὕτως ὁ φιλόσοφος ἀπὸ τοῦ ὑπερανιδρυμένου τοῦ παντός καὶ ἀλήπτου καὶ ἀφθέγκτου τῆς θεαρχικῆς ὑπερουσιότητος εἰς ἀφασίαν ἡμᾶς περικλειῖσαι φιλονεικῶν, ἔλαθεν ἑαυτὸν ταῖς κάτω ταύτην οὐσίαις συντεταχώς.

(37.) Καιρὸς δ' ἂν εἶη καὶ τοὺς ἀποδεικτοὺς αὐτῶ κανόνας, αὐτὴν τὴν ἀπόδειξιν, μᾶλλον δὲ τὴν αὐτοαπόδειξιν, ἣν ἐκ τῆς Ἀριστοτέλους σοφίας κατὰ τῶν ἡμετέρων λόγων προεχειρίσατο, παραγαγεῖν εἰς μέσον καὶ διασκέψασθαι· τάχα γὰρ ἂν καὶ αὕτη τῶν τερεττισμάτων φανεῖη, ὃ τὰς πλατωνικὰς ιδέας ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὸς τὰ ἐκείνου παιδεύματα ἐπισκώπτων ὠνόμασεν. Εἰ δὲ τῶν ἐν ταύτητι χρησίμων ἡμῖν, θαυμαστὸν οὐδέν· καὶ παρὰ τῶν ὄψεων γὰρ ἐστὶ τι χρηστὸν φάρμακον ἡμῖν, ἀλλ' ἀνελοῦσι καὶ διελοῦσι καὶ συσκευασαμένοις καὶ χρησαμένοις σὺν λόγῳ κατὰ τῶν ἐκείνων δηγμάτων. Πρὸς μὲν οὖν Πλάτωνα καὶ τὴν κατ' ἐκείνον ἀπόδειξιν Ἀριστοτέλης ἡμῖν ἀρκέσει· καὶ γὰρ φησιν· εἰ τὸ καθόλου πρὸ τῶν πολλῶν, ὡς ὁ Πλάτων

¹²⁶ Sau: în ipostas propriu.

¹²⁷ Sau: din sinea Lui.

¹²⁸ Omilii 38, 7, PG 36, 317 B.

¹²⁹ Regulile apodictice căroră se supunea Varlaam.

¹³⁰ *Analytika Posteriora* 83a.

unui subiect și nu leapădă faptul de a fi împrejurul a ceva? Că de ce mai spunem despre ele că sunt [însușiri] împrejurul lui Dumnezeu, și nu că sunt [însușiri] în sine ale lui Dumnezeu? Că, de vreme ce Grigorie cel cu numele cuvântării-de-Dumnezeu numit spune că «nu din cele dintr-Însul¹²⁷», ci din «cele dimprejurul Lui» Îl cunoaștem pe Dumnezeu¹²⁸, atunci va fi nouă – după definiția filosofului – că Îl vom cunoaște pe Dumnezeu în același chip cum cunoaștem celelalte ființe; că pe acestea le cunoaștem din [însușirile] existente lor în sine, iar acestea sunt în cazul lui Dumnezeu [cum zice filosoful] cele spuse împrejurul Lui, din care Îl cunoaștem pe El.

(36.) Mai mult, dacă Dumnezeu Se cunoaște pe Sine precum este și dacă cele dimprejurul lui Dumnezeu sunt totu-na cu ceea ce este în sine celorlalte ființe, iar noi Îl cunoaștem pe El din cele dimprejurul Lui, atunci și noi Îl cunoaștem precum este, cum El însuși Se cunoaște pe Sine; astfel filosoful, [pornind] de la thearhica ființă Cea mai presus de ființă, Cea așezată deasupra a toate și de neatins și de negrăit [și] silindu-se a ne închide gura, nu a mai luat seama la el însuși, punându-O pe aceasta în rândul ființelor inferioare.

(37.) Și ar fi vremea să aducem de față canoanele lui apodictice¹²⁹, [adică] însăși demonstrația – mai degrabă autodemonstrația – pe care din înțelepciunea lui Aristotel luând-o, se slujește de ea împotriva raționamentelor noastre, și să chibzuim asupra ei; poate că și aceasta se va dovedi [a fi] una dintre ciripituri – precum Aristotel însuși a numit ideile platonice, bațjocorind învățăturile aceluia¹³⁰. Iar dacă între cele ce țin de [demonstrația] aceasta va fi ceva folositor nouă – nimic de mirare; că și de la șerpi o anume otrăvă ne este de folos, dar [doar] după ce îi omorăm și îi spintecăm și o scoatem și o folosim cu chibzuială împotriva mușcăturilor acelora. Împotriva lui Platon, așadar, și împotriva demonstrației izvodite de el Aristotel ne este de ajuns; că zice: dacă universală [există] dinaintea celor multe, cum spunea Pla-

ἔλεγεν, ἀπόδειξις λοιπόν οὐκ ἔσται, οὐδὲ γὰρ δυνατόν κατηγορεῖσθαι τῶν πολλῶν τὸ ἐνιαίως ὑφεστῶς, καὶ ταῦτα πρὸ τῶν ἄλλων πάντων· κατηγορουμένου δὲ χωρὶς, ἀπόδειξις οὐκ ἔστιν· ἀλλ' οὐδὲ μέσος ἔσται ὄρος· ὑποκείσεται γὰρ τῷ πρὸ τῶν ἄλλων, ἀλλὰ τοῦτ' ἀδύνατον· μέσου δὲ χωρὶς ἀπόδειξις οὐκ ἔσται.

(38.) Πλάτωνι μὲν οὖν ἀντιστήσωμεν τάκεινου παιδύματα, ἐκουσίως ἀντιτεταγμένον, τῷ δ' Ἀριστοτέλει τὰ οἰκεῖα, τὸν φιλόσοφον δηλαδὴ τοῦτον, εἰ καὶ μὴ ἐκόντα εἶναι. Πρῶτον δ' ἴδωμεν πῶς αὐτὸς τοὺς ἡμῶν περὶ τῶν θείων λόγους μηδαμῶς εἶναι ἀπόδειξιν ἀποδεικνύειν οἶεται, καὶ πρῶτον τὸ πρῶτον, ὡς τῶν ἄλλων κράτιστον καὶ οἶον ἀνυπόστατον τε καὶ ἄμαχον προβεβλημένον ἀναίδην καὶ τῇ σφοδρᾷ φορᾷ καθάπερ ῥοίζον ἔχον ὑπηχοῦντα τὴν λαιδορίαν· «ὅπερ τοῖς γεωμέτραις ἀρχὴ καὶ ἀξίωμα, τοῦθ' ἡμῖν» φησιν «αἱ τῶν πατέρων ἀποφάνσεις· οὐδεμίαν ἄρα χρῆ ἐκ συλλογισμοῦ λαβεῖν», ὡσπερ οὐδ' οἱ γεωμέτραι τὰς τῆς οἰκεῖας ἔξεως ἀρχάς· «ὁ δὲ τοῦτο ποιῶν ἀμαθὴς καὶ ἀπαιδευτός». Εὐγε, ὁ πεπαιδευμένος σὺ καὶ αὐθὶς ἐξυβρίζων τῇ περιουσίᾳ τῆς παιδείας. Ἀλλ' ἐπειδήπερ ὡς γεωμετρικὰς ἀρχὰς καὶ κατὰ σὲ τὰς τῶν πατέρων ἀποφάνσεις ἔχομεν, τὸ ἐκ τούτων συναγόμενον ἀπόδειξις ἔστιν ἡμῖν, ὡσπερ καὶ τὸ ἐκ γεωμετρικῶν ἀρχῶν τοῖς γεωμέτραις.

(39.) Ποῦ δὴ ἐκεῖνο ὡς ἐπὶ τῶν θείων ἀπόδειξιν οὐκ ἐνί λέγειν οὐδαμῶς ὑπὲρ οὗ σοι πᾶς ὁ λόγος; Ἀλλ' ὁ μὴ ἐκ τούτων τῶν ἀρχῶν συλλογισμὸς γινόμενος οὐ θεολογικός, ὡσπερ οὐδὲ γεωμετρικός ὁ μὴ ἐκ γεωμετρικῶν ἀρχῶν.

¹³¹ Nu am găsit în scrierile lui Aristotel textele corespunzătoare ad litteram pasajului palamit; credem totuși că acesta ține de *Analytica Posteriora*, care, în privința termenului mediu și a predicării în calitate de condiții ale demonstrației, spune că «dacă universală nu există, nu va exista termen mediu, astfel că nici demonstrație [nu va exista]» (77a, 7); vezi și erminia lui Joannes Philoponus din *In Aristotelis analytica posteriora commentaria* 13, 3 (ed. Reimer, p. 134).

¹³² Adică: lui Platon i-l vom contrapune pe Aristotel (care de voie i se împotrivesște lui Platon), iar lui Aristotel i-l vom contrapune pe Varlaam (cu toate că nu voiește a i se opune lui Aristotel).

ton, atunci nu va exista demonstrație; pentru că nu este cu putință a se predica în cazul celor multe ceea ce subzistă unitar, ba încă și înaintea tuturor celorlalte; iar fără predicat nu există demonstrație; dar nici termen mediu nu va exista; că se va supune [premisei] celei dinaintea celorlalte, ceea ce este cu neputință; iar fără [termen] mediu nu există demonstrație¹³¹.

(38.) Lui Platon îi vom pune deci împotriva învățăturile aceluia, ale celui ce de voie i se împotrivese, iar lui Aristotel pe cele proprii, adică pe filosoful acesta, măcar că nu voiește a-i fi potrivit¹³². Mai întâi să vedem cum socoate acesta a demonstra că raționamentele noastre în privința celor dumnezeiești nu sunt nicidecum demonstrație, și întâi și întâi [să vedem argumentul] cel cu nerușinare pus de el de față, ca mai puternic decât celelalte, ca unul ce este irezistibil și imbatabil, și care, din pricina emfazei cu care e adus, duhnește a clevetire: «ceea ce este pentru geometri principiul și axioma, aceasta e pentru noi» spune «zicerile Părinților; pe niciuna [dintre acestea] nu trebuie, așadar, să o obținem din silogisme», precum nici geometrii principiile deprinderii lor; «iar cel ce face aceasta – neînvățat este și needucat»¹³³. Bine, tu, care ești educat și care mai apoi disprețuiești din multa educație [ce o ai]! Așadar, de vreme ce și în opinia ta zicerile Părinților ne sunt ca principiile geometrice, atunci ceea ce reiese din acestea *demonstrație* ne este nouă, precum și geometrilor ceea ce reiese din principiile geometrice.

(39.) Unde, dar, [între zicerile Părinților] e aceea cum că nu se poate vorbi nicidecum despre demonstrație în privința celor dumnezeiești, lucru despre care ți-e întregul cuvânt? Dar silogismul care nu se face pe temeiul acestor principii nu este teologic, după cum nu este geometric cel [ce] nu [se face] pe temeiul principiilor geometrice. Așadar

¹³³ Varlaam, *ibidem*, p. 243.

Οὐκοῦν θεολογικός συλλογισμός διαλεκτικός οὐδέποτε, ὡσπερ οὐδέ γεωμετρικός· ὁρᾶς πῶς ἔλαθες συνηγορῶν ἡμῖν; Τῆς γὰρ σῆς προθέσεως ἅπαν τὸυναντιον ἐξ αὐτῶν τῶν σῶν ὑπὲρ αὐτῆς ταύτης τῆς προθέσεως ἐκβαῖνον ἀποδέδεικται λόγων· οὕτω πᾶν τὸ μὴ τῇ ἀληθείᾳ συμβαῖνον καὶ ἑαυτῷ ἀνακόλουθον. Ἀλλὰ γεωμετρικὰς μὲν ἀρχὰς δεῖξομεν ἐξ οὐ γεωμετρικῶν ἀρχῶν, τὰς δὲ θεολογικὰς ἐξ οὐ θεολογικῶν, οὐ; Καὶ γὰρ τούτων ἐκτὸς οὐδὲν ἀξιόπιστον περὶ θεοῦ τῷ πληρώματι τῆς ἐκκλησίας κρινεται, καὶ εἰσέρχεσθαι δεῖ πρὸς ταύτην διὰ τῆς αὐλῆς, τουτέστι τῆς γραφῆς· ἐκ τῶν ὁμοίων ἄρα καὶ αὐτὰς δεῖξομεν πιστὰς, καὶ αὐτοῖς τοῖς ἀντιλέγουσιν αἰρετικοῖς εἰκότως, ὅτι ὁ μὲν περὶ γεωμετρικῶν ἀρχῶν ζητῶν τοῖς γεωμέτραις ἀπιστεῖ, οἱ δὲ περὶ θεολογικῶν, καὶ μάλιστα πρὸς οὐς ἡμῖν ὁ λόγος, πιστεύειν μὲν φασὶ τοῖς μεμαρτυρημένοις θεολόγοις, ἀμφιγνοοῦσι δὲ τίνα τῶν παρ' ἐκείνων εἰρημένων· ἂν οὖν ἀπὸ τῶν φανερῶς αὐτοῖς ἐκπεφασμένων καὶ τούτοις συνωμολογημένων ἀκολουθῶς τὸ ζητούμενον συναγάγωμεν, ἐλύσαμεν τὴν ἀμφισβήτησιν καὶ διὰ τοῦτο θεολογικῶς καὶ αἱ ἀρχαὶ τῆς θεολογίας δεικνυνται, εἰ μὴ ἄρα πρὸς Ἑλληνας ἡμῖν ὁ λόγος εἶη.

(40.) Καπὶ τούτων δὲ ἐπ' ὀλίγον τὰ εἰκότα καταλλήλως αὐτοῖς προχειρισάμενοι, τὰς τῶν θαυμάτων ἔπειτα προδειξομεν ἀνάγκας, ἀφ' ὧν ὅτι ἂν συμπερανθεῖθαι θεολογικῶς ἔσται ἀποδεδειγμένον. Ἄ δὴ σὺ περὶ τῶν θείων διατελεῖς συλλογιστικῶς δεικνύων, εἰ μὲν ἐκ τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν, ἀπόδειξις ἄρα τὸ δειχθέν, ἐκ γὰρ ἀποδεικτικῶν καὶ κατὰ σὲ δέδεικται ἀρχῶν, εἰ δὲ μὴ ἐκ τῶν τοῖς πατράσιν εἰρημένων, οὐδαμόθεν ἔξει τὸ πιστόν. Ὅστ' οὐχ ὅπως οὐκ ἀποδεικτικῶς δεικνύεις, ἀλλ' οὐδὲ διαλεκτικῶς· σοφιστικῶς οὖν

¹³⁴ Aluzie la *Ioan* 10, 1-2; sfântul Grigorie folosește *αὐλή* (obor) în loc de *πύλη* (ușă) probabil vizând afinitatea acustică *αὐλή* ~ *Γραφή* (Scriptură).

¹³⁵ «sunt dintre eretici»: adică nu dintre elini, precum se și spune în finalul paragrafului.

¹³⁶ «celor mărturisitori a fi teologi»: teologilor recunoscuți de Biserică.

¹³⁷ Chestiunea cerută, cerința raționamentului.

nicicând silogismul teologic nu este dialectic, precum nici cel geometric; vezi cum, fără să bagi de seamă, aperi spusele noastre? Pentru că s-a demonstrat ceea ce e cu totul contrar intenției tale, [și aceasta] ca reieșind din înseși cuvintele tale, cele în favoarea intenției tale; astfel tot cel ce nu urmează adevărului nu urmează nici lui însuși. Dar cum, principiile geometrice le putem arăta că provin din principii negeometrice, pe când pe cele teologice din cele neteologice nu? Căci, privitor la Dumnezeu, nimic din cele ce sunt în afara [principiilor] acestora nu e judecat ca vrednic de crezare obștii Bisericii, ci trebuie să între spre [obștea] aceasta prin ușă, adică prin Scriptură¹³⁴; tot așa, prin urmare, vom arăta – dacă, firește, cei ce ne contrazic sunt dintre eretici¹³⁵ – și că principiile acestea sunt vrednice de crezare, că acela care cercetează asupra principiilor geometrice nu crede geometrilor, pe când aceia care cercetează asupra celor teologice – și mai ales aceia către care ne este cuvântul – pe de o parte spun că cred celor mărturisitori a fi teologi¹³⁶, dar, pe de alta, pun la îndoială unele din spusele aceloră; dacă, deci, din cele vădit spuse de aceia și din cele ce conglăsuiesc cu acestea vom arăta că reiese ceea ce se cere¹³⁷, am risipit îndoiala și, prin aceasta, teologic s-au arătat principiile teologice – dacă, așadar, nu către Elini ne este cuvântul.

(40.) Dar și împotriva acestora, după ce pentru puțin vom folosi cele potrivite lor, [le] vom pune de față constrângerile minunilor, [minuni] din care orice s-ar conchide – este [deja și] demonstrat teologic. Încât cele pe care tu te încrâncenezi a le arăta în privința celor dumnezeiești, dacă [faci aceasta] pornind de la principiile teologice, atunci *demonstrație* este ceea ce s-a arătat, de vreme ce – precum și tu spui – s-a arătat din principii demonstrative; iar de nu [faci aceasta] pornind de la cele zise [nouă] prin Părinți, atunci [ceea ce spui] nicidecum nu va fi vrednic de crezare. Astfel încât nu doar că nu [o] arăți demonstrativ, dar nici dialectic; așadar sofistic

εἶπερ συλλογιστικῶς· οὕτω κατ' αὐτὸς σαυτοῦ ἠγωνισμένος ἔχεις.

(41.) Ἄ δὴ τοῦντεῦθεν αὐχεῖς σαυτὸν ἐξαίρων ταῖς μεγαληγορίαις ὡς τὸ ἐν λόγοις κράτος ἔχοντα, παρεῖναι μοι δοκῶ· καὶ γὰρ ὡσπερ ἀνωτέρω τὰναντία τῆς οἰκειάς προθέσεως ἔλαθες παθῶν, οὕτω δὴ κἀνταῦθα ἀποδεικτικώτατον ἅμα καὶ θεολογικώτατον θέλων δεῖξαι σεαυτὸν, τῶν περὶ τὰ τοιαῦτ' ἀμυήτων εἰς ἐφάνης· τὴν τε γὰρ ἀντιστροφὴν, ἦν ἐξ ἀνάγκης αἱ πλείους προτάσεις ἔχουσι τῶν θεολογικῶν συλλογισμῶν, ἔστιν ὧν ἐξισαζόντων ὄρων διὰ τὸ μοναδικώτατον τοῦ προκειμένου, καὶ αὐθις τῶν ἐν ταῖς ἀποδείξεσιν αἰτιῶν ὅσα ἅμα, εἰ καὶ τρόπον ἕτερον, ἀγνοῶν παντάπασιν ἐδειχθῆς, καὶ ὅτι τὰ ἐλάττω τῶν αἰτημάτων οὐκ ἐλάττω, ὅταν μὴ καὶ δυνάμει ἢ ἐλάττω, καὶ ὅτι οὐχ ἀπλῶς ἢ ἐξ ἐλαττόνων αἰτημάτων ἀπόδειξις φέρεται τὸ κρείττον, ἀλλὰ βελτίων αὐτῆς ἢ ἐκ πλειόνων, ὅταν γνωριμωτέρας ἔχη τὰς προτάσεις. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ ὅσα μεταξὺ τούτων ἐν οὐ παικτοῖς παίζεις. Ταῦτα μὲν οὖν καὶ ὅσα μεταξὺ τούτων ἐν οὐ παικτοῖς παίζεις κατὰ σεαυτοῦ παρήσω· κλέψειε γὰρ ἂν οὐδεμίαν, ὡς οἶμαι, ἀκοήν, κἀν κλέψωσιν, οὐδεὶς μοι λόγος.

(42.) Δι' ὃ δε τί δόξειας ἂν λέγειν; «Διὰ μέσου δείκνυσιν ὁ ἀποδεικτικὸς καὶ τούτου αἰτίου· πλημμελες δὲ λίαν αἰτιον εἶναι οἰεσθαί τι, δι' ὃ τὸ πνεῦμα ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς· πῶς οὖν σὺ το φύσει ἐξ αὐτοῦ εἶναι ὡς αἰτιον ἂν θείης»; Οὗτος μὲν οὖν ὁ λόγος οὐ τὴν ἀπόδειξιν μόνον, ἀλλὰ καὶ τοὺς σοὺς, ὦ φιλόσοφε, καὶ πάντας ἀπλῶς τοὺς τε ὄντας τοὺς τε ἐσομένους περὶ θεοῦ συλλογισμοὺς ἀσυλλογιστοὺς δείκνυσιν καὶ πλημμελεῖς· χωρὶς γὰρ μέσου, καὶ τούτου τοῦ συμπερασματος αἰτίου, συλλογισμὸς οὐκ ἔστιν ἀσφαλής· ἂν δὲ τὸ μέσον φερωνύμως ἔχη μέσον, κατὰ σὲ λίαν ἔσται περὶ τὸ θεῖον πλημμελής.

¹³⁸ De pildă – cum vom vedea imediat, în paragraful 43 – faptul că și noi suntem din Tatăl, și Fiul este din Tatăl, dar nicidecum în același mod.

¹³⁹ Vezi Varlaam, *ibidem*, p. 243.

[o] arăți, dacă [o] arăți silogistic; așa, deci, te-ai luptat tu împotriva ta însuși.

(41.) Iar cele cu care mai departe te îngâmfi, ridicându-te în slăvi pe tine însuși cu laudăroșeniile, ca având [toată] stăpânia în privința raționamentelor – socotesc a le lăsa deoparte; că precum mai sus, fără a băga de seamă, ai pățimit cele contrare intenției tale, tot așa și aici, a-tot-apodictic și a-tot-cuvântător-de-Dumnezeu poftind a te arăta pe tine însuși, te-ai dovedit unul din neinițiați în asemenea lucruri; căci ai dovedit că ești în totală necunoștință atât în ceea ce privește reversibilitatea pe care o au în mod necesar cele mai multe din propozițiile silogismelor teologice, întrucât – datorită caracterului singular al subiectului – anumiți termeni sunt echivalenți, cât și în ceea ce privește toate câte – datorită cauzelor ce intervin simultan în demonstrații – sunt egale, deși în moduri diferite¹³⁸; și că postulatele minore nu sunt minore dacă nu sunt minore și în privința potenței semnificației; și că demonstrația ce reiese din postulate minore nu are superioritate, ci mai bună decât aceasta este cea din postulate majore, când are premisele mai proprii. Acestea, deci, și câte țin de acestea – cu care, nefiind ele de joacă, te joci împotriva ta însuși – le voi lăsa deoparte; pentru că nu cred că pot fura auzul cuiva; iar de îl vor fura – nu ne privește pe noi.

(42.) Pentru că ce zici mai departe? – «silogismul demonstrativ demonstrează prin termenul mediu, acesta fiind cauza; dar e greșit foarte a se socoti ceva drept cauză datorită căreia Duhul este *din singur Tatăl*; cum, dar, pui tu drept astfel de cauză faptul de a fi prin fire din *EL?*»¹³⁹ Cuvântul acesta, așadar, nu doar demonstrația [în privința celor dumnezeiești], dar și silogismele tale, o, filosofule, [cele despre Dumnezeu] și deopotrivă toate [silogismele] câte sunt și care vor fi despre Dumnezeu le arată a fi ilogice și greșite; căci fără termen mediu – și acesta drept cauză a concluziei – nu există silogism sigur; că dacă termenul mediu are în însuși numele lui ceva mediu, tu socotești că este greșit foarte a se folosi în privința dumnezeiescului.

(43.) Ἀλλὰ τοῦτο μὲν ἀφῶμεν· ἐρωτῶ δέ σε τὸν μόνον ἀσφαλῆ θεορρήμονα· ἐκ θεοῦ καὶ ἡμεῖς — «τὰ γὰρ πάντα» φησὶν «ἐκ τοῦ θεοῦ» — ἐκ θεοῦ καὶ ὁ μονογενῆς· υἱοὶ θεοῦ καὶ ἡμεῖς — «εἶπα γάρ» φησι «θεοὶ ἐστε καὶ υἱοὶ ὑψίστου πάντες» — υἱὸς θεοῦ καὶ ὁ μονογενῆς· ἀλλ' ἡμεῖς μὲν ἐκ θεοῦ τε καὶ υἱοὶ θεοῦ πατρὸς, υἱοῦ καὶ πνεύματος· ἐν γὰρ τοῖς τρισὶ τούτοις ὁ ὑψίστος ἡμῖν ἐγνώσθη· καὶ τοίνυν ἐκ τούτων μὲν ἡμεῖς, ὁ δὲ υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς· ἔστι δὴ τι αἴτιον δι' ὃ ἡμεῖς μὲν ἐκ τῆς τρισυποστάτου θεότητος, ὁ δὲ υἱὸς ἐκ μόνου τοῦ πατρὸς; Εἰ μὲν οὐκ ἔστι, καὶ ἡμεῖς λοιπὸν ἀναίτιως ἐκ θεοῦ, εἰ δὲ δι' αἰτίαν, τὴν ἀγαθότητα τὴν θείαν δι' ἣν ἡ κτίσις καὶ ἡ ἐν τοῖς κτίσμασι χάρις· ταῦτα δὲ κοινὰ πατρὸς, υἱοῦ καὶ πνεύματος· τὸ τε γὰρ εἶναι καὶ τὸ εὔ εἶναι πᾶσιν ἐκ πατρὸς δι' υἱοῦ ἐν ἀγίῳ πνεύματι· εἰ τοίνυν χάριτι θεοῦ ἡμεῖς ἐκ τοῦ θεοῦ, τὸ μὴ κατὰ χάριν, ὃν δὲ ἐκ τοῦ θεοῦ, πῶς ἄλλως γε ἢ φύσει; Τὸ δὲ φύσει τοῦτο οὐδὲν ἕτερόν τι δεικνυσὶν ἢ τὸν πατέρα μόνον αἴτιον τῶν ἀχρόνως ἐξ αὐτοῦ προβαλλομένων· πῶς οὖν τοῦτο λέγειν πλημμελές; Ἀλλ' εἰ καὶ τὸ φύσει τοῦτο αἰτιὸν τις εἴποι, οὐδὲ τοῦτο πλημμελές· τῷ τε γὰρ πατρὶ συναπτόμενον, ἐκείνον αὐτὸν δείκνυσι τὸ αἴτιον, τῷ τε υἱῷ καὶ τῷ ἀγίῳ πνεύματι, ταῦτ' αὐτὰ αἰτιατά· οἷον 'διατὶ ὁ πατὴρ, πατὴρ κυρίως τοῦ υἱοῦ; Διότι φύσει ἔστι πατὴρ ἐκείνου', ἐπὶ τοῦ υἱοῦ καὶ τοῦ πνεύματος ὁμοίως.

(44.) Ἐπειτα οὐδ' ὁ τρόπος τῆς ὑπάρξεως, ἀλλ' ὁ τῆς οἰκειότητος ἐντεῦθεν δεικνύμενός ἐστιν· οὐκ οὐκ πλημμελές ἐνταῦθ' αἴτιον «τὸ τὴν οἰκειότητα δηλοῦν» εἰπεῖν, «τοῦ τρόπου τῆς ὑπάρξεως ἀρρήτου φυλαττομένου», καθάπερ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος πρὸς Σεραπίωνα τὸν θεῖον γράφει, διακρινῶν αὐτῷ πῶς ἐκ θεοῦ λέγεται τὸ πνεῦμα

¹⁴⁰ I Corinteni 8, 6.

¹⁴¹ Psalmii 81, 6.

¹⁴² Sau al raportării, al înrudirii; vezi, mai sus, nota 48, p. 46.

¹⁴³ Nevătămătă rămânând negrăirea modului existenței.

¹⁴⁴ Vasile cel Mare, *Despre sfântul Duh* 18, PG 32, 152 B, ed. Pruche în colecția *Sources Chrétiennes* 17, Paris 1945, p. 195. Scrierea sfântului Vasile este însă adresată lui Amfilohie de Iconiu, nu lui Se-

(43.) Dar să lăsăm acum aceasta; ci te întreb pe tine, [pe] singurul cuvântător-de-Dumnezeu sigur: din Dumnezeu suntem și noi – că «toate» zice «sunt din Dumnezeu»¹⁴⁰ –, din Dumnezeu este și Cel Unul-Născut; fii ai lui Dumnezeu suntem și noi – că zice «am zis: dumnezei sunteți și toți fii ai Celui Preaînalt»¹⁴¹, – Fiu al lui Dumnezeu este și Cel Unul-Născut; dar noi suntem din Dumnezeu și fii ai lui Dumnezeu-Tatăl și ai Fiului și ai Duhului; că în [ipostasurile] acestea trei S-a făcut nouă cunoscut Cel preaînalt; așadar, noi [suntem] din Aceștia, pe când Fiul [este] *din singur Tatăl*; este, deci, vreo cauză datorită căreia noi [suntem] din Dumnezeirea Cea în Trei Ipostasuri, pe când Fiul [este] *din singur Tatăl*? Dacă nu este, atunci și noi suntem din Dumnezeu în chip necauzat; iar dacă suntem datorită unei cauze, [aceasta] este bunătatea cea dumnezeiască, datorită căreia este zidirea și harul cel din zidiri; iar acestea sunt comune Tatălui și Fiului și Duhului; căci faptul de *a fi* și de *a fi bine* le este tuturora de la Tatăl prin Fiul în sfântul Duh; dacă, deci, prin harul lui Dumnezeu [suntem] noi din Dumnezeu, atunci ceea ce este din Dumnezeu, dar nu [este] *după har*, cum altfel va fi [din El] dacă nu *prin fire*? Iar «*prin fire*» acesta nimic altceva nu arată fără numai pe Tatăl ca singură cauză a Celor fără-de-ani ieșiți din El; cum, așadar, e greșit a spune aceasta? Dar și de-ar lua cineva acest '*prin fire*' drept cauză, nici aceasta nu ar fi greșit; căci spus în privința Tatălui, pe Acela Însuși Îl arată drept cauză; iar spus în privința Fiului și sfântului Duh, Aceștia Însuși sunt cauzați; cum ar fi, de pildă: 'Pentru ce Tatăl este propriu-zis Tată al Fiului? Pentru că *prin fire* este Tată Aceluia'; la fel în cazul Fiului și al Duhului.

(44.) Și apoi nu modul existenței, ci al familiarității¹⁴² este cel ce se arată [prin aceasta]; așadar [reiese] de aici că nu este greșit a numi *cauză* «ceea ce arată familiaritatea», «negărit păzindu-se modul existenței»¹⁴³, precum și marele Vasile scrie către dumnezeiescul Serapion¹⁴⁴, limpezindu-i lui în ce fel se zice că Duhul Cel Sfânt este din Tatăl;

τὸ ἅγιον· οὕτω τοῖς ἐν πνεύματι λαλοῦσι περὶ πνεύματος ἀκριβῶς ὁμολογεῖ τὰ ἡμέτερα. Ταύτη μὲν οὖν ταυτ' ἐχέτω.

(45.) Περὶ δὲ ἀφῆς καὶ ἐπιστήμης, ὅπως ἐπὶ τῶν θείων γίνεται, εἰρήκαμεν ἀρχόμενοι· τοῦ δὲ μεγάλου Διονυσίου καταψεύδεται σαφῶς λέγων αὐτόν λέγειν «μηδὲ τῆ σκιᾷ τῆς τοῦ θεοῦ σκιᾶς ἐντυχεῖν» τοὺς θεόπτας τῶν πατέρων, τούτοις τε κἀκεῖνω οἷά τις ψευδόμαρτυς ἀναιδῶς ἐπανιστάμενος καὶ δι' ἐκείνων πολεμῶν ἡμῖν, μᾶλλον δ' ἰν' ἀληθέστερον εἶπω, σὺν ἐκείνοις· αὐτὸς γὰρ ὁ μέγας Διονύσιος καὶ τὸ πῦρ καὶ τὸν ἀέρα καὶ τὸ ὕδωρ καὶ τὴν γῆν ἐμφανεῖς τύπους ἔχειν λέγει τῆς θεαρχικῆς ιδιότητος, καὶ ὁ μὲν μείζων τῶν μεγάλων τούτων Παῦλος «τὰ ἀόρατά» φησι «τοῦ θεοῦ, ἀπὸ κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἧ τε αἰδῖος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης». Εἰ δὲ μὴ χαρακτηρὰ τινα ταυθ' ἐκείθεν ἴσχει, πῶς ἂν ὁρώτο τοῖς ποιήμασιν ἐκεῖνα; Καὶ αὐτὰ μὲν οὖν τὰ τῶν κτισμάτων ἄψυχα ἐμφανεῖς τύπους ἔχει τοῦ θεοῦ· τῶν δ' ἐν αὐτοῖς λογικὴν ψυχὴν νοερὰν ἐχόντων οἱ τοὺς ὁμοφυεῖς πάντας τῆ θεωρία ὑπερακοντίσαντες οὐδὲ 'σκιὰν σκιᾶς' ἔχουσι θεοῦ;

(46.) Καὶ ὁ μὲν νόμος σκιὰν εἶχε τῶν μελλόντων ἀγαθῶν, ὅτε δ' ἡ χάρις ἐπέφανε καὶ ἡ ἀλήθεια ἤλθε, τῶν εὐδοκίμησάντων κατ' αὐτὴν ἡ θεοπτία οὐδὲ σκιᾷ σκιᾶς ἐστι; Καὶ ὁ μὲν ἀπόστολος κοινῇ πᾶσιν «ἢ οὐκ ἐπιγινώσκετέ» φησιν «ὅτι Χριστὸς οἰκεῖ ἐν ὑμῖν, εἰ μὴ τι ἄρα ἀδόκιμοί ἐστε;», σὺ δὲ φῆς ὡς οἱ τῆ θεωρία ὑπερναβεβηκότες οὐδὲ σκιᾷ σκιᾶς ἐντυχάνουσι; Καὶ τὸ μὲν πνεῦμα τοῦ θεοῦ κράζει

---

raption. Sfântul Grigorie confundă epistolele acestea cu epistolele lui Athanasie cel Mare, care și ele tratează tot despre sfântul Duh.

¹⁴⁵ Varlaam, *ibidem*, p. 247.

¹⁴⁶ *Despre ierarhia cerească* XV, 2-9, PG 3, 328 D-340 B.

¹⁴⁷ *Romani* 1, 20.

¹⁴⁸ Făpturile.

¹⁴⁹ Veșnica putere și dumnezeire.

¹⁵⁰ *Coloseni* 2, 17.

¹⁵¹ *Vezi Tit* 2, 11.

¹⁵² A celor vestiți pentru 'cercarea' – adică experiența – harului.

astfel că cele spuse de către noi conglăsuiesc cu totul cu cei ce vorbesc în Duhul despre Duhul. Așa fie, deci, acestea.

(45.) Cât despre atingere și știință – cum că există în privința celor dumnezeiești – [aceasta] am spus-o la început; iar în privința marelui Dionisie e limpede că [filosoful acesta] minte zicând despre acela că ar fi spus că văzătorii-de-Dumnezeu dintre Părinți «nici umbra umbrei lui Dumnezeu nu au întâlnit-o»¹⁴⁵, asupra acelora și acelaia martor mincinos ridicându-se cu nerușinare și prin aceia luptându-ne pe noi sau – ca să zic mai adevărat – [pe noi] laolaltă cu aceia; că însuși marele Dionisie spune că și focul și văzduhul și apa și pământul au întâpăriri vădite ale însușirii thearhice¹⁴⁶, iar Pavel – cel mai presus de toți aceștia mari – zice că «cele nevăzute ale lui Dumnezeu se văd de la zidirea lumii, înțelegându-se din fapte, adică veșnica Lui putere și dumnezeire»¹⁴⁷. Iar dacă acestea¹⁴⁸ nu ar avea o oarecare trăsătură de acolo, cum s-ar mai vedea acelea¹⁴⁹ prin fapte? Acestea, deci, zidiri neînsuflețite fiind, au întâpăriri vădite ale lui Dumnezeu, iar cei care au în ei înșiși cuvântător suflet înțelegător și care, prin vederea lui Dumnezeu, s-au ridicat mai presus de toți cei de-o fire cu ei – aceștia nu au nici 'umbra umbrei' lui Dumnezeu?

(46.) Apoi, și legea avea umbra bunătăților ce aveau să fie¹⁵⁰, iar când arătat-s-a harul¹⁵¹ și adevărul a venit, vederea-de-Dumnezeu a celor vestiți pentru el¹⁵² nici umbră a umbrei nu este? Iar Apostolul obștește tuturor spune «au nu cunoașteți că Hristos locuiește în voi? – afară numai dacă nu sunteți necercați»¹⁵³, pe când tu zici cum că cei ce prin vederea lui Dumnezeu s-au ridicat mai presus [de toate] nici umbra umbrei nu au întâlnit-o? Iar Duhul lui Dumnezeu

¹⁴⁵ Vezi II Corinteni 13, 5; 'necercați': neîmpărtașiți 'cercării' harului (așa cum zicem 'nemâncați' despre cei neîmpărtașiți mâncării); varianta oficială îl folosește nepotrivit pe 'netrebnici', cu care de regulă redăm termenul ἀχρεῖοι (vezi, de pildă, Luca 17, 10).

ἐν ταῖς καρδίαις τῶν διὰ καθαρότητα ἡξιωμένων ἄββᾶ ὁ πατήρ, σὺ δὲ ταύτην τὴν ἑπίγνωσιν καὶ τὴν ἐνοίκησιν καὶ τὴν οἰκειώσιν οὐδὲ γοῦν σκιὰν σκιάς εἶναι δίδως; Καὶ ὁ μὲν κύριος μακαρίζει τοὺς καθαρούς τῆ καρδία ὡς τὸν θεὸν ὀφρομένους· τότε; Ὅτε καὶ ἡ κάθαρσις. Καὶ αὐτὸς περὶ ἑαυτοῦ φησιν ὅτι «ἐγὼ ἐμφανίσω αὐτῷ ἑμαυτόν», καὶ αὐθις «ὁ ἀγαπῶν με τὰς ἐντολάς μου πληρώσει, καὶ ἐγὼ καὶ ὁ πατήρ ἐλευσόμεθα καὶ μονὴν παρ' αὐτῷ ποιήσομεν». Τοιαῦτα μὲν οὖν καὶ τοσαῦτα καὶ πλείω τούτων ἢ τῶν λογίων φησὶν ἀλήθεια, σὺ δ' οὐδὲ σκιὰν σκιάς ἔχειν οἶει τοὺς καὶ τὰς νοεράς ἐνεργείας ὑπεραναβεβηκότας καὶ ταῖς παμφαέσιν ἐνωθέντας ἀκτίσι, καίτοι τὸ μὴ σκιὰν σκιάς ἔχον τοῦ θεοῦ, οὐδὲ θεῖον εἶναι δύναται; Πῶς οὖν οὐ τοιοῦτοι οἳ γε θεοειδεῖς καὶ μὴ γνόντες μόνον, ἀλλὰ καὶ παθόντες τὰ θεῖα;

(47.) Καὶ τί λέγω ὡς οὐδὲ θεῖον τὸ μὴδὲ σκιὰν σκιάς ἔχον τοῦ θεοῦ; Καὶ γὰρ οὐδ' ἐν τοῖς οὐσιν ὅλως εἶναι δυνατόν· ἔστι γὰρ ὃν οὐδὲν ὁ τῆς τοῦ καλοῦ παντάπασι μετουσίας ἐστερηται· τὸ δὲ μὴδὲ σκιὰν σκιάς ἔχον, πῶς οὐκ ἂν τ' ἀγαθοῦ παντάπασιν ἐστερημένον εἴη; Τί οὖν; Ὁ μὲν καὶ τῆς χειρίστης ἐφιέμενος ζωῆς, ἐμπαθοῦς τε ὀρμῆς, ἀπερισκεπτου τε καὶ προσύλου προσπαθείας ἀνάπλευς, κατ' αὐτὸν τὸν ὑπὸ τῆς σῆς φιλοσοφίας συκοφαντούμενον, μετέχει τ' ἀγαθοῦ κατ' ἀμυδρον ἀπήχημα, οἳ δὲ τῆς ἀρίστης πολιτείας μὴ μόνον ἐπι-

¹⁵⁴ Galateni 4, 6.

¹⁵⁵ Efeseni 1, 17; 4, 13; în ambele versete ediția oficială îl redă pe ἐπίγνωσις cu cunoaștere; întrucât îndeobște prin cunoaștere se traduce grecescul γνώσις (gnoză), folosim aici încetățenitul cunoștință, urmând traducerilor românești anterioare, care corespund terminologic – firește – discursului imnografic (vezi, de pildă, la slujba Ceasurilor, rugăciunea *Cela ce în toată vremea și în tot ceasul: «să ajungem la [...] cunoștința slavei Tale celei neapropiate»*; sau rugăciunea Antifonului al III-lea al Dumnezeieștii Liturghii).

¹⁵⁶ Matei 5, 8.

¹⁵⁷ Ioan 14, 21.

¹⁵⁸ Ioan 14, 23.

¹⁵⁹ Vezi Varlaam, locul citat; desigur, expresia este tributară lui Dionisie Areopagitul.

strigă în inimile celor învredniciți, pentru curăție, «Avvă (Tată)»¹⁵⁴, pe când tu 'cunoștiința' aceasta¹⁵⁵ și sălășluirea și familiaritatea nu o îngădui a fi nici umbră a umbrei? Dar și Domnul îi fericește pe cei curați cu inima că Îl vor vedea pe Dumnezeu¹⁵⁶; când? – când va fi [lor] și curăția. Și Însuși despre Sine zice că «Eu Mă voi arăta lui pe Sine Însumi»¹⁵⁷, și iarăși «cel ce Mă iubește pe Mine poruncile Mele le va plini, iar Eu și Tatăl vom veni și sălaș le el Ne vom face»¹⁵⁸. Unele ca acestea și atâtea și mai multe decât acestea spune adevărul scripturilor, pe când tu nici umbră a umbrei a avea îi socotești pe cei ce s-au ridicat până și deasupra lucrărilor înțelegătoare și s-au unit cu a-tot-strălucitoarele raze cele de acolo¹⁵⁹? – deși ceea ce nu are nici umbra umbrei lui Dumnezeu nici dumnezeiesc nu poate fi¹⁶⁰. Cum, dar, unii ca aceștia, cu chip dumnezeiesc, să nu fie – nu doar cunoscători, dar și – pătimitori ale celor dumnezeiești?

(47.) Dar ce zic eu că nici dumnezeiesc nu poate fi ceea ce nu are nici umbră a umbrei lui Dumnezeu? Că nici între cele ce sunt nu este cu puțință a fi; că nimic din cele ce sunt nu e cu totul lipsit de părtășia binelui; pe când ceea ce nici umbră a umbrei nu are, cum nu va fi cu totul lipsit de părtășia binelui? Cum așa? Cel ce pofteste viețuirea cea mai rea și întărătarea pățimașă, cel plin de pătimirea nechibzuită și aplecată spre materie – după părerea celui calomniat de filosofia ta¹⁶¹ – tot este părtaș de un ecou umbrit al binelui, pe când cei ce nu doar că și-au dorit petrecerea cea mai bună, dar au și avut parte de aceasta

¹⁶⁰ Dacă 'obiectul' experienței văzătorilor de Dumnezeu nu e nici umbră a umbrei lui Dumnezeu, atunci acest 'obiect' nu poate fi ceva din cele dumnezeiești, de vreme ce nu are nici un ecou dumnezeiesc în el. Se ajunge astfel la absurditatea că văzătorii de Dumnezeu nu sunt de fapt părtași de Dumnezeu, deci nici văzători de Dumnezeu.

¹⁶¹ Vezi sfântul Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* IV 20 (ed. Ritter, p. 167).

θυμήσαντες, ἀλλὰ καὶ εὐμοιρήσαντες καὶ πρὸς τὴν ἀπαθῆ θεωρίαν ἀναδραμιόντες διὰ τῆς πρὸς τὸ ὄντως ἀγαθὸν ὀλιγῆς ἀνατάσεως, οὐδὲ σκιᾶν σκιᾶς ἔχουσι τοῦ ἀγαθοῦ;

(48.) Καὶ πᾶς μὲν ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα ἐστὶ τοῦ θεοῦ, ἴσως καὶ ὁμοίωσιν· οἱ δὲ τῷ προσανέχειν διὰ βίου τῷ θεῷ τῇ αὐτῷ καὶ ἀπειλικρινημένη καὶ ἀδιαλείπτῳ προσευχῇ καὶ διὰ τῆς ἀνεπιστρόφου πρὸς θεὸν ἀνανεύσεως πρὸς ἀγγελικὴν ἤδη μετασκευασθέντες ἀξίαν οὐδὲ σκιᾶν σκιᾶς ἔχουσι θεοῦ; Καλῶς ἄρα διὰ τῆς Ἀποκαλύψεως Ἰωάννης ἀπεκάλυψεν ἡμῖν ὅτι «τὰ ἐν τῇ ψῆφῳ τῇ λευκῇ οὐδεὶς δύναται γνῶναι, εἰ μὴ ὁ λαβὼν», μὴ ὅτι γὰρ οὐ γνῶναι δύναται, ἀλλ' εἰ μὴ πιστὸν ὑπέχει οὗς, οὐδ' εἶναι ὅλως οἰεταί τι, τὴν ὄντως οὔσαν θεωρίαν ἀβλεψίαν λογιζόμενος, οὐχ ὡς ὑπὲρ αἰσθησιν καὶ γνῶσιν, οἷόν τινα γνόφον ἱερόν, ἀλλ' ὡς μηδαμῇ οὔσαν μηδαμῶς.

(49.) Ταῦτ' ἄρα καὶ ὁ φιλόσοφος, ψυχικὸς ἄντικρυς ὢν καὶ μὴ δεχόμενος τὰ τοῦ πνεύματος, τοὺς τε δι' αἰῶνος θεόπτας ἀναπεφηνότας οὐδὲ σκιᾶν γοῦν σκιᾶς ἰδεῖν ἀπεφήνατο θεοῦ, καὶ τῶν περιόντων ἔστιν ὢν μαθητῆς γενόμενος, διὰ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως καὶ τῆς ἀποδεδοκιμασμένης σοφίας ὡς μὴ γνούσης τὸν θεὸν ἐπεστράτευσε τοῖς διδασκάλοις. Ἐπεὶ γὰρ πρὸς αὐτὸν ἔλεγον ἐκεῖνοι κατὰ πατροπαράδοτον ὑφήγησιν τοῖς ἀρχομένοις τὸν νοῦν εἰς ἑαυτὸν, ἅτε δυσχερῶς ἀπαλλαττόμενον τῶν ἔξω, μηχαναῖς τισιν ἐπιστρέφειν βιάζεσθαι τῶν εἰθισμένων εἶναι καὶ οὕτω πρὸς ἑαυτοὺς βλέπειν καὶ κατὰ τὸν ἔξω ἄνθρωπον, αὐτὸς διὰ τοῦτο κατὰ τῶν διδασκόντων ἐχώρησεν. Ἀλλὰ τί λέγω τοὺς ἄρτι πρὸς τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἀποδυσασμένους πρὸς ἑαυτοὺς

¹⁵² Apocalipsa 2, 17.

¹⁵³ Vezi I Corinteni 2, 14.

¹⁵⁴ I Timotei 6, 20; ediția oficială redă pe ψευδώνυμος γνώσις (cunoaștere cu nume mincinos; adică pseudo-gnoză) prin 'știință mincinoasă'; despre γνώσις vezi mai sus și nota 155, p. 264.

¹⁵⁵ Despre primele contacte ale lui Varlaam cu isihăstii din Tesalonica vezi introducerea ediției *Triadelor*, Louvain 1959, p. 13-18.

¹⁵⁶ Adică să privească la ei înșiși și cu ochii trupești; același lucru este spus și în *Triade* I 2, 7, ed. Hristou, vol. I, p. 399.

și au alergat – prin întinderea pe de-a-ntregul către binele cel cu adevărat – la vederea-de-Dumnezeu cea fără patimă, [aceștia] nici umbră a umbrei binelui nu au?

(48.) Dar și tot omul este după chipul lui Dumnezeu, poate și după asemănarea [Lui]; pe când cei ce prin ațintirea pe viață la Dumnezeu prin nematerialnica și nefățarnica și neîncetata rugăciune și prin neîntoarsa căutare spre Dumnezeu s-au mutat deja la vrednicia îngerească, [aceștia] nici umbră a umbrei lui Dumnezeu nu au? Bine ne-a descoperit, așadar, nouă Ioan în *Apocalipsă* cum că cele de pe pietricica albă nimeni ne le poate cunoaște, decât cel ce o primește¹⁶³; deci nu că nu le poate cunoaște, dar, dacă nu are ureche credincioasă, nici nu își închipuie că există în vreun fel, adevărata vedere-de-Dumnezeu nevedere socotindu-o, nu ca pe una ce este mai presus de simțire și cunoaștere, ca într-un întineric sfânt, ci ca pe una ce nu este nicidecum.

(49.) Așa, deci, și filosoful – sufletesc de-a dreptul fiind și neprimind cele ale Duhului¹⁶³ – a zis, pe de o parte, despre văzătorii-de-Dumnezeu cei din veac arătați că nici umbră a umbrei lui Dumnezeu nu au văzut, și, pe de alta, ucenic făcându-se unora dintre cei de astăzi, prin cunoașterea cea cu nume mincinos¹⁶⁴ și prin înțelepciunea cea lepădată, ca una ce nu Îl cunoaște pe Dumnezeu, s-a oștit asupra dascălilor¹⁶⁵. Pentru că, zicând aceia către el, după învățatura predată de Părinți, cum că între cele obișnuite ale începătorilor este și faptul de a-și sili [chiar] și prin anumite șiretlicuri mintea a se întoarce la sine însăși, ca pe una ce cu anevoie se izbăvește de cele din afară, și, astfel, să privească la ei înșiși [chiar] și după omul cel dinafară¹⁶⁶, acesta s-a aruncat, pentru aceasta, asupra dascălilor lui. Dar ce zic eu [aceasta] despre cei ce de curând s-au dezbrăcat spre o asemenea luptă¹⁶⁷, a se întoarce

¹⁶⁷ Imaginea luptătorilor de la întrecerile din antichitate, care se luptau dezbrăcați de haine și unși cu ulei.

καὶ κατὰ τὸν ἔξω ἄνθρωπον στρέφειν; Καὶ τῶν τελεωτέρων γὰρ εἰσὶν οἱ τούτῳ χρησάμενοι τῷ σχήματι κατὰ τὴν προσευχὴν, εὐήκοον τὸ θεῖον ἔσχον. Καὶ αὐτὸς ὁ τὴν θεοπτίαν τελεωτάτος Ἡλίας, τὴν κεφαλὴν τοῖς γόνασιν ἐρείσας καὶ οὕτῳ τὸν νοῦν εἰς ἑαυτὸν καὶ τὸν θεὸν φιλοπονώτερον συναγαγὼν, τὸν πολυετῆ ἐκεῖνον ἔλυσεν αὐχμόν.

(50.) ΑΛΛ' ἐπεὶ καὶ τῷ γεννάδα τούτῳ τὸν τοῦ Καὶν τρόμον ὑφισταμένῳ κατὰ νοῦν, τὴν τε ἀναπνοὴν μικρὸν ἐπέχειν συνεβούλευον οἱ καθ' ἡμᾶς, ὡς καὶ τὴν διάνοιαν πρὸς βραχὺ γοῦν συνεπισχοῖη, τὸν τε ὀφθαλμὸν μὴ ὧδε κάκεῖσε περιάγειν, ἀλλ' οἷον ἐρείσματί τινι τῷ οἰκείῳ στήθει ἢ τῷ ὀμφαλῷ τοῦτον προσερείδειν καὶ τὴν δι' ὄψεως ἔξω χεομένην δύναμιν τοῦ νοῦ τῆς καρδίας εἰσω πέμπειν αὐθις διὰ τοῦ τοιοῦτου σχήματος τοῦ σώματος — ὡς γὰρ τῶν μεγάλων περὶ ταῦτά τις φησὶ «τοῖς ἔξω σχήμασιν εἰωθεν ὁ ἔσω ἄνθρωπος συνεξομοιοῦσθαι μετὰ τὴν παράβασιν» — ἐπεὶ ταῦτ' ἐκεῖνοι τούτῳ ὑπετίθεντο, μετὰ βραχὺ λίαν ἀφηνιάσας, οὐ μέχρι τοῦ λειποταξίου ἔστη, ἀλλὰ καὶ πικρὸς αὐτοῖς ἐπὶ συνόδου κατέστη κατήγορος, 'ὀμφαλοψύχους' ὀνομάζων αὐτούς. Τάχα καὶ τὸν εἰπόντα πρὸς θεὸν «ἡ κοιλία μου ἠχησεὶ ὡς κιθάρη καὶ τὰ ἐντός μου ὡσεὶ τεῖχος χαλκοῦν ὁ ἐνεκαίνισας» καὶ τὸν εἰπόντα ὡς «ὁ νόμος τοῦ θεοῦ ἐν μέσῳ τῆς κοιλίας μου» 'κοιλιοψύχους' ἂν οὗτος ἢ 'κοιλιονόμους' προσαγορεύσειε καὶ τὸν γράφοντα «μνημη

¹⁰⁰ «binevoitor avut-au Dumnezeiescul»: este vorba de o expresie clasică precreștină (*εὐμενές τὸ θεῖον*), reluată de Părinți (în deosebi de Grigorie Teologul) și de imnografie; despre folosirea paradigmei filosofice (de care ține și acest *τὸ θεῖον*) vezi, mai sus, notele 124 la p. 164, 145 la p. 100 și 8 la 104.

¹⁰¹ Vezi *III Împărați* 18, 42-45; frază asemănătoare vezi și în triada întâi, redactată probabil în aceeași perioadă (*Triade* I, 2, 10, ed. Hristou, vol. I, p. 403).

¹⁰² În privința lui Cain termenul *τρόμος* (tremur, frică) se regăsește în *Facerea* 4, 14: «ἔσομαι στένων καὶ τρέμων ἐπὶ τῆς γῆς» adică «fi-voi suspinând și tremurând [de frică] pe pământ». Ediția oficială nu permite conexiunea cu textul patristic de față, întrucât spune 'voi fi zbuciumat și fugărit pe pământ'.

spre ei înșiși și după omul din afară? Că și dintre cei mai desăvârșiți sunt unii care, folosindu-se de poziția aceasta în rugăciunea lor, binevoitor avut-au Dumnezeuiescul¹⁶⁸. Că și însuși Ilie cel preadesăvârșit în vederea-de-Dumnezeu, capul pe genunchi punându-și și, astfel, mintea în sine însăși adunând-o și pe Dumnezeu mai nepregetător făcându-L, seceta aceea cea de mulți ani a dezlegat-o¹⁶⁹.

(50.) Iar dacă pe viteazul acesta, care frica lui Cain a suferit-o cu mintea¹⁷⁰, ai noștri l-au sfătuit a-și ține puțin răsuflarea¹⁷¹, ca totodată să-și țină puțin și cugetul, și a nu-și plimba ochiul încoace și încolo, ci, ca pe un reazem, a și-l aținti pe piept sau pe buric, și puterea minții prin vedere vărsată în afară înlăuntrul inimii a o trimite, iarăși, printr-o astfel de poziție a trupului – așa cum spune cineva dintre cei mari despre acestea, că «după călcarea [poruncii] omul cel dinlăuntru ia de obicei chipul pozițiilor din afară»¹⁷² – dacă, deci, acestea l-au sfătuit aceia pe acesta, în scurtă vreme lepădând [el] frâiele, nu s-a oprit la a se face dezertor, ci și amarnic învinuitor al lor s-a făcut în sinod, numindu-i pe aceștia ‘cu sufletul în buric’. Cum și pe cel ce a spus către Dumnezeu «pân-te-cele meu suna-va ca o alăută și cele dinlăuntru ale mele ca zidul de aramă ce l-ai înnoit»¹⁷³ și pe cel ce a spus cum că «legea lui Dumnezeu în mijlocul pân-tecelui meu»¹⁷⁴ i-ar numi ‘cu sufletul în pân-tece’ sau ‘cu legea în pân-tece’

¹⁷¹ Simeon Noul-Teolog, *Metoda sfîntei rugăciuni*, ed. Hausherr, în *Orientalia Christiana Periodica* 9, 2 (1927), p. 164.

¹⁷² Macarie, *Omilii* 16, PG 34, 617 D; Ioan Scărarul, *Scara* 28, PG 88, 1133 B; *ibidem* 25 (PG 88, 1000 D-1001 A).

¹⁷³ *Isaia* 16, 11; ediția critică a lui Rahlfs nu îl conține pe χαλκοῦν; textul oficial românesc nu poate fi folosit nici în cazul de față, pentru că spune ‘lăuntru Meu se zbciumă pentru Moab ca o harfă și inima mea pentru Chir-Hares’.

¹⁷⁴ *Psalzii* 39, 8; în ediția oficială locul corespunde versetului 11, însă traducerea este defectuoasă: ‘legea Ta înlăuntru inimii mele’.

θεοῦ κολληθῆτω τῇ πνοῇ σου» παραπλησίαν ἐπιθείη τὴν ἐπωνυμίαν καὶ διαβαλεῖ πάντας τοὺς διὰ σωματικῶν συμβόλων τὰ νοερά καὶ θεῖα καὶ πνευματικά καὶ τυποῦντας καὶ ὀνομαζόντας καὶ ἀνιχνεύοντας· ἀλλ' ἐκείνους μὲν παρὰ τοῦτο βλάβει γε οὐδέν· αὐτὸς δὲ καὶ τῶν ἱερῶν παραπετασμάτων ἔξω μενεῖ καὶ οὐδὲ καὶ πρὸς τὰς σκιάς ἀτενίζειν ἔξει τῆς ἀληθείας.

(51.) Καὶ οὐ δυσχερανεῖς πάντως ταῦτα παρ' ἡμῶν ἀκουῶν· ἐγγυτέρω γάρ σε θεοῦ ποιούμεν ἢ σὺ τοὺς ἠνωμένους θεῶ· τῶν γὰρ σκιῶν ἡμεῖς σε ἐκβάλλομεν, σὺ δ' ἐκείνους καὶ τῆς σκιάς τῶν σκιῶν. «Ἀλλὰ νῦν» φησὶν «ἐν ἔσοπτρῳ βλέπομεν» ὁ μέγας Παῦλός φησι. Τί οὖν τὸ ἔσοπτρον; Οὐδὲ σκιὰν σκιάς ἔχει τὴν ἐμφαινομένην, κἂν ἦττον διείδες καὶ λείον ἦ; Καὶ πῶς ἂν δεικνύοι τι καὶ πῶς ἂν ἔσοπτρον εἶη καὶ πῶς βλέπομεν ἐν αὐτῷ τι μηδὲ γοῦν σκιὰν σκιάς ἔχοντι; Ὅταν δὲ καὶ αὐτὸς τις ἑαυτὸν ἔσοπτρον ἀκραιφνές κατασκευάσῃ θεοῦ καὶ τοῦ θεοῦ τυχῶν ἴλεω τοῦτον ἐν ἑαυτῷ ἔχη καὶ τούτῳ νοερῶς ἐντυγχάνη, φῶς ὑπὲρ φῶς ὑπερφυῶς ἐν φωτὶ θεώμενος, τὸν ὁρῶντα μηδαμῶς ὀρίζον ὀφθαλμόν, πῶς κἂν οὐδὲ σκιὰν ἔχοι τῆς τοῦ θεοῦ σκιάς; Ὅταν δὲ καὶ νοῦς ἦ τὸ ἔσοπτρον, καὶ νοῦς κεκαθαρμένος καὶ ἀκηλίδωτος, φύσις ἄυλος, φῶς συγγενές, εἰ χοῦ λέγειν, τῷ ἀνωτάτῳ καὶ πρώτῳ φωτὶ, πῶς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πρώτου καταλαμπόμενος φωτὸς οὐκ αὐτὸ φαίνοιτ' ἂν κατὰ μέθεξιν ὁ τὸ ἀρχέτυπον κατ' αἰτίαν ἐστί; Πῶς δ' οὐκ ἂν δι' ἑαυτοῦ φαίνοι τοῦ κρυφίου κάλλους ἐκείνου τὴν ὠραιότητα, καθὰ καὶ ὁ προφήτης λέγει ὅτι «ἡ λαμπρότης τοῦ θεοῦ ἡμῶν ἐφ' ἡμᾶς»; Πῶς δὲ τοιοῦτος ὢν τε καὶ φαινόμενος, εὐδῶδια Χριστοῦ, τῶν ἀρετῶν αὐτοῦ ἄγγελος,

¹⁷⁵ Ioan Scărarul, *Scara* 27, PG 88, 1112 C; *Isihie Sinaintul, Centurile* I 99, PG 93, 1512 A.

¹⁷⁶ Notăm că paragraful este preluat aproape cuvânt cu cuvânt din *Triade* I 2, 8 și 11; și că «sfintele acoperăminte» este expresie de sorginte dionisiană, iar «umbrele adevărului» platonice.

¹⁷⁷ *I Corinteni* 13, 12.

¹⁷⁸ Vezi Grigorie al Nyssei, *Despre suflet și înviere*, PG 46, 89 C.

¹⁷⁹ *Psalmii* 89, 19; în versiunea oficială românească *strălucire* a fost înlocuit cu *lumină*; vezi comentariul nostru în nota 31, p. 295.

și celui ce a scris «pomenirea lui Dumnezeu lipească-se de răsuflarea mea»¹⁷⁵ nume asemănător i-ar pune și i-ar batjocori pe toți care prin simboluri pe cele înțelegătoare și dumnezeiești și duhovnicești le închipuie și le numesc și le adulmecă; dar pe aceia nimic nu îi va vătăma dintr-aceasta; pe când acesta va rămâne în afara sfintelor acoperăminte și nici la umbrele adevărului nu va avea cum căuta [cu ochii]¹⁷⁶.

(51.) Și nu te scârbi auzind de la noi acestea; că noi te socotim pe tine mai aproape de Dumnezeu decât tu pe cei uniți cu Dumnezeu; căci noi te scoatem afară dintre umbre, pe când tu pe aceia și din umbrele umbrelor. «Dar», zice, «'acum vedem în oglindă'¹⁷⁷ spune marele Pavel». Ce este, dar, oglinda? [Oare] nici umbra umbrei nu apare în cuprinsul ei, cât de puțin străvezie și lucioasă ar fi [ea]? Și cum ar [mai] arăta ceva și cum ar [mai] fi oglindă și cum vedem ceva în ea dacă nici umbra umbrei nu o are? Iar când cineva se face pe sine însuși oglindă neștirbită a lui Dumnezeu¹⁷⁸ și, împărtășindu-Se de Dumnezeu, îndurat în el însuși Îl are și în chip înțelegător pe Acesta Îl întâlnește, lumină mai presus de lumină întru lumină văzând, care nicidecum nu hotărniceste ochiul cel ce vede, cum nu va avea nici umbră a umbrei lui Dumnezeu? Iar când și minte este oglinda, și [încă] minte curățită și nepătată, fire nematerialnică, lumină înrudită – dacă este să zic așa – preainaltei și celei dintâi lumini, cum – cu totul luminându-se de această lumină dintâi – nu se va arăta după părtașie ceea ce arhetipul este după fire? Și cum nu va arăta și prin sine însăși lucirea ascunsei frumuseții aceleia, după cum și prorocul zice că «[fie] strălucirea Dumnezeului nostru peste noi»¹⁷⁹? Și cum, dar, astfel fiind și [astfel] arătându-se, bună-mireasmă a lui Hristos¹⁸⁰, vestitor virtuților Lui¹⁸¹, nici umbră a umbrei lui

¹⁸⁰ II Corinteni 2, 15.

¹⁸¹ Sau: al bunătăților Lui.

οὐδὲ σκιὰν σκιάς σχοίη τοῦ θεοῦ; Πόθεν εἰς τούτους τοὺς ὄντως ἀφωτιστοὺς καὶ πολυσκίους λόγους ἐλήλυθας, ὦ φιλόσοφε; Τῶν γὰρ σκιῶν τούτων πόρρω τὰ Διονυσίου τοῦ μεγάλου συγγράμματα· τοσοῦτο δὲ αὐτὸς μέγα τι χρῆμα δεικνυσὶν οἰόμενος τὴν τῶν θεοφόρων ἀληθῆ καὶ μυστικὴν ἐποψίαν, ὡς καὶ τῆς κατὰ νοῦν αὐτῶν θεωρητικῆς ἀποπληρώσεως ἀπεικονίσματα λέγειν τὰς τῶν ἱερῶν γραφῶν διεξοδικὰς μαθητείας. Πόθεν οὖν τοῦτο προπετῶς φαντασθεῖς ἐξεῖπεν, ἐροῦμεν ἡμεῖς.

52.) Ἄλλος τις τῶν ἀληθινῶν θεολόγων, τοὺς θρασεῖς θεολόγους ἐπιστομιζῶν, σκιὰν μὲν λέγει τὴν ἐμφαινομένην τῷ κόσμῳ τοῦ θεοῦ γνῶσιν, καὶ τὴν σκιὰν ἔχειν ταύτης τῆς σκιάς τοὺς ἐν τοῖς ὀρωμένοις φιλοσοφοῦντας τῷ μηδὲ τῆς κτίσεως τὴν ἀκριβῆ κατάληψιν ἔχειν· οὗτος δὲ ὁ μὴ πνευματικὸς καὶ τοὺς πνευματικὸς ἀνακρίνων, μὴ εἰδὼς ὅτι διαφέρει θεοπτία θεολογίας, καὶ τῆς ἀπὸ ὀρωμένων ἐς τὰ μάλιστα, μετήνεγκεν ἀπ' ἐκείνης ἐπὶ ταύτην τῆς σκιάς τὴν διπλόην, μᾶλλον δὲ οὐδὲ ταύτην τοῖς τῶν ἀοράτων θεωροῖς συγχωρεῖ· τούτους δὲ διὰ τούτων ἀγεράστους δείξας τῶν λόγων, τοὺς ἔξω σοφοὺς 'οὐκ ἔχει' φησίν, 'ὅπως μὴ θαυμασίους ἠγήσεται, γενναίως', ὡς αὐτὸς περὶ αὐτῶν λέγει 'τὴν θείαν κατανενοηκότας ὑπεροχὴν καὶ δεῖν ἰσχυριζομένους ἐπὶ τῶν ὑπὲρ ἡμᾶς θέαν ἄνωθεν παραγενέσθαι καὶ φῶς ἀναλάμψαι νοερόν, δι' οὗ ἔστι τοῖς θείοις συζυγεῖν

¹⁸² Dionisie Areopagitul, *Despre ierarhia cerească* I 3 (ed. Ritter, p. 8): «pentru că nici nu este cu putință minții noastre a se înălța la acea nematerialnică imitare a ierarhiilor cerești și la dumnezeiasca-vedere [proprie acelor] de nu se va sluji de călăuzirea materialnică cea potrivită ei [minții noastre; n.n.], frumusețile văzute închipuiri ale nevăzutei bune-cuviințe socotindu-le, și miresmele simțite întipăriri ale miresmei înțelegătoare, și icoană a nematerialnicei revărsări de lumină luminile materialnice, și [icoană] a plinirii văzătoare-de-Dumnezeu [deplinei vederi-de-Dumnezeu; n.n.], cei cu mintea, sfintele învățături cele desfășurate».

¹⁸³ Macarie, *Omilii* 34, 1, PG 34, 744 C.

¹⁸⁴ «nerăsplățiți»: nepremiați de Dumnezeu cu vederea Lui, cu vederea luminii Lui; verbul ține de paradigma întrecerilor sportive din antichitate, și anume de premiarea câștigătorilor, și este

Dumnezeu nu va avea? Cum de ai ajuns la cuvintele acestea cu adevărat neluminate și mult-întunecate, o, filozofule? Că departe sunt de umbrele acestea scrierile lui Dionisie celui Mare; pentru că el [se] arată socotind un lucru atât de mare vederea adevărată și tainică a purtătorilor-de-Dumnezeu, încât învățăturile desfășurate ale sfințelor scripturi le numește asemuiuri ale plinirii lor văzătoare-de-Dumnezeu, celei cu mințea¹⁸². Cum, deci, în chip nesăbuit închipuindu-și el aceasta, a spus-o – o vom zice noi.

(52.) Altul dintre adevărații cuvântători-de-Dumnezeu, astupând gura teologilor trufași, *umbră* numind cunoașterea lui Dumnezeu cea arătată lumii, a zis că cei ce filosofează asupra celor văzute au *umbra umbrei* acesteia, de vreme ce nici înțelegerea cu acrivie a zidirii nu o au¹⁸³; iar acesta – cel neduhovnicesc și care îi judecă pe cei duhovnicești – neștiind că teoptia (vederea-de-Dumnezeu) se deosebește de teologie (cuvântarea-de-Dumnezeu), mai ales de aceea ce pornește de la cele văzute, a mutat de la aceea asupra acesteia umbra cea îndoită, ba mai mult, nici pe aceasta nu o îngăduie văzătorilor celor nevăzute; pe aceștia, prin aceste cuvinte, nerăsplățiți arătându-i¹⁸⁴, pe înțelepții cei din afară ‘nu am’ zice, cu generozitate, ‘cum să nu îi socotesc minunați’, de vreme ce – zice el despre ei – ‘întru totul au cuprins cu mințea mai-presus-ul dumnezeiesc și susțin că, în privința celor ce sunt mai presus de noi, trebuie să vină viziune de sus și să strălucească lumină inteligibilă, [lumină] prin care [ne] este conjugarea cu cele dumnezeiești și dobândi-

---

inegal redat în româna scripturistică și imnografică; vezi I *Corinteni* 9, 24 («cei ce aleargă în stadion, toți aleargă, dar numai unul ia premiul») și, de pildă, irmosul «Spăimântatu-s-au toate» («Cel ce dăruiește pace tuturor celor ce te laudă [lit.: *premiază cu pace pe toți cei ce te laudă*]»), care face aluzie la *Coloseni* 3, 15, tradus și el, ezitant, prin: «Și pacea lui Hristos... să stăpânească în [lit.: *să fie premiul luat de*] inimile voastre».

καὶ κρείττον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν τὰς ἀπλᾶς ἔχειν θεωρίας· ταῦτα δὲ ἀκούων λεγόντων, μὴ δύνασθαι φησι 'μὴ καὶ αὐτοὺς ὑπὸ θεοῦ πεφωτισθαι λέγειν'. Τίνα τὸν φωτισμόν; Ὅν πάντως ὑφηγοῦνται τοῦτο τοίνυν ἀντικρὺς φησιν, ὡς οὐ δύναται μὴ θεοσεβεῖς τε καὶ θεόπτας διαφέροντας τῶν ἄλλων ἠγεῖσθαι καὶ προσαγορεύειν. Ἀλλ' ὡς μὲν τὸ ὑπ' ἐκείνων φῶς λεγόμενον βαθὺ καὶ δεινὸν σκότος ἐστί, καὶ ἢ ἄνωθεν θεᾶ κάτωθεν καὶ δαιμόνιος τρανῶς ἐν τῷ προτέρῳ πρὸς αὐτὸν ἀποδέδεικται λόγῳ, καὶ τὴν ὑπεροχὴν ἣν διδοᾶσι τῷ θεῷ καὶ ταύτην εἰς μέσον παραγαγόντες ἄθεον γνώμην ἀπεδείξαμεν οὖσαν· οὐ χεῖρον δ' ἴσως κἀνανταῦθα φάναι βραχὺ τι περὶ αὐτῆς τοῖς προτέροις ἐκείνοις σύμφωνον καὶ ὁμόλογον.

(53.) Ὁ μὲν οὖν Δαυὶδ εἶπεν ὅτι «θεοὶ οἱ τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν οὐκ ἐποίησαν ἀπολέσθωσαν»· ἐγὼ δ' ἂν φαίην προσθεῖς ὡς συναπόλοιτο τοῖς θεοῖς τούτοις ὑπεροχὴ θεοῦ, ἢ μὴδὲ τῆς ἀνειδέου κατ' ἐκείνους ὕλης προτέρα μὴδ' ἐκ μὴ ὄντων προαγαγοῦσα τὰ ὄντα μὴδὲ τῶν ἐν ἡμῖν ὀπωδηποτοῦν φαινομένων ἀσυγκρίτως ὑπερανέχουσα μὴδὲ τῶν τῆδε καὶ καθ' ἡμᾶς πρόνοιαν ποιουμένη. Ταῦτα γὰρ τὰ δογματα Σωκράτους καὶ Ἀριστοτέλους καὶ Πλάτωνος, οὓς οὗτος ὁ μαθητὴς ἐκείνων ὡς τὴν θείαν ὑπεροχὴν κατανενοηκότας ἐθαύμασεν. Ὁ δὲ Πυθαγόρας ἐν τοῖς ἀχρήστοις πλέον ἢ χρυσοῖς ἐπεσι τοιοῦτό φησιν εἶναι διηνεκῶς τὸ θεῖον, οἷος γένοιτ' ἂν ποτ' ἄνθρωπος σχολάσας· οὕτω κατενόησε τὴν ὑπεροχὴν τοῦ θεοῦ. Καὶ μὴν εἰ καὶ τὴν ὑπεροχὴν κατανενοηκότες ἦσαν, οὐδ' οὕτως ἂν ἦσαν πεφωτισμένοι καὶ γὰρ οὐχ ὡς θεὸν ἐδόξασαν ὄν ὡς θεὸν κατενόησαν, εἰ γε καὶ κατενόησαν· καὶ οἱ δαιμονες γὰρ θεὸν ὕψιστον ἴσασι τὸν Χριστόν, ὡς τὸ πνεῦμα τοῦ Πύθωνος ἔλεγε περὶ Σίλα

¹⁸⁵ Varlaam, *ibidem*, p. 261-262.

¹⁸⁶ Adică: de cei ce nu sunt așa.

¹⁸⁷ Epistola I^a către Varlaam 3.

¹⁸⁸ Superioritatea, transcendența.

¹⁸⁹ Nu David zice, ci prorocul Ieremia; vezi Ieremia 10, 11; varianta oficială a înlocuiește imperativul 'piară' cu viitorul 'vor pieri'.

¹⁹⁰ Romani 1, 21.

rea contemplațiilor simple, mai presus de demonstrația [logică]; când îi aud spunând acestea, nu pot' zice 'să nu socot că și ei au fost luminați de Dumnezeu'¹⁸⁵. Cu ce luminare? Negreșit că cu aceea pe care o și descriu [aceia]; aceasta, așadar, o zice fără înconjur, cum că nu poate să nu îi socotească și să nu îi numească cinstitori-de-Dumnezeu și văzători-de-Dumnezeu, deosebiți față de ceilalți¹⁸⁶. Dar faptul că ceea ce aceia numesc lumină este întuneric adânc și cumplit și că 'viziunea de sus' este, în chip vădit, de jos și diavolească – [aceasta] s-a arătat în cuvântul dintâi către el¹⁸⁷, iar *mai-presus-ul*¹⁸⁸ pe care îl atribuie lui Dumnezeu, punându-l și pe acesta de față, l-am demonstrat a fi opinie atee; și poate n-ar fi rău a spune și aici pe scurt despre aceasta, în conglăsuire cu cele spuse acolo și într-un gând cu acelea.

(53.) Zis-a, deci, David: «dumnezeii cei ce nu au făcut cerul și pământul – piară»¹⁸⁹, iar eu, adăugând, aș zice: dimpreună cu dumnezeii aceștia piară și acel *mai-presus* al lui Dumnezeu care nu are întâietate – după învățătura acelora – nici în fața materiei celei fără formă, nici [nu] a adus la existență din cele ce nu sunt pe cele ce sunt, nici [nu] este neasemănat mai presus de cele câte se văd în lumea noastră, nici [nu] poartă de grijă – prin pronia lui – de cele ce sunt aici și ale noastre. Căci acestea sunt dogmele lui Socrate și Aristotel și Platon, pe care acesta – ucenicul lor – i-a admirat cum că 'întru totul au cuprins cu mintea *mai-presus-ul* dumnezeiesc'. Iar Pitagora zice în mai degrabă gratuitele – decât auritele – eposuri că asemenea este dumnezeiescul, neîncetat, cu ceea ce s-ar face omul oprindu-se din lucru; așa a înțeles *mai-presus-ul* lui Dumnezeu. Dar și să fi înțeles [ei] *mai-presus-ul* [acesta], luminați tot nu ar fi; căci nu ca pe Dumnezeu L-au slăvit pe Cel ce L-au înțeles a fi Dumnezeu¹⁹⁰, de Îl vor fi și înțeles; că și diavoliul Îl știu pe Hristos a fi Dumnezeu preainalt¹⁹¹, precum duhul lui Python zicea

¹⁸¹ Vezi Marcu 5, 7; Luca 8, 28.

καὶ Παύλου, «οὔτοι δούλοι τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου εἰσίν», ἄλλ' οὐ διὰ τοῦτο πεφωτισμένους ὑπὸ θεοῦ ἐροῦμεν τοὺς δαίμονας, καίτοι τοῦ ὑψίστου ὑψηλότερον οὐδέν οὐδ' ἴσον.

(54.) Τοῦ δὲ ὑπὲρ ἀπόδειξιν, ὅπερ Ἑλλήνων οἱ σοφοὶ καὶ ὁ τούτοις ἐπόμενος οὗτος οἴονται τι μέγα, τὰ τε φύσει νοητὰ πάντα καὶ τῶν μὴ φύσει νοητῶν, ὑφ' ἡμῶν δὲ καὶ τῆς ἡμετέρας διανοίας γενομένων, ὑπερανέχει πολλά, καθάπερ καὶ πρότερον ἐδειξαμεν· εἰ δὲ καὶ ἡ κατ' ἐκείνους ἀπόδειξις τῶν μηδαμῆ μηδαμῶς ὄντων ἐξελεγχθεῖη, καὶ τὸ ὑπὲρ ἀπόδειξιν τοῦτο τὴν κυνήν πάντως Ἄδου περιβαλλόμενον οἰχήσεται. Τί οὖν τὸ τέλος τῆς ἀποδείξεως; Ἡ τῆς ἀληθείας εὕρεσις. Τί τὸ μέσον; Τὸ αἴτιον ὃ οὕτως ἔχει καὶ οὐκ ἄλλως. Τίς ἡ ἀρχή; Κοιναὶ ἔννοια καὶ ἀξιώματα τὰ φύσει γνώριμα καὶ πᾶσιν ἀνωμολογημένα.

(55.) Ἀρξώμεθα δὴ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς. Οὐδέν εὐρίσκεται πᾶσιν συνωμολογημένον τε καὶ ἀνωμολογημένον· εἰσὶ δ' ἐφεκτικοὶ τινες οἱ καὶ κοινῇ πᾶσιν ἀντιλέγουσι. Καὶ μὴν ἐκ μηδαμῆ μηδαμῶς γίνεσθαι τι κοινῇ πᾶσιν ἔννοια τῷ Ἀριστοτέλει δέδοκται καὶ τὸ ὑλικὸν αἴτιον αἰεὶ τοῦ εἰδικοῦ προεῖναι καὶ πλεῖσθ' ἕτερα τοιαῦτα τοῦτον ἔχοντα τὸν τρόπον· ἄλλ' ἡμῖν οὐ συνδοκεῖ πᾶν δὲ τοῦναντίον περὶ αὐτῶν δοξάζομεν σοφοὶ τε καὶ ἰδιῶται, γεγενῆσθαι μὲν γὰρ ἐκ μὴ ὄντων ἅπανθ' ὑπὸ τοῦ θεοῦ, προϋποστήναι δὲ τὸ φῶς ἀστέρων, εἶδος ὄν αὐτῶν. Εἰ τοίνυν τὰ μὴ πᾶσι συνομολο-

¹⁰² *Fapte* 16, 17.

¹⁰³ Dacă, pe de o parte, nimic sau nimeni nu e mai înalt decât Cel Preaînalt – sau deopotrivă cu El – și, pe de altă parte, diavoli! Îl știi pe Dumnezeu ca fiind Cel Preaînalt, atunci și diavoli! – înțocmai ca filosofii lui Varlaam – știi sau au înțeleas *mai-presus-ul* (superioritatea) lui Dumnezeu.

¹⁰⁴ Inteligibile.

¹⁰⁵ Vezi Homer, *Iliada*, E 854; este vorba de coiful legendar din mitologia greacă, ce îl făcea nevăzut pe purtătorul lui.

¹⁰⁶ Adică: începutul de la care pornim.

¹⁰⁷ Vezi *Fizica* 2, 3 (ed. Teubner, p. 25-28).

¹⁰⁸ Termenul *ιδιωτης* (*necărturar*) este, de pildă, cel din *Fapte* 4, 13 sau *II Corinteni* 11, 6.

despre Sila și Pavel «aceștia robii lui Dumnezeu Celui preainalt sunt»¹⁹², și nu zicem – pentru aceasta – că diavolii sunt [și] luminați de Dumnezeu, cu toate că nimic nu e mai înalt decât Cel Preainalt, sau deopotrivă [cu El]¹⁹³.

(54.) Iar deasupra lui «mai presus de demonstrație» – pe care înțelepții Elinilor și acesta, cel ce urmează lor, îl socotesc a fi lucru mare – sunt toate cele prin fire înțelegătoare¹⁹⁴ și multe din cele ce nu sunt prin fire înțelegătoare, făcute de noi și de gândirea noastră, cum și mai înainte am arătat. Iar dacă demonstrația cea după socotința acelora se va vădi a fi între cele ce nu sunt nicicum, atunci negreșit că va pieri și acest «mai presus de demonstrație», sub coiful lui Hades¹⁹⁵. Ce este, așadar, ținta demonstrației? Aflarea adevărului. Ce este termenul mediu? Cauza pentru care ceva este așa și nu altfel. Care este principiul¹⁹⁶? Noțiunile comune și axiomele cele cunoscute prin fire și de către toți admise.

(55.) Să începem, dar, cu principiul. Nimic nu este mărturisit și admis de către toți; și sunt unii sceptici care [chiar] contrazic deopotrivă toate; pe când lui Aristotel i-a părut noțiune comună tuturoră faptul de a nu fi cu putință a se face ceva din ceea ce nu este nicicum, ca și acela de a fi cauza materială totdeauna înaintea celei formale, și multe altele asemenea care stau astfel¹⁹⁷; dar nouă nu ni se pare astfel; ci cu totul pe dos cugetăm în privința lucrurilor acestora – și cei înțelepți, și cei necărturari¹⁹⁸: că din cele ce nu sunt s-au făcut toate de către Dumnezeu¹⁹⁹, precum și că lumina subzistă dinaintea stelelor²⁰⁰, deși e forma [adică chipul] acestora. Dacă, deci, pe de o parte, cele ce nu sunt mărturisite deopotrivă de către toți nu sunt nici cunoscute

¹⁹⁹ *II Macabei* 7, 28: «rogu-te, fiule, căutând la cer și la pământ, și toate cele dintr-însele văzându-le, să cunoști că nu din cele ce sunt le-a făcut pe ele Dumnezeu» (varianta oficială nu urmează *Septuagintei*, ci zice: 'să cunoști că din cele ce n-au fost le-a făcut pe ele Dumnezeu').

²⁰⁰ *Facerea* 1, 4, 14.

γούμενα μηδὲ φύσει γνῶριμα, πᾶσι δὲ συνομολογούμενον οὐδὲν, κατὰ σέ τε καὶ ἐκείνους οὐδὲν τῇ φύσει γνῶριμον τῶν δὲ φύσει γνῶριμων ὑμᾶς ἐπιλιπόντων συνεπιλείψει πάντως καὶ ἡ ἀποδείξις· πᾶσαν γὰρ ἀποδεικτικὴν ἀρχὴν καὶ πρότασιν φύσει γνῶριμον εἶναι δεῖν καὶ αὐτὸς ἐν τοῖς πρὸς ἡμᾶς σου γράμμασι διαγορεύεις.

(56.) Ἐτι, τὸ ἀναγκαῖον δεῖ ἔχειν τὰς προτάσεις, ἐπὶ καὶ ἡ κυρίως ἀποδείξις κατ' Ἀριστοτέλην ἐπὶ τῶν ἀναγκαίων τε καὶ αἰδίων, τουτέστι τῶν αἰεὶ ὄντων, ἃ δὴ κακ τῶν αἰεὶ ὄντων λαμβάνουσι τὰς ἀποδείξεις· τοιαῦτα γὰρ τὰ ὄντως ἀναγκαῖα· τὸ δ' αἰεὶ ὄν ἀναρχόν ἐστι καὶ ἀτελεύτητον· ὁ γὰρ ἦν ὅτε οὐκ ἦν καὶ ἔσται ὅτε οὐκ ἔσται, πῶς αἰεὶ ὄν; Πῶς δ' ἀναγκαῖον εἶναι; Τοιοῦτον δὲ τῶν ὄντων καὶ κτιστῶν οὐδὲν. Οὐδὲ ἀποδείξις ἀρ' ἐπ' οὐδενός ἐστιν, ἐπεὶ καὶ Ἀριστοτέλης ἐπὶ λέξειώς φησι, «τῶν φθαρτῶν ἀπόδειξις οὐκ ἔστι», καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ἀποδείξεως δεῖ εἶναι ἄφθαρτον καὶ αἰδίων.

(57.) Ἐτι, ἐπεὶ τῆς ἀμέσου καὶ πρώτης προτάσεως οὐδὲν ἀρχοειδέστερον, πόθεν αὐτῆς ἔχει τὴν ἐπιστήμην ὁ ἀποδεικτικός; Οὐκ ἀπὸ τῆς ἐμπειρίας; Παντί που δήλον· ἀλλ' ἡ πείρα σφαλερὰ· εἰ τοίνυν κρείττων ἀποδείξεως ἐπιστήμη, καὶ γὰρ ἡ τῶν ἀρχῶν κρείττων, σφαλερὰ δ' αὐτή, πῶς ἡ ἀποδείξις οὐ σφαλερὰ; Μᾶλλον δὲ πῶς ἀπόδειξις ἦν ὑμεῖς ἀποδείξιν φατε; Εἰ γὰρ ἡ κατ' Ἀριστοτέλην ἀπόδειξις ὑπόληψις βεβαία, ταύτης δὲ τυχεῖν ἀμήχανον, ἡ κατ' Ἀριστοτέλην ἀρ' ἀποδείξις οὐκ ἐν τοῖς οὐσιν.

²⁰¹ Adică: putința demonstrației.

²⁰² Varlaam, *ibidem*, p. 246.

²⁰³ Sau: dovedirile; *Analytika Posteriora* 1, 6, 8 (ed. Firmin-Didot, p. 127-129); *Metafizica* 7, 14 (ed. Teubner, p. 163).

²⁰⁴ Literal: 'era [o vreme pe] când nu era și va fi [o vreme] când nu va fi'; sunt expresiile lui Aristotel.

²⁰⁵ *Analytika Posteriora* 1, 8 (ed. Firmin-Didot, p. 129).

²⁰⁶ Adică: din experiența ca cercare, ca experiență; nu ca experiență acumulată.

prin fire și dacă, pe de altă parte, nimic nu este mărturisit deopotrivă de către toți, atunci – după socotința ta și a aceluia – nimic nu este cunoscut prin fire; dar lipsindu-vă cele cunoscute prin fire, atunci negreșit că vă lipsește totdeodată și demonstrația²⁰¹; că și tu însuși, în scrisorile către noi, proclami faptul că tot principiul demonstrativ trebuie să fie premisă cunoscută prin fire²⁰².

(56.) Apoi, premisele trebuie să aibă caracterul necesității, de vreme ce demonstrația propriu-zisă – după Aristotel – se face asupra celor necesare și veșnice, adică asupra celor ce sunt de-a pururea, care, dar, tot din cele ce sunt de-a pururea își iau și demonstrațiile²⁰³; căci astfel sunt cele cu adevărat necesare; pe când ceea ce este de-a pururea, aceasta este fără de început [adică fără principiu] și fără de sfârșit; pentru că ceea ce într-o vreme nu era și de la o vreme nu va fi²⁰⁴ – cum va [putea] fi aceasta ceva ce este pururea? Și, deci, cum va [putea] fi aceasta ceva necesar? Dar nimic din cele ce sunt și [deci] din cele zidite nu este de felul acesta. Prin urmare nu există demonstrație asupra a nimic, de vreme ce și Aristotel zice – cuvânt cu cuvânt – [că] «nu este demonstrație în privința celor stricăcioase», iar concluzia demonstrației trebuie să fie nestricăcioasă și veșnică²⁰⁵.

(57.) Apoi, de vreme ce nimic nu are în mai mare măsură formă de principiu decât premisa primă și imediată, [silogismul] demonstrativ de unde va avea știința [în privința] acesteia? Oare nu din experiență²⁰⁶? E limpede tuturoara [că da]; bine, dar experiența e înșelătoare; dacă deci, pe de o parte, știința este superioară demonstrației – de vreme ce este superioară principiilor – și, pe de altă parte, este [ea însăși] înșelătoare, atunci cum nu va fi [și] demonstrația înșelătoare? Sau, mai bine zis, cum va fi demonstrație ceea ce voi numiți demonstrație? Că dacă demonstrația cea după Aristotel este considerație sigură, dar e cu neputință dobândirea ei, atunci demonstrația cea după Aristotel nu este între cele ce sunt.

(58.) Ἐτι, τὰ καθόλου, ἃ εἰσιν ἀρχαὶ τῆς ἀποδείξεως, δι' ἐπαγωγῆς ἔχουσι τὴν πίστιν· ἐπαγωγή δὲ ἐστὶν ἐν τῷ πάντα τὰ μερικὰ ἐπαγαγεῖν καὶ μηδὲν ἀφείναι· τὰ δὲ μερικὰ ἀδιεξίτητα τῶν ἀδυνάτων ἄρ' ἐπαγωγὴν γενέσθαι καὶ τὰ καθόλου ἄρα ἄπιστα καὶ ἀνεπίσητα καὶ ὅτι γε καθόλου. Καὶ οὐ μόνον οὐκ ἐπιστάμεθα αὐτὰ κρεῖττον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν, ἀλλ' οὐδὲ δόξαν βεβαίαν ἔχομεν περὶ αὐτῶν· ἐκ δὲ τῶν τοιούτων ἀρχῶν πῶς ἂν γένοιτο ἀπόδειξις, ἥτις ἐστὶν ὑπόληψις ἀμετάπειστος;

(59.) Φέρε δὴ προθῶμέν τινα τῶν τοῖς φιλοσόφοις οὕτως πῶς συναγομένων καὶ ἀποδεικνυμένων. Ὁ ἥλιος ἀεικίνητος, ἢ γὰρ κύκλῳ τῶν οὐρανίων σωμάτων κινήσις συνεχῆς καὶ ἀδιάκοπος. Ὁ ἥλιος ὑπὸ τῆς οὐρανόθεν περιφορᾶς ἀπ' ἀνατολῶν ἐπὶ δυσμᾶς αἰεὶ φέρεται, καὶ γὰρ ταύτη συμπεριφέρεται. Ὁ ἥλιος ἐν τῷ ὑπὲρ ἡμᾶς ἡμισφαιρίῳ φερόμενος αἰθρίας οὐσῆς, εἰ ἐλλιπῆς τὸν κύκλον φαίνοιτο, τὸ τῆς σελήνης ὑποτρέχον ἔχει σῶμα κατὰ κάθετον οὐσῆς· καὶ γὰρ ὑπ' ἄλλου σώματος αἰθρίας οὐσῆς οὐδέ ποτε διατερίζεται. Ταῦτα καὶ περὶ σελήνης μικρὸν ὑπαλλάξαντες ἐροῦσιν. Ἄλλὰ πόθεν τοῦτο τὸ αἰεὶ ἐπίστασθε καὶ τὸ καθόλου; Πρὸς αὐτοὺς ἡμεῖς ἐροῦμεν. Ἐξ ἐπαγωγῆς' φησὶν ἢ γνώσις αὐτῆ ταῖς ψυχαῖς ἐντεθησαυρισμένη, τῶν ἀποδείξεων γίνεται ἀρχή'. Πῶς ἐξ ἐπαγωγῆς, σαφέστερον εἰπέ'. Ἐἰδόν' φησὶ τὴν τοῦ ἡλίου ἐκλειψιν ἐν συνόδῳ γενομένην καὶ τὴν μετ' ἐκείνην καὶ μάλα ἄλλην καὶ ἄλλην, καὶ διὰ τῆς ἐν ἐμοὶ δυνάμεως, ἥτις αἰεὶ πεφυκε τὰ ὅμοια ἐπισυνάπτειν, τὴν καθόλου γνώσιν ἔλαβον· πάλιν ἐκ τῆς ὁσημέραι συνεχοῦς τοῦ οὐρανοῦ κινήσεως, ἐκ πολλῶν τῶν αἰσθημάτων τὸ καθόλου μοι συνήκται'.

(60.) Τί οὖν, ὦ φιλόσοφε, καὶ τῶν πρὸ τοῦ γεννηθῆναι σε ἡμερῶν καὶ περιόδων καὶ ἐκλείψεων γεγεννημένων ἦσθου καὶ τῶν μετὰ σὲ γενησομένων ἀπασῶν; Πάντως οὐ· πλεί-

²⁰⁷ Tocmai în virtutea universalității care le lipsește.

²⁰⁸ În viziunea astronomică antică bolta cerească – și dimpreună cu ea soarele – se rotea în jurul pământului.

(58.) Apoi, universalele – care sunt principiile demonstrației – prin inducție își capătă credibilitatea; iar inducția constă în a integra toate particularele și a nu lăsa nimic deoparte; dar particularele sunt nenumărate; așadar este cu neputință a se face inducție și universalele nu au credibilitate și nu fac obiectul științei tocmai în virtutea universalității³⁰⁷. Și nu doar că nu le cunoaștem [științific] pe acestea mai bine decât prin demonstrație, dar nici părere sigură nu avem în privința lor; din astfel de principii cum va fi, deci, [cu putință a se face] demonstrație, care [demonstrație] este [o] opinie neclătinată?

(59.) Dar să punem de față câteva din cele astfel conchise și demonstrate de către filosofi. Soarele este pururea mișcător, pentru că mișcarea în cerc a corpurilor cerești este continuă și neîntreruptă. Soarele se mișcă pe bolta cerească pururea de la răsărituri la apusuri, că se și rotește împreună cu aceasta³⁰⁸. Dacă, mișcându-se soarele în emisfera de deasupra noastră, pe vreme senină, discul lui pare nedepplin, e pentru că sub el se mișcă pe verticală corpul lunii; pentru că, pe vreme senină, niciodată nu poate fi acoperit de alt corp. Acestea le spun [aceștia] și în privința lunii, puțin diferit. 'Dar de unde cunoașteți științific acest pururea și universală?' – zicem noi către ei. 'Prin inducție' zice 'în-vistierindu-se cunoașterea aceasta în suflete, devine [apoi] principiu al demonstrațiilor'. 'Cum prin inducție? – spune mai limpede'. 'Am văzut' zice 'eclipsa de soare cea care are loc prin conjuncție, și după ea alta și alta în mod repetat, și prin puterea dinlăuntru meu, care e lăsată spre a le pune laolaltă pururea pe cele asemenea, am ajuns la cunoașterea universalei; și iarăși, din continua mișcare de zi cu zi a cerului, din multele observații am conchis universală'.

(60.) Cum așa, o filosofule, ai observat și zilele și revoluțiile și eclipsele cele petrecute înainte de a te naște tu și pe cele ce vor fi după tine, pe toate? Negreșit că nu; și care

ους δὲ τίνες, ὧν ἦσθου ἢ ὧν οὐπω; Πάντως οὐδ' ἀριθμῶ περιλαβεῖν ἔστι τὸ πλεονάζον τῆς ἀναισθησίας. Πῶς οὖν ἐπισυνῆψας τὸ καθόλου ἐξ ἐπαγωγῆς, μὴ πάντα συμπεριλαβὼν τὰ μερικά; Λόγος γὰρ οὗτος ὑμέτερος καὶ ἀληθῆς ὡς, εἰ μέλλει τις τὴν δι' ἐπαγωγῆς γνώσιν ἀκριβῆ λαβεῖν, πάντων ἐπαφὴν σχεῖν τῶν μερικῶν ἀνάγκη τῷ ἐν ἡμῖν πρὸς ἕκαστον καταλλήλῳ κριτηρίῳ, καὶ τῶν μὲν ἀκουστῶν ἀκοῦσαι ἕκαστον, τὰ δὲ ὁρατὰ ἰδεῖν. Σὺ δὲ τὰς πλείστας μὴ ἔωρακῶς ἡμέρας καὶ περιόδους καὶ ἐκλείψεις, περὶ πασῶν ἀποφαινόμενος, οἶει κρεῖττον ἢ κατὰ ἀπόδειξιν ἐπίστασθαι καί, διὰ τῆς ἐπιστήμης ταύτης ἐπὶ τὴν ἀπόδειξιν ἐρχόμενος, ὑπόληψιν ἀληθῆ τε καὶ βεβαίαν ἔχειν τὴν λιαν οὖσαν ψευδῆ καὶ σφαλερὰν.

(61.) Διεκόπη μὲν γὰρ ἐπὶ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἡ συνεχῆς ἡλίου κίνησις, ἐπὶ τοῦ Ἐζεκιου δὲ εἰς τοῦμπαλιν ἐχώρησε καὶ τὴν ἐντεθησαυρισμένην τοῦ καθόλου γνώσιν ἐξεφόρησέ σου τῆς ψυχῆς. Τὸ δὲ τὴν Αἴγυπτον κολάσαν σκότος τί, καὶ ταῦτα πολυήμερον; Ἄρ' ἔστι τρεῖς ἡμέρας συνελθεῖν ἡλίῳ τὴν σελήνην; Ἡ δ' ἐπὶ τοῦ σωτηρίου πάθους τοῦ κυρίου ἐκλείψις γεγεννημένη, οὐ τεσσαρεσκαίδεκαταίας οὔσης τῆς σελήνης γέγονεν, ἥνικα τῷ ἡλίῳ τὴν σελήνην κατὰ κάθετον εἶναι τῶν πάντη ἀδυνάτων ἦν; Ἴνα δέ σοι καὶ περὶ μελλόντων εἰπωμεν, πῶς πεσοῦνται τὰ ἄστρα τοῦ οὐρανοῦ, εἰ ἀδιάκοπος ἡ κύκλῳ κίνησις; Πῶς ὁ οὐρανὸς ὡς βίβλος εἰλιθήσεται; Πῶς εἰς αἷμα τοῦ ἡλίου μεταστρεφόμενου ἡ σελήνη οὐ δώσει τὸ φέγγος αὐτῆς; Εἶδες ἐκλείψιν σελήνης ἀνευ διαφράξεως τῆς γῆς;

(62.) Εἰ γοῦν ἐπισυνηγμένον μὲν τὸ καθόλου ἀπὸ τῶν περὶ γένεσιν ἀρχὴ τέχνης γίνεται, τῶν δ' αἰεὶ ὡσαύτως ἐχόντων ἀρχὴ τῆς ἀποδείξεως καὶ ἐπιστήμη ἀποδεικτικῆ

²⁰⁹ *Iisus Navi* 10, 12-13: «Și a zis Iisus: 'Stea soarele asupra Gavaonului și luna asupra văii Ailon'. Și a stănut soarele și luna [a fost] întru oprire până a luptat Dumnezeu pe vrăjmașii lor. Și a stănut soarele în mijlocul cerului; nu a înaintat spre apusuri ziua întregă, cu desăvârșire».

²¹⁰ *IV Împărați* 20, 11: «Și a strigat Isaia prorocul către Domnul și s-a întors umbra pe scări zece trepte înapoi».

sunt mai multe, cele pe care le-ai observat sau cele pe care încă nu [le-ai observat]? Negreșit că nici nu este număr în stare să înfățișeze prisosul celor neobservate. Cum, deci, ai conchis universală prin inducție, de vreme ce nu ai pus la oală toate particularele? Căci al vostru este – și adevărat este – cuvântul care zice că, dacă cineva vrea să aibă cunoaștere exactă prin inducție, atunci trebuie să aibă perceperea tuturor particularelor, prin facultatea din noi potrivită fiecăruia [dintre acestea], și trebuie să audă fiecăruia lucrul din cele de auzit, iar pe cele de văzut – să le vadă. Tu însă, fără a le fi văzut pe cele mai multe din zile și revoluții și eclipse, te pronunți în privința tuturor, îți închipui că cunoști științific într-un chip mai bun decât cel prin demonstrație și, prin această știință pornindu-te împotriva demonstrației, o socotești opinie sigură și neclătinată pe cea foarte mincinoasă și greșită?

(61.) Căci mișcarea continuă a soarelui s-a oprit în vremea lui Iisus al lui Navi²⁰⁹, iar în vremea lui Ezechia s-a întors înapoi²¹⁰ și a lepădat din sufletul tău învistierita cunoaștere a universalei. Dar întunericul adus ca pedeapsă asupra Egiptului, mai multe zile la rând? Oare este cu putință lunii să fie trei zile la rând în conjuncție cu soarele? Dar eclipsa ce s-a făcut la patima cea mântuitoare a Domnului, nu s-a făcut [oare] fiind luna în paisprezece zile, când este cu totul cu neputință ca luna să fie în linie dreaptă cu soarele? Și – ca să îți spunem și despre cele viitoare – cum vor cădea stelele cerului, dacă mișcarea lor în cerc este neîntreruptă? Cum cerul se va închide ca o carte? Cum, în sânge prefăcându-se soarele, luna nu își va mai da lumina ei? Mai văzut-ai eclipsă de lună fără întrepunerea pământului?

(62.) Dacă, deci, pe de o parte, universală – conchisă [pornind] de la cele zidite – se face principiu tehnic [al logicii] și [așijderea,] principiu al demonstrației [cel] din cele [ce sunt] pururea la fel, și, din acesta, știință demon-

ἐκ ταύτης, αἰεὶ δ' ὡσαύτως ἔχον τῶν ὄντων οὐδέν, οὐ γὰρ ἀδιάκοπον, καὶ ἡ ἀρχὴ ἄρα τῆς ἀποδείξεως οὐκ ἔστι τῆς ἀρχῆς δὲ μὴ οὔσης καὶ τὸ τέλος οἰχεται. Τῆς οὖν ἀριστοτελικῆς ἀποδείξεως μὴ ὄν φανείσης, πῶς ὑπὲρ αὐτὴν λέγοντες τὸ θεῖον σεμνυνοῦμεν; Ἀλλ' Ἀριστοτέλης οὐ πιστεύει τοῖς περὶ τῶν οὐρανίων γεγραμμένοις, γεγεννημένοις τε καὶ μέλλουσι; Ἀλλὰ σὺ πιστεύειν φῆς· πίστιν δ' ὅμως κἀκεῖνος τίνα ἂν παράσχοι, ἐφ' ὧν γεγεννημένων οὐπω ἦν γεγεννημένος; Ἡμεῖς οὖν τοῖς ἑωρακόσι πιστεύοντες τὰ ἐκείνου καταργοῦμεν. Τίνα δὲ καὶ τὴν ἀλήθειαν Ἀριστοτέλης δι' ὄργανου τῆς ἀποδείξεως ἐξεῦρε καὶ πῶς τοῦ μέσου καὶ αἰτίου κατατυγχάνει, τουτέστιν οὐδαμῶς, ἐνῆν μὲν εἰπεῖν, παρεῖναι δὲ μοι νῦν δοκῶ. Τοῦ δὲ φιλοσόφου βοηθεῖν ἐπιχειρησάντος τῷ διδασκάλῳ καὶ ταῦτα προσερούμεν· ἐν δὲ προσειπόντες ἐπὶ πολλὰ τὸν λόγον ὠρμημένον στήσομεν.

(63.) «Ἡ ἀπόδειξις» φησιν «οὐκ ἀντιλέγεται, καὶ τὸ ἀντιλεγόμενον ἀπόδειξις οὐκ ἔστιν». Ἐπεὶ τοίνυν ἀντιλέγουσι τοῖς ἡμετέροις οἱ κακόδοξοι, τῶν ἀδυνάτων ἀπόδειξιν εἶναι τὰ ἡμέτερα. Τί οὖν, οὐ «λόγῳ παλαίει πᾶς λόγος», δηλαδὴ καὶ ἀντιπαλαίεται, λόγος δὲ ἡ ἀπόδειξις; Σὺ τοίνυν τὴν σὴν ἦν φῆς ἀποδείξιν ἢ ἀλογίαν εἶναι δέξαι ἢ λόγον καὶ μὴ ἀπόδειξιν· καὶ γὰρ πᾶς λόγος ἀντιλέγεται. Τὸ μὴ ὄν οὐκοῦν τοῖς οὔσι μὴ παραβαλλε, τῇ καθ' ἡμᾶς ἐπὶ τῶν θεῶν ἐκ τῶν τῆς ἀληθείας λογίων ἀποδείξει τὴν κατ' Ἀριστοτέλην ἀπόδειξιν καὶ τὸ ὑπὲρ αὐτὴν.

⁷³⁰ Sau: «ce contraargument poate aduce». De pildă, cum se va zice imediat: cum poate Aristotel combate științific evenimente precum oprirea soarelui pe cer în vremea Iisus al lui Navi?

⁷³¹ Vezi Varlaam, *ibidem*, p. 245.

⁷³² Este un proverb citat adesea în *Triade I* (I, 1-2; 3, 13).

⁷³³ Întrucât proverbul se poate înțelege și ca 'prin raționament luptă tot raționamentul', putem înțelege și că Varlaam trebuie să primească a-și socoti 'demonstrația' ori ceva ilogic, ori raționament dar nu demonstrație.

strativă, și dacă, pe de altă parte, nimic din cele ce sunt nu e pururea la fel, că nu e neîntrerupt, atunci principiul demonstrației nu va fi [cu puțință]; și, nemaifiind principiul [adică începutul], va pieri și sfârșitul [adică ținta]. Așadar, demonstrația cea după Aristotel arătându-se a nu fi [între cele ce sunt], cum, dară, cinstim dumnezeiescul prin faptul de a spune că este mai presus de [demonstrația] aceasta? Dar Aristotel nu crede [oare] în cele scrise despre cele cerești, cele ce au fost și cele ce au să fie? Tu, însă, spui că crede; dar ce încredințare poate da²¹¹ – în privința unor fapte petrecute – cel încă nenăscut pe când se petreceau ele? Noi, însă, crezând celor ce au văzut, desființăm părerile aceluia. Iar ce adevăr a aflat Aristotel prin instrumentul demonstrației și în ce măsură a obținut termenul mediu și cauza – adică nicidecum – deși pot să spun, totuși socotesc să nu o fac acum (dar dacă filosoful se străduiește să își apere dascălul, vom zice și acestea); și adăugând un singur lucru, vom înceta cuvântul pornit asupra atât de multor lucruri.

(63.) «Demonstrația» zice «nu admite contrazicere, iar ceea ce admite contrazicere nu este demonstrație»²¹². Așadar, de vreme ce rău-slăvitorii le contrazic pe cele ale noastre, atunci e cu neputință ca ale noastre să constituie demonstrație. Cum așa? Oare nu «prin cuvânt luptă tot cuvântul» – va să zică este și luptat, la rândul lui²¹³ – și demonstrația nu este și ea cuvânt? Tu, așadar, demonstrația ta – despre care tu zici că este demonstrație – primește a o socoti ori necuvântare, ori cuvânt dar nu demonstrație; de vreme ce tot cuvântul admite contrazicere²¹⁴. Nu pune, așadar, *ceea ce nu este alături de cele ce sunt*, alături de demonstrația noastră asupra celor dumnezeiești²¹⁵ – cea dintru scripturile adevărului – demonstrația lui Aristotel și «mai-presus-ul» ei.

²¹⁵ «demonstrația noastră»: a drept-slăvitorilor.

Γ' ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ

ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΠΡΟΣ ΑΚΙΝΔΥΝΟΝ
ΕΣΤΑΛΗ ΑΠΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΠΡΟ ΤΗΣ ΤΟΥ ΒΑΡΛΑΑΜ ΚΑΙ ΑΥΤΟΥ ΣΥΝΟΔΙΚΗΣ ΚΑΤΑΔΙΚΗΣ

(1.) Τὸ διθεΐτας ἡμᾶς τὸν κακόφρονα Βαρλαάμ λέγειν σύντομός ἐστιν ἀπόδειξις τῆς ἡμῶν εὐσεβείας καὶ τῆς ἐκείνου κακοδοξίας, ἐπεὶ καὶ ὁ μέγας Βασίλειος τριθεΐτης ἤκουσε παρὰ τῶν βλασφημούντων εἰς τὸν υἱὸν καὶ τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον. Ἄρ' οὖν οὐ μέγα τοῦτο δεῖγμα τῆς ἀσφαλοῦς τοῦ μεγάλου θεολογίας ὅτι τρία ταῖς ὑποστάσεσιν ἔλεγε τὸν ἕνα θεόν; Τί δ' ἂν εἶη μείζον τῆς κακοδοξίας τεκμήριον τῶν διὰ τοῦτο ἐκείνον τριθεΐτην λεγόντων; Ἐπὶ δὲ τὸν τῆς θεολογίας ἐπώνυμον Γρηγόριον οἱ τῆς Ἀπολιναρίου συμμορίας καὶ λίθους ἔβαλον καὶ πρὸς τὸ δικαστήριον εἶλκον διθεΐτην ἀποκαλοῦντες αὐτόν, ὡς τέλειον κατ' ἄμφω φρονούντα τὸν θεάνθρωπον λόγον. Μαξίμου δὲ τοῦ τὰ θεῖα σοφοῦ καὶ τὴν χεῖρα καὶ τὴν γλῶτταν οἱ κατὰ Σέργιον καὶ Πυρρον ἀφειδῶς ἀπετεμον, διθεΐας ἐγκλημα τούτῳ καὶ πολυθεΐας προσάπτοντες ὡς διττὰς ἐπὶ Χριστοῦ κηρύττοντι θελήσεις καὶ ἐνεργείας, κτιστὰς δηλαδὴ καὶ ἀκτίστους, καταλληλῶς ταῖς φύσεσιν, ἀκτίστου κατ' αὐτόν οὔσης οὐ τῆς θείας φύσεως μόνης, ἀλλὰ καὶ τῆς θείας θελήσεως καὶ πασῶν τῶν τῆς θείας φύσεως φυσικῶν ἐνεργειῶν, αἱ φύσεις οὐκ εἰσὶν, ἀλλὰ κινήσεις θεοπρεπεῖς, ὡς πολλαχοῦ τῶν λόγων αὐτὸς παρίστησι. Τοῦτό ἐστι καθ' ὃ καὶ ἡμεῖς διαβαλλόμεθα νῦν.

(2.) Ἄλλ', ὅπερ εἶπεν, μέγα μὲν τὸ κατηγορημα τοῦτο γνώρισμα τῆς ἀσφαλοῦς τῶν ἀγίων θεολογίας, οὐδὲν δ'

¹ Vasile cel Mare, *Împotriva celor ce ne calomniază că afirmăm trei dumnezei*, PG 31, 1488-1496.

² *Viața lui Grigorie Teologul*, PG 35, 277 BC.

³ PG 90, 172.

[EPISTOLA] A III^A CĂTRE ACHINDIN

A ACELUIAȘI CĂTRE ACHINDIN
TRIMISĂ DIN TESALONIC ÎNAINTE DE
OSÂNDIREA SINODALĂ A LUI VARLAAM ȘI A LUI

(1.) Faptul că rău-cugetătorul Varlaam zice că suntem diteiști este demonstrație pe scurt a buneii noastre cinstiri de Dumnezeu și a releii lui credințe, că și marele Vasile a auzit [zicându-i-se] – de către hulitorii asupra Fiului și Duhului – [cum] că e triteist¹. Așadar, nu e oare aceasta o mare dovadă a negreșitei teologhisiri a marelui [Vasile] că trei este – după ipostasuri – Dumnezeu Cel unul? Și ce dovadă mai mare ar fi a releii-credințe a celor care, pentru aceasta, îl numeau triteist? Cât despre Grigorie cel numit cu numele cuvântării-de-Dumnezeu, cei din ceata tâlhărească a lui Apolinarie și pietre au aruncat asupra lui, și la judecătorie l-au târât, numindu-l diteist, pentru că desăvârșit în amândouă privințele Îl socotea pe Cuvântul [Tatălui], pe Dumnezeu și Omul². Iar lui Maxim celui înțelept în cele dumnezeiești și mâna și limba i-au tăiat, fără cruțare, cei de un cuget cu Serghie și Pyrros³, vina diteismului și politeismului punându-i-o, că îndoite propovăduia [a fi] în Hristos voințele și lucrările, zidite adică și nezidite, potrivit cu firile, nezidită fiind în El nu doar dumnezeiasca fire, ci și voința dumnezeiască și toate lucrările firești ale dumnezeieștii firi, care [lucrări] nu sunt firi, ci mișcări cuvenite lui Dumnezeu⁴, precum zice în multe locuri din cuvintele lui. Acesta este lucrul pentru care și noi suntem acum învinuiți [pe nedrept].

(2.) Dar, cum am zis, învinuirea aceasta este mare dovadă a negreșitei teologhisiri a sfinților, și nu mai puțin

¹ Sau: «mișcări cu-dumnezeiască-cuviință».

ἤττον τῆς κακοδοξίας ἐναργῆς παράστασις τῶν διὰ ταῦτα ἐκείνους πολυθέους λεγόντων. Οὕτω τοίνυν καὶ πρὸς τοὺς ἀρτίως κατατεμόντας ἀθέσμως εἰς κτιστὰ καὶ ἄκτιστα τὴν μίαν θεότητα καὶ τὴν μὲν θείαν μόνην οὐσίαν ἄκτιστον εἶναι λέγοντας θεότητα καὶ πᾶν ἄκτιστον τῆς θείας οὐσίας παντάπασιν ἀδιάφορον, κτιστὴν δὲ πᾶσαν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν ἢ ταύτης ὅπωςδήποτε διενήνοχεν, ἄκτιστον ἡμῶν καὶ κατ' αὐτὰς εἰρηκότων καὶ πολλὰ ταῖς ἐνεργείαις ὡς παντοδύναμον τὸν ἕνα κατ' οὐσίαν θεόν. Ἐπισηθύνεσθαι γὰρ ὁ θεὸς λέγεται κατὰ τὸν θεῖον Μάξιμον, τῷ καθ' ἕκαστον εἰς παραγωγὴν τῶν ὄντων βουλήματι προνοητικαῖς προόδοις πολλαπλασιαζόμενος καὶ κατ' οὐσίαν μὲν ἄγνωστον παντάπασιν, κατ' ἐκείνας δὲ γνωστόν, αἶ εἰσιν ἢ ἀγαθότης, ἢ σοφία, ἢ δύναμις, ἢ θειότης ἤτοι μεγαλειότης καὶ ἀπλῶς πάντα τὰ περὶ τὴν οὐσίαν, ὡς καὶ ὁ Χρυσόστομος ἐπὶ λέξεως φησι πατήρ.

(3.) Οὕτω τοίνυν ταῦτα πρὸς τοὺς τοιούτους ἡμῶν λεγόντων, ὁ διθεῖαν κατηγορῶν δηλὸς ἐστὶν αὐτὸς οὐ τὸν πάντων ποιητὴν προσκυνῶν, ἀλλὰ θεόν τινα ἀνεέργητον· οὐ γὰρ ἐτι δύναιτ' ἂν αὐτὸν εἰπεῖν δημιουργόν ἢ θεουργόν ἢ ὄλως ἐνεργόν, σαφῶς ἀποφηνάμενου τοῦ σεπτοῦ Μαξίμου ὡς οὐκ ἔστιν ἐνεργεῖν χωρὶς ἐνεργείας καταλλήλου δήπουθεν, ὥσπερ οὐδὲ ὑπάρχειν χωρὶς ὑπάρξεως. Ἀλλ' οὐδὲ ἄκτιστον ἐρεῖ τοῦτον ὃν φησὶν ὁ Βαβλαάμ θεόν· ἐκ γὰρ τῆς ἀκτίστου ἐνεργείας, κατὰ τὸν αὐτὸν πάλιν θεολόγον, ἢ ἄκτιστος φύσις χαρακτηρίζεται· τὸ δὲ χαρακτηρίζον τοῦ χαρακτηριζομένου

⁵ «de aceasta»: de ființa dumnezeiască.

⁶ Zicem că Dumnezeu este nezidit nu doar întrucât ființa Lui dumnezeiască este nezidită, ci și întrucât nezidite sunt și puterile și lucrările ființei acesteia; altfel spus: Dumnezeu este nezidit nu doar după ființa dumnezeiască, ci și după puterile și lucrările dumnezeiești. La fel zicem că Dumnezeu este unul după ființa dumnezeiască nezidită, dar și că Dumnezeu este multe după lucrările dumnezeiești nezidite.

⁷ Scolii la Despre numirile dumnezeiești 13, 2, PG 4, 409 B.

⁸ Adică: prin prisma.

⁹ Omilia 74 la Ioan, PG 59, 401.

vădire limpede a relei credințe a celor care, pentru [pricinile] acestea, îi numeau pe aceia politeiști. Tot așa, deci, [se întâmplă] și cu cei care, în chip necuvenit, taie acum în zidite și nezidite dumnezeirea cea una și zic că doar ființa dumnezeiască este dumnezeire nezidită și tot ceea ce este nezidit nu se deosebește nicidecum de ființa dumnezeiască, iar toată puterea și lucrarea este zidită și neapărat deosebită de aceasta⁵, din pricină că noi zicem că și după acestea nezidit este Dumnezeu Cel *unul* după ființă și [că este] *multe* după lucrări, ca un atotputernic⁶. Căci se zice, după dumnezeiescul Maxim, că Dumnezeu «Se înmulțește»⁷ după⁸ voi[re]a aducerii la ființă a fiecăreia dintre cele ce sunt, multiplicându-Se – așa zicând – după ieșirile proniatoare [către acestea], cu totul necunoscut după ființă, dar cunoscut după acelea, care sunt bunătatea, înțelepciunea, puterea, dumnezeirea adică măreția și, pe scurt, toate cele dimprejurul ființei, precum zice și Părintele cel cu gură de aur, cuvânt cu cuvânt⁹.

(3.) Așa grăind noi acestea către unii ca aceștia, vădit este că cel ce ne învinuiește de diteism nu se închină Făcătorului a toate, ci la dumnezeu nelucrător; că nu mai poate spune despre acela că este 'demiurg' ori 'dumnezeiește-lucrător' ori, simplu, 'lucrător', de vreme ce cinstitul Maxim spune limpede că nu este nicidecum cu puțință a lucra [cineva] fără [a avea] lucrarea potrivită, după cum nu este cu puțință a exista [ceva] fără [a avea] existență¹⁰. Dar nici nezidit nu poate fi acesta despre care Varlaam zice că e dumnezeu; pentru că [tocmai] lucrarea necreată – iarăși, după același cuvântător-de-Dumnezeu¹¹ – e aceea prin care se caracterizează firea necreată; iar ceea ce caracterizează se deosebește de ceea ce este caracterizat.

¹⁰ Epistola către Nicandru, PG 91, 96 B; *Lucrări teologice și polemice*, PG 91, 200 C-205 AC; *Dialogul cu Pyrros*, PG 91, 340 D.

¹¹ *Dialogul cu Pyrros*, PG 91, 341 A.

διενήνοχεν. Εἰ τοίνυν μὴ ἔχει διαφέρουσιν ἑαυτῆς ἡ θεία φύσις ἐνέργειαν, ἄκτιστον καὶ ταύτην οὖσαν καὶ γνωστὴν ἡμῖν ἐκ τῶν ἐνεργημάτων, ἐκείνη πάσης καταλήψεως ὑπερανιδρυμένη, πῶς εἴσεται τις τῶν ἀπάντων ὡς ἔστι τις φύσις ἄκτιστος, ἀπερινόητος οὖσα καθ' ἑαυτήν, ἐκ δὲ τῶν περὶ αὐτὴν γινωσκομένη, ὧν ἔστι κατὰ τὸν μέγαν Ἀθανάσιον καὶ ἡ ταύτης δύναμις καὶ ἡ ἐνέργεια; Τί δ' ὅμως ταῦτα μηκύνω λέγων, καὶ ταῦτα τῶν ἁγίων διδασκόντων ἐπὶ λέξεως ὅτι φύσις θεοῦ καὶ ἐνέργεια οὐ ταυτόν; Τῆς μὲν γὰρ φύσεως ἔστι τὸ γεννᾶν, τῆς δὲ ἐνεργείας τὸ ποιεῖν· καὶ ἄλλο ἢ οὐσία τοῦ θεοῦ καὶ ἕτερον ἢ οὐσιώδης τοῦ θεοῦ ἐνέργεια· καὶ ἄλλο μὲν ἢ οὐσία τοῦ θεοῦ, ἕτερα δὲ τῶν περὶ αὐτὴν ὀνομάτων ἢ σημασία. Τί τοίνυν ταῦτα μηκύνω λέγων; Ὁ γὰρ Βαρλαάμ, δι' ὧν φησιν, ἀνύπαρκτον ἡμῖν εἰσάγει θεόν. Τὸ γὰρ μηδεμίαν ἔχον δύναμιν ἢ ἐνέργειαν φυσικὴν οὔτε ἔστιν οὔτε τί ἔστιν οὔτε ἔστι παντελῶς αὐτοῦ θέσις οὐδὲ ἀφαιρέσις κατὰ τοὺς θεολόγους.

(4.) Εἶπεν οὖν ὁ ἄφρων οὗτος τῆς ἡμῶν εὐσεβείας κατηγοροῦς ὅτι οὐκ ἔστι θεὸς ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, εἰ καὶ τοῖς χεῖλεσιν εἶναι δῆθεν θεὸν ἰσχυρίζεται. «Ἄλλ' ἔχει» φησὶν «ἐνεργείας ὁ θεός, κτιστὰς δέ· πᾶσα γὰρ ἐνέργεια θεοῦ χωρὶς τῆς τὰ πάντα ἐνεργούσης οὐσίας κτιστῆ, καὶ ἐν ἀναρχον καὶ ἀτελευτήτων ἢ θεία φύσις, καὶ αὕτη ἔστι τὸ μόνον ἄκτιστον φῶς καὶ ἡ ἄκτιστος δόξα τοῦ θεοῦ». Τῆς δυσσεβείας, οικειότερον δ' εἶπεν τῆς ἀθεΐας καὶ τελεωτάτης ἀσεβείας. Ἡ γὰρ οὐκ ἔχει φυσικὰς καὶ οὐσιώδεις ἐνεργείας ὁ θεός, καὶ ἄθεός ἐστιν ὁ τοῦτο λέγων—τοῦτο

¹² «aceasta»: lucrarea nezeită.

¹³ «aceea»: firea nezeită.

¹⁴ Adică: de unde? din ce?

¹⁵ Antologia de texte patristice din care citează sfântul Grigorie atribuie pasajele acestea lui Athanasie cel Mare (Paris. gr. 970 f. 316), deși – se pare – este vorba de un text ulterior, aparținând epocii controverselor hristologice.

¹⁶ Verbul «învață» este aici tranzitiv.

¹⁷ Adică: de a zidi; Chiril al Alexandriei, *Tezaurale* 18, PG 75, 312; Ioan Damaschin, *Dogmatica* 1, 8, PG 94, 813 A.

Așadar, dacă firea nezidită nu are lucrare deosebită față de ea – nezidită fiind și aceasta¹² și cunoscută nouă din cele pe care le lucrează, [fiind] aceea¹³ așezată mai presus de toată înțelegerea, cum¹⁴ va ști cineva [și] că există vreo fire nezidită, de-necuprins-cu-mintea fiind în ea însăși, dar cunoscută din cele dimprejurul ei, între care sunt – după marele Athanasie – și puterea și lucrarea acesteia¹⁵? Dar ce tot lungesc vorba spunând acestea, de vreme ce Părinții învață acestea cuvânt cu cuvânt¹⁶, [cum] că firea lui Dumnezeu și lucrarea [Lui] nu sunt totuna? Că al firii este [faptul de] a naște, iar al lucrării [cel de] a face¹⁷; și una e ființa lui Dumnezeu și alta e lucrarea ființială a lui Dumnezeu; și una e ființa lui Dumnezeu și altul înțelesul numelor celor dimprejurul ei. Dar ce tot lungesc vorba spunând acestea? Că Varlaam, prin cele ce zice, inexistent ni-L face pe Dumnezeu. Pentru că ceea ce nu are nici o putere sau lucrare firească¹⁸, aceea – după cuvântătorii-de-Dumnezeu – nici nu este, nici nu este ceva, nici este lui vreo afirmare, nici negare.

(4.) Zis-a, așadar, nebunul acesta – pârătorul împotriva bunei noastre cinstiri [de Dumnezeu] – că ‘nu este Dumnezeu’ în inima lui¹⁹, măcar că cu buzele zice că este – chipurile – Dumnezeu. «Dar are» zice «lucrări Dumnezeu, însă zidite; pentru că toată lucrarea lui Dumnezeu fără ființa a toate lucrătoare zidită este; și *unu* fără început și fără sfârșit – firea dumnezeiască [este], și aceasta este singura lumină necreată și slava necreată a lui Dumnezeu». Ce rea-credință; mai bine zis: ce ateism și desăvârșită necredință. Pentru că ori Dumnezeu nu are lucrări firești și ființiale, iar cel ce spune aceasta este ateu (pentru că [zicerea] aceasta, iarăși, spune pe față că nu

¹⁸ «firească»: a firii, proprie firii.

¹⁹ Psalmii 13, 1. Sintaxa e voit ambiguă: ‘zis-a în inima lui’ sau ‘nu este Dumnezeu în inima lui’.

γὰρ πάλιν ἀντικρὺς φησιν ὅτι οὐκ ἔστι θεός· οἱ γὰρ ἅγιοι φανερώς λέγουσιν ὅτι φυσικῆς καὶ οὐσιώδους ἐνεργείας μὴ οὐσης οὔτε θεός ἔσται οὔτε ἄνθρωπος ὁ ἐν δυσὶ ταῖς τοιαύταις ἐνεργείαις καὶ δυσὶ ταῖς φύσεσι προσκυνούμενος Χριστός — ἢ, εἴπερ εἰσὶν ἐνέργειαι θεοῦ φυσικαὶ καὶ οὐσιώδεις, κτισταὶ δὲ εἰσὶν αὐταὶ, κτιστὴ ἔσται καὶ ἡ ταύτας ἔχουσα οὐσία τοῦ θεοῦ· ἢς γὰρ οὐσίας τε καὶ φύσεως αἱ φυσικαὶ καὶ οὐσιώδεις ἐνέργειαι κτισταί, ἄκτιστος αὐτὴ οὐκ ἔστιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ θεία πρόνοια καὶ ἡ θεατικὴ δύναμις καὶ ἡ τοῦ θεοῦ λαμπρότης, ἢ καὶ κατὰ τὸ Θαβώριον ἐπιφανεῖσα Μωσεῖ καὶ Ἡλιοῦ καὶ τοῖς συναναβάσιν ἐπὶ τὸ ὄρος τῷ Χριστῷ τὴν οἰκείαν ἐκφαίνοντι θεότητα καὶ βασιλείαν, καὶ αὐταὶ τοίνυν κτίσματα εἰσὶν, εἴπερ ἡ φύσις μόνη ἀναρχὸς ἔστι καὶ ἀτελεύτητος καὶ αὐτὴ μόνη ἔστι τὸ ἄκτιστον φῶς καὶ ἡ ἄκτιστος δόξα τοῦ θεοῦ, καὶ οὕτω μία ἄκτιστος θεότης ὡς μονῆς ἀκτίστου τῆς θείας οὐσίας ὑπαρχούσης.

(5.) Ἡ τε γὰρ πρόνοια σχέσις ἔστι τοῦ θεοῦ πρὸς τὰ τῆς παρ' αὐτοῦ προμηθείας ἀπολαύοντα καὶ ἡ θεατικὴ δύναμις πρὸς τὰ ὁρώμενα καὶ ἡ λαμπρότης πρὸς τὰ θείως λαμπρυνόμενα· ἢ δὲ θεία φύσις σχέσις οὐκ ἔστι, πάντη πάντων ἀπολελυμένη τε καὶ ὑπερανιδρυμένη. Καὶ τῆς μὲν θεατικῆς ἐνεργείας τὸ δημιουργεῖν οὐκ ἔστιν· ἐθεάτο γὰρ τὰ πάντα ὁ θεός καὶ πρὸ γενέσεως, οὐκ ἐδημιούργει δὲ αὐτὰ καὶ πρὸ γενέσεως. Μὴ οὔσα τοιγαροῦν ἢ πάντα ἐνεργοῦσα φύσις αὕτη, κτιστὴ ἔσται κἀντεῦθεν κατὰ τὸν Βαβλαᾶμ ἢ θεατικὴ ἐνέργεια τοῦ πνεύματος. Ἡ δὲ θεία πρόνοια μετέχεται παρὰ τῶν επιτυγχανόντων ταύτης· «πάντα γὰρ» φησι «τὰ ὄντα μετέχει προνοίας, παρὰ τῆς παναιτίου θεότητος ἐκβλυζομένης»· κατ' οὐσίαν δὲ ὁ θεός ἀμέθεκτός ἐστι κατὰ τὸν θεῖον Μάξιμον, καθ' ἣν μόνην ἄκτιστός ἐστι κατὰ τὸν Βαβλαᾶμ. Οὐκοῦν κατ' αὐτὸν κἀντεῦθεν καὶ ἡ θεία πρόνοια κτιστὴ. Ἡ δὲ τοῦ θεοῦ λαμπρότης καὶ μετέχεται καὶ μερίζεται· «ἀμυδρὰν» γὰρ φησιν «αὐγὴν παρ-

²⁰ Vezi Maxim Mărturisitorul, *Lucrări teologice și polemice*, PG 91, 200 BC.

²¹ Literal: strălucite.

²² Dionisie Areopagitul, *Despre ierarhia cerească* IV 1 (ed. Ritter p. 20).

²³ *Scolii la Despre numirile dumnezeiești*, PG 4, 221 C.

este Dumnezeu; căci Sfinții spun în chip vădit că, neexistând lucrare firească și ființială, nici Dumnezeu nu este²⁰, nici om, Hristos, Cel în două astfel de lucrări și în două firi închinat), ori, dacă există lucrări firești și ființiale ale lui Dumnezeu, atunci acestea sunt tot zidite; și zidită va fi și ființa lui Dumnezeu cea care le are pe acestea (că ființa și firea ale cărei lucrări firești și ființiale sunt zidite, aceasta nezidită nu este). Dar și dumnezeiasca pronie și puterea văzătoare și strălucirea lui Dumnezeu – cea și pe Tavor arătată lui Moisi și lui Ilie și celor împreună-suiți în munte cu Hristos, Cel ce le-a arătat propria Sa dumnezeire și împărăție – și acestea sunt, așadar, zidiri, dacă singură firea [dumnezeiască] este fără început și fără sfârșit și singură aceasta este lumina nezidită și nezidita slavă a lui Dumnezeu și [dacă] pricina pentru care [socotim] dumnezeirea nezidită [a fi] una [singură] este aceea că singură ființa dumnezeiască este nezidită.

(5.) Pentru că pronia este legătură a lui Dumnezeu cu cele ce se bucură de grija Lui, puterea văzătoare – cu cele văzute, iar strălucirea – cu cele dumnezeiește luminate²¹; pe când dumnezeiasca fire nu este legătură, [ea, cea] cu totul dezlegată de toate și așezată mai presus de acestea. Și nu al puterii văzătoare este însușirea de a zidi; căci le vedea Dumnezeu pe toate mai înainte de facere, dar nu le zidea mai înainte de facere. Așadar, nefiind [totuna cu] firea dumnezeiască cea a toate lucrătoare, atunci – după Varlaam – puterea văzătoare a Duhului va fi zidită. Iar dumnezeiasca pronie se împărtășește [pe sine] celor ce au parte de ea; că «toate cele ce sunt» zice «se împărtășesc de pronia ce izvorăște din dumnezeirea cea a toate pricinuitoare»²²; dar, după dumnezeiescul Maxim, Dumnezeu este neîmpărtășit după ființă²³, după carea – doar după ea – este [El] nezidit, cum zice Varlaam. Așadar și de aici reiese – după Varlaam – că dumnezeiasca pronie este zidită. Iar strălucirea lui Dumnezeu se și împărtă-

εγύνωσεν ὁ κύριος ἐπ' ὄρους» οἱ τε μύσται ταύτην εἶδον οὐχ ὀλόκληρον, «ἵνα μὴ σὺν τῇ ὁράσει καὶ τὸ ζῆν ἀπολέσωσιν». Τὸ δὲ μερίζεσθαι τῆς ἐνεργείας ἀλλ' οὐ τῆς οὐσίας ὁ Χρυσόστομος ἀποφαίνεται πατήρ· ἀλλὰ καὶ «ἡ λαμπρότης τοῦ θεοῦ ἡμῶν ἔστω ἐφ' ἡμᾶς» φησὶν ὁ ψαλμῶδός προφήτης· καὶ «εἰς τοῦτό με φέρει τὸ μέτρον ἐνταῦθα φέγγος, λαμπρότητα θεοῦ ἰδεῖν καὶ παθεῖν», φησὶν ὁ θεολόγος Γρηγόριος· καὶ ὁ ἀπαστράπτων τὸ ἀληθινὸν καὶ ἀδιάδοχον φῶς, κατὰ τὸν μέγαν Βασιλείου, τοὺς αὐτοῦ μετέχοντας ἄλλους ἡλίους ἀπεργάζεται θεῖους· «λάμπουσι γὰρ καὶ οἱ δίκαιοι ὡς ὁ ἥλιος». Ἡ δὲ θεία φύσις ὑπὲρ πᾶσαν μέθεξιν ἐστίν, ἦν μόνην ἄκτιστον φῶς ὁ Βαρλαάμ ἀπεφήνατο. Κατ' αὐτὸν οὖν κτιστὸν ἐστὶ καὶ τὸ θεϊότατον φῶς, ἐπεὶ καὶ ὀνομάζεται πως τοῦτο· ἡ δὲ θεία φύσις παντάπασιν ἀνώνυμος ἐστίν ὡς ὑπερώνυμος.

(6.) Ταῦτα καὶ τὰ τοιαῦτα λεγόντων ἡμῶν πρὸς τὰ τοῦ Βαρλαάμ δυσσεβῆ συγγράμματά τε καὶ κηρύγματα, δέον ἐντεῦθεν ἐκείνους ἀληθεῶς καταμαθόντα τὴν δυσσεβῆ γνώμην ἀποθέσθαι. Μεθ' ἰλαρότητος γὰρ πόσης, ἂν εἴπῃς; Καὶ πρὸ τῶν ἐλέγχων πολὺν ὑπεμείναμεν εὐ ἴσθι χρόνον, τοῦτον ἐνάγοντες πρὸς τὴν εὐσέβειαν. Ὁ δὲ μὴδὲ τοῖς ἐλέγχοις εἴξας, καθάπερ οὐδὲ πρότερον τοῖς προτρεπτικοῖς καὶ

²⁴ Verbul grecesc folosit aici de sfântul Grigorie (μερίζεται: se împarte) trimite la relatarea noutestamentară a Cincizecimii: «Și li s-au arătat lor, împărțiți (διαμεριζόμεναι), limbi ca de foc».

²⁵ Sfântul Grigorie citează, deci, în apărarea dogmelor ortodoxe, și din imnografia Bisericii; vezi *Slava* Sthoavnei Vecemiei din 7 August: «Rază subțire a Dumnezeirii Tale descoperind, Hristoase, celor ce împreună se suiseră cu Tine în munte...», unde *subțire* și *a descoperi* sunt variantele prin care traducătorul redă pe ἀμυδρός, -ά, -όν (estompat, întunecat, nedeslușit) și pe παραγυμνῶω (a dezgoli, a dezveli).

²⁶ «știutorii de taină»: (literal) inițiații; este vorba de cei trei ucenici aleși de Domnul (Petru, Iacov și Ioan).

²⁷ Vezi a IIIe Idiomelă a Litiei Praznicului Schimbării la față a Domnului.

²⁸ Omilia 14 la Ioan, PG 59, 91-92.

²⁹ Psalmii 89, 19. Semnalăm iarăși faptul că varianta oficială a Bibliiei românești nu redă cu acrivie textul Scripturii folosite și tâlcuite de Părinții Răsăriteni ai Bisericii. În cazul de față nu traduce, literal, pe λαμπρότης cu strălucire, ci cu lumină. Dată fiind precisa ter

șește, se și împarte²⁴; că «rază întunecată» zice «a dezgolit Domnul în munte»²⁵ și știutorii de taină²⁶ nu întreagă au văzut-o pe aceasta, «ca nu [cumva], [deodată] cu vederea [aceea], să își piardă și viața»²⁷. Iar că faptul de a se împărți este al lucrării – și nu al ființei – aceasta o arată Părintele cel cu gura de aur²⁸; dar și prorocul psalmist zice ‘și strălucirea Dumnezeului nostru fie peste noi’²⁹; și «la aceasta mă poartă măsurata lucire de aici – [la] strălucirea lui Dumnezeu a o vedea și a o pătimi», spune de-Dumnezeu-cuvântătorul Grigorie³⁰; și Cel ce a fulgerat lumina cea adevărată și cu neputință de urmat – după marele Vasile – pe cei părtași de El în alți dumnezeiești sori îi preface; pentru că «dreptii vor străluci ca soarele»³¹. Pe când firea dumnezeiască este mai presus de toată împărtășirea, [fire] despre care Varlaam a decretat că singură ea este lumina necreată. Așadar – după el – creată este și preadumnezeiasca lumină, de vreme ce aceasta se și numește oarecum, pe când firea dumnezeiască este cu totul fără de nume, ca una mai-presus-de-nume³².

(6.) Acestea și unele ca acestea spunând noi împotriva greșitelor scrieri și propovăduiri ale lui Varlaam, se cădea lui ca aflând, astfel, ceea ce este adevărat, să lepede socotința rău-cinstitoare. Și încă cu câtă bucurie – ai zice. Și să știi bine că și înainte de muștrările [acestea scrise] am așteptat multă vreme, îndemnându-l pe acesta la buna-cinstire [de-Dumnezeu]. Iar el, nici muștrărilor [scrise] plecându-se, precum nici îndemnătoarelor și ru-

---

minologie palamită (vezi triada *pronie-putere văzătoare-strălucire*), urmăm aici textului *Septuagintei*.

³⁰ *Cuvântul 38 (La teofanie) 11, PG 36, 324 A.*

³¹ *Matei 13, 43.* Aici actuala traducere românească oficială a Bibliiei e fidelă originalului și traduce pe *λάμπω* (corespunzător lui *λαμπρότης*) cu *a străluci*, nu cu *a lumina*, ca în cazul precedent.

³² Conform logicii lui Varlaam, însuși faptul că putem folosi în cazul luminii dumnezeiești numele de «lumină» este o dovadă că ea este creată; căci ceea ce este necreat – și anume firea dumnezeiască, singura realitate necreată – este imposibil de numit.

παρακλητικοῖς τῶν λόγων, ἔτι μᾶλλον, ὡς ὤετο, κτιστὸν ἀποφαίνων τὸ θεϊότατον φῶς καὶ πᾶσαν θεϊαν δύναμιν καὶ ἐνέργειαν, ἐκ τῶν παρ' ἡμῶν προτεινομένων ὑπὲρ τούτων πατερικῶν ῥημάτων συνήγαγε καὶ συνέθηκε καθ' ἡμῶν, μᾶλλον δὲ κατ' αὐτῶν τῶν ἱερῶν πατέρων, τὴν ὑπερκειμένην καὶ ὑφειμένην θεότητα', καὶ ταύτην περιαγγέλλων, ἅμα τε τοὺς ἀνεξετάστως ἀκούοντας ἡμῶν ἐπεγείρει καὶ τὸ δῆθεν ἀτοπον φεύγοντας πείθει κτιστὸν λέγειν ἐκεῖνο τὸ φῶς καὶ πᾶσαν δύναμιν θεοῦ καὶ ἐνέργειαν τῆς θείας οὐσίας ὅπωςδῆποτε διαφέρουσαν, ἵνα μὴ τῇ τοιαύτῃ διθειᾷ καὶ αὐτοὶ περιπέσωσιν. «Εἰ γὰρ καὶ τὸ φῶς» φησιν «ἄκτιστον, τὸ αἰτιατὸν καὶ μεθεκτὸν καὶ ὄρατὸν ἐπ' ὄρους γεγονός, ὅπωςδῆποτε θεότης προσαγορευόμενον, καὶ ἡ ὑπὲρ πᾶσαν αἰτίαν καὶ μέθεξιν, ὄρασίν τε καὶ κατάληψιν, ἐπωνυμίαν τε καὶ ἐκφανσιν φύσις τοῦ θεοῦ, πῶς μία ἔσται, ἀλλ' οὐχὶ δύο ἄκτιστοι θεότητες, ὑπερκειμένη καὶ ὑφειμένη»; Μὴ συνορῶν ὁ τάλας ὡς εἶπερ εἶη τὸ θεῖον φῶς κτίσμα καὶ πᾶσα θεία ἐνέργεια ἢ τῆς θείας διενήνοχεν οὐσίας, καθά φησιν αὐτός, οὕτω μᾶλλον ἀδύνατον μίαν εἶναι θεότητα. Οὐδεμία γὰρ ἔσται ἄκτιστος θεότης· κτιστὴ γὰρ ἔστι καὶ ἡ φύσις ἢς ἡ ἐνέργεια κτιστή.

(7.) ΑΛΛ' οὐδὲ δυνατόν συνελθεῖν εἰς μίαν θεότητα τὸ ἄκτιστον καὶ τὰ κτιστά. Εξ ὧν οὖν αὐτός φησι δύο τοῦ θεοῦ κυριῶς γίνονται θεότητες, ἡ μὲν ὑπερκειμένη κατὰ

³¹ Aceste «muștrări» pomenite aici de sfântul Grigorie sunt – cel mai probabil – Triadele în apărarea celor ce se liniștesc cu sfințenie, alcătuite între 1338 și 1341, iar «cuvintele îndemnătoare și rugătoare» sunt *Epistolele către Varlaam* din 1337-1338.

³⁴ Folosit de Părinți, adjectivul 'inferior' nu distingea între o dumnezeire superioară și una inferioară, ci între ființa dumnezeiască transcendentă (adică 'superioară' lucrării ei nezidite, ca izvor al acestei lucrări; vezi începutul paragrafului 15) și [în]dumnezeirea coborâtă ('inferioară') din acea ființă către om, adică lucrarea nezidită însăși, harul. Trunchind, Varlaam rupse termenul *υπερκειμενη* (așezată mai presus, transcendentă) de *οὐσία* (ființă) și îl lega de *θεοτης* (dumnezeire), inducând ilegal în textul patristic polaritatea *dumnezeire superioară/dumnezeire inferioară*. Dimpotrivă, la Părinți 'polii' erau 'ființa superioară' (transcendentă,

gătoarelor cuvinte de mai înainte³³, mai vârtos – după cum socotea – creată numind preadumnezeiasca lumină și toată dumnezeiasca putere și lucrare, din zicerile Părinților cele de către noi puse înainte pentru [dovedirea lucrurilor] acestora [el] a conchis și a pus în gura noastră – ba, mai degrabă, în gura sfinților Părinți înșiși – [conceptul de] ‘dumnezeire superioară și inferioară’³⁴ și, pe aceasta trâmbițând-o în stânga și-n dreapta, îi asmute [asupra-ne] pe cei ce ne ascultă fără a cerceta [ceea ce zicem] și, totodată, pe cei care fug de ceea ce e – chipurile – absurd îi face să spună [cum] că creată este lumina aceea și că toată puterea lui Dumnezeu și lucrarea [Lui] este neapărat deosebită de ființa dumnezeiască, ca nu cumva să cadă și ei într-un astfel de diteism. «Că dacă» zice «și lumina este necreată, cea cauzată și participabilă și făcută vizibilă pe munte, numită neapărat *dumnezeire*, și firea lui Dumnezeu cea mai presus de toată cauza și participarea, și vederea și înțelegerea, și numirea și zicerea, cum va fi una și nu două dumnezeiri necreate, [una] superioară și [una] inferioară?»³⁵ Nepricepând nenorocitul că, dacă dumnezeiasca lumină ar fi zidire, [precum] și toată dumnezeiasca lucrare cea deosebită de ființa dumnezeiască, după cum el însuși spune, mai degrabă așa este cu neputință a fi o singură dumnezeire nezidită. Pentru că nu va mai exista nici o dumnezeire nezidită; pentru că zidită este firea a cărei lucrare este zidită.

(7.) Dar nici nu este cu putință a se aduna laolaltă, într-o singură dumnezeire, neziditul cu cele zidite. Așadar din cele ce spune el [și nu noi] reiese că sunt două dumnezeiri,

---

neîmpărtășibilă) și ‘[în]dumnezeirea inferioară’ (adică harul îndumnezeitor, împărtășibil); vezi mai departe, îndeosebi paragraful 14. Deși tradus aici prin [dumnezeire] superioară/inferioară, binomul *ὑπερκείμενη/ὑφείκεινη* ar putea fi redat și prin [dumnezeire] transcendentă/«imanentă» (coborâtă).

³³ Varlaam, *Împotriva Masalienilor* (pierdută).

πάντα τρόπον καὶ αἰεὶ, ὡς ἀκτιστος ὑπάρχουσα θεότης, ἢ δὲ ὑφειμένη καὶ διηρημένη κατὰ πάντα τρόπον καὶ αἰεὶ ὡς κτιστὴ ὑπάρχουσα θεότης. Ἐν ἀκτιστῷ δὲ οὐσία καὶ φυσικὴ δύναμις καὶ θελήσει καὶ λαμπρότητι καὶ ἐνεργεία μία ἐστὶ θεότης, αὐτοθεν τῶν φυσικῶν πρὸς τὴν κατὰλληλον φύσιν τὴν ἀδιώσπαστον ἑνωσιν ἔχόντων καὶ κατὰ τὸ ἀκτιστον ἔν ὄντων καὶ ἴσον καὶ ἀπλοῦν. Τὸ γὰρ μὴ φυσικὴν ἔχον δύναμιν καὶ ἐνεργείαν οὐχ ἀπλοῦν ἐστίν, ἀλλὰ μὴ ὄν· καὶ τὸ κατὰ τὸ αἴτιον καὶ αἰτιατόν, μεθεκτόν τε καὶ ἀμεθεκτόν, χαρακτηρίζον τε καὶ χαρακτηριζόμενον καὶ τὰ τοιαῦτα ὑπερκειμένον καὶ ὑποβεβηκός, οὐδὲν ἐμποδίζει πρὸς τὸ εἶναι καὶ ἀπλοῦν τὸν θεόν, μίαν ἔχοντα καὶ ἴσην καὶ ἀπλήν θεότητα.

(S.) Καὶ ὁ πατὴρ γὰρ τοῦ υἱοῦ μείζων τῷ αἰτίῳ καὶ διὰ τὸ τοῦ υἱοῦ ἀνθρώπινον, καὶ κατὰ τὸν μέγαν Βασίλειον καὶ τὸν θεῖον Κύριλλον τὸ πνεῦμα τῆ τάξει καὶ τῷ κατ' αὐτὴν ἀξιώματι τὸν υἱὸν ὑποβεβηκεν, ὡς δι' αὐτοῦ χορηγοῦμενον, φύσει δὲ οὐ δευτερόν ἐστίν, ὡς ὁ Εὐνόμιος πρῶτος ἐλήρησεν, ἀλλ' ἴσον· ὥσπερ γὰρ ὁ υἱὸς κύριος, οὕτω καὶ τὸ πνεῦμα κύριον, ἀλλὰ ταῦτα εἰς θεὸς ἐν μιᾷ θεότητι ἀπλή καὶ ἴση. Οὐδ' ἐπὶ τῆς οὐσίας τοίνυν καὶ δυνάμεως καὶ ἐνεργείας καὶ θελησιας καὶ τῶν τοιούτων, ἀκτιστῶν ἀπασῶν οὐσῶν, τὸ κατὰ τὴν τάξιν καὶ τὸ αἴτιον καὶ τὰ τοιαῦτα ὑπερῶν πρὸς τὸ μίαν εἶναι προσίσταται θεότητα. Ταῦτα γὰρ ἐστίν ἢ μία θεότης τῶν τριῶν προσκυνητῶν προσώπων, ἢ οὐσία, ἢ θελήσις, ἢ δύναμις, ἢ ἐνεργεία καὶ τὰ τοιαῦτα, οὐχ ὡς ἐν ὄντα καὶ παντᾶσιν ἀδιάφορα πρὸς ἀλληλα καὶ οὐσία μόνον πάντα – τοῦτο γὰρ τῆς τοῦ Βαρλαάμ ἐστὶ παραφροσύνης –, ἀλλ' ὡς ἐνιαύως καὶ ἀπαραλλάκτως ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι θεωρούμενα.

* «în ființa neșidită și fireasca putere... – una este dumnezeirea»: «în are aici același înțeles ca în expresia «în firea omenească și cea dumnezeiască – unul este ipostasul lui Hristos».

* «cele firești»: cele ale firii, însușirile proprii firii.

* *Ismi* 14, 28.

* Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie* 3, 1, PG 29, 656 A, 657 C; Chiril al Alexandriei, *Treazorele*, PG 75, 571-572, 576.

una superioară în tot chipul și pururea, ca una ce este dumnezeire necreată, iar alta inferioară și deosebită [de prima] în tot chipul și pururea, ca una ce este dumnezeire creată. Dar în ființa nezidită și fireasca putere și voie și strălucire și lucrare – una este dumnezeirea⁶⁰, căci cele firești⁶¹ au numaidecât neruptă unire cu firea potrivită [lor] și sunt în chipul propriu *unului* [celui] nezidit și egal și simplu. Pentru că ceea ce nu are putere și lucrare firească nu că nu este simplu, [dar nici] nu există; iar distincția între superior și subordonat cea venită din distincția între cauză și cauzat, participabil și neparticipabil, caracterizant și caracterizat – și cele asemenea acestora – cu nimic nu împiedică ca Dumnezeu să fie unul și simplu, având o singură dumnezeire și egală și simplă.

(8.) Pentru că și Tatăl este mai mare decât Fiul⁶² [doar] în privința pricinii și în privința firii omenești a Fiului, și Duhul – după marele Vasile și după dumnezeiescul Chiril – este subordonat Fiului în privința ordinii și a rangului venit din aceasta, ca unul dat [lumii] prin Acesta⁶³, dar cu firea nu este al doilea, după Acesta – cum Eunomie a spus, primul, o astfel de nerozie – ci egal; că precum Fiul este Domn, așa și Duhul este Domn, dar un singur Dumnezeu sunt Aceștia, într-o dumnezeire una și simplă și egală. Așadar superioritatea sub aspectul ființei și puterii și lucrării și voirii și a celor asemenea – nezidite fiind toate acestea – cea în privința ordinii și cauzei și a celor asemenea, nu împiedică [faptul de] a fi o singură dumnezeire. Pentru că acestea sunt dumnezeirea cea una a închinatelor trei Persoane, ființa, voia, puterea, lucrarea și cele asemenea, nu ca fiind [ele] una și cu totul nedeosebite întreolaltă și toate doar ființă – că aceasta e nebunia lui Varlaam – ci ca unitar și neștirbit văzute [cu mintea]⁶⁴ în Tatăl și Fiul și sfântul Duh.

⁶⁰ Literal: "theoretizate", contemplate.

(9.) Διό και ὁ μέγας Ἀθανάσιος τὰ περὶ τὴν οὐσίαν πάντα συλλαβῶν και ἀπαριθμησάμενος «οὐχ ἕκαστον τούτων» φησὶν «οὐσία λέγεται, ἀλλὰ περὶ τὴν οὐσίαν, ἧ και ἄθροισμα και πλήρωμα λέγεται θεότητος κατὰ τὴν γραφήν, καθ' ἕκαστην τῶν ἁγίων ὑποστάσεων ἐπίσης θεωρούμενα και θεολογούμενα». Ταῦτᾶ ἐστὶν ἢ παρὰ τῶν εὐσεβῶν πρεσβευομένη μία και ἀπλή και μόνη ἄκτιστος θεότης. Ὁ δὲ λέγων μόνην ἄκτιστον θεότητα τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ ἀκρωτηριάζει τὴν θεότητα, μᾶλλον δ' ὡς προαποδέδεικται και ἀναιρεῖ τελέως. Ὁ δὲ ἀδιάφορα παντάπασι διατελεῖν οὐσίαν και δύναμιν και θέλησιν και ἐνέργειαν ἄκτιστον ἰσχυριζόμενος τοῦ ἀκρωτηριάζοντος και ἀναιροῦντος διενήνοχεν οὐδέν, διὰ τῆς ἀσεβοῦς συναλοιφῆς αὐτὸ τοῦτ' ἀπεργαζόμενος· εἰς ἄλληλα γὰρ μεταχωροῦντα δι' ἀλλήλων πάντα τὰ τοιαῦτα χωρεῖ πρὸς τὸ μὴ ὄν. Ὁ δὲ τὴν οὐσίαν ἄκτιστον εἶναι μόνην διαβεβαιούμενος, τὴν δὲ ταύτης οὕτω διενηνοχυῖαν δύναμιν και θέλησιν και ἐνέργειαν κτιστὴν, εἰς κτιστὰ και ἄκτιστα διχοτομεῖ τὴν μίαν θεότητα, διχοτομούμενος αὐτὸς και ἀποτεμνόμενος τῆς θείας χάριτος και τελέως ἀπορηγνύμενος τῶν εὐσεβῶν, Ἀρείου και Εὐνομίου και Μακεδονίου μηδὲν ἤττον, ὅτι μὴ και μᾶλλον. Δεῖ τοιγαροῦν τοῖς ὀρθοτομεῖν αἰρουμένοις τὸν λόγον τῆς ἀληθείας μετὰ συνέσεως και τὴν ὑπεροχὴν στέργειν τῆς θείας οὐσίας πρὸς τὰς θείας ἐνεργείας, ὡς ἐντεῦθεν δεικνυμένης τῆς πρὸς ἄλληλα διαφορᾶς, και τὸ ἄκτιστον τῶν θείων ἐνεργειῶν, εἰ και τῆς οὐσίας διενηνόχασιν, ὡς ἐντεῦθεν δεικνυμένου τοῦ ἐνιαίου τῆς θεότητος· ἐκτὸς γὰρ τοῦ ἐνὸς θεοῦ ἄκτιστον οὐδέν.

(10.) Δεῖ δὲ προθεῖναι νῦν ἐκ πολλῶν ὀλίγας τῶν ἁγίων φωνάς, παρ' ὧν ἢ τῆς ἄκτιστου οὐσίας πρὸς τὴν ἄκτιστον ἐνέργειαν ὑπεροχὴ λίαν εὐσεβῶς διαδεικνυται, και μάλι-

⁴¹ Pasajul este luat din același text, dar este atribuit lui Athanasie cel Mare și se află într-o antologie ulterioară (vezi, mai sus, nota 15, p. 290).

⁴² II *Tmotei* 2, 15.

⁴³ «mai-presus-ul ființei dumnezeiești față de»: superioritatea ființei dumnezeiești față de.

⁴⁴ «neziditul lucrărilor dumnezeiești»: caracterul necreat al lucrărilor dumnezeiești.

(9.) Pentru aceasta și marele Athanasie punând laolaltă și numărând toate cele dimprejurul ființei «fiecare din acestea» zice «nu *ființă* se numește, ci [ceva ce este] *împrejurul ființei*, care [toate], după Scriptură, se numesc și 'adunare și plinătate a dumnezeirii', văzute în și teologhisite despre fiecare din sfințele ipostasuri deopotrivă»⁴¹. Acestea sunt dumnezeirea nezidită cea una și simplă și singura, cea cinstită de către bine-credincioși. Iar cel ce zice că singura dumnezeire nezidită este ființa lui Dumnezeu ciuntește dumnezeirea; sau, mai degrabă – precum mai sus s-a dovedit – o desființează cu desăvârșire. Iar cel ce susține că nici o deosebire nu este între ființă și putere și voie și lucrarea nezidită – [acesta] întru nimic nu se deosebește de cel ce ciuntește și desființează [dumnezeirea nezidită], prin rău-cinstitoarea [de Dumnezeu] contopire același lucru făcându-l; pentru că, preschimbându-se unele într-altele, toate acestea se duc spre neființă. Iar cel ce [ne] încredințează cum că singură ființa este nezidită, deosebind astfel de aceasta puterea și voia și lucrarea zidită, în zidite și nezidite rupe dumnezeirea cea una, rupt și tăiat fiind el de la dumnezeiescul har și cu desăvârșire desfăcut de cei bine-cinstitori, nu în mai mică măsură decât Arie și Eunomie și Macedonie, ba chiar în mai mare [măsură]. Trebuie, așadar, ca cei ce au ales a drept-învăța cuvântul adevărului⁴² a iubi, cu pricepere, atât mai-presus-ul ființei dumnezeiești⁴³ față de lucrările dumnezeiești – că de aici se arată deosebirea întreolaltă [dintre ființă și lucrări] –, cât și neziditul lucrărilor dumnezeiești⁴⁴, măcar că se deosebesc de ființa dumnezeiască – că de aici se arată unimea dumnezeirii; pentru că în afară de Dumnezeu Cel unul nimic nu e nezidit.

(10.) Și se cuvine să punem acum de față puține din multele ziceri ale sfinților, din care s-a arătat – în chip bine-cinstitor [de Dumnezeu] – mai-presus-ul ființei nezidite față de lucrarea nezidită, și mai ales din cele ale

στα τῶν τοῦ μεγάλου Διονυσίου, παρ' οὗ σχεδὸν πρώτου καὶ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα τῆς θεολογίας ἢ ἐκκλησία μεμύηται. Τὴν δὴ τοῦ ὄντως ὄντος ἐκφαντορικὴν οὐσιωνυμίαν ἐξυμνεῖν ὁ μέγας ἐπιβαλλόμενος, «τοσοῦτόν» φησιν «ὑπομνήσωμεν ὅτι τῷ λόγῳ σκοπὸς οὐ τὴν ὑπερουσίον οὐσίαν ἢ ὑπερουσίος ἐκφαίνειν—ἀρρητον γὰρ τοῦτο καὶ ἄγνωστόν ἐστι καὶ παντελῶς ἀνέκφαντον καὶ αὐτὴν ὑπεραίρον τὴν ἔνωσιν—ἀλλὰ τὴν οὐσιοποιὸν εἰς τὰ ὄντα πάντα τῆς θεαρχικῆς οὐσιαρχίας προόδον ὑμνήσαι». Ἡ μὲν οὖν ἔνωσις, ἥς μετὰ θαύματος ἐμνήσθη νῦν ὁ θεοφάντωρ, ἢ θέωσις ἐστὶ «καθ' ἣν», ὡς αὐτὸς φησιν ἀρχόμενος τῆς Περι τῶν θείων ὀνομάτων πραγματείας, «τοῖς ἀφθέγκτοις καὶ ἀγνώστοις ἀφθέγκτως καὶ ἀγνώστως συναπτόμεθα κατὰ τὴν κρείττονα τῆς καθ' ἡμᾶς οὐσίας τε καὶ ἐνεργείας ἔνωσιν». Περι ταύτης τοίνυν δῆλον ἐστὶ προῖόντος τοῦ λόγου. Ἐνταῦθα δὲ καταδῆλον ὡς οὐ μόνον ἢ μετὰ τῶν ἄλλων πάντων καὶ τῆς οὐσιοποιουῦ προόδου ὑπερέχουσα οὐσία τοῦ θεοῦ, ἀλλὰ καὶ ὑπερεχομένη πρόοδος αὐτῆ τοῦ θεοῦ, οὐσιοποιὸς οὐσα, ἀκτιστός ἐστι· τὸ γὰρ ποιητικόν τε καὶ δημιουργικόν καὶ ταῦτα πάντων ἀπαξᾶπλῶς τῶν ὄντων, πῶς ἂν εἶη δεδημιουργημένον καὶ πεποιημένον καὶ τῶν οὕτως ὄντων ἔν;

(11.) Μετ' ὀλίγα δὲ πάλιν ὁ αὐτὸς φησιν, «οὐκ ἐκφράσαι τὴν αὐτοῦπερουσίον ἀγαθότητα καὶ οὐσίαν καὶ ζωὴν καὶ σοφίαν τῆς αὐτοῦπερουσίον θεότητος ὁ λόγος ἐπαγγέλλεται, τὴν ὑπὲρ πᾶσαν ἀγαθότητα καὶ θεότητα καὶ οὐσίαν καὶ σοφίαν καὶ ζωὴν, ἐν ἀποκρύφοις ὡς τὰ λόγια φησιν ὑπεριδρυμένην, ἀλλὰ τὴν ἐκπεφασμένην ἀγαθοποιὸν πρό-

* *Sau*: a da la iveală.

* «mai presus de unirea însăși»: *unirea* pomenită aici este lucrarea nediscursivă a minții, prin care se împărtășește nemijlocit de cele ce sunt mai presus de ea; vezi fraza imediat următoare.

* Dionisie Areopagitul, *Despre numirile dumnezeiești* V 1, PG 3, §16 B.

* Aici 'după' nu este temporal, ci instrumental (prin care, conform căreia), ca în expresia 'dumnezeu după har'.

* *Ibidem*, I 1, PG 3, 585 B–588 A.

* *Sau*: «nezidită este nu doar ființa lui Dumnezeu cea superioară – ca și tuturor celorlalte [ieșiri] – și ieșirii celei de-ființă-făcătoare,

marelui Dionisie, de la care – de la el cel dintâi, am zice – a deprins Biserica aceste elemente de bază ale teologiei. Astfel, purcezând marele [Areopagit] a lăuda învederătoarea cea cu-numele-ființei denumire a Celui ce este cu adevărat, «[cu] atât [mai mult]» zice «să amintim că scopul cuvântului nu este acela de a arăta⁴⁵ întru ce este mai presus de ființă ființa cea mai presus de ființă – căci lucrul acesta e de negrăit și de necunoscut și cu totul de nearătat și mai presus de unirea însăși⁴⁶ – ci de a lăuda de-ființă-făcătoarea ieșire către toate cele ce sunt a thearhiceii de-ființă-începătorii»⁴⁷. Iar 'unirea' – cea pomenită aici cu uimire de către învederătorul celor dumnezeiești – îndumnezeirea este, «după care⁴⁸» – precum însuși spune începând scrierea *Despre numirile dumnezeiești* – «de cele de nespus și de necunoscut ne atingem în chip de nespus și de necunoscut – după unirea cea mai presus de firea și lucrarea noastră»⁴⁹. Despre [unirea] aceasta, așadar, lucrurile vor fi limpezi odată cu curgerea cuvântului. Cu totul vădit este, deci, de aici că nezidită este nu doar ființa lui Dumnezeu cea mai presus – ca și de toate celelalte [ieșiri] – și de ieșirea cea de-ființă-făcătoare, ci și această ieșire [cea] mai prejos [de aceea], ca una ce este de-viață-făcătoare⁵⁰; pentru că ceea ce este făcător și ziditor – și aceasta dintr-odată a tuturor celor ce sunt – cum ar fi zidit și făcut și, astfel, unul dintre cele ce sunt?

(11.) Și, puțin mai jos, el zice iarăși: «cuvântul [nostru] nu făgăduiește să [o] exprime [pe] cea în sine [și] mai presus de ființă *bunătate și ființă și viață și înțelepciune* a dumnezeirii celei în sine [și] mai presus de ființă, [pe] cea mai presus de toată bunătatea și dumnezeirea și ființa și înțelepciunea și viața, [pe] cea – precum spune Scriptura – mai-presus-așezată întru cele ascunse, ci arătata

---

ci și această ieșire inferioară [aceleia], ca una ce este de-viață-făcătoare».

νοϊαν»· εἰς ταύτην δὲ τὴν πρόνοιαν κἀνταῦθα θεοπρεπεστάτους ὕμνους ἀνατίθησιν. Ἐν δὲ τῷ ἑνδεκάτῳ κεφαλαίῳ καὶ θεότητα ταύτην ὀνομάζει γράφων· «θεότητά φαμεν ἀρχικῶς μὲν καὶ θεϊκῶς καὶ αἰτιατῶς τὴν μίαν πάντων ὑπεράρχιον καὶ ὑπερουσίον ἀρχὴν καὶ αἰτίαν· μεθεκτῶς δὲ τὴν ἐκδιδομένην ἐκ θεοῦ τοῦ ἀμεθέκτου προνοητικὴν δύναμιν, τὴν αὐτοθέωσιν, ἧς τὰ μετέχοντα ἔνθεά ἐστὶ τε καὶ λέγεται». Ἄρ' οὖν ἡ ἀνέκφραστος καὶ ὑπεράρχιος οὐσία τοῦ θεοῦ, ἡ κατὰ τὸ ἄφραστον καὶ ἀμέθεκτον καὶ ἀνέκφαντον καὶ ἀναίτιον ὑπερέχουσα ταύτης τῆς προνοίας μόνη ἄκτιστός ἐστιν; Ἡ καὶ ἡ ὑπερεχομένη παρὰ τῆς οὐσίας ἐκείνης ὡς αἰτίας πρόνοια, θεότης καὶ αὕτη ὀνομαζομένη ὡς οὐκ ἐκτὸς οὐσα τοῦ πληρώματος τῆς μίας θεότητος, ἄκτιστός ἐστιν; Τῶν ἀριδιηλοτάτων ὅτι καὶ αὕτη ἄκτιστός ἐστιν· ἔνθεα γὰρ ποιεῖ τὰ δεκτικὰ θεώσεως, ὡς αὕτη μὴ ἐκτὸς οὐσα τοῦ ἑνὸς θεοῦ, καὶ τῷ μετέχειν αὐτὰ ταύτης ἔνθεα τελείται, ὡς μὴ μετοχῇ ταύτης ἐχούσης τὸ τελεῖν θείας, ἐπεὶ καὶ αὐτοθέωσις ἐστίν.

(12.) Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ δωδεκάτῳ κεφαλαίῳ, «θεότης ἐστίν» εἰπὼν «ἡ πάντα θεωμένη πρόνοια» καὶ ταύτην κἀνταῦθα θείως ἐξυμνήσας, εἰτά φησιν «ἐκ τῆς ὑπερεχούσης καὶ ὑπερκειμένης καὶ ἀπλουστάτης ἀγιότητος καὶ κυριότητος καὶ βασιλείας καὶ θεότητος εἶναι πᾶσαν ἀγαθὴν πρόνοιαν, θεωρὸν καὶ συνοχικὴν τῶν προνοουμένων, ἑαυτὴν ἀγαθοπρεπῶς ἐπιδιδούσαν πρὸς ἐκθέωσιν τῶν ἐπεστραμμένων». Ἡ τοίνυν ἐκ τῆς ὑπερκειμένης καὶ ὑπερεχούσης καὶ ἀπλουστάτης ἀγιότητος καὶ κυριότητος

⁵¹ «arătata»: descoperita; *ibidem*, V 1, PG 3, 816 C; vezi, de pildă, Psalmii 17, 13 («pusu-și-a întunericul ascunziș al Său»; vezi și *Epistola a II^a către Varlaam* 13).

⁵² *Ibidem*, XI 6, PG 3, 953 D - 956 A.

⁵³ «cuprinzătoare»: con-prinzătoare, care 'încheagă' prin coerența ce o dă, care le ține laolaltă pe cele proniate.

⁵⁴ *Ibidem*, 12, 3, PG 3, 972 A. Notăm că la Areopagit 'superioara' nu apare lângă 'mai-presus-așezata', pentru că adjectivele și substantivele formează perechi, nu grupe, adică nu sunt notate întâi toate adjectivele și apoi toate substantivele: «*superioara* (cea mai presus,

pronie cea de-bine-făcătoare»⁵¹; proniei acesteia îi înalță, așadar, și aici [marele Dionisie] imne întru-tot-cuvenite lui Dumnezeu. Iar în capitolul al unsprezecelea și *dumnezeire* o numește pe aceasta scriind: «*dumnezeire* numim – pe de o parte – din unghiul obârșiei și *dumnezeiescului* și pricinii, obârșia și pricina cea una a tuturor, cea mai presus de obârșie și de ființă; iar – pe de altă parte – din unghiul împărtășirii, puterea proniatoare dată de la Dumnezeu Cel de neîmpărtășit, îndumnezeirea însăși, prin care cele părtașe de ea sunt – și se numesc – *dumnezeiești*»⁵². Așadar doar ființa lui Dumnezeu cea negrăită și mai presus de obârșie, care după însușirea negrăitului și neîmpărtășitului și nearătatului și nepricinuitului este mai presus de pronia aceasta, doar ea singură este nezidită? Sau nezidită este și pronia cea întrecută de ființa aceea [doar] întrucât aceea îi este pricină, numită și aceasta [tot] *dumnezeire*, ca una ce nu este în afara plinătății *dumnezeirii* celei una? E limpede ca lumina zilei că și aceasta este nezidită; pentru că îndumnezeite le face pe cele ce pot primi îndumnezeirea, ca una ce [ea însăși] nu este în afara lui Dumnezeu Celui unul, iar acelea se află îndumnezeite întrucât sunt părtașe acesteia, ca uneia ce nu prin părtașie se află a fi *dumnezeiască*, de vreme ce este îndumnezeirea în sine.

(12.) Dar și în capitolul al doisprezecelea, zicând că «*dumnezeire* este pronia văzătoare a toate» și pe aceasta și aici *dumnezeiește* laudând-o, zice apoi că «din superioara și mai-presus-așezata și atotsimpla sfințenie și domnie și împărăție și *dumnezeire* este toată pronia cea bună, văzătoare și cuprinzătoare»⁵³ a celor proniate, pe sine însăși – în chip cuvenit binelui – dându-se spre îndumnezeirea celor întoar-se spre ea»⁵⁴. Așadar, [pronია] cea din mai-presus-așezata și superioara și atotsimpla sfințenie și domnie și împărăție și

---

cea care 'întrece toate') sfințenie/ și mai-presus-așezata domnie și împărăție/ și preasimpla *dumnezeire*».

και βασιλείας και θεότητος — δηλαδή της ουσίας του θεού· εκείνη γάρ απλουστάτη τέ ἐστιν, ὡς παντάπασιν ἀμέριστος, και δια τὸ καθ' ἑαυτὴν ὑπερώνυμος εἶναι και ἀνώνυμος μεθ' ὑπεροχῆς ἐκ πασῶν καλεῖται τῶν οικειῶν ἐνεργειῶν — ἡ γοῦν ἐξ ἐκείνης ἀγαθὴ πρόνοια και θεότης ὀνομαζομένη ὡς πάντων ἐφορός και πάντων θεωρός, τί ἄλλο ἢ τοῦ θεοῦ ἐνεργεῖα ἐστίν, ἀλλ' οὐκ οὐσία, τῷ ἐξ ἐκείνης εἶναι τῆς οὐσίας ἐκείνης διαφέρουσα και ὑπερεχομένη παρ' ἐκείνης ὡς αἰτίας οὐσης και ὑπερώνυμου; Πῶς οὖν οὐκ ἀκτιστος ἢ ἐξ ἐκείνης αὕτη πρόνοια, θεωρός οὐσα και συνοχική τῶν προνοουμένων, και ταῦτα ἑαυτὴν ἀγαθοπρεπῶς ἐπιδιδούσα πρὸς ἐκθέωσιν τῶν ἐπεστραμμένων;

(13.) Ἀλλὰ γὰρ δεῖξας και μεθεκτὴν, ταῦτὸ δ' εἰπεῖν μετοχὴν, οὐσαν ταύτην, ὡς και αὐτὸς πολλαχοῦ τῶν λόγων ὀνομάζει ταύτην, «ἑαυτὴν» γὰρ φησιν «ἀγαθοπρεπῶς ἐπιδιδούσαν», ἐφεξῆς εὐθύς ἐπηγάγεν· «ἐπεὶ δὲ ὑπερπλήρης ἐστίν ὁ πάντων αἰτίος, κατὰ μίαν τὴν πάντων ὑπερέχουσαν ὑπερβολὴν ἅγιος ἁγίων ὑμνεῖται κατὰ ὑπερβλύζουσαν αἰτίαν και ἐξηρημένην ὑπεροχὴν, ὡς ἂν τις φαιή καθ' ὅσον ὑπερέχουσι τῶν οὐκ ὄντων τὰ ὄντα ἅγια ἢ κύρια ἢ θεῖα ἢ βασιλικά, και αὐτῶν μετεχόντων αἰ αὐτομετοχαι, κατὰ τοσοῦτον ὑπερίδρυνται πάντων και τῶν μετεχόντων και τῶν μετοχῶν ὁ ἀμεθέκτος αἰτίος», κατ' οὐσίαν δηλονότι. Ἄρ' οὖν αἱ ὑπερέχομεναι αὐτομετοχαι αὐται παρὰ τοῦ ἀμεθέκτου αἰτίου, ὧν ἐστὶ και πᾶσα ἀγαθὴ πρόνοια ὡς συνεκτική και θεωρός οὐσα τῶν προνοουμένων και ἐκθεωτική τῶν πρὸς αὐτὴν ἐπεστραμμένων θεότης ὀνομαζομένη, κτισματα εἰσι, διότι ὑπερέχονται

■ Despre numirile dumnezeiești XII 4, PG 3, 972 A.

■ Expresia *după ființă*, adăugată de sfântul Grigorie locului din Areopagit, poate induce frazei două sensuri: a. Pricinuitoarul le transcende *după ființă* atât pe toate care se împărtășesc de cele ce vin de la El, cât și pe toate care vin de la El spre împărtășire aceluia (adică atât zidirile, părtașe lucrărilor nezidite, cât și lucrările nezidite, care alcătuiesc pronia nezidită; pe acestea din urmă Dionisie le numește «împărtășiri» sau «împărtășiri în sine»); b. Pricinuitoarul este de neîmpărtășit *după ființă*. Sfântul Grigorie are în vedere aici sensul al doilea.

■ «sunt întrecute de... ca [de un] pricinuitoar al lor»: în chipul în care — dat fiind însuși raportul pricinuitoar/pricinuit — orice pricinuit sau cauzat este întrecut sau depășit de către pricinuitoarul sau cauzatorul său;

dumnezeire – adică din ființa lui Dumnezeu; căci aceea este preasimplă, ca întru totul neîmpărțită, și, pentru faptul de a fi în ea însăși mai presus de nume și fără nume, se numește prin depășire din toate lucrările ei [proprii] – așadar cea din aceea pronie (cea bună și numită *dumnezeire* ca cercetătoare a toate și văzătoare a toate) ce altceva este decât lucrarea lui Dumnezeu – iar nu ființa – care, prin faptul de a fi din aceea, deosebită este de aceea și este întrecută de aceea [doar] întrucât [aceea] îi este pricină și întrucât [aceea] este mai presus de nume? Cum, dar, nu va fi nezidită pronia aceasta cea din aceea, fiind [ea] văzătoarea și cuprinzătoarea, și aceasta pe sine însăși dându-se, în chip convenit binelui, spre îndumnezeirea celor întoarse spre ea?

(13.) Dar și de împărțășit – adică împărțășire – a fi arătând-o pe aceasta, cum însuși o numește pe aceasta în multe locuri (că zice «pe sine însăși dându-se, în chip convenit binelui»), apoi numaidecât conchide: «și întrucât [plin în chip] mai-presus-de-plinătate este pricinuitorul a toate, [acesta] după depășirea cea una și covârșitoare a toate lăudat este ca 'Sfânt al sfinților', după pricina revărsătoare mai presus de revărsare și covârșirea cea ridicată deasupra tuturor, cum s-ar zice; [că] pe cât le întrec pe cele ce nu sunt cele ce sunt – [ori] sfinte ori domnești ori dumnezeiești ori împărătești – și, iarăși, împărțășirile în sine pe cele ce se împărțășesc [de ele], pe atât este așezat mai presus de toate – și de cele ce se împărțășesc, și de împărțășiri – pricinuitorul cel de neîmpărțășit»⁵⁵, după ființă, bineînțeles⁵⁶. Cum așa, [oare] aceste împărțășiri în sine [venite] de la pricinuitorul cel de neîmpărțășit – între care este și toată pronia cea bună, ca una ce este cuprinzătoare și văzătoare a celor proniate și îndumnezeitoare a celor întoarse spre ea, numită *dumnezeire* – sunt zidiri [doar] pentru [simplul fapt] că sunt întrecute de pricinuitorul cel de neîmpărțășit, ca [de un] pricinuitor al lor⁵⁷, precum

în chipul în care și despre Fiul spunem că este întrecut (sau mai prejos) de Tatăl «în privința pricinii» (vezi, mai sus, începutul paragrafului 8).

παρὰ τοῦ ἀμεθέκτου αἰτίου ὡς αἰτίου, καθάπερ ἡμᾶς ἐδίδα-
 ξεν ὁ οὐρανόφρων οὗτος, οὐ τῶν μετεχόντων μόνων εἰπών,
 δηλονότι τῶν τε ἄλλων καὶ τῶν τεθεωμένων, ὑπεριδρῦσθαι
 τὸν ἀμέθεκτον αἰτιον, ἀλλὰ καὶ τῶν μετοχῶν, τουτέστι καὶ
 αὐτῆς τῆς ἐκθεωτικῆς προνοίας καὶ τῶν παραπλησίων, κατὰ
 ὑπερβλύζουσαν αἰτίαν καὶ ἐξηρημένην ὑπεροχήν; Καὶ πῶς
 ἔσται κτιστὰ τὰ μὴ μετοχῇ τὸ εἶναι ἔχοντα καὶ τῶν μετεχό-
 ντων πάντων ὑπερέχοντα;

(14.) Ὅτι δὲ οὐδεμία τῶν ἀκτίστων καὶ θείων ἐνεργειῶν
 τούτων οὐσία ἐστίν, ὁ αὐτὸς θεοφάντωρ ἐν τῷ πρὸ τούτου
 κεφαλαίῳ φανερώς ὑπέδειξεν εἰπών «οὐκ οὐσίαν τινὰ θεί-
 αν ἢ ἀγγελικὴν εἶναι φαμεν τὸ αὐτοεῖναι, ἀλλ' αὐτοεῖναι
 καὶ αὐτοζωὴν καὶ αὐτοθεότητά φαμεν καὶ αὐτὰς τὰς τοῦ
 θεοῦ δυνάμεις, τὴν αὐτοουσίωσιν, αὐτοζώωσιν, αὐτοθεώ-
 σιν». Τὴν γε μὴν ἐξηρημένην ταύτην καὶ ὑπερβάλλουσαν
 κατ' οὐσίαν τοῦ θεοῦ ὑπεροχήν καὶ πρὸς αὐτὰς τὰς ἀκτί-
 στους ἐνεργείας, ὁ τὰ πάντα πολὺς καὶ ὑψηλὸς Διονύσιος
 καὶ μηδὲν ἤττον ἠκριβωμένος ἢ πολὺς τὰ θεία, διὰ πάσης
 ὑμνεῖ τῆς Περί τῶν θείων ὀνομάτων πραγματείας, πρὸς
 τῇ κατα τὰς θείας ἐνεργείας διακρίσει τοῦ θεοῦ καὶ τοῦτ'
 αὐτὸ τῶν λόγων ὑπόθεσιν ποιούμενος. Ἀλλὰ καὶ τῷ θερα-
 πευτῇ Γαίῳ γράφων, ἐρωτήσαντι πῶς ὁ πάντων ἐπέκεινα
 καὶ ὑπερθεαρχίαν ἐστὶ καὶ ὑπὲρ ἀγαθαρχίαν, «εἰ θεότητά»
 φησιν «καὶ ἀγαθότητα νοῆσαις αὐτὸ τὸ χρῆμα τοῦ ἀγαθο-
 ποιῶ καὶ θεοποιῶ δώρου τῆς οὕτω λεγομένης θεότητος,
 ὡς θεαρχίας καὶ ἀγαθαρχίας ὁ πάσης ἀρχῆς ὑπεράρχιός

⁵⁸ De pronia ce vine de la Dumnezeu se împărtășesc în general toate cele ce sunt (câci fără de ea s-ar întoarce în neființă) și în special cele ce se îndumnezeiesc.

⁵⁹ Adică în capitolul XI (paragraful 6); locul e deja citat în paragraful 11 al epistolei de față (vezi trimiterea de acolo). Interesant este că, deși citează de două ori același loc din Areopagit, sfântul Grigorie nu citează nici complet, nici identic în amândouă rândurile, ci pe sărite, lăsând deoparte când unele, când altele, pentru a crea liber de fiecare dată sintaxa dorită, oarecum dincolo de liniarele criterii științifice filologice. Fenomenul acesta se întâmplă cam cu toate citatele sfântului Grigorie, fie din Părinți, fie din filosofi.

⁶⁰ Despre numirile dumnezeiești XI 6, PG 3, 953 D - 956 A.

ne-a învățat pe noi cugetătorul acesta de cele cerești, zicând că pricinuitorul cel de neîmpărtășit este așezat mai presus nu doar față de cele ce se împărtășesc – și de celelalte și de cele îndumnezeite⁵⁸ – ci și de împărtășiri – adică de această pronie îndumnezeitoare și de cele asemănătoare – [aceasta] după pricina cea revărsătoare mai presus de revărsare și covârșirea cea ridicată deasupra tuturor? Păi cum vor fi zidite cele ce nu prin împărtășire au faptul de a fi și care sunt mai presus de toate cele ce se împărtășesc [de ele]?

(14.) Iar că niciuna dintre lucrările acestea nezidite și dumnezeiești nu este ființă același arătător de cele cerești a arătat-o vădit în capitolul dinaintea acestuia⁵⁹ zicând: «nu vreo ființă dumnezeiască sau îngerească a fi spunem despre existența-în-sine, ci existență-în-sine și viață-în-sine și dumnezeire-în-sine a fi spunem și despre aceste puteri ale lui Dumnezeu – despre însăși-înființarea, despre însăși-darea-de-viață, despre însăși-îndumnezeirea»⁶⁰. Această covârșitoare și mai presus [de toate] superioritate după ființă a lui Dumnezeu și față de lucrările nezidite însele Dionisie cel întru toate prisositor și înalt – și nu mai puțin întru cele dumnezeiești – o laudă în toată scrierea lui *Despre numirile dumnezeiești*, făcând și din [deosebirea] aceasta – pe lângă deosebirea din Dumnezeu în privința lucrărilor dumnezeiești – pricină a cuvintelor sale. Dar și scriindu-i terapeutului Gaius⁶¹, care întrebase cum Cel ce este dincolo de toate este mai presus și de obârșia dumnezeirii și de obârșia bunătății⁶², spune: «de vei socoti *dumnezeire* și *bunătate* însușirea însăși a darului îmbunător și îndumnezeitor, Cel mai presus de toată obârșia este dincolo de *astfel* numita *dumnezeire* – ca *obârșie* a îndumnezeirii și *obârșie* a îmbunării»⁶³. Și în capitolul

⁶¹ Sau 'monahului Caius'.

⁶² Adică: și de thearhie și de agatarhie.

⁶³ *Epistola a II^a (către Gaius/Caius)*, PG 3, 1068-1069 A. Întrucât, cum am spus mai sus, sfântul Grigorie reasează textele citate în sintaxa

ἐστιν ἐπέκεινα». Κάν τῷ περὶ θείας εἰρήνης κεφαλαίῳ τελευτῶν πάντα τοὺς θείους ἡμῶν ἱεροδιδασκάλους τοῦτ' αὐτὸ προάγει φάσκοντας.

(15.) Ἔστιν ἄρα θεότης ὑφειμένη κατὰ τοὺς θεοσόφους θεολόγους, ὡς κάνταῦθ' εἶπεν ὁ μέγας Διονύσιος, ἡ θέωσις, δῶρον οὐσα τῆς ὑπερκειμένης οὐσίας τοῦ θεοῦ. Καὶ μάτην νῦν ὁ Βαβλαάμ τὴν διθεϊαν περιαγγέλλει δῆθεν καθ' ἡμῶν· εἰς γὰρ διαβολὴν τῶν ἀλήπτων θεολόγων δῆλός ἐστι τοῦτο διαβόητον ποιούμενος, κτιστόν αὐτὸς εἶναι διατεινόμενος τὸ θεῖον τοῦτο δῶρον καὶ οὕτω μίαν ἄκτιστον θεότητα, τὴν οὐσίαν τοῦ θεοῦ. Κατατεμῶν τοίνυν ἐντεῦθεν τὸν θεὸν εἰς κτιστὰ καὶ ἄκτιστα, εἶτα τοῖς εὐσεβῶς καὶ κατ' ἐνέργειαν ἄκτιστον αὐτὸν φρονοῦσι λειδορεῖται. Τὸ γὰρ τοῦ θεοῦ θεοποιὸν δῶρον ἐνέργεια αὐτοῦ ἐστίν, ἣν θεότητα καὶ ὁ μέγας Διονύσιος καὶ οἱ ἄλλοι πάντες θεολόγοι πολλαχοῦ φασί, τῆς θείας ἐνεργείας μᾶλλον ἢ τῆς θείας οὐσίας εἶναι τοῦνομα τῆς θεότητος ἰσχυριζόμενοι· καὶ τὰς ἐνεργείας γὰρ τοῦ πνεύματος 'πνεύματα' φίλον τῷ Ἡσαΐα καλεῖν κατὰ τὸν θεολόγον Γρηγόριον. Ὡς οὖν ὁ προφήτης τὰς ἐνεργείας τοῦ πνεύματος ἐπὶ πνεύματα καλέσας τῷ ἐνιαιῷ τοῦ πνεύματος οὐκ ἐλυμήνατο, οὕτω καὶ τῆς θεότη-

---

ce îl slujește cel mai bine, notăm aici întreaga *Epistolă a II^a* a sfântului Dionisie: «Cum Cel ce este dincolo de toate este mai presus și de obârșia dumnezeirii și de obârșia bunătății? [Vei înțelege] de vei socoti *dumnezeire* și *bunătate* însușirea ['calitatea'] însăși a darului îmbunător și îndumnezeitor și cea de neimitat imitație a Celui mai presus de dumnezeire și de bunătate, [insușire și imitație] după care [adică: prin care] ne îndumnezeim și ne îmbunăm. Că dacă [insușirea și imitația] aceasta devine obârșie a îndumnezeirii și îmbunării celor îndumnezeiți și îmbunați, [atunci] Cel mai presus de toată obârșia este dincolo și de astfel numita *dumnezeire* și *bunătate* – [numită și înțeleasă] ca *obârșie a îndumnezeirii* și *obârșie a îmbunării* – în măsura în care Cel de neimitat și dezlegat [de toate] este mai presus de imitări și legături, [cum] și de cele ce imită și de cele ce se împărtășesc». Termenul «îmbunare» este cel folosit de părintele Stăniloae.

⁶⁴ *Despre numirile dumnezeiești* XI 6, PG 3, 956 A. Expresia «sfârșind toate» înseamnă 'sfârșind toate de zis [Dionisie]', indică deci sfârșitul capitolului, și anume pasajul: «[...] unii dintre dumnezeieștii

despre dumnezeiasca pace, sfârșind toate, pe dumnezeieștii noștri învățători de cele sfinte îi aduce de față ca spunând același lucru⁶⁴.

(15.) Există, așadar, după de-Dumnezeu-înțelepții cuvântători-de-Dumnezeu dumnezeire inferioară – precum și aici a spus marele Dionisie – și anume îndumnezeirea, care este dar al ființei lui Dumnezeu, celei superioare. Deci în van trâmbițează acum Varlaam în stânga și'n dreapta punând diteismul – chipurile – pe seama noastră; pentru că e limpede că spre defăimarea cuvântătorilor-de-Dumnezeu celor fără de pată face el trâmbițarea aceasta, încrâncenându-se a spune că creat este darul acesta dumnezeiesc și așa [și nu altfel] este o singură dumnezeire necreată, [și anume] ființa lui Dumnezeu. Așadar, după ce Îl taie pe Dumnezeu în create și necreate, mai apoi îi batjocorește pe cei ce în chip binecinstitor [de Dumnezeu] Îl cugetă pe Acesta a fi nezidit și după lucrare. Pentru că darul îndumnezeitor al lui Dumnezeu [nu] este [altceva decât] lucrarea Lui, pe care *dumnezeire* și marele Dionisie și toți ceilalți cuvântători-de-Dumnezeu în multe locuri îl numesc, spunând că mai mult al lucrării dumnezeiești – decât al ființei dumnezeiești – este numele de *dumnezeire*; că și lui Isaia îi place a numi 'duhuri' *lucrările* Duhului, după [cum arată] Grigorie de-Dumnezeu-cuvântătorul⁶⁵. Deci, precum prorocul, *lucrările* Duhului *șapte duhuri* numindu-le, nu a prăpădit caracterul unitar al Duhului⁶⁶, tot așa și prin denumirea

---

noștri învățători de cele sfinte spun că cel ce face să subziste bunătatea-în-sine și dumnezeirea este Dumnezeu Cel mai presus de bunătate și de dumnezeire, *dumnezeire* zicând a fi îmbunătorul și îndumnezeitorul har, cel venit de la Dumnezeu».

⁶⁵ *Isaia* 11, 2; vezi Grigorie Teologul, *Cuvântul* 41 (*La Cincizecime*) 3, PG 36, 431 C.

⁶⁶ «caracterul unitar al Duhului»: faptul de a fi un singur Duh, nu mai multe, nu alcătuit din mai multe.

τος ἑπωνυμία, καθάπερ ἀνωτέρω δέδεικται, καὶ ἡ πρόνοια καλεῖται παρὰ τῶν ἁγίων, ἐνέργεια οὐσα τοῦ θεοῦ, καὶ ἡ θεατικὴ δύναμις καὶ ἡ θεοποιὸς χάρις τοῦ θεοῦ, δηλαδὴ ἡ θέωσις, καὶ τὸ ἐνιαῖον τῆς θεότητος οὐκ ἀναιρεῖται. Αἰ δὲ τοῦ θεοῦ δυνάμεις καὶ αἱ ἐνέργειαι, ὡς καὶ τοῦτ' ἀνωτέρω δέδεικται, ἄκτιστοὶ εἰσι· τοιγαροῦν ἡ θεοποιὸς χάρις τοῦ θεοῦ οὐ θεότης καλεῖται μόνον, ἀλλὰ καὶ ἄκτιστός ἐστι κατὰ τοὺς θεοσόφους θεολόγους. Εἰ γὰρ καὶ σχέσιν αὐτὴν προϊῶν ὁ μέγας προσηγόρευσεν, ἀλλὰ σχέσιν θεοῦ πρὸς τοὺς τεθεωμένους· τοιαύτη γὰρ καὶ ἡ θεία πρόνοια καὶ ἡ θεατικὴ δύναμις ἐστι· μίμημα δὲ ταύτην προσειπών, τὸ ἀμίμητον προσέθηκε καὶ ἀρχὴν εἶναι τῶν θεουμένων ταύτην ἔφη καὶ θεαρχίαν καὶ ἀγαθαρχίαν, ὃ ἔστι μόνου τοῦ θεοῦ, καὶ θεοποιὸν αὐτὴν προσείρηκεν, ἀλλ' οὐ θεοπεποιημένην, ἵνα δείξῃ ἄκτιστον διατελοῦσαν.

(16.) Ὅτι δὲ ἡ θεοποιὸς χάρις, αὐτὴ ἡ θέωσις, ἄκτιστός ἐστι, καὶ ὁ θεῖος παρρησία Μάξιμος ἀπαγγελεῖ γράφων· «τοῦτο ἐστὶ τὸ τοῦ θεοῦ εὐαγγέλιον· πρεσβεία θεοῦ πρὸς ἀνθρώπους δι' υἱοῦ σαρκωθέντος καὶ μισθὸν δωρουμένου τοῖς αὐτῷ πειθομένοις τὴν ἀγέννητον θέωσιν». Καὶ πάλιν, «ἡ θεία χάρις μένει κὰν τῇ μεθέξει τῶν ἀπολαυόντων αὐτῆς ἀκατάληπτος, ὅτι κατὰ φύσιν ὡς ἀγέννητος ἔχει τὴν ἀπειρίαν». Καὶ πάλιν, «πάσχομεν ὡς ὑπὲρ φύσιν οὐσαν κατὰ χάριν, ἀλλ' οὐ ποιοῦμεν τὴν θέωσιν». Καὶ πά-

⁶⁵ Vezi *Despre numirile dumnezeiești* V 2, PG 3, 816 C.

⁶⁶ *Epistola a II^a*, PG 3, 1069 A. Textul areopagitic nu numește direct 'harul' 'legătură', ci indirect: «că dacă **aceasta** [calitatea harului (deci harul)], totuna cu imitația de neimitat a Celui mai presus de dumnezeire] devine obârșie a îndumnezeirii... celor îndumnezeiți, [atunci] Cel mai presus de toată obârșia este dincolo și de astfel numita dumnezeire... – [numită și înțeleasă] ca obârșie a îndumnezeirii... – în măsura în care Cel de neimitat și **dezlegat** [de toate] este mai presus de imitări și **legături**». Notăm și aceea că sfântul Grigorie echivalează formula areopagitică «darul îndumnezeitor» cu «harul îndumnezeitor».

⁶⁷ *Op.cit.*

de *dumnezeire*, cum s-a arătat mai sus, se numește de către sfinți și pronia – lucrare fiind [aceasta] a lui Dumnezeu – și puterea văzătoare și harul îndumnezeitor al lui Dumnezeu, adică îndumnezeirea⁶⁷, și nici nu se desființează caracterul unitar al dumnezeirii. Iar puterile și lucrările lui Dumnezeu, cum și aceasta s-a arătat mai sus, sunt nezidite; așadar harul îndumnezeitor al lui Dumnezeu nu doar că se numește *dumnezeire*, dar și nezidit este după de-Dumnezeu-înțelepțiții cuvântători-de-Dumnezeu. Că deși marele [Dionisie] în curgerea cuvântului său îl numește pe el *legătură*⁶⁸, este însă [vorba de] legătura lui Dumnezeu cu cei îndumnezeiți; că asemenea este și dumnezeiasca pronie și puterea văzătoare; și, numindu-l pe acesta *imitație*, a adăugat *de neimitat*⁶⁹, și a spus despre el că este obârșie a celor îndumnezeiți și *obârșie a dumnezeirii* și *obârșie a bunătații*, ceea ce doar despre Dumnezeu se cade a se spune, numindu-l [pe el] *îndumnezeitor*, și nu *îndumnezeit*, ca să arate că este nezidit.

(16.) Iar [faptul] că harul îndumnezeitor – îndumnezeirea însăși – este nezidit, [aceasta] și dumnezeiescul Maxim cu îndrăznire o vestește zicând: «aceasta este evanghelia lui Dumnezeu: solia lui Dumnezeu către oameni prin Fiul Cel ce S-a întrupat și a dat răsplată – celor ce au crezut Lui – îndumnezeirea cea nezidită»⁷⁰. Și iarăși: «[chiar] și în împărțășirea celor ce au parte de el dumnezeiescul har rămâne de necuprins⁷¹, căci – ca unul [ce este] nefăcut – după fire are nemărginirea»⁷². Și iarăși: «îndumnezeirea o pătimim – ca pe una care, după har, este mai presus de fire – și nu o facem»⁷³. Și iarăși: «lăsat

⁶⁸ *Către Talasie*, PG 90, 637 A.

⁷¹ Și: de neînțeleș.

⁷² Pe când oamenii o pot avea doar 'după har'; *ibidem*, PG 90, 644 D - 645 A.

⁷³ *Ibidem*, PG 90, 324 A; vezi *Capete diferite* 1, 75, PG 90, 1209 C.

λιν, «μόνης τῆς θείας χάριτος ἴδιον τοῦτο πέφυκεν εἶναι τὸ ἀναλόγως τοῖς οὐσι χαρίζεσθαι θέωσιν, λαμπρυνούσης τὴν φύσιν τῷ ὑπὲρ φύσιν φωτὶ καὶ τῶν οικείων ὄρων αὐτὴν ὑπεράνω κατὰ τὴν ὑπερβολὴν τῆς δόξης ποιουμένης». Διὸ καὶ ὁ μέγας φησὶ Βασίλειος· «τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐξέχεεν ἐφ' ἡμᾶς ὁ θεὸς πλουσίως διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐξέχεεν, οὐκ ἐκτίσεν, ἐχαρίσατο, οὐκ ἐδημιούργησεν, ἔδωκεν, οὐκ ἐποίησε». Τί οὖν ἐξέχεε καὶ ἐχαρίσατο καὶ ἔδωκεν ἡμῖν ὁ θεὸς διὰ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ; Ἴρα τὴν οὐσίαν ἢ τὴν χάριν τοῦ ἁγίου πνεύματος; Τὴν θεοποιὸν πάντως χάριν, καθάπερ καὶ ὁ χρυσόστομος θεολόγος Ἰωάννης φησὶν ὅτι «οὐχ ὁ θεός, ἀλλ' ἡ χάρις ἐκχεῖται»· διὰ ταύτης γὰρ καὶ ἡ τοῦ πνεύματος φύσις ἄκτιστος οὐσα καὶ γνωρίζεται καὶ δείκνυται, μηδεμίαν ἐκφανσιν ἔχουσα καθ' ἑαυτήν. Σαφῶς οὖν ἄκτιστος ἡ χάρις αὕτη, καὶ τοσοῦτο σαφῶς, ὡς καὶ τὸ ταύτης ἀποτέλεσμα τῶν κεχαριτωμένων θείως καὶ τεθεωμένων ἕκαστον φημι ἀναρχον, ἀίδιον, ἀτελεύτητον, ταῦτ' ὁ εἰπεῖν ἄκτιστον καλεῖσθαι κατ' αὐτήν. Κατὰ γὰρ τὸν θεῖον πάλιν Μάξιμον «ὁ τοῦ ἀεὶ εὖ εἶναι λόγος κατὰ χάριν τοῖς ἀξίοις παραγίνεται τὸν θεὸν ἐπιφερόμενος, τὸν πάσης ἀρχῆς καὶ τέλους κατὰ φύσιν ἀνώτερον, ποιῶντα τοὺς ἀρχὴν ἔχοντας κατὰ φύσιν καὶ τέλος ἀνάρχους κατὰ χάριν καὶ ἀτελευτήτους», ἐπεὶ καὶ ὁ μέγας Παῦλος, τὴν χρονικὴν μηκέτι ζῶν ζωὴν, ἀλλὰ «τὴν τοῦ ἐνοικῆσαντος λόγου θείαν καὶ ἀίδιον», ἀναρχος γέγονε καὶ ἀτελεύτητος χάριτι, καὶ ὁ Μελχισεδέκ «οὔτε ἀρχὴν ἡμερῶν, οὔτε ζωῆς τέλος ἔσχεν», οὐ διὰ τὴν φύσιν τὴν κτιστὴν, δι' ἣν τοῦ εἶναι ἤρξατο καὶ ἔληξεν, ἀλλὰ διὰ τὴν χάριν τὴν θείαν καὶ ἄκτιστον καὶ ἀεὶ οὐσαν ὑπὲρ πᾶσαν φύσιν καὶ χρόνον ἐκ τοῦ ἀεὶ ὄντος

⁷⁴ Tranzitiv.

⁷⁵ *Către Talasie*, PG 90, 321 A; vezi și 644 D și 1212 AB.

⁷⁶ Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie* 5, PG 29, 772 D; vezi Tit 3, 6.

⁷⁷ *Omilii la Tit* 6, 5, PG 62, 696.

⁷⁸ Vezi mai sus categoriile: *a fi* (omul căzut), *a fi bine* (omul părtaş harului), *veșnic a fi bine* (Dumnezeu; aceasta este *veșnica buna-ființare* din text).

⁷⁹ *Ambigua*, PG 91, 1144 C.

este ca doar al dumnezeiescului har să fie faptul de a dărui celor ce sunt îndumnezeirea, [în chip] potrivit [fie-căreia dintre ele], strălucind⁷⁴ firea [lor zidită] cu lumina cea mai presus de fire și deasupra hotarelor ei ridicând-o pe aceasta prin însușirea slavei de a fi mai presus [de hotarele acelea]»⁷⁵. Pentru aceasta și marele Vasile spune: «Duhul Cel Sfânt L-a vărsat îmbelșugat asupra noastră Dumnezeu prin Iisus Hristos; L-a vărsat, nu L-a zidit; L-a dărui, nu L-a creat; L-a dat, nu L-a făcut»⁷⁶. Ce, așadar, a vărsat și a dărui și a dat nouă Dumnezeu prin Iisus Hristos? Oare ființa sau harul sfântului Duh? Negreșit că harul cel îndumnezeitor, după cum și Ioan de-Dumnezeu-cuvântătorul cel cu gură de aur spune că «nu Dumnezeu, ci harul s-a vărsat»⁷⁷; că prin acesta se și cunoaște firea Duhului, nezidită fiind ea, și se și arată [în afară], căci – în sine [însăși] – nici o arătare nu are. E limpede, așadar, că harul acesta este nezidit, atât de limpede încât și roada acestuia – fiecare [în parte] – în cei [cu har] dăruiți și îndumnezeiți spun că se cheamă – după acesta – fără-de-început [sau neobârșuită], pururea-fiitoare, fără-de-sfârșit, altfel spus nezidită. Pentru că, iarăși, după sfântul Maxim «Cuvântul veșnicei bune-ființări⁷⁸ vine – după har – la cei vrednici, aducându-L pe Dumnezeu, pe Cel mai presus de tot începutul [sau obârșia], Care pe cei ce după fire au început și sfârșit îi face după har fără-de-început și fără-de-sfârșit»⁷⁹, de vreme ce și marele Pavel, nemaitrăind viața cea vremelnică, ci «pe cea dumnezeiască și pururea-fiitoare a Cuvântului sălășluit [întru el]»⁸⁰, s-a făcut – după har – fără-de-început și fără-de-sfârșit, [cum] și Melhisedec «nici început al zilelor nu a avut, nici sfârșit al vieții»⁸¹ nu după firea cea zidită, după care a și început a fi și a și încetat, ci după harul cel dumnezeiesc și nezidit și pururea fiitor mai presus de toată firea și vremea, [cel] de la Dumnezeu

⁸⁰ *Ibidem*, 1144 BC; vezi *Centurii* 5, 85, PG 90, 1384 D.

⁸¹ *Facerea* 14, 18; *Evrei* 7, 3; vezi Maxim, *loc. cit.*

θεοῦ. Κτιστός οὖν ἦν ὁ Παῦλος μόνον μέχρις ἂν ἔζη τὴν προστάγματι θεοῦ ἔξ οὐκ ὄντων γεγνουῖαν ζωὴν· ὅτε δὲ μὴ ταύτην ἔζη, ἀλλὰ τὴν ἐνοικήσει τοῦ θεοῦ προσγενομένην, ἄκτιστος γέγονε τῇ χάριτι, καθὰ καὶ ὁ Μελχισεδέκ καὶ πᾶς ὁ ζῶντα καὶ ἐνεργοῦντα μόνον τὸν τοῦ θεοῦ λόγον ἐν ἑαυτῷ κτησάμενος.

(17.) Ταῦτ' ἄρα καὶ ὁ μέγας φησὶ Βασίλειος, ὅτι «τὸ κινηθὲν ὑπὸ πνεύματος ἁγίου κίνησιν αἰδίων ζῶων ἅγιον ἐγένετο· ἔσχε δὲ ἀξίαν ἄνθρωπος, πνεύματος εἰσοικισθέντος ἐν αὐτῷ, προφήτου, ἀποστόλου, ἀγγέλου, θεοῦ, ὧν πρότερον γῆ καὶ σποδός». Καὶ πάλιν, «διὰ πνεύματος ἁγίου κοινωνόν γενέσθαι τῆς χάριτος τοῦ Χριστοῦ, τέκνον φωτὸς χρηματίζειν, δόξης αἰδίου μετέχειν». Ὁ δὲ Νύσσης θεῖος Γρηγόριος «ἐκβαίνει» φησὶ «τὴν ἑαυτοῦ φύσιν ὁ ἄνθρωπος ἀθάνατος ἐκ θνητοῦ καὶ ἐξ ἐπικήρου ἀκήρατος καὶ ἐξ ἐφημέρου αἰδίου καὶ τὸ ὅλον θεός ἐξ ἀνθρώπου γινόμενος· ὁ γὰρ θεοῦ υἱὸς γενέσθαι καταξιώθεις ἔξει πάντως ἐν ἑαυτῷ τοῦ πατρὸς τὸ ἀξίωμα». Τοιοῦτοι μὲν οὖν οἱ θεοειδεῖς πάντες κατὰ τὴν χάριν ὡσπερ καὶ θεοί. Αὐτὴ δ' ἡ χάρις ἄκτιστος οὐ κατὰ χάριν—ἔσται γὰρ χάρις χάριτος καὶ ταύτης πάλιν ἄλλη καὶ τοῦτ' ἐπ' ἄπειρον οὐ στήσεται προβαῖνον—ἄκτιστος οὖν ὡς ἀληθῶς ἡ χάρις. Τὸν γὰρ κενόφρονα ληροῖν ἔαν, μίμησιν φυσικὴν εἶναι λέγοντα τὴν χάριν ταύτην, ἐπεὶ πολλοὶ τε καὶ δεῖναι καὶ ἀπὸ τούτου τίκονται αἰρέσεις καὶ κατὰ τὸν θεῖον πάλιν Μάξιμον «θεώσεως οὐδὲν γενητόν κατὰ φύσιν ἐστὶ ποιητικόν, καὶ τῆς κατὰ φύσιν δυνάμεως οὐδαμῶς ἢ θέωσις ὑπάρχει κατόρθωμα». Σὺ δὲ φύλαττέ μοι τὴν καλὴν ταύτην τῶν πατέρων παρακαταθήκην ὅτι ἄκτιστος ἢ θεία χάρις ὡς φύσεως ἐνέργεια θεοῦ καὶ κατὰ τὸν ἅγιον Ἰσαὰκ «ὡς δόξα τῆς φύσεως αὐτοῦ». Μόνον δὲ ἄκτιστον εἰπὼν τις τὸν θεόν, καὶ τὰς αὐτοῦ φυ-

⁸² Vasile cel Mare, *Împotriva lui Eunomie* 5, PG 29, 769 B.

⁸³ *Despre sfântul Duh* 15, PG 32, 132 B.

⁸⁴ *Cuvântul 7 la Fericiri*, PG 44, 1280 C.

⁸⁵ *Cătrea Talasie* 22, PG 90, 321 A.

⁸⁶ *Omilia* 72, ediția Spetsieri, Atena 1895, p. 281.

Cel pururea fiitor. Așadar zidit a fost Pavel doar până ce trăia viața cea prin porunca lui Dumnezeu făcută din cele ce nu sunt; iar când nu o mai trăia pe aceasta, ci pe cea făcută [lui] din sălășluirea lui Dumnezeu, nezidit s-a făcut după har, precum și Melhisedec și tot cel ce L-a dobândit înlăuntrul său, ca Singur viu și lucrător, pe Cuvântul lui Dumnezeu.

(17.) Dar acestea le spune și marele Vasile, [cum] că «ceea ce este mișcat de mișcarea pururea-fiitoare a Duhului s-a făcut sfânt viețuitor; și a luat omul, sălășluindu-se Duhul înlăuntrul lui, vrednicie de proroc, de apostol, de înger, de Dumnezeu – cel [ce] mai înainte [era] pământ și cenușă»⁸². Și, iarăși, «prin Duhul Sfânt părtaș a se face de harul lui Hristos, fiu al luminii a se unge, de slava cea pururea-fiitoare a se împărtăși»⁸³. Iar dumnezeiescul Grigorie al Nyssei «iese dincolo» zice «de firea sa omul, nemuritor făcându-se din muritor și din stricăcios nestricăcios și din vremelnic pururea-fiitor și, din om, dumnezeu pe de-a-ntregul; pentru că cel învrednicit a se face fiu al lui Dumnezeu negreșit că va avea înlăuntrul lui vrednicia tatălui»⁸⁴. Astfel sunt, așadar, după har, toți cei cu-chip-dumnezeiesc și ca niște dumnezei. Pe când harul însuși nu după har este nezidit – că [atunci] vom avea și har al harului și, iarăși, altul al acestuia și [tot] așa la nesfârșit – așadar cu adevărat nezidit este harul. Să îl lăsăm, dar, pe cugetătorul de cele deșarte a spune nerozii zicând că harul acesta este imitare naturală, că și dintr-aceasta se nasc multe și grozave erezii. Și după sfântul Maxim, iarăși, «nimic făcut nu este făcător al dumnezeirii după fire, și îndumnezeirea nu este nicidecum ispravă a puterii celei după fire»⁸⁵. Tu, dar, păzește-mi buna moștenire aceasta cea lăsată de Părinți, [cum] că nezidit este dumnezeiescul har ca lucrare a ființei lui Dumnezeu și – după sfântul Isaac – «ca slavă a firii Lui»⁸⁶. Că și doar zicând cineva că Dumnezeu este nezidit, împreună a cuprins [în

σικὰς ἐνεργείας συμπεριείληφεν ἀπάσας. Τί οὖν ἔτι δεῖ ζητεῖν καὶ διαιρεῖν;

(18.) Ἀλλ' ὁ κενόφρων οὗτος, τὰ βαθέα τοῦ σατανᾶ μνημένος καὶ κτιστὰς δυσσεβῶς δοξάζων τὰς θείας ἐνεργείας, μίαν ἄκτιστον δολίως κηρύττει θεότητα μόνην τὴν θείαν φύσιν, ὡς εὐπαράδεκτος εἶη τοῖς μὴ καλῶς εἰδόσι τὰς γραφὰς κτιστὰς ἀποφαινόμενος τὰς θείας ἐνεργείας, μάλιστα δὲ τὴν θεοποιὸν χάριν τοῦ παναγίου πνεύματος κακῶς διαιρῶν τῆς ὑπερουσίου φύσεως ἐκείνης. Μὴ ἀγνοήσαντες οὖν ἡμεῖς τὴν τοιαύτην πανουργίαν, ἤκιστα συνεθέμεθα τοῖς ὑπ' αὐτοῦ προτεινομένοις, μᾶλλον δὲ οὐδὲ φάναι τι πρὸ τῆς ἀκριβοῦς ἐρεῦνης ἠξιώσαμεν· προὔκαλεσάμεθα δὲ αὐτὸν εἰς λόγους, ἵνα φανερὰ γένηται ἡ εὐσεβῆς διάνοια. Ὁ δὲ ὑπέπτυξε καὶ οὐδὲ γρύξαι, πίστευσον, ἐτόλμησε, πολλῶν παρόντων. Εἰ δὲ νῦν πονηρὰ διὰ τοῦτο κηρύττει καθ' ἡμῶν αὐτόσε, χαρᾶς ἡμῖν πρόξενος γίνεται καὶ μισθοῦ πολλοῦ τοῦ ἐν τοῖς οὐρανοῖς. Διὸ καὶ τῷ ἐπαγγειλαμένῳ ταῦτα λέγομεν· Κύριε, μὴ στήσης αὐτῷ τὴν ἁμαρτίαν ταύτην, εἰ καὶ διὰ τοὺς βλαπτομένους ὀδυνώμεθα. Ταῦθ' οὕτως ἔχειν σχεδὸν πάντες οἱ ἐνταῦθα συμμαρτυρήσουσι.

(19.) Μετὰ μέντοι τὴν πρὸς τὸ ἅγιον Ὅρος ἡμῶν ἀποδημίαν, ἐν ᾧ καὶ Τόμον ἐν ἑπτὰ κεφαλαίοις πρὸς τὰ παρ' αὐτοῦ κατὰ τῶν ὀρθοδόξων γεγραμμένα πεποιήκαμεν ὑπογεγραμμένον παρὰ τε τοῦ ὀσιωτάτου πρώτου καὶ τῶν ἡγουμένων καὶ τῶν λογάδων γερόντων καὶ τοῦ ἱερωτάτου ἐπισκόπου Ἱερισσοῦ, συμφωνούντων πάντων ἡμῖν καὶ ἀποφνημαμένων μὴ παραδέξασθαι εἰς κοινωνίαν τὸν μὴ συμφωνούντα, ὅστις ἂν ἦ, μετὰ τοῦτο τοίνυν, ἐνήν ἡμῖν εὐθὺ τῆς Κωνσταντινίου χωρεῖν· ἀλλὰ πρῶτον μὲν ἐπὶ νοῦν ἐβαλόμην ὡς ὁ τῶν πατέρων θεὸς ἐγερεῖ κάκει τοὺς ὑπὲρ αὐτῶν λαλήσοντας, ἐπειτα καὶ τοῦτ' ἔλεγον ἐπ' ἑμαυτοῦ· 'δῶμεν ἐκείνῳ τῷ ταλαιπώρῳ ταῖς γοῦν κεναῖς ἐλπίσιν ἀναπνεῦσαι μικρὸν, μὴ καὶ αὐτόχειρ γένηται'. Καὶ γὰρ λέγοντος ἤκουσα παρόντος ἐνταυθοῖ διὰ στόματος, ὡς πολ-

* Este vorba de Tomosul Aghioritic, PG 150, 1225-1236.

această zicere] și toate lucrările Lui firești. Ce trebuință mai este, dar, a cerceta și a despărți?

(18.) Dar cugetătorul acesta de cele deșarte, inițiat în adâncurile satanei și create socotind – în chip rău credincios – dumnezeieștile lucrări, ca singură dumnezeire nezidită propovăduiește, cu vicleșug, [a fi] doar ființa dumnezeiască, create spunând [a fi] – ca să fie bine-primit celor ce nu știu bine scripturile – dumnezeieștile lucrări, [și,] mai mult, harul îndumnezeitor al preasfântului Duh [în chip] rău despărțindu-l de ființa aceea cea mai presus de dumnezeire. Nefiindu-ne, dar, necunoscută o astfel de vilenie, nu am consimțit cătuși de puțin cu cele puse înainte de către el, ba mai mult, nici am găsit de cuviință a spune ceva înainte de a [le] cerceta cu acrivie; l-am chemat, deci, spre a sta de vorbă, ca vădită a se face cugetarea bine-cinstitoare [de Dumnezeu]. Dar el a încremenit și – crede-mă – nu a îndrăznit nici să crâcnească, mulți fiind de față. Iar dacă acum, pentru aceasta, pe cele viclene [le] trâmbițează împotriva noastră, pricinuiitor de bucurie se face nouă și de plata cea multă cea din ceruri. Pentru aceasta și zicem Celui ce a făgăduit acestea 'Doamne, nu-i socoti lui păcatul acesta'; deși ne doare de cei vătâmați. Că așa stau lucrurile putem spune că o mărturisesc toți cei de aici.

(19.) Iar după plecarea noastră din Sfântul Munte, unde am făcut și *Tomos* în șapte capete⁸⁷ despre cele spuse de el împotriva ortodocșilor, iscălit de preacuviosul protos și de egumeni și de aleșii bătrâni și de preasfințitul episcop al Ierissos-ului, toți [aceștia] conglăsuind cu noi și hotărând a nu primi la împărțășire pe cel ce nu conglăsuiește, oricare ar fi – după aceasta, așadar, am fi putut merge numaidecât în [cetate]a lui Constantin; dar, mai întâi, ne-am pus în minte că Dumnezeuul Părinților va ridica și acolo pe cei ce vor grăi în apărarea acestora și, mai apoi, și aceasta mi-am zis în sinea mea: 'să-i dăm nenorocitului aceluia [răgazul] de a-și trage sufletul, prin deșarte nădejdi, ca nu cumva să-și pună singur capăt zilelor'. Pentru că chiar l-am auzit – când era

λάκις ἐκινδύνευσε διαρραγῆναι τῇ ἀμηχανία δῆπου καὶ τῷ θυμῷ. Ἦνίκα καὶ πρὸς αὐτόν, αὐτόν ἐλεήσας, εἶπον μηδὲν ἕτερον εἶναι τὸ βιαζόμενον ἡμᾶς σφοδρῶς ἀντιλέγειν ἢ ὅτι αἰρετικούς λέγει τοὺς μοναχοὺς, κἂν τοῦτο μὲν ἀφῆ καὶ τὰ ἐπὶ τούτῳ συγγράμματα, φῆ δὲ μὴ πληροφορεῖσθαι πρὸς τὰ ἐκείνων, στήσεται τὰ τοῖς ἀντιλογίας· αὐτοῦ γὰρ βραχὺς ἡμῖν ὁ λόγος. Τοῦτο μὲν ἐγὼ πρὸς αὐτόν εἶπον. Ὁ δ' ἐπήνεσε καὶ ὑπέσχετο πράξειν. Ἐπὶ δὲ τοῦ μεγάλου διοικητοῦ, συνόντος ἐπίτηδες ἡμῖν, καὶ διετεῖνατο μεταποιῆσαι μὲν τὰ κατὰ τῶν μοναχῶν συγγράμματα, πρώτῳ δὲ πάντων ἐν σχεδίοις ὑποδεικνύειν ἐμοὶ τὰ μετεσκευασμένα, κἂν ἔτι μοι δοκῶσι δεῖσθαι τινος μεταποιήσεως, ὥστε μηδένα πλήττειν, πείθεσθαι καὶ μεταπλάττειν. Οὐπῶ γὰρ τότε φανερός ἦν καὶ κατ' ἐμοῦ μεμηνώς, ἀλλ' ὑπέστη μὲν ταῦτα, γέγραφε δὲ οἷα βλέπεις· ἐξ ἐκείνου γὰρ ὄλος ἰδίως ἐρρῦη κατ' ἐμοῦ· ταῦτα δὲ καὶ ἡμεῖς παρ' ἡμῖν αὐτοῖς ἔχομέν τε καὶ ἀνετάζομεν, καθάπερ ἄλλοφύλων τέκνα ζωγρήσαντες. Ἐπιλείπει δὲ με ὁ χρόνος τὰ μεταξὺ διηγούμενον, καὶ ὅπως τὰς ἐμὰς διαδράναι χεῖρας οὐκ ἴσχυσεν. Ἔργῳ τοίνυν ἀναπέφηνε νῦν ὡς ἐκεῖνος ποιήσει μέγα ἔλεος μετ' αὐτοῦ, ὃς σφοδροτέρῳ χρησάμενος ἀντιθέσει τὰ πονηρὰ ταυτὶ συγγράμματα διασπάσει τελῶς· οὐ γὰρ ἡρεμήσει νυττόμενος ὑπ' ἐκείνων καὶ προσδοκῶν τινὰς διαθήσειν κακῶς.

■ «marele diichitís»: guvernatorul sau administratorul civil al Sfântului Munte.

■ Adică în faza de ciornă.

■ Varlaam tocmai scrisese *Împotriva Masalienilor*.

■ Termenul grecesc redat aici de noi prin «a vâna, vânare» (ζωγρέω, ζωγρεία) apare în *Septuaginta* în șase locuri. Deși în varianta românească oficială cuvântul este redat prin termenii antonimici 'a nu lăsa viu' (*Numerii* 21, 35, *Deuteronom* 2, 34, *Iosua* 2, 13) și 'a lăsa viu' (*Numerii* 31, 18, *Deuteronom* 20, 16, *Iosua* 9, 20), în original are totdeauna un singur înțeles: faptul de a prinde și a-ți însuși femeile, copiii sau robii vrăjmașilor biruiți, ca 'pradă' de război. Sfântul Grigorie trimite, pe cât se pare, la *Deuteronom* 2, 34, deși pomenitul text românesc nu permite sesizarea acestei

aici – cu gura lui zicând că de multe ori era cât pe-aci să crape de neputință și de furie. Așa că și către el, fiindu-mi milă de el, am zis că ceea ce foarte ne silește a ne împotrivi lui în cuvânt nu-i nimic altceva decât aceea că îi numește eretici pe monahi și, de va lăsa aceasta și scrierile spre aceasta și de va zice că nu cunoaște îndestul cele ale lor, vor pieri pricinile împotrivirii; acesta ne-a fost pe scurt cuvântul. Aceasta, deci, am spus-o eu către el. Iar el a primit și a făgăduit să facă [așa]. Iar înaintea marelui diichitís⁸⁸, într-adins aflându-se și acela de față, a și stăruit cum că va preface scrierile lui împotriva monahilor și că mai întâi mi le va arăta mie în schițe⁸⁹ pe cele realcătuite, iar de îmi va părea că au încă trebuință de vreo schimbare, încât să nu contrazică nimic [din învățăturile monahilor], [a zis] că va primi și va preface [și lucrul acela] (că încă nu era atunci pe față și împotriva mea cu turbare); acestea, deci, le-a făgăduit, iar de scris [a scris] cele ce vezi⁹⁰ (că de atunci înainte s-a aruncat întreg deosebi asupra mea); pe acestea, dar, le avem și noi la noi înșine și le cercetăm [cu luare aminte], ca și cum am vâna fiii celor de alt neam⁹¹. Și nu îmi va ajunge vremea a povesti⁹² cele petrecute între timp, și cum nu a putut scăpa din mâinile noastre. Cu fapta, așadar, s-a dovedit acum că acela [este cu adevărat cel ce] va face milă cu el – cela ce, și mai aprig împotrivindu-i-se, îi va sfâșia cu desăvârșire viclenele lui scrieri; că nu va fi liniștit, ca pe un spin avându-le în coastă și gândindu-se că îi vor vătăma și pe alții.

---

trimeri, întrucât redă greșit termenul cu pricina, prin 'a nu lăsa viu'. Despre perceperea scriitorului ca *tată* al scrierilor lui și, invers, a scrierilor cuiva ca *fi* ai aceluia vezi, în urmă, nota 4, p. 55. Sfântul Grigorie folosește aici pasajul scripturistic probabil pentru faptul că în el apare termenul «de alt neam», spre a arăta și astfel deosebirea de duh între el și Varlaam; dar și pe cea după trup, căci Varlaam era calabrez.

⁹² Folosire a terminologiei locului *Evrei* 11, 32.

(20.) Κάτεχέ μοι τοίνυν αὐτοῦ τὴν πονηρὰν δέλτον καὶ τὸν ταύτης πατέρα· πρὸς γὰρ φυγὴν χωρήσει πυθόμενος ἤξοντα· ἤξω δ' ἦν ἐθέλη θεὸς μετὰ τοῦ κρατίστου καὶ ἀγίου ἡμῶν αὐτοκράτορος ὡς ἂν πατάξωμεν τὸν ἄνδρα τοῖς λόγοις καὶ ἰασώμεθα. Παντὸς μέντοι μᾶλλον ἔπεισί μοι θαυμάζειν ἀρτίως πῶς ἐξηπάτησεν ὑμᾶς· ὡς καινοῦ τινος νῦν γραφέντος ἢ λεχθέντος αὐτὸς ἐπιλαβόμενος τὸ τῆς διθεΐας ἔγκλημα συνεστήσατο· τοῦτο γὰρ αὐτὸ ἐστίν, εὐ ἴσθι, ὅπερ ἐξ ἀρχῆς καὶ πρὶν ἐντυχεῖν ἡμῖν καὶ μέχρι τέλους λέγει, ὡς, «ἐπειδὴ τίνα τῶν νῦν ἢ τῶν πώποτε ἐν φωτὶ φατε θεὸν ἰδεῖν, ἔστι δὲ ὁ θεὸς ἀόρατος, δύο ἄρα θεοὶ καὶ θεότητες, ὁρατὸς καὶ ἀόρατος, ὑφειμένος καὶ ὑπερκειμένος». Τότε δ' οἶεται καλῶς ἡμᾶς ἐρεῖν ἢνίκ' ἂν φαίμεν τὸ περιαστράψαν ἐν Θαβῶρ τοὺς ἀποστόλους φῶς καὶ τὴν τοιαύτην ἔλλαμψιν καὶ χάριν ἢ κτιστὸν φάσμα δι' ἀέρος ὀρώμενον ἢ πλάσμα φαντασιωδῶς πλαττόμενον, νοήματος τε χεῖρον καὶ ἀλυσιτελὲς πάντῃ λογικῇ ψυχῇ, ὡς φαντασία προσῆκον ἢ αἰσθήσει, σύμβολόν τε, οὐχ οἶον ἂν τις εἴποι καὶ τι τῶν ὑφεστηκότων ἢ τῶν περὶ τι θεωρουμένων, ἀλλ' ἔστι μὲν ὅτε φαίνεσθαι δοκοῦν, ὃν δὲ οὐδέποτε, ὡς ἀνύπαρκτον τελέως.

(21.) Ἡμεῖς δὲ οὐχ οὕτως ἐδιδάχθημεν. Τοῦτο δὲ φάμεν, ὡς, εἴ τις ἐν τοῖς ἡμετέροις γράμμασιν ἡμᾶς καινοτομοῦντας δεῖξει καὶ παρὰ τὰ τοῖς πατράσιν εἰρημένα τε καὶ ἔγνωσμένα γράφοντάς τι ἢ φρονοῦντας, τοῦτον ἡμεῖς ὡς διορθωτὴν ἡμῶν ἀκουσίως σφαλλομένων ἀποδεξόμεθα καὶ εἰξομεν αὐτῷ πῶς ἂν εἴποις ἄσμενοι, συμφωνοῦντας δὲ τοῖς ἀγίοις, εἴ τις ἐθέλει κακῶς τι λέγειν ἢ κακῶς διατιθέσθαι, καὶ τοῦτ' οἴσομεν προθύμως, ἵνα καὶ τῆς εὐλογίας καὶ τῆς ἐν θεῷ εὐπαθείας τοῖς ἀγίοις κοινωνήσωμεν· ἀνεῖναι δὲ πρὸς τὸν κατήγορον αὐτῶν ἀντιλέγοντες οὐκ ἀνεξόμεθα. Πρὸς τοὺς ἀγίους γὰρ ἴσθι καὶ τὸν πόλεμον ἀνεγηγερόμενον καὶ τὴν ὕβριν τῆς διθεΐας ἀναφερομένην· καὶ γὰρ ἐκ τῶν παρ' αὐτῶν εἰρημένων ταύτην ἐκβαίνειν ὁ κενόφρων οἶεται λανθάνειν δὲ τοὺς ἀκούοντας βου-

(20.) Ține-mi, așadar, vicleana lui scriere și pe tatăl ei; că, de va afla că vin, va căuta să fugă; și voi veni, când va voi Dumnezeu, dimpreună cu preaputernicul și sfântul nostru împărat, ca să îl călcăm pe bărbatul [acesta] cu cuvintele și să îl tămăduim. Însă mai mult decât de orice altceva mă mir cum v-a înșelat; că apucându-se a scrie sau a spune ceva nou, ne-a urzit vina diteismului; dar aceasta este, să știi bine, ceea ce de la început – chiar dinainte de a ne întâlni noi – și până la sfârșit o tot spune, că, «pentru că ziceți că cineva dintre cei de acum sau dintotdeauna Îl vede pe Dumnezeu în lumină, atunci, de vreme ce Dumnezeu este nevăzut, [vor exista] doi dumnezei sau două dumnezeiri, [una] văzută și [una] nevăzută, [una] inferioară și [una] superioară». Și îi pare că atunci vom vorbi corect, când vom spune că lumina care i-a luminat [împrejur] pe Apostoli pe Tavor și strălucirea și harul acela sunt ori apariție creată văzută prin aer ori plăsmuire plăsmuită de imaginație, mai prejos de înțelegere și nefolositoare niciunui suflet rațional, de vreme ce ține de imaginație sau [de] simțire și [de vreme ce este un] simbol, și nu ceva despre care se poate spune că se află între cele subzistente ori între cele ce se văd în jurul a ceva, ci uneori pare a fi, fără a fi vreodată, ca ceva cu desăvârșire inexistent.

(21.) Noi, însă, nu așa am fost învățați (de Părinți). Iar [de spus] aceasta o spunem: că, de ne va vădi cineva că în scrierile noastre născocim lucruri noi și că scriem și cugetăm în răspăr cu cele spuse și cunoscute de către Părinți, noi îl vom primi pe acesta ca pe un îndreptător al nostru, care fără de voie am greșit, și ne vom pleca lui chiar cu bucurie; iar de conglăsuim cu Sfinții, de va voi cineva a spune ceva rău despre noi sau a se purta rău cu noi, și aceasta o vom răbda fără preget, ca să ne și facem părtași – dimpreună cu Sfinții – de binecuvântarea și de buna-pătimire cea întru Dumnezeu; nu vom răbda, însă, a slăbi în grăirea împotriva învinuitorului lor. Pentru că împotriva Sfinților – să știi – s-a și stârnit războiul acesta și [asupra lor] s-a și adus ocară diteismului; că din cele spuse de ei socotește acest cugetător de cele deșarte a

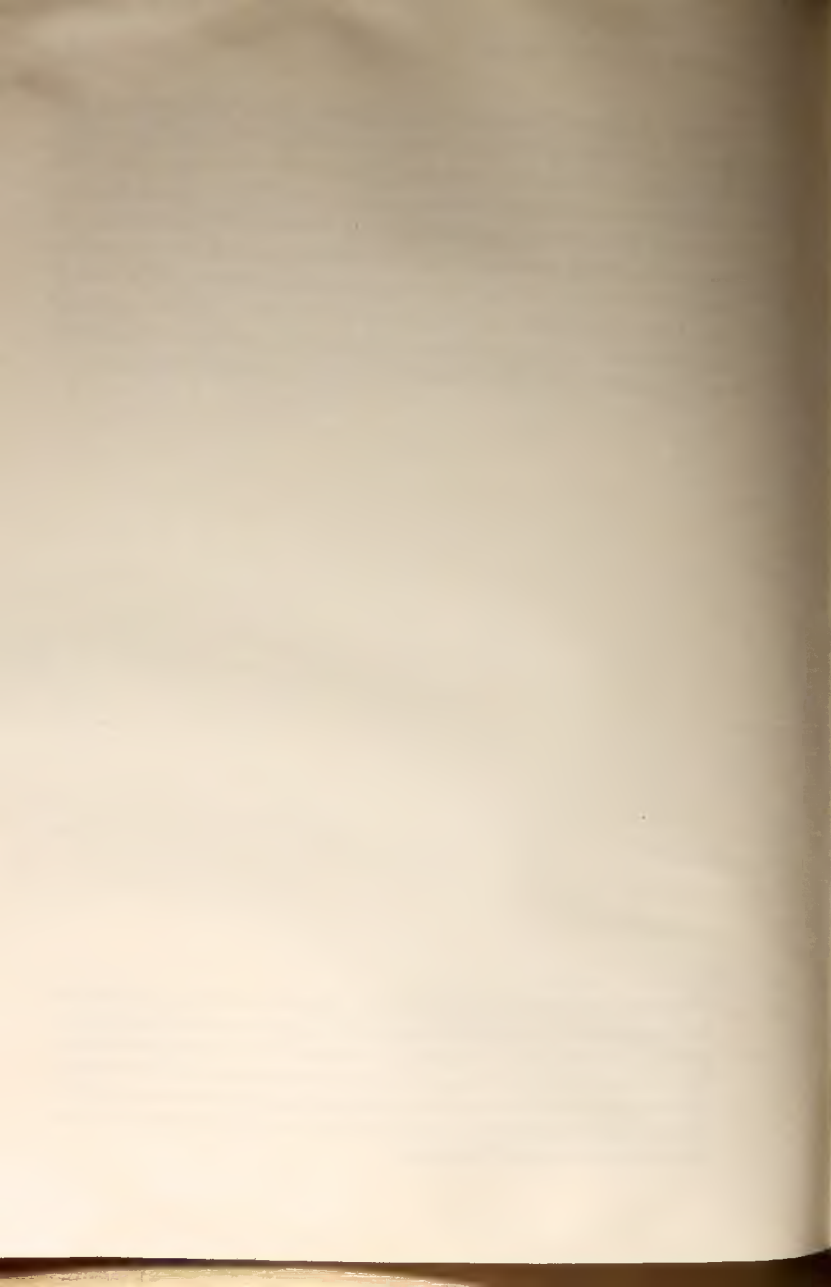

λόμενος, ποτέ μὲν ἀνωνύμως, ποτέ δ' ἡμῶν ἓνα, ποτέ δέ
τινα τῶν πάλαι ποτέ αἰρετικῶν ἐκείνων προαυτῶν εἰρη-
μένων ταύτην ἐκβαίνειν ὁ κενόφρων οἶεται λανθάνειν δὲ
τοὺς ἀκούοντας βουλόμενος, ποτέ μὲν ἀνωνύμως, ποτέ δ'
ἡμῶν ἓνα, ποτέ δέ τινα τῶν πάλαι ποτέ αἰρετικῶν ἐκεί-
νων προφασίζεται. Μηδεὶς τοίνυν ὑποδειλιάσας ἑαυτὸν
ἐκτὸς ποιείτω τοῦ δοκοῦντος ἐγκλήματος· αὐτὸς τε γὰρ
ζημιωθήσεται τῆς συμφωνίας ἐκείνης καὶ τοῦ θείου χοροῦ
τῶν ἁγίων περιγράψας ἑαυτὸν, καὶ ζημιώσει τὸν ἀφρό-
νως διασπᾶν προηρημένον τὸν χορὸν ἐκείνον καὶ τὴν
θαυμαστὴν συμφωνίαν ἀμαυροῦν, θάρσος ἐμποήσας οὐ
μικρὸν αὐτῷ.

reieși [diteismul] acesta; dar, vrând să îi păcălească pe cei care îl ascultă și vrând să înșele atenția celor ce îl ascultă, [aducând ocară diteismului,] ba nu dă nici un nume, ba pomenește numele unuia dintre noi, ba a unuia dintre ereticii aceia de demult. Nimeni, așadar, temându-se, să nu iasă de sub păruta vină [de diteism]; că și pe sine se va păgubi, singur ieșind din conglăsuirea aceea a Sfinților și din hora [lor], cum îl va păgubi și pe cel ce a ales – în chip necugetat – a sparge hora aceea și a ponegri minunata conglăsuire, dându-i [acestui] nu mică îndrăzneală⁹³.

---

⁹³ Varlaam este zugrăvit aici ai domnia satanei, care, împotriva lui Dumnezeu, a spart hora sau ceata Îngerilor și, înduplecându-i pe unii din aceștia a i se alătura, și-a sporit din aderarea aceasta a lor la 'cauza' lui îndrăzneala în această nebunească împotrivire. Cel ce se alătură lui Varlaam se păgubește, așadar, nu doar pe sine însuși, ci îl păgubește și pe acela, sporindu-i îndrăzneala în a li se împotrivi nebunește Părinților.

Bibliografie

A. Izvoare

- Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, volumele I-V, ed. Kyromanos, în îngrijirea lui P. Hristou, Tesalonic 1988-1992.
- Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Ἔργα*, I-XI, ΕΠΕ, Tesalonic 1984-1986.
- Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, PG 150-151.
- Grigorie Palama, *Scrieri*, în românește de pr. Dumitru Stăniloae, Filocalia VII, București 1977.
- Grigorie Palama, *Omilii*, în românește de C. Daniel, vol. I, ed. Anastasia, București 2000.
- Barlaam Calabro, *Epistole Greche*, ed. Schirò, Palermo 1954.
- Barlaam Calabro, *Epistole Greche* (ediția A. Fyrigos), *Dalla controversia palamitica alla polemica esicastica*, Editore Antonianum Pontificio, Roma 2005.
- A. Fyrigos, *Contra Latinos* (Tractatus A), *Barlaam Calabro Opere contro i Latini*, vol. 2 [*Studi e Testi* 348. Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1998]: 498-624.
- A. Fyrigos, *Contra Latinos* (Tractatus B), *Barlaam Calabro Opere contro i Latini*, vol. 2 [*Studi e Testi* 348. Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1998]: 246-465.
- A. Fyrigos, *Syntagma de processione spiritus sancti*, *Barlaam Calabro Opere contro i Latini*, vol. 2 [*Studi e Testi* 348. Vatican City: Biblioteca Apostolica Vaticana, 1998]: 630-666.
- A. Constantinides – Hero, *Letters of Gregory Akindynos* [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Washingtonensis* 21. Washington DC, Dumbarton Oaks, 1983]: 2-304.
- J. N. Cañellas, *Gregorii Acindyni Refutationes duae operis Gregorii Palamae cui titulus dialogus inter Orthodoxum et Barlaamitam* [*Corpus Christianorum. Series Graeca* 31. Turnhout: Brepols, 1995]: 3-410.

J. N. Cañellas, *Gregorii Acindyni Refutationes duae operis Gregorii Palamae cui titulus dialogus inter Orthodoxum et Barlaamitam* [Corpus Christianorum. Series Graeca 31. Turnhout: Brepols, 1995]: 413-430.

Ακινδύνου, *Απολογία πρὸς Καλέκα*, ed. Nadal, *La Théologie byzantine*, CCTB 2.

Ακινδύνου, *Ἐκθεσις ἐπίτομος κατὰ τῶν τοῦ Παλαμᾶ πονηροτάτων αἰρέσεων*, Monac. gr. 223, 16v-26v.

Νικηφόρου τοῦ Γρηγορά, *Historia Romana*, Bekker and L. Schopen, *Nicephori Gregorae historiae Byzantinae*, 3 vols. [Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonn: Weber, 1:1829; 2:1830; 3:1855]: 1:3-568; 2:571-1146; 3:3-567.

Epistulae, P. L. M. Leone, *Nicephori Gregorae Epistolae*. Matino: Tipografia di Matino, 1982-1983: 2:17-379.

Antirrhetica priora, H.-V. Beyer, *Nikephoros Gregoras, Antirrhetica I* [Wiener Byzantinistische Studien 12. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1976]: 123-431.

Θεοδώρου Δεξιού, *Opera Omnia*, ed. Ioannis Polemis, CCG 55.

B. Studii

Deppe, K., *Der wahre Christ. Eine Untersuchung zum Frömmigkeitsverständnis Symeons des Neuen Theologen und zugleich ein Beitrag zum Verständnis des Messalianismus und Hesychasmus* (Dissertation), Göttingen 1971.

Δημητρακοπούλου, Ι., *Ο Αύγουστινος καὶ ὁ Παλαμᾶς. Τὰ προβλήματα τῶν ἀριστοτελικῶν κατηγοριῶν καὶ τῆς τριαδικῆς ψυχοθεολογίας*, Tesalonic 1997.

Danielou, J., *Platonisme et la théologie mystique*, Paris 1954.

Flogaus, R., *Theosis bei Palamas und Luther, Ein Beitrag zum ökumenischen Gespräch*, Göttingen 1997.

- *Palamas and Barlaam revisited: A reassessment of East and West in the Hesychast Controversy of 14th Century Byzantium*, *St Vladimir's Theological Quarterly* 42, 1998, p. 1-32.

Garsoian, A., *Byzantine Heresy, A Reinterpretation*, DOP 25, 1971, p. 107.

Guichardan, S., *Le problème de la simplicité divine en Orient et en*

- Occident aux XIVe et XVe siècle : Grégoire Palamas, Duns Scot, George Scholarius, Lyon 1933.
- Gouillard, J., *Syméon le Jeune ou le Nouveau Théologien*, Dictionnaire de Théologie Catholique 14/2 (1941), col. 2941.
- Hausherr I., *Paul Everghetinos a-t-il connu Symeon le Nouveau Théologien?*, OCP 23, 1957, p. 58-79.
- Hermenegild, H. M., *Das Menschenbild bei Symeon dem Jüngerem, dem Theologen (949-1022)*, in *Das Östliche Christentum, Neue Folge*, Heft 9, Würzburg 1949.
- Hussey, J. M., *Church and Learning in the Byzantine Empire (867-1185)*, New York 1963.
- *Symeon the New Theologian*, *Eastern Churches Review* 4 (1972), p. 131-140.
  - *The Palamite Trinitarian Models*, SVThQ 16, 1972, p. 83-89.
- Θεοκλήτου, Μοναχού Διονυσιάτου, Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς, Ἅγιον Ὄρος- Tesalonic 1976.
- Ică I. jr., *Simeon Noul Teolog, Viața și opera*, vol. IV, ed. Deisis, Sibiu 2004.
- Ἰωαννίδη, Φ. Σ., *Ἐλθέ ὁ γενόμενος πόθος αὐτός ἐν ἐμοὶ καὶ ποθεῖν σε ποιήσας με, τὸν ἀπρόσιτον παντελῶς. Σχόλιο στὸν ἅγιο Συμεῶν τὸν Νέο Θεολόγο, Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς 82 (1999)*, p. 439-444.
- Κεσελοπούλου, Α., *Ἄνθρωπος καὶ φυσικὸ περιβάλλον. Σπουδὴ στὸν ἅγιο Συμεῶν τὸν Νέο Θεολόγο*, ed. Δόμος, Ατῆνα 1992.
- Κεσελοπούλου, Α., *Παθὴ καὶ ἀρετὲς στὴ διδασκαλία τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ*, ed. Δόμος, Tesalonic 1990.
- Ζήση, Θ., *Ἡ χρῆση τῶν ἀποδείξεων στὴ θεολογία, κατὰ τὸν ἅγιο Γρηγόριο Παλαμᾶ*, in *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στὴ ἱστορία καὶ τὸ παρόν*, Sf. M. M. Vatoped, 2000, p. 147-157.
- Kuhlmann J., *Vergottung im Heiligen Geist. Die Botschaft des Athosmönches Gregorios Palamas*, in *Geist und Leben* 57, 1984.
- Lison J., *L'Esprit répandu*, Ed. du Cerf, Paris 1996.
- Μαντζαρίδου, Γ., *Παλαμικά*, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1998.
- Μαρτζέλου, Γ., *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικὸς προβληματισμὸς*, vol. I, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1993.
- *Ὁρθόδοξο δόγμα καὶ θεολογικὸς προβληματισμὸς*, vol. II, ed. Πουρναρά, Tesalonic 2000.
  - *Οὐσία καὶ ἐνέργειαι τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Μέγαν Βασίλειον, Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστοριοδογματικὴν διερεῦνησιν περὶ*

- ουσίας και ενεργειών του Θεού διδασκαλίας της Ὁρθοδόξου Εκκλησίας, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1984.
- *La visione di Dio in Simeone il Nuovo Teologo*, în volumul *Simeone il Nuovo Teologo e il monachesimo a Constantinopoli. Atti del X Convegno ecumenico internazionale di spiritualità ortodossa sezione bizantina*, Bose, 15-17 Settembre 2002, ed. Qiqajon, Comunità di Bose 2003, p. 165-198.
  - *Η θέα του θείου φωτός κατά τον Συμεών το Νέο Θεολόγο στο Διακονία και Λόγος, Χαριστήριος τόμος προς τιμή του Αρχιεπισκόπου Χριστοδουλου*, ed. Αρμός, Atena 2004, p. 129-156.
- Ματσούκα, Ν., *Δογματική και Συμβολική θεολογία Α', Εισαγωγή στη θεολογική γνωσιολογία*, Tesalonic 1985.
- *Δογματική και Συμβολική θεολογία Β', Έκθεση της ὀρθόδοξης πίστεως*, Tesalonic 1999.
  - *Δογματική και Συμβολική θεολογία Γ', Ανακεφαλαίωση και Αγαθοτοπία. Έκθεση του οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα της χριστιανικῆς διδασκαλίας*, Tesalonic 1997.
  - *Ίστορία τῆς φιλοσοφίας*, Tesalonic 1997.
- Meyendorff, J., *Introduction a l'etude de Grégoire Palama*, Paris 1959.
- *St.Grégoire et la mystique orthodoxe*, traducere în românește de A. Pagu, București 1995.
- J. S. Nadal, *La critique par Akyndinos de l'hermeneutique patristique de Palamas*, *Istina* 3, 1974.
- Popovici, I., *Omul și Dumnezeu-Om*, traducere în românește de I. Ică, Sibiu 1997.
- Popescu, D., *Hristos, Biserica, Societatea*, București 1997.
- Ρωμανίδου, Ι., *Ρωμαῖοι ἢ Ρωμηοὶ Πατέρες τῆς Εκκλησίας, Γρηγόριου Παλαμᾶ ἔργα, Ὑπὲρ τῶν ἱερῶς ἠσυχάζοντων, Τριάς Α', vol. I*, 1982.
- *Notes on the Palamite Controversy and related topics*, part I (GOTHr 6, 1960, 61, p. 186-205) part II (GOTHr 9, 1963-64, p. 225-270).
- J. Rossum, *Deification in Palamas and Aquinas*, *SVTh.Q* 47, 3-4, p. 365-382.
- *Priesthood and Confession in St. Symeon the New Theologian*, *StVThQ* 20 (1976) p. 220-228.
- Ράντοβιτς, Αμφιλοχίου, (Μητροπολίτου Μαυροβουνιου και Παραθαλάσσιας), *Το μυστήριον της Αγίας Τριάδος κατά*

- τον αγιον Γρηγοριον Παλαμάν, (Ανάλεκτα Βλατάδων 16), Institutul Patriarhal de Studii Patristice, Tesalonic 1991.
- Schememann, A., *Of Water and the Spirit. A liturgical study of Baptism*, ed. SPCK, London 1976.
- Spidlik, T., *Symeon le Nouveau Théologien*, în *Dictionnaire de Spiritualité*, vol. 14 (1990), p. 1387-1401.
- Stăniloae, D., *Viața și învățătura sf. Grigore Palama*, București 1993.
- *Ascetica și Mistica*, Cluj-Napoca 1993.
  - *Teologia Dogmatică Ortodoxă I, II, III*, București 1978.
  - *Iisus Hristos, lumina lumii și îndumnezeitorul omului*, ed. Anastasia, 1993.
- Σταμούλη, Χ., *Ο αγιος Γρηγόριος Παλαμᾶς στή σύγχρονη ἑλληνική θεολογία*, în *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς στήν ἱστορία καί τό παρόν*, Vatoped 2000, p. 685-707.
- *Περί τοῦ Φωτός. Προσωπικές ἤ ὑποστατικές ἐνέργειες. Συμβολή στή σύγχρονη περί Ἁγίας Τριάδος προβληματική στόν Ὀρθόδοξο χώρο*, Tesalonic 1999.
  - *Κάλλος τοῦ αγίου. Προλεγόμενα στη φιλόκαλη αισθητική της Ὀρθοδοξίας*, ed. Ακρίτας, Atena 2004.
- Stathopoulos, D. L., *Die Gottesschau in den Hymnen Symeons, des Neuen Theologen (949-1022)*, *Θεολογία* 36 (1965), p. 616-628, 37 (1966), p. 87-98.
- Τσελεγγίδη, Δ., *Χάρη καί ἐλευθερία κατά τήν πατερική παράδοση τοῦ ΙΔ' αἰώνα*, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1998.
- Τρεμπέλα, Π. Ν., *Δογματική της Ὀρθόδοξου Καθολικής Εκκλησίας*, vol. 1-3, ed. Σωτήρ, Atena 1978-1979.
- *Μυστικισμός, Αποφατισμός, Καταφατική θεολογία*, fasciculul I, ed. Σωτήρ, Atena 1981.
- Τσίγκου, Β. Α., *Ὁ 'τολμηρός' θεολογικός λόγος του αγίου Συμεών του Νέου Θεολόγου και η συμβολή του στο ησυχαστικό κίνημα καί τη φιλοκαλική αναγέννηση*, în *Ὀρθόδοξια και Παιδεία* 2 (2003), p. 67-93.
- Ware, K.-T., *The Mystery of God and Man in St. Symeon the New Theologian*, *Sobornost* 6/4 (1971), p. 227-236.
- *Παράδοσις και προσωπική ἐμπειρία ἐν τῇ ὑστεροβυζαντινῇ θεολογία*, *Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς* 55 (1972), p. 482-498.
- Φλορόβσκυ, Γ., *Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς καί ἡ πατερική παράδοση*, în *Ἁγία Γραφή, Ἐκκλησία, Παράδοση*, traducere neogreacă de D. Tsamis, Tesalonic 1991.

- Χρήστου, Π., *Ελληνική Πατρολογία Α'-Ε'*, Tesalonic 1989-1993.
- Η έννοια τής διπλής γνάσεως κατά τον Γρηγόριον Παλαμάν, *Επετηρίς Θ.Σ.Π.Θ.*, 7, 1962, p. 119-130.
  - Εισαγωγή στα έργα του Γρηγορίου Παλαμά ἰn ΕΠΕ, Tesalonic 1984-1986.
  - *Ελληνική Πατρολογία, τόμος Ε'*, Πρωτοβυζαντινή Περίοδος ΣΤ'-Θ αιώνας, ed. Kyriomanos, Tesalonic 1992.
- Χριστοφορίδου, Β. Χ., *Η πνευματική πατρότης κατά τον Συμεών τον Νεον Θεολόγον*, ed. Πουρναρά, Tesalonic 1977.
- Williams A., *The Ground of Union: Deification in Aquinas and Palamas*, New York, 1999.
- Wendebourg D., *Geiste oder Energie? Zur Frage der innergöttlichen Verankerung des christlichen Lebens in der byzantinischen Theologie*, München 1980.

Cuprins

<i>Cuvânt înainte: Metoda teologică pragmatică și metoda teologică abstractă</i>	5
<i>Notă asupra ediției</i>	15
<i>Abrevieri</i>	16
<i>Introducere</i>	17
<i>Antiepigrafii</i>	23
<i>Epistola I^a către Achindin</i>	55
<i>Epistola a II^a către Achindin</i>	103
<i>Epistola I^a către Varlaam</i>	115
<i>Epistola a II^a către Varlaam</i>	205
<i>Epistola a III^a către Achindin</i>	287
<i>Bibliografie</i>	327